

310

Ш. АЙТМАТОВ
БОРАНЛЫ
БЭНДИРГИ

ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВ

БОРАНЛЫ БӘНДИРГИ

роман
Рус тилинен Узақбай Пиржанов аудармасы

185
201
НӨКИС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
1993

84. Қар. 7
А 44

Айтматов Ш. Боранлы бандирги:
Роман.— НӨКИС: ҚАРАҚАЛПАҚСТАН,
1993.— 368 б.

Жәхән халықларының өдiули жазыушысы—Шыңғыс Айтматовтың «Боранлы бандирги» («Әсирге татырлық күн») романы қарақалпақ оқыушысына китап қалында биринши мәртебе усынылып отыр.

Инсанияттың өтмиши, бүгини, келешегин ҳаққында толғанислы бул—уллы шығармада тәшүишли, әкинишли, арзыу-әрманлы, руўхый арпалысларға толы қайнауытлаған нағыз өмир жанланған.

А 470 2300000 — 031 44-99
М-357 (04) 93

ISBN 5-8272-1113-3

© Издательство «Кыргызстан», 1981
© «Қарақалпақстан» баспасы, 1993

АВТОРДАН

Улыўма айтқанда мийнет сүйгишликтиң—инсан қадир-қымбатын белгилейтуғын сыпат екенлиги әзелден мәлим нәрсе.

Усы мәниде Едигей Жангелдин ямаса оны танийтуғынлардың тәрийплеўине қарағанда Боранлы Едиге нағыз жапакеш адам. Айтыуларына қарағанда ол—жерди жауырыны менен тиреп турғанлардың бири. Едигениң өмириниң өз дәўири менен өтлесип кеткенлиги соншелли, мениң пәмлеўимше оның адамгершилик қәсийегиде усында, ол өз заманының ер азаматы.

Соның ушын да, романда тилге алынған дәблеберди, урысқа қатнасқан, темиржол жұмысшысы Едигениң тәғдири арқалы баянлау мениң ушын әҳмиетли еди. Буны мен өзимниң қалыма ылайық дәрежеде сыпатлауға ҳәрекет еттим. Боранлы Едиге тулғасы—мийнет адамын тийкарғы тирек етип алған әдебиятта социалистлик шынлыққа болған мениң мүнәсибетимниң белгисин аңлатады.

Бирақ мен «мийнеткеш» деген түсиниктиң мәнисине ол бир тер төгип жер айдаған «гәрип адам» ямаса шопанлық еткени ушын оны «көкке көтериў» деген пикирден аўлақпан. Әлимсақтан қалған ҳәм өткинши ҳәдийселер арпалысып турған бүгинги күнде мийнеткеш адам өзиниң жекке даралығы, руўхый дүньясының байлығы, заманның бағдарын өзинде жәмлестиргенлиги менен маған қадирли ҳәм қызық болып көринеди. Сол себепли мен Боранлы Едигени дәўиримиздиң орайына, өзимниң дүнья таныу қәбилетимниң орайына қоўнып сүүретлеўге умтылдым.

Боранлы Едиге тек кәсип-кәрине байланыслы мийнеткеш болып қалмастан, туўды-питти болып жаратыл-

ған адам. Туұды-питти мийнеткеш адамлар ғана шешилиуі қыйын сауалларға көкирек керип өзін урады... бундай сауалларға әлде неткен биреулердің жууабы мудама таяр болады. Соның ушында сол әлде неткен биреулер кемсалыйқалық пенен қандай да бир жумысларды ислейди, жақсылап ислегенинің өзінде де бәри бир, «күним өтсе болар» деп жасай береді...

« Илаҳийда мийнеткеш адамлар болса, оларды қандайда бир руұхый туұысқанлық тутастырып турғандай, олар бир-бирин түсиниүге уқыплы болады, түсинбеген жағдайды түсиниүдің жолын ойлайды. Биздің дәуиримизде ойландыратуғын нәрселер де соншелли көбейип кеткен, буған тәқаббили ҳешбир заманда болмаған. Адамлардың ой-өриси шынжыр себиндей болып жерден-көкке тутасып кеткен. Ҳәтте, XX әсирдің ақырындағы ең қорқынышлы қарама-қарсылық инсан ой-өрисиниң даналық шексизлигин ақыбетин иске асырыу ушын империализм жүзеге келтирип атырған расаға айырыу идеологиялық тосқынлықлар себепли инсан ой-өрисиниң шексизлигин әмелий ис жүзинде қуұатлаудан ибарат болып қалды.

Космоста пәкизе пәрүаз етип турыу ушын техникалық имканиятлар өз-өзинен жүзеге асып қалыуы менен турмай, бәлки инсанияттың экономикалық (үнемлеу), экологиялық шәриятларыда мине, усы имканиятларда тезирек пайдаланыуды талап етип турған ҳәзирги пайытта халықлар арасында ала ауызлықты күшейтиу, материаллық ресурсларды ҳәм ақылдың жемисин қуралланыуға жарысқа түсип сарп етиу адамзатқа қарсы қаратылған жинаятлардың ең бир ауыр түри болып тур.

Халықлар арасында пайда болған кескинликті жумсартыуға бүгинги күни тек ғана прогрессивлик сиясат керек. Ҳәзир дүньяда буннан артық жууапкершиликли ұазыйна жоқ. Егер бул дүньяда адамзат қалай етип тире қалыудың тәсилин таппаса жоқ болып кетеди. Өзара исенимсизлик, қәуип-қатер, сиясатта келиспеушилик ағымы адамзаттың тыныш-татыу ҳәм бахытлы турмыс кешириуине пүткиллей қарсы келеди.

Адам баласы бири-бири менен шыдасып жасауы мүмкин, бирақ оған инсаний қәсийетлер тән болғанлықтан, олар ҳеш қашанда бир қәлипте ой жууырта алмайды. Инсанды-инсанлығына, өзине тәнликтен айы-

рып, бир қәлипке салып қойыуды ҳәуес етиу әйемнен баслап, тап ҳәзирги күнге дейин империялар, империалистлер ҳәм гегемоншылардың мақсети болып келген.

Өтмишин еслей алмайтуғын, дүньяда өз орнын жаңадан табыу имканиятынан айрылған адам, өз халқы ҳәм басқа халықлардың тәжирийбесинен бийхабар адам тарийхый келешекке ийе емес, ол тек усы бүгини менен жасауға ылайық болады.

Бул ҳәдийселердің мәнисине түсиниу ушын Қытайдағы мәдений аударыспақты халықтың санасына исленген тосқынлықты, өмирдің қыйын диалектикасын Маоның «Қызыл дәптер» деп аталатуғын насиятнама-сынан бирнеше цитат ядлау дәрежесинде жөнлестиреу-ге себеп болған Қытай басшыларының гегемонистлик сиясатының ақыбетин еске түсириудің өзін жеткилик-ли. Қаншелли ерси болмасын буған сәйкес басқа ҳәдийселерде бар: өтмишти ҳәуес етиу ямаса бояп көрсетиу, тәқаббыр ҳәм ширенген шовинизм өз әтирапын «қытай дийуалы» менен орап алып, бир халықтың басқа барлық халықлардан артықмашлығы ҳаққындағы әпсаналарды да тап усы «қытай дийуалы» тақылетте тарқатыу мүмкин.

Буринғы шығармаларымда болған сыяқлы бул сапары да өткендеги ата-бабалардан бизге мийрас болып қалған әпсаналарға, ертеклерге, рәуиятларға сүйенген ҳалда бағдар туттым. Соның менен бирге жазыушылық тәжирийбемде биринши мәрте фантастикалық сюжет пайдаланыуға тәуекел еттим. Онысы да, бунысы да мениң ушын тийкарғы мақсет емес, ал ҳақыйқатлықты тән алыу ушын ойлаудың бир усылы ретинде пайдаландым.

Әлбетте, жерден тысқарыдағы тиришилик пенен байланыслы болған мүнәсибетлер ҳәм соған тәққабил барлық ұақыялар ҳешқандай реал тийкарға ийе емес. Шынында да дүньяның ҳеш жеринде Сарыөзек Космодромада, Невада космодрома да жоқ. Барлық «космоста» болған ұақыялар тымсалында айтажағым— жер шарындағы адамларға қәуип-қатер туұдырыуы мүмкин болған жағдайды айрықша формада кескинлестирип көрсетиуден ибарат.

Фантастикалық яддан ойлаудың әҳмийетине келетуғын болсақ, Достоевский былай деп жазған еди: «Фантастика реал ұақыя менен соншелли өтлесип

байланысып кетсин, сенің оған исениўден басқа ила-
жың қалмасын. «Достоевский фантастиканың нызам-
лығын анық тәрийплеген. Дурысында да бұрынғы ха-
лықлар мифологиясы болсын, Гоголь, Булгаков, ямаса
Маркестну фантастикалық реализми болсын, ямаса
илимий фантастика болсын—булар бәри бир хәрқый-
лы бола берсин реаль ўақыяға сай бағышлап сүүрет-
лениўи менен исенимли. Фантастика реаль өмирдиң
гейпара тәреплерин ириледирип көрсетеди, «ойын қа-
ғыйдаларын» таяр етип, өмирдиң сол тәреплерин фи-
лософиялық жақтан улыўмаластырады хәм таңлап
алынған сүлдердиң раўажланыў потенциалын ақыры-
на дейин ашып бериўге хызмет етеди.

Фантастика—өмирди жаңаша, айрықша бир нәзер
менен көриўге жәрдем беретугын асыра сүүретлеў бул.

Әсиримизде метафоралық усылда пикир жүритиўге
болған талап әдеттеги фантастика дүньясына соңғы
жыллар илимий техникалық иске асырыўлардын же-
дел кирип келгени менен шекленип қалмады, дурысы-
рағы экономикалық, сиясий, идеологиялық, расалық
қарама-қарғылықларға жемтик болып жасап атырған
дүньямыздың өзи ақылға уғырас келмейтуғын сыр-
ларға бай.

Сол себепли де бул романимда сүүретленген Са-
рыөзек метафорлары мийнеткеш инсанға, оның жери-
миздиң тағдири ушын соншелли жуўапкерлигин жәнә
бир мәртебе еслетип қойыўды нәзерде тутаман...

Бул kitapты—менни тәним дегейсең,
Бул сөзлерди—менни жаным дегейсең,

Григорий НАРЕКАЦИ.
(«Хәсирет китабы», X әсир).

1

Қуўарып атырған жырлар менен шөп-шарлары со-
лып қалған кең аңғарлардан бирнәрсе излеп тауып
жеў ушын қатты шыдам керек еди. Гейде мийин ай-
ландырып жиберетугын дәрежеде ыбыр-жыбыр болып,
былғасып кеткенин қазатугын мақлуқлардың майда
излерин тимискиленип ийискелейди гейде балпақ тыш-
қанның ининиң аўзын тырмалайды. Сөйтип атырған-
да жаўынның суўынан пайда болған жыраның шығар-
лығына жасырынып тығылған кишкене тышқан-пыш-
қан ашықлау тақырлыққа шыға қойса тарпа бас сала-
туғындай сезгирлик пенен анталап киятырған аш түл-
ки узақтан көринген темир жолға әсте-ақырын хәм
туўрылап, бүлкилдеп жортып келеберди.

Поездлар улы-гүрсилди болып әжерди ләрземге кел-
тирип гә олай, гә былай зымырап гүўлеп өтип турған-
лықтан, изиндеги түтин хәм ашқылтым күйиктиң жа-
рымсыз ийиси самал менен аңқып атырған кең далада
бир тегис болып үйилген топырақтың үстинде қара-
уытқан темир жол бир ўақыттың өзинде оны хәм ын-
тықтырып, хәм қорқытып жиберди.

Кешке таман түлки телеграф бағаналарына сәйкес-
ленип, бир қәлипте созылып кеткен сайдың ултанына
гүсип, урық аралас қалың хәм өскинлеу биршоқ атқу-
лақтың арасына кирип тығыз дәнелери саўдырап тү-
сип қалған тобылғы тақлеттеги путаның түбинде қыз-
ғыш-қоңыр иреиде дәнселенип жатты да қараңғы тү-

сип—түн болыуын сабырлылық пенен күтип жатты. Сол жатысында ол тырс еткен сеске қулағын тынымсыз ербеңдетіп, жерди жалап ескен өамалдың епкини менен ырғалған қуұрап қалған шөплердің тысырлысын тыңлап жатты. Телеграф бағаналары да жағымсыз гүүлейди. Бірақ, деген менен түлки оннан қорықпады. Өйткени, бул бағаналар бәрхамма, орнынан, қозғалмай турады, олар буның изине түсіп аңлымайды.

Сөйтсе де, ұақты-ұақты гә ол тәрәпке, гә бул тәрәпке өтип турған поездлардың қулаққа жағымсыз гүүилдиси хәр сапары оны қатты қобалжытып, бурынғыдан да бетерирек топ болып, дирилдеп жатыуға мәжбүрлей берди. Жерди солқылдатып гүрсилдеп баратырған аұыр составтың хәрекетин хәм бул кәраматлы күштиң тәсирин ол өзиниң нәзик денеси—жерге тийип атырған қабырғалары менен сезип атырған еди. Сонда да ол бул қорқынышқа хәм өзине жеркенишли болып сезилген ийиске шыдап бағып, жатқан жеринен турып кетпеди. Ол қараңғы түсиұн—қараңғы түскеннен кейин қәуип-қәтердің буннан көре аз болатуғынын күтти.

Ол, бул әтирапларға жүдә сийрек, тек қатты буратылып аш болған ұақытлары ғана келетуғын еди.

Бири өтип, енди келеси поезд келемен дегенше тыныспаның арасында бирден кең далаға тынышлық орнады. Мине, усы жым-жырт тынышлықтың ұақтында түлки зордан талып еситилген, еситилседе, өзін сергеклендиретуғын, хәш кимге де тийисли емес, бир гүмилжи сести геүгим қараңғылығында хәуада сезип қалды. Бул сес хәуаның көз илмейтуғын ийримли ағысы, яғный хәуа ырайының тез арада айныйтуғынының белгиси еди. Түлки буны дәрхал сезді де, тула бойы түршигип, мелшийип қалғанлықтан, хәуа ырайының нақолай болатуғынын алдын-ала билгендей наразы кейипте дауысын шығарып үрип-үрип жибергиси келип кетти. Бірақ, ашлық тәбияттың бул алдын-ала ескертип атырған хабарын да баспалатып жиберди.

Жортып жүргенде ғағырлап қалған табанларын жалап, ол тек әсте-ақырын ғана қаңсылап қойды.

Сол күнлери түнге қарай аяз тартып, гүз түсіп киятырған еди. Түнде жердің үсти тез сууып, таңның алдында даланы тап сор тақлеттеги, бірақ тез ерип

кететуғын ақша қырау қаплап жататуғын болды. Дуз хәйуанлары ушын кеуилсиз хәм жартыұсыз болатуғын мәхәл жақынласып киятырған еди. Жекке-сийрек болсада ушырасып туратуғын, жазда бул әтирапларда болатуғын аңлар енди жоқ—қуслар жыллы жақларға ушып, тышқанлар инлерине тығылып, және бирпаралары қыслау ушын қумлы жерлерге қарай жылыслап кеткен. Енди болса тап түлки туқымынан өрбигенлердің бәри нәрсеси қалмай хәр жаққа дағысып кеткендей, хәр қайсысы дарауара жүрип, өз қулқыны ушын далада жорта беретуғын болған.

Бәхәрде бир инде тууылған күшиклер енди өсип, хәр қайсысы хәр жаққа қаңғырып кеткен. Олардың жупласып—ылығатуғын ұақты да еле алдында. Қыста олар жаңадан болатуғын ушырасыуға хәр жақтан жортып келип, жыйналып қаңшыққа ийелик етиу ушын, еркекleri нәсил қалдырууға халының келгенинше бығырласып таласады.

Қараңғы түсиұден-ақ түлки сайдан шықты. Тыңтылап күтип турды да, темир жолдың жанбауырын жағалап жортып кетти. Сол жүристе ол тырс еткен сес шығармай жолдың гә аржағына, гә бержағына өтті. Бул жерлерден ол жолаушылар вагонның әйнегинен ылақтырып таслаған қалдықларды изледі. Жеуге жарамлы азынаулақ бирнәрсе табыламан дегенше оның хәрқыйлы затларды: гә ғәзебин келтиретуғын, гә өзи жақтырмайтуғын нәрселерди ийискелеп, көп ұаққа дейин жанбауырды жағалап жортыуына туура келди. Поезд өтип кеткен жолдың өне бойында дағалланып, жымырылған қағазлар, бүкленген газеталар, сынған шийшелер, темекинин қалдықлары, даңғырлаған консерва қутылары хәм басқа да керексиз тасландылар баршылық еди. Әсиресе, сынбай қалған шийшелердің ауызынан—бәд ийис мүңкип турады. Булардың бирекеуин ийискеп көргеннен кейин мийи айланған түлки енди қайтып спиртли ийисти ишине жутпастай болып, оннан аулақ жүрди. Жақынласып кетсе болды, дәрхал пысқырып, бир қапталға секирип қаймықты.

Ал, енди хәкисине оның жегиси келип, көп ұақтан бери қорқып-сескенип, жортып излеп жүрген нәрсеси табылмады. Сонлықтан ол жегендей бир нәрсе табылар деп үмитленип, темир жолдың гә ояғына, гә буйғына жылмаңлап шығып, тынбай жорта берди.

Жортып баратырып ол қәпелімде алдыңғы бир аяғын сәл-пәл көтерген қалында бирден, тап бир нәрседен күтпегенде сескенгендей қалша тоқтап қалды. Құмайланып турған бәленттеги Айдың гүңгирт сәулесинде ол тап ерип баратырғандай болып рельслердің арасында сылт етпей тур еди. Поездың алыстан еситилген, құлақты ербелдететуғын дауысы еле сембеди. Хәзирше бул дауыс жүдә алыстан еситилип тур. Түлки құйрығын жауырны менен бир тутас көтерген қалда жолдан шетке шығар-шықпасын билмей, көтерилген аяғын басты. Сөйтти де жейтуғын бирнәрсе табылар деген үмит пенен жанбауырды жағалап, тағы жортты. Тимискиленип ийскеленген сайын излегени тап хәзир алдынан шығып қалатуғындай болды. Жүзлеген дөңгелеклер улы-тасырлы болып, дүкилдеп, қорқынышлы гүўилди кем-кемнен жақышлап киятырса да, бирақ түлки жолдан шықпады. Минуттың қандайда бир үлес аралығында иркилгени де сол, соның өзінде ақ айланбадан бирден жарқ ете қалған локомотивтиң сүйри тумсығындағы бир жуп узынлы-қысқалы күшли прожекторлары алдындағының бәрин жарқыратып хәм шағылыстырып, мүлгип атырған даланы қыппа жала-нашлап баратырғандай қараңғылықты серпип, сәулендирип жиберген уақта, түлки бирден дус келген жағына алаңлап, шыр-гүбелек айланыу менен болды. Ал, поезд болса гүўлеп, рельстиң үсти менен зырғып киятыр. Самал хуўлейди, этираптағы ҳауадан шаң аралас ашшы күйиктиң ийиси келеди.

Түлки ғабур-ғубыр жанбауырдан думалап түсе сала қашып баратырып, биресе артына қарайды, биресе қорыққанынан жер бауырлап қалады. От пенен қосылып жууырып баратырған узын-шубай қап-қара эжайып нәрсе болса, еле улы-салдырлы болып, бираз уаққа дейин дөңгелеклериниң тақылдап баратырғаны еситилип турды. Түлки болса орнынан ғарғып турып, тағы пәт пенен атлығып қашты...

Бираздан соң ол бир жерлерде шоңқайып отырып демин алып еди, өзегин талдырып баратырған ашлық оның аңсарын тағы да темир жол тәрәпке аударды. Бирақ алды бетиндеги линиядан тағы жақты көринип, бир жуп локомотив жүк тийелген узын-қуыйн созылған составты сүйреп баратырған еди.

Соңлықтан түлки даланы бир айланып жортып, темир жолдың поезд жүрмейтуғын тусынан шықпақшы болды.

Поездар бул үлкеде шығыстан-батысқа, батыстан-шығысқа қарай зымырап өтип турады...

Ал, темиржолдың өне бойына бул үлкеде уллы шөлистан—Сарыөзек кеңислиги—жердің Орта шени болған сарғыш тартқан далаңлық созылып кетеди...

Бул үлкеде хәрқандай қашықлықлар темир жолға сәйкесленип, Гринвич меридианы бойынша өлшенеди.

Ал, поездар шығыстан-батысқа, батыстан шығысқа қарай зымырап өтип турады...

Ярым ақшам уақтында хәрәкетти тәртипке келтирип туратуғын қарауылдың будкасына қарай әллеким алған бағытынан қайтпастан тынбай жүрип келе берди, дәслеп шпаллардың үсти менен туурылап еди, сонынан ол қарсы алдынан киятырған поезд жақынла-суудан жанбауырдан төмен түсип жүрди. Тез жүретуғын жүк поезд тусынан гүўлеп өтип баратырған уақытта астынан көтерилген шаңнан ол тап бир күшли боранда уйытқыған үргин қардан жасқанып атырғандай қаймығып, қолларын бет алдына көлегейледи. Бул өзи сыртында арнаулы жазыуы бар состав болып айырықша әхмийеттеги, хеш жерде иркилмей жүретуғын поезд еди. Соңынан ол Сарыөзек—1 жабық зонаға қарай бағдар алатуғын тармаққа түсип бурылып кетеди. Ол жерде өзлери биледи: арнаулы хызмет бабында космодромға киятырғанлықтан платформаларында әскерий сақшылар турған пүткил составтың үсти, гәптиң қысқасы, брезент пенен жабылған еди. Асығып жүрип киятырған, бул адамның өзиниң кемпири екенни Едиге дәрхал билди де, оның мына жүрисиниң тегин емес қәуәтерли мәниси бар екенлигин шамалады. Соңлығында солай болды да. Бирақ, жумыстың жағдайына байланыслы оның бир «адым» былай жылжыуға хакысы жоқ еди. Ашық майданшасында кондуктор турған ең соңғы вагон тусынан өтпегенше, ол орнынан қозғалмады. Олар фонарьларын көтерип, бир-бирине хабар берди: демек, бул жолда тосқынлық жоқ дегениң белгиси. Сонда барып бир тутас вагон гүрсилдиниң шауқымынан құлағы шала-шарпы шыңлап, гүўлеп турған Едиге асығып киятырған кемпирине:

— Саған не болды?—деп бурылды.

Кемпири оған хүйрейленип қарап, еринлерин қыймылдатты. Едиге еситпеди, бірақ түсинди,—ойлап тұрғанындай болды.

— Самалдың өрінде турма. Берман жүр,—деп ол кемпирин будкаға баслады.

Сол минутларда оның ауызынан өзи шамалаған хабарды еситемен дегенше, Едигени сезиклендирген басқа нәрсе еди. Ол қартайып киятырғанын бурынырақта сезип жүрсе де, бірақ бул сапары тап қатты жүрип келгендей ентигип, жүреги дүрсилдеп кеткенликтен өкпеси сырылдап, қуўсыйған, азғын ийинлериниң қадден тысқары көтерилип басылғанына хаялының көзинше бир түрли болып кетти. Аппақ хәжжедей етип хәкленген кишкене, темир жол будкасының ишиндеги шағырайып, қатты жанып тұрған электрдің жақтысында, ол кемпири Үкибаланың көгислеу дөнген бет-әлпетиндеги бурын аңғармай жүрген айқыш-уықыш жыйрықларды бирден көрип қалды. (Бир ұақлары қара-пәреннен келген, көзлери қап-қара болып жаўдырап туратуғын Үкибала еди, бул). Енди болса тиссиз ауызы мәмпийип тұрғанлығының өзи-ақ, жаслық дәўири өтип кеткен хаял туқымына тиссиз жүриўдин хешқандай келеспейтуғынын тастыйықлап тұрғандай. (Буны қашан-ақ станцияға апарып, металлдан исленген тис салдырып берийн керек еди. Хәзир хәмме—ғаррысы да, жасы да сондай тис салдырып жүр). Оның үстине босасынқырап кеткен жаўлығының астынан шығып тұрған аппақ-аппақ шаш талшықларының бетине түсип тұрғанлығы Едигениң жүрегин шимиркендирип жиберди. «Ах, қартайып қалыпсаң-аў, қостарым-ай» деп ишинен аяныш сезимин билдирип отырған Едиге буған өзи айыплыдай пикирде болды. Сонлықтан ол, сол үнсиз отырған қалында екеўи бираз жыллар бирге өткерген дәўири-дәўран,—мүлтиксиз яр ұападарлығы, оған қосымша әсиресе, хәзир түн жарпында қулағырдан сүрмелекленип, разьездин ең соңғы, алыстағы жерине келгени хәммеси ушын кемпирине болған мүнәсибет хәм миннетдарлық сезими Едигениң кеўилин елжиретип жиберди. Кемпири адамгершилик парызды өтеу ушын, қаңыраған қақырада хәммениң итибарынан шетте жалғыз өзи қалған бийшара хәм бахытсыз Қазанғап ғаррының қайтыс болғанын Едигеге еситтириу ушын түн ишинде асығып келген еди. Бул дүньяда

оған тек Едигениң жаны ашыйтуғынын кемпири билетуғын еди. Қайтыс болған адамның ғаррысына туўысқаншылығы ямаса қуда-тамыр шатағы болмаса да, буған Едигениң жүреги елжирейтуғынын ол түсинеди, ақыры.

— Отыр, демиңди ал,—деди Едиге будкаға киргеннен кейин.

— Сен де отыр,—деди ол ғаррысына.

Олар отырды.

— Не болды?

— Қазанғап қайтыс болды.

— Қашан?!

— Тап жаңарақта бийтап адамға қалайда бир нәрсе керек болып атырған шығар, қалай екен?—деп барып едим. Кирип барсам, свет жанып тур, ол да орнында жатыр, бірақ сақалы жоқары қарап шошайып, ерсилеу болып атыр екен. Жақынлап барып «Қазеке» дедим.—«Қазеке, ыссы шай керек пе?»—десем, жаны үзиліп кеткен екен,—деген ұақта Үкибала бирден иркилип қалып, көзине жас үйрилгенликтен түри қызғыш дөнип, босасып, үнсиз егитилип жылап жиберди.—Мине,—ақырында не болды? Қандай адам еди! Өлди де кетти—хеш болмаса қасында көзин уўқалап жуматуғын адам да болмады,—деп Үкибала биротала еңкилдеп жыламаға қарады.—Сондай болады деп ким ойлапты?! Бир адам сөйтип өлди де қалды...—Ол «жолда жатқан ийтин өлими сыяқлы» деген сөзди айтпақшы еди, бірақ онысыз да түсиникли жағдайды айтқысы келмеді.

Хаялының айтқанларын тыңлап отырған Боранлы Едиге (урыстан қайтқаннан бери усы Боранлы разьездинде жумыс ислеп жүргенликтен, бул әтираптағы адамлар оған усындай лақап берген еди), гүректей аппаўыр қолларын дизелериниң үстине қойып, тунжырап қалды. Хәр жерине май тийип дағалланған, тысы өңип кеткен темиржолшылардың шепегиниң қаснағы оның көзлерине саясын түсиріп, көлегейлеп турды. Ол не жөнинде ойланып отыр екен-ә?

— Енди не қыламыз?—деп гүңкилдеди кемпири.

Едиге басын көтерип, хаялына қарап муңлы түрде күлимсиреп:

— Не қылатуғын едик? Адамлар усындай мүсийбет түскен ұақытлары не қылатуғын еди?! Жерлеймиз.—

Ол бир шешимге келген адам тақлетте орнынан турды.— Былай ет, сен кемпир, тез қайт. Хәзир мениң айтқанымды иеле.

— Не қылайын?

— Бар да Оспанды оят. Разъезд начальниги екен деп тартынып турма, буның әҳмийети жоқ, аза үстинде адамлардың бәри де бирдей. Оған Қазанғап қайтыс болды,— деп айт. Ол адам қырық төрт жылдан бери бир жерде тыбжылмай ислеген болса... Итимал, ол уақытлары Оспан эле тууылмаған шығар. Қазанғап ийт ысқыламайтуғын бул жерге келгенде Сарыөзек деген жерге ҳеш кимди ҳеш қандай ақшаға қызықтырып та апара алмайтуғын еди. Соннан бери қаншама поездлар өтті екен-ә, санағанда басындағы шашы да жетпес... Мейли, Оспан ойланып көрсин. Солай деп айт. Тағы да былай ет.

— Қәйтейин?

— Хәммени бир шеттен оят. Әйнегин тақылдата бер. Хәммемиз нешеу едик өзи—сегиз хожалық па, бармақ пенен санағандаймыз-ау... Хәммени тик аяққа турғыз. Усындай адам өлип атырғанда бүгин ҳешкимнің де уйықламауы керек. Хәммени тик аяққа турғыз.

— Биреулер жақтырмай, бетимнен алса не қыламан?

— Айтыу бизиң парызымыз, бетиннен алып урысуу-уриспау олардың жумысы. Бул не десе, зинҳар мени айтты дегейсең. Намыс деген болууы керек ғой. Тоқтап тур!

— Тағы не?

— Дәслеп жууырып барып дежурныйға жолығып кет, бүгин Шаймәрдан диспетчер болып отыр. Сондай-сондай болып қалды деп айт, қалай болатуғынын ойластырсын. Мүмкин, бүгинше мениң орныма биреуді жиберер. Ретин тапса хабар берсин. Айтқанларымды уқтыңба? Тап солай деп айт.

— Айтаман, айтаман,—деп баратырып Үкибала бирден, бир нәрсе ядына түскендей аңырайып қалды. Айтпақшы, еле ең баслы, айтпаса болмайтуғын бир жери қалып баратыр екен ғой. Оның баллары не! Өйп-бей! Ең әуеле соларға «ат» жиберіу керек еди, онысыз қалай болады? Әкеси дүньядан өтип атыр...

Бул сөзди еситип, Едиге бурынғыдан да бетер

сурданып кетти. Үндемей, зеңирейип турып қалды.

— Қалай болғанда да өзинен өрбиген баласы, ұрим-путақдары ғой,—деп жайма шууақланып сөйледи, Үкибала, бул сөздиң Едигеге жақпайтуғынын билип.

— Хә, билемен,—деп қолын сермеди Едиге.—Мени ҳеш нәрсени билмейди деп турсаң ба? Енди солай болып тур ғой, олар болмаса қалай болады. Бул мүсыйбетти жайғастырудың ерки менде болғанда оларды жанына жолатпас едим!

— Едиге, бул бизлердиң жумысымыз емес. Мейли, келсин, өз қоллары менен жайғастырсын. Солай етпесек соңынан ыңғырыулаған гәп сөзге қалармыз...

— Мен не, солардың жолында кеселеп жатырман ба? Келе берсин.

— Баласы қаладан келип үлгере алармекен?

— Егер келгиси келсе, үлгереди. Кешегиниң алдындағы күни станцияға барғанымда, сондай-сондай, әкең өлер халатта жатыр деп өзим оған телеграмма жиберген едим. Тағы не керек екен оған?! Ол өзин ақыллыман деп жүр ғой, ақыллы болатуғын болса, қалған жағын өзи түсине бермей ме?...

— Ондай болса жүдә бәрекелла болыпты,—деп гүмилжилеу етип мәмилеге келгендей болды да, кеуили толықырамай турғанлықтан:—Қатыны менен бирге келип көринсе болар еди-ау, қалай деген менен де қайнатасы ғой, басқа биреу емес...—деди.

— Оны өзлери билсин. Қайсы бирин айта бересен, жас бала емес.

— Ауа, бирақ солайдағы,—деп гумансырап, келискен болды Үкибала.

Олар тым-тырыс болып, үндемей қалды.

— Сен иркиле бермей, кете бер,—деди Едиге.

Бирақ, кемпириниң еле де айтатуғынлары бар екен;

— Ал, енди оның станциядағы қызы—Айзада байғусты қәйтемиз. Байының сықылы анау—иси келиспеген алқаш, бала-шағасы бар. Айзаданың да әкесиниң намазына келип жетиуи керек ғой.

Едиге муңлы түрде еркисіз күлимсиреп, кемпириниң ийнинен қақты.—Енди сен ҳәркимди бир ууайымлауды баслап қиятырсаң... Айзада деген қол созым жерде, азанда биреу станцияға шауып барып айтып қайта қояды. Келеди әлбетте. Бирақ, сен кемпир, мынаны

есінде тут, аржағын сорағанда Айзададан да,мейли, баласы бола берсин, еркек болған менен Сәбиитжаннан да қайран жоқ есабы. Көресек ғой еле, келе берсин, хеш қайда бармайды, шеттен келген биреулерге усап тура берердағы, ал, мерекени өзлеримиз жайғастырамыз... Кете бер енди, барып мениң айтқанларымды исле.

Кемпири кетип баратырып, еки ойлы болып, сәл иркилди де, тағы жүрип кетти. Соның арасында Едиге изинен дауыслады.

— Әуели дежурный Шаймәрданға барып жолығыуды ұмытпа! Есабын тауып, мениң орныма биреуді жиберсин. Мен де оның орнына кейнінен бир күн ислеп берермен. Мархұмның бир өзи қаңыраған қақырада жатқан болса, қасында хешким болмаса, қалай болады екен?... Солай деп атыр де!

Кемпири оның гәпин үнсиз мақуллап, басын ырғады. Соның арасында дистанциялық щит гүүилдеп, қызыл сигнал қайта-қайта жанып-өшип Боранлы бәндиргисине жана составтың жақынлап киятырғанын билдирди. Дежурныйдың нұсқауы бойынша оны бос линияға қабыл етип, қарама-қарсы тәрәпинен разъездге жақынлап келип қалған поездды өткерип жиберіу керек еди. Қәдимги маневр—үйреншикли бурып салыу еди, бул. Поездлар өз жолларына түсип жылжыды. Сол ўақытта Едиге тағы бир нәрсе айтыуды ұмытып кеткендей, линияның ақырында баратырған Үкибаланың изинен қайта-қайта алаң болып қарай берди. Айтаман десе, мархұмды жерлеу рәсимине байланыс-лы болатуғын хәрқыйлы жұмыстың түри көп ғой. Бирақ, бәри бирден ядына түсе бермейди. Оның алаң болып қарай бергенинің мәніси—Үкибаланың соңғы ўақларда қартайый хәм еңкейип баратырғанлығын жолға сәуле шашып турған гүңгирт сары жақтылықта тап хәзир көрип турғандай муңайып қалды.

«Ғаррылық деген де мойынға минип киятыр, солай болыуы керек шығар. Сонша жыл қослас болып, ақырында биреуимиз—ғарры, биреуимиз—кемпир болдық енді!» Қудай оны денсаулық жөнінен наразы етпеди, мықты еле. Сөйтседе бираз жылларды артына ысырып таслапты—алпыстан асып, алпыс бирге қарап баратырған екен. «Және бир-еки жылдан кейин пенсияға шығ»—деп диңгирлейтуғын шығар еле. Едиге кекесин-

ли етип күлимсиреп қойды. Бирақ, жақын арада пенсияға шығып кетпейтуғынын биледи. Бул этираптан оның орнына адам тауып қойыу да ансат емес Әзи жол оңлаудың маманы. Ол тек стрелочник болып андасанда биреулер ауырып қалғанда, ямаса дем алыс—отпускте кеткенде ғана ислейди. Қалайда буның орнына жұмыс ислейтуғын жердің алыслығы хәм суусыз далада ислегенине айлыққа қосымша хақы төлейди екен деп биреулер келе қоярма екен? Әй, қәйдем билейин. Хәзирги жаслардың арасынан ондай пайдакүнем табыла қоярмекен-ә?

Сарыөзектің разъездлерінде жасап, көнлигиу ұшын адамда руўх болыуы керек, болмаса еки бүкленип, болдырып қаласаң. Дала кең, адам деген құрттай нәрседағы бир. Саған қолайлы ма, я қолайсыз ба далаға бәрибир. Оның қатнасы жоқ. Кеуилине муўапық па—бола бересең. Кеуилине муўапық емес пе, бул жерди енди қайтып желкемнің шуқыры көрсин деп кете бересен.

Мине, соның ұшын да адамларға бәрибир емес. Адамлар жер таңлайды: бул аспанның астында оған басқа бир жерге, басқа адамлардың арасына барса талабы келісип кететуғындай сезилип, ал, бул этирапта болса талайына тас түсип, тәғдирге налып, наразы кейипте харып-шаршап жүргендей болады да турады. Сонылықтан ол ұшы-қыйры жоқ кең даланың алдында руўхы түсип, Шаймәрданның үш дөңгелекли мотоциклиннің аккумуляторындай болып қалады. Шаймәрдан оны бирдейине эширепилей береді: өзи де минбейди, өзгени де миндирмейди. Әнедей мотоцикл мәзи тұрыпты, керек ўақтында ходланбайды, аккумуляторы отырып қалған, ақыры. Сарыөзек разъездине келген адамлар да сондай: жеңин сыбанып иске кирісип кете бермесе, бул далаға мекән да баса алмайды, көнликпейди де,—турыуы қыйын болады. Биреулер бул қатардан өтип баратырғанда вагонның әйнегинен коллары менен басын ұслап қарап:

—Кудайым-ау, бул жерде адам **UNIVERSITETI OLSKHO** ды екен?! Этираптын бәри тек сырда **AKADEMIYAL'QILGENI** түйелер!—деп таңланады. Қалай **INFORMACIYAL'QILGENI** жасап тұрған еди? Мине, усындай етип шыдамы жеткенше жатап береді. Үш жыл, асып кетсе, төрт жыл турақлайды.—Соның

менен тамам: ислеген жери менен есапласады да бул жерден алысқа кетіуге асығады...

Боранлыда мекен басып, отырықшы болған еки адам болды—биреуі усы Боранлы Едиге. Соннан бери қаншама адамлар келип кетпеди дейсең! Едигеге өзи жөнинде бир нәрсе айтыу қыйын, бирақ қыйыншылықтан қаймықпады. Ал, Қазанғап болса, басқалардан ақылы кемис болғаны ушын бул жерде қырық төрт жыл ислеген жоқ. Едиге, Қазанғаптың бир өзін ондай келип-кететуғынлардың онына аўмастырмайды... Енди жоқ ол—жоқ енди Қазанғап...

Поездлардың бири шығысқа, бири батысқа қарай бағдар алып кетти. Боранлы разьездиндеги жоллар бираз ўақытқа дейін тым-тырыс болып қалды. Демнің арасында дөгерек-даш ашылып, қаралтым аспандағы жұлдызлар бұрынғыға қарағанда күшлирек шағырайысып тургандай, бадырайысып кетти. Жанбаўыр, қыямайларды жалап ескен пәтли самал шпаллардың арасы менен анда-санда рельслерди «зың, зың» еттирип, зуўлап есе баслады.

Едиге будқаға кирмеди. Столбаға сүйенип турыўы менен ойланып қалды. Алды бетинде, темиржолдың аржағындағы далаңлықта түйелердің сүлдері көринеди. Түйелер айдың жақтысында қылт етпестен, таңның атыўын күтип турған еди. Олардың арасында Едиге өзиниң еки өркешли, басы дүүдендей нарын—былайынша айтқанда усы Сарыөзектеги ең күшли, тез жүретуғын, адамлар оны ийесине усатып—Боранлы Қаранар деп атайтуғын түйесин көрип қалды. Буйдалаўы қыйын болса да Едиге оны мақтаныш етеди, бундай күшли түйелер сийрек ушырасады. Боталақ мэхалинде Едиге оны пиштирмеди. Соңғылығында Қаранар атан болып, буўырқанып жүргеннен кейин ондай етиўди қыялына келтирмей, жөнине жиберди.

Ертең исленетуғын жумыс көп еди. Сонлықтан Едиге азан менен Қаранарды үйиниң қасына әкелип, жазылап қойыўды ойлады. Мархумды қәбирстанға жерлеўге алып барғанда керек болып жүрер. Буннан басқа да оның басына көп қыяллар келди...

Ал, разьездеги адамлар бул ўақлары еле бийғам уйықлап жатырған еди. Разьездин ана басынан мына басына дейин бири-бирине жақын салынған, тебелери бирқыйлы шифер менен бастырылған алты жайды

темиржол администрациясы салдырған еди. Едиге болса жайды өзи салып алған. Сегизиншиси мархум Қазанғаптың қақырасы. Жайларға жапсарлана салынған жазғы ошақлар, шертеклер, мал-қал ушын тутылған қамыс қоралар, аўылдың ортасында соңғы жыллары пайда болған жүдә қолайлы суў шығаратуғын электронасос—мине, Боранлы поселкасының сықылсыйқы усындай еди.

Сарыөзек атлы кең далаңлықтың үстинен өтетуғын үлкен темиржолдың бойындағы бул кишкене аўыл, усы кишкенелигине қарамастан қан тамырындай бир-бирине тутасып кеткен разьездлерди, станцияларды, қалаларды өз-ара жалғастырып туратуғын кишкене звеноның бири.

Дуньяда самал болса, айланып келип усы жерди табады десен де болады. Сарыөзек даласының самалы, әсиресе, қыстың күнлери хәўижине минип, үргин ўақтында уйытқыған қар жайлардың әйнегиниң алдында минберленип, темир жолды үйин-үйин етип, өркешленип басып, муз болып қатып қалады. Сонлықтан да бул дала разьезди Боранлы—Буранный болып аталып тусына: қазақша «Боранды», орысша «Буранный» деп еки тилде жазып қойыпты...

Бул қатарға қар артатуғын хәр қыйлы: мәселен, қарды пысқыртып үплеп, атқылайтуғын, ямаса қолайлы етип, кесип-кесип ысырып таслайтуғын хәм басқа да техникалар келемен дегенше Қазанғап екеуи темиржолдың қарын гүреклеп артып жүргенде ана сүти аўызына келетуғын күнлери Едигениң есине түсип кетти. Былайынша қарағанда солар тап жақында болып өткендей. Елиў бир, елиў екінши жыллары—ийт улып, өгиздің шақы жарылатуғын суўық болған еди. Егер фронтта өлип-тирилетуғын жағдай болғанда ямаса танкиге қарсы тәуекел бир граната ылақтырыўға бағышланған хұжимде адамның өмири қас пенен көздин арасында хал болмаспеди?... Бул жерде де сондай болды. Мейли сени хеш ким атып өлтирмей-ақ қойсын. Бирақ, өзинди өзин өлимши етиўине туўра келеди. Қатып қалған үргин қардың қаншасын гүрек пенен қопарды сонда булар. Усы разьезден жети шақырым қашықтықта темиржолдың сайды кесип өтетуғын ойлаў жери бар еди. Сол қатарды қар теп-тегис етип

басып таслағанда қарды қапшыққа салып арқалап, шетірекке шығарып таслау үшін тайғанақлап хәм тентіреклеп баратырғанда үргін қар менен алысуымыздың усы ең соңы болғай, бүйтип жүргеннен гөре өлген абзал деп гүбирленип жүргенде, паровозлардың: «Қәне, жолды босат!» деген мәнидеги қыйғырығын еситпеу үшін қандай қыйыншылықтарды басынан кеширмеді дейсең булар!

Қарлар да ерип кетти, поездлар да гүўлеп өтип кетти, жыллар да жылжып кетти... Сол ислер хәзир хеш кимнин кәрине де келмейди. Сондай болды ма, болмады ма? Хәзирги күндеги жолды қадағалап-оңлайтуғынлардың бригадасы бул жерге арнаулы вагонда шауқым-сүрен менен келип кетеди. Олар бир уақытлары Сарыөзектеги аз санлы адамлардың қолларына бел алып, жолды үргін қардан тазалағанын қыялына да келтирмейди, түсинбейди де. Айтсаң: «қалайынша, солай болыуы мүмкин бе? Япырмай-ә?!» деп хайран қалып, исенбейди. Хәттеки, олардың арасында буны ашықтан-ашық күлкіге айландырып: соншама азапқа қалып, өйте бериудің не кереги бар еди, өйтип өзиңе-өзиң гөр қазып не бар? Бизлер болармедик—ондай иске хеш қандай қол урмаймыз. Барамыз да қыйқаңды салып—басқа жаққа өтә кетемиз. Ең қапылып қалғанда бир қурылысқа, онда да болмай баратырса, басқа жағдайлы жер тауып аламыз. Қанша ислеген болсақ—сонша хақы талап етемиз. Асығыс жұмыс па, бәримиз жабылып ислеп таслаймыз—қосымша хақы және төлейди... «Сизлерди ақмақ пәмлеп, еңселеринде минип алған ғой, ақмақ ғаррылар, усы ақмақшылығыңыз бенен өлип кетесизлер!».

Хәрдайым усындай «ақылгөйлер» табылып қалғанда Қазанғап сол ислерге қатнасы жоқтай бийпәрұалық пенен оларға дыққат аудармай тек өз жөнин, өзине тән бир нәрсени билетуғын адамдай кекесинли етип күлимсиреп қоятуғын еди. Ал, Едиге болса олар менен жақ жарыстырып,шыдай алмағанлықтан қызып кетеди.

Сөйтсе де Қазанғап екеуиниң арнаулы вагон менен келетуғын, жолды қадағалап-оңлайтуғынлардың кимлердин үстинен күлисип атырғаны жөнинде пикир алысып, сөйлесип отыратуғын уақлары болатуғын еди. Буннан басқа да көп нәрселер жөнинде, мәселен, сол

жыллардағы тиришилик, күн көрис жағдайлары, сол уақытлары жалаңпут жууырып жүргенлердин енди ақыллысымақ болып кеткенин айтысып отыратуғын еди. Анау-мынау емес, сол қырық бесинши жылдан бери екеуи тәғдирлес болып, сырласып киятыр. Әсиресе, Қазанғап пенсияға шығып, қаладағы баласының қолына барып, сыйыса алмай, үш айдан соң қайтып келгеннен кейин, бул дүньяның ғалма-ғалы жөнинде көп сырласатуғын болды. Ақыл-если адам еди, Қазанғап. Ядына түссе кеуили елжиреп кете береді... Қәпелімде Едиге ендигиден былай Қазанғаптың тек есине түскен уақытта ғана елеске айланатуғынын хәсирет хәм өкиниш пенен ойлайтуғынын анық сезе қойды...

Микрофонның сылдырлысын еситип, Едиге будқаға асығып кирди. Адамның дауысы еситилместен бұрын бул қараң қалғыр аппарат оңбағандай етип қырылдап, биресе ысылдап алды.

— Едеке, алло Едеке!—деген разъезд дежурныйы Шаймәрданның дауысы сырылдап еситилди—сен мени тыңлап турсаң ба? Жууап бер!

— Мен тыңлап турман! Тыңлап!

— Сен тыңлап турсаң ба?

— Тыңлайман. Тыңлап турман!

— Қалай еситилип тур?

— О дүньядан келген сазадай!

— Неге о дүньядан келген сазадай болады?

— Солай!

— А-а... Әне бир Қазанғап ғарры ма?

— О неге әне биреу болады екен?

— Өлген, демек.—Шаймәрдан ылайықлы сөз табыуға талапланып көрди.—Қалай десем екен-ә?

— Сыпайыластырып айтқанда, ол өзиниң даңқлы жолын тамамлап, о дүньяға рәуана болған.

— Солай де,—деп қысқа жууап қайтарды да Едиге хайран болып қалды.

✓ «Уәй, налетий, хайуан-әй!—деди ишинен.—Азалы хабарды да адамдай етип айта алмайды».

Шаймәрдан бир минуттай жым-жырт болып қалды. Микрофон бұрынғыға қарағанда да қаттырақ тап ишинде «пышық таласып» атырғандай бығырлап, ара-арасында адамның деми еситилип турды. Соңынан Шаймәрдан қырылдады:

— Едеке, яшы үлкең, сен, ананы-мынаны айтып мениң мийимди айландырма. Егер өлген болса, не қыламыз енди?... Менде адам жоқ. Өлген адамның қасына барып отырып не қылайын деп едиң? Өлген адам оның менен тирилмейди деп ойлайман...

— Ал, мен сениң бир түйір пәмиң жоқ екен, деп ойлайман!—деди Едиге гәзепленип.—Мийимди айландырма дегениң не сениң?! Бул жерге келгениңе еки жылдай болды сениң ал, мен оның менен отыз жыл бирге ислескенмен. Ойлан сен, бирақ. Арамызда бир адам дүньядан өтип атырған болса, оның бир өзін адамсыз үйге таслап қоя бериўге болмайды ғой.

— Бир өзи ме, бир өзи емес пе, соны сол өлген адам қалай билетуғын еди?

— Ол билмесе, бизлер билемиз!

— Яқшы, нықырта берме, нықырта берме ғарры!

— Мен саған жөн-жосағын айтып отырман.

— Не қыл дейсен, қәне? Орныңа жиберетуғын адам жоқ. Барған менен не қыласаң, ҳәзир усы жети түннің ишинде.

— Қуран оқыйман. Мархұмның кепинин пишип-тигемен. Руўхына қуран оқыйман.

— Қуран? Сен бе, Боранлы Едиге ме соны ислейтуғын?

— Аўа, мен. Мен қуран билемен.

— Бәрәкәлла! Совет ҳүкметиниң орнағанына алыс жыл болды.

— Қойсаң-ә, сен-әй! Совет ҳүкметиниң не қатнасы бар еди оған! Адам баласы әлимсақтан бери өлгенге қуран оқыйды. Өлип атырған адам ғой, ҳайўан емес.

— Яқшы, оқый бер қураныңды, бирақ бақыра берме, Әдилбай Сырыққа адам жиберемен. Келесим берсе—келеди. Орныңа соны жиберемен. Ал, ҳәзир бир жүз он жетинши жақынласып киятыр, запастағы екннши линияны таярла...

Соның менен Шаймәрдан тым-тырыс болып, микрофон сыртылдап жабылды. Едиге стрелкаға асығып жетип барды да, өз иси менен машғул болып атырып: «Әдилбай айтқанды қыла қоярмекен, келе қоярмекен?»—деп ойлана берди. Соның арасында айырым үйлердиң әйнегинен жақты шыққанын көрип адамгершилиги барлар жоқ емес екен ғой деп, кеўилинде үмит уш-

қынлары пайда бола баслады. Ийтлердиң үрген дауысы еситилди. Демек, кемпири боранлылардың тынышы алып, оятып жүрген екен.

Соның арасында бир жүз он жетинши екннши линияға келип тоқтады. Қарама-қарсы тәрептен нефть қуыйлған ылғый цистерналарды тартып киятырған состав жақынлады. Поездлар бири—шығысқа, бири батысқа қарай бағдар алып кетти...

Уақыт түнгі саат еки болып қалған еди. Аспандағы жулдызлар дана-дана болып жарқырап ириленип кеткендей болды, Толысқан Ай да Сарыөзектиң кең даласының үстине көгилдир нур сеўип, ғайбана күштен тәсийрленип атырғандай болып тур. Жулдызлы аспан аясында созылып атырған Сарыөзек даласында тек түйелердиң сүлдерлери ғана биленип, олардың арасында турған еки өркешли, гиддиман Қаранар өзгешеленип көринеди. Жақын жерлердеги төбешик-дөңеслер бозғылт иренде ағараңлап, темиржолдың еки тәрепиндеги шексиз кеңислик түн ишинде гүңгиртленип атырған еди. Түн самалы шөп-шарларды тысырлатып, еле тынбай есип тур.

Әдилбай Сырық киятырған жоқпа екен деп, отырып парасаты болмаған Едиге, будкаға қайта-қайта кирип шыға берди. Сөйтип шыбыжыңлап жүргенде, ол анадай жерде турған бир мақлуқты көрди. Ол—түлки еди. Оның көзлери солғын жасыл дөнип, жылтылдап кетти. Түлки тап бир нәрсени аңлып, сетем алып турғандай ары кетпеди, я бери жақынламады.

— Сен не қылып тұрсаң?—деп Едиге оған қарай «хәзил» ретинде бармағын шошайтты. Түлки сескенбеди.—Көрдиң бе буны! Сени ме, сени!—деп аяғын тапылдатты.

Түлки жалт берип қаймықты да, анадай жерге барып шоққыйып, буған қарай бурылды. Едигеге оның бежирейип, қараған көз қараслары гә буған, гә буның әтирапындағы нәрселерге тикленип турғандай мунлы болып сезилди. Бул жерге ол нениң ийсин алып, неге келе қойды екен? Электр сәулесине алдандымекен, әлле аш болып келдимекен? Оның бул жүриси Едигеге ерси көринди. Ондай болатуғын болса қолына өзи келип сүсип тұрған «олжаны» бир тас пенен неге жер қабыстыра қоймайды. Едиге ирлеу тас излеп тауып

алды. Гөзлеп турып, тағы ырайынан қайтып, қолын түсирди. Тасты аяғының астына таслап жиберди. Хәтте тула-бедени жибисип, терлеп кетти. Қоябер, сира, адамның басына қандай қыяллар келип кетпейди? Ешейин бир нәрсе емес пе? Тұлкини кесеклейин деп турғанда, қәпелимде оның ядына биреудің айтқан гәпи түсип кетти. Ким айтып еди, соны? Қелип-кетип жүрген жол оңлайтуғынлардың биреуинен еситиппеди, әлле құдайтала туұралы сөйлесе беретуғын сүүретши ме еди? Ямаса басқа биреу ме. Яғә, Сәбийтжан шығар. Аўа, буны сол айтқан екен-аў, еле. Оған тек тыңлағандай адам табылса болды, басқаларды хайран қалдыраман деп хәр қыйлы пәтиұасыз нәрселер туұралы сөйлеуге еринбейди. Қазанғаптың баласы Сәбийтжан ғой, адам өлгеннен кейин жаны басқа мақлуққа айланады деп жүрген.

Япырмай, оның соншама быжық, соншама көгаламылжың болғанын қәйтерсең. Сымбатына қарап тұрсаң әнедей жигит смяқлы. Сөйлетип жиберсең, оның билмейтуғыны, оның еситпегени жоқ, бәрин билип баратыр. Әттең-әттең, сөзинің пәтиұасы жоқ тә. Әкеси бийшараның оны оқытпаған интернаты, оқытпаған институты қалмаған шығар. Бирақ, дурыслы адам бола алмады. Мақтанғанды жақсы көреді, тост көтерип сөйлегенде аўызы-аўызына жуқпайды. Әттең, сөзі—басқа, иси—басқа. Дипломым бар деп көкирегине ұрған менен Қазанғаптың басып кеткен изине тұрмайтуғын, бир сөз бенен айтқанда геўек жигит. «Етекте кессең жең болмас, әкеге тартып ул туұмас» дегендей болды. Хә, мейли, хәр кимге құдай яр болсын, хәр кимнің өзи биледидағы.

Әне, сөйттип, сол Сәбийтжан бир сапары: Индияда бир илим бар, хәмме соған исенеди, бул илимнің болжауына қарағанда адам өлгеннен кейин оның жаны мейли, хәтте, кумырысқа болса да, әйтеуір бир мақлуққа айланады екен деп еди. Сол илимнің болжауы бойынша хәр бир адам қашанлардур, еле адам қәлпине келип туұылмастан бурын, қус яки хайуан, ямаса қандай да бир шыбын-ширкей халында жүретуғын болған екен. Сонлықтан ол жақларда хәр қандай жаны бар мақлуқты мейли, хәттеки, жылан—кобра бола берсин өлтириу гүна деп есапланып, оларды көрген ұақытта тәжим берип айланып өтип кете береді екен.

Бул дуньяда қандай әжайып нәрселер жоқ дейсең. Бирақ, ким оған исенсе, соған ырастай болып сезиле береді. Дунья деген уллы хәм шексиз. Оның хәммесин биле бериуіге адамға уқып берилмеген. Мине, мәселен, түлкини тас пенен урайын деп турған ұақта Едиге ойланып қалды: ал, енди соннан Қазанғаптың жаны усы түлкиде жүрген болса не қылады? Қаңырап қалған қақырада жалғыз өзи, өлгеннен кейин жата-жата зеригип кетип, түлки сыпатына енген Қазанғап өзинің ең жақсы көретуғын достын излеп келип тұрса, қалай болады сонда?... «Алжыйын деген шығарман!—деп кейиди сонда ол өзине-өзи. Усындай қыяллар қайдан келеди екен? Түп-ә саған! Ақмақ болғаным ба ақырында!».

Сонда да ол әсте-ақырын жақынлаңқырап барып, тап сол түлки буның айтқанларын анық түсинетуғындай етип;

— Сен кет, бул жерлер—сениң жүретуғын жериң емес, өзинің үйреншикли далаңа кет. Еситип тұрсаң ба? Кет дегенде кет! Бирақ, былай-былай қарап жүрме, ол жақта ийтлер бар. Өзинің кеңислигине қарай кет, құдай яр болсын,—деди.

Түлки бурылды да бүлкилдеп жортып кетти. Жортып баратырып артына бир-еки мәртебе айланды да, түн қараңғылығына сиңип кетти.

Едиге, Әдилбай Сырыққа сменаны тапсырып, Қазанғапты еслерине түсирип сөйлесип, қайта-қайта сууық демлерин алып жүргенде, Боранлыға тағы да еки тәрептен еки поезд келип, хәр қайсысы өз бағдары менен гүүлеп өтип кетти. Сөйттип хәммесинен қутылып үйине қайтып киятырғанда Едигениң тағы бир нәрсени ұмытып кеткенлиги ядына түсти. Бағана кемпирине айтыўды, яғнай ойласыўды тарса ядынан шығарған екен дә. Хәў, еле өзинің қызлары менен күйеу балларына Қазанғаптың қаза болғанын еситтириу ушын «ат» жибермеймекен? Едигениң узатылып кеткен қызлары бул жерден қашықта, Қызылорданың этирапында тұратуғын еди. Үлкени салыгершилик совхозында, күйеу тракторшы болып ислеиди. Кишкенеси әўеле Қазалыдағы станцияда тұратуғын еди, сон бул да қызапаны сағалап, сол совхозға көшип барды. Оның күйеуи шофер. Қазанғап булардың жақын аталасы болмаса да, бирақ олардың намазға келиуі керек. Өйткені, Едиге Қазанғапты өзинің хәр қандай аталасынан

зьят деп есаплайтуғын еди. Усы Боранлыда Едигениң сол қызларының туылғанын Қазанғап өз көзі менен көрди. Қызлар усы жерде ойнап-өсти, мектепте, Қумбел станциясындағы интернатта оқығанда гейде, биресе Едигениң өзи, биресе Қазанғап оларды гезеклесип апарып-алып келип жүретуғын еди. Едиге қызларын есине түсирип тұрғанда қаникул ұақытларында оларды түйели апарып-әкелип жүрген күнлери көз алдына елеслеп кетти. Едиге сонда кишкенесин алдына алып үлкенин артына мингестирип, түйениң үстинде үшеуи қоқаңлап кете беретуғын еди. Боранлыдан—Қумбелге дейин олар үш сааттай, ал, қыстың күнлери болса, оннан да көбирек, жағдайлы жүрис пенен жер танабын қууырып жортып баратырған Қаранардың үстинде селкилдеп жетип барады. Ал, Едигениң қолы тиймей қалатуғын жағдай болса, онда оларды Қазанғап апарып салатуғын еди. Қазанғап тап бул қызлардың да әкесиндей болып кетти. Қулласы, Едиге азанда оларға телеграмма жибермекши болды, қалған жағы болса өзлери көре бередидеағы. Қазанғап деген ғаррының енди бул дүньяда жоқ экенин олар да билип қойсың ақыры.

Сол киятырғанында ол, азанда бәринен де бурын өзиниң Қаранарын жайлаудан қууып әкелип қоймаса болмайтұғынын ойлады. Қаранар керек болғанда—жүдә керек болады. Әлим деген аңсат нәрсе емес, ақыры. Ал, енди бундай аза үстинде құрметти—құрмет жайына келтирип мереке жайғастырыу да аңсат емес.. Бундайда гә анау жоқ, гә мынау жоқ болып бәрин де асығыслық пенен тез табыуға туура келеди. Сонлықтан кепининен баслап, қазанның астына жағылатуғын отынға дейин қәммесин тез әндамлы етип әнжамлау керек болады.

Ол тап усыларды ойлап киятырған ұақытта қәпелімде бирден қауа толқынланып кетти. Едигениң есине урыста жүргенде алыста жарылған құдиретли жарылыудың нәтийжесинде қауаның усындай болып толқынланып кететуғыны түсип, аяғының астындағы жер солқылдап кетти. Сол ұақытта ол қарсы алдындағы алыс далаңлықта—яғный, өзине мәлим Сарыөзек космодромы тәрепте тутасы менен қып-қызыл жалын болып, тикке аспанға қарай шаншылып, зымырап баратырған бир нәрсени көрди. Едиге албырағанынан аңы-

райып қалды—бул, аспанға көтерилип баратырған ракета еди. Қеш қашан да ол бундайды көрмеген. Барлық сарыөзеклилер сыяқлы бул да тек, буннан қырқ шақырымдаймекен, яоннан да жақынлаумекен, әйтеуир, сол жақта Сарыөзек деген космодром барын, ол тәрепке Дөгереқтам станциясынан темиржол апарылғанын биледи. Сөйтип, кең далада үлкен қала хәм үлкен дүқанлар пайда болғанын космонавт хәм космослық ушыулау қаққында газеталардан оқып, радиодан күн сайын еситип жүретуғын еди. Булардың бәри де жақын жерде-ақ болып атыр екен ғой. Әйтеуирде Сәбийтжан ислеитұғын областьлық орайдағы (бул қала Боранлыдан поезд бенен бир ярым суткалық жол) хәуескерлер кружогиндеги балалар концерт бергенде, бизлер дүньядағы ең бахытлы балалармыз, себеби космонавт ағайлар космосқа бизиң жеримизден ушады, деп хорға дизилисип турып қосық айтатуғын еди-ау.

Солай болған менен космодромның ғыр әтирапы қоршаланған болып, ол жабық зона деп есапланады. Едиге болса усы космодромнан онша қашық емес жерде жүрип-ақ, ол тууралы басқа жақлардан есит кенине кеуили көтерилип қалады. Мине, енди ол, тутасы менен қып-қызыл жалынға айланғандай, әтирапқа аппақ дирилдеген сәуле шашып, жулдызлы аспанның түнегине қарай пәт пенен зуулап, тилип баратырған ракетаны биринши мәртебе өз көзи менен көрип тур. Япырмай-ә, ырастан-ақ усы оттың ишинде адам отырмекен?—деп Едигениң кеуили бир түрли болып кетти. Бир адамбекен, я екеумекен? Ол бирдейине усы әтирапта жүрип, қеш қашан да ракетаның ушқанын көрмеген еди. Болмаса қаншасы ушып атыр, санасаң есаптан алжасып кетесең. Мүмкин, бул көрмей қалған ұақытлары, сол корабльлер күндиз ушырылған шығар? Күнниң шағырайған сәулеси менен алыстан оның не экенин ажыратыу қыйын, ақыры. Мынаусы қалай түнде уша қойды екен сонда? Мүмкин, түнде жерден көтерилип, ол жаққа барғаннан кейин, бир күндизге тап болатуғын шығар? Сәбийтжан бир сапары, тап өзи сол жаққа барып келгендей етип: космоста хәр бир сааттан кейин күн менен түн алмасып турады деп еди. Сәбийтжаннан сорап көриу керек екен. Сәбийтжан хәм-

месин биледи. Өзинің де хәмме нәрсени билеберетуғын көзи ашық адам болғысы келеди-аў. Қалай деген менен де, областтың орайы болған қалада ислеидағы. Әй, сонда да шийкилиги билінип қалабереди-аў, жигиттиң. «Питкен ақыл болмаса, сүрткен ақыл не болсын» деген ақыры. Өзиң менен кетсин.

«Мен пәленше деген абырайы тас жаратуғын киши менен болдым. Оған анадай дедим, мынадай дедим. Оны айтқан гәпиме турғыза аламан»—деп көкиреги не уратуғынын қәйтерсең. Бир рет Әдилбай Сырық оның жумыс орнына барған екен, былай деп келди. Бизиң Сәбийтжан тек телефоны сынғыр етсе болды, баслықтың үстине кирер аўыздағы жайдың қапысы менен еки ортада «Тыңлап турман, Әлжаббар Қахарманович! Хәзир Әлжаббар Қахарманович!»—деп зыр жуўырады да жүреди екен. Баслығы болса кабинетинде табжылмастан отырып кнопканы басып, емпеңлетип қояды екен. Сөйтип, Сәбийтжан менен оңлап сөйлесе алмадым. Боранлыдан барған бизиң аўылласымыздың аўхалы сондай екен»,— деп келди. Хәр кимге бир қудай яр болсын, қәйтип жүремен десе де ерк өзінде. Әттен, Қазанғап бийшараны айтсаң-ә! Баласының жолында пидә болды ғой. Өле-өлгенше баласы жөнинде сирә бир нақолай гәп айтқан емес. Баласы менен келини қартайған шағында қолымызда болмасаң болмайды, деп буны қалаға көширип әкетип те жүрди-аў. Ақыбетинде не болды, сыйыстырмады... Буның жыры өз алдына, бул басқа гәп.

Ярым ақшам мәхәлинде Едиге усындай ойлар менен бәнт болып, космос ракетасы биротала көзден ғайып болғанша қарап турған еди. Бул әжайып нәрсениң изинен, ол көп ўақытқа дейин қарап турды. Әйтеўир сол от болып баратырған корабль кем-кемнен көлеми киширейип, сағымланып, түпсиз туңғыйыққа синип, аппақ думандай дағқа айланғаннан кейин, ол мойнын бурып, кеўилинде бир түрли қарама-қарсы сезимлер пайда болып жүрип кетти. Көрген нәрсесине соншама хайран қалып, бул нәрсениң өзине қатнасы жоқ екенін түсинсе де, бирақ, кеўилине ғұлғула түсип, сескенейин деди. Сөйтип қиятырғанда қәпелимде оның есине темир жолға жортып келген сол түлки түсип кетти. Жаңағы отлы өре мына меңиреў даладан хәд-

ден тысқары күш пенен аспанға зуўлап көтерилген ўақлары сол түлкиниң аўхалы қандай болды екен-ә? Тығыларға тесик таппай қалған шығар...

Бирақ Боранлы Едигениң өзи түнде космосқа ушып баратырған ракетаның пәрўазын көриўин көрсе де, оның қандай мақсетте ушырылғанын билмейтуғын еди. Бир есаптан билиўге тийисли де емес, ишинде космонавты бар бул космослық корабльдиң апатқа қарсы қыстаўлы түрде хеш қандай салтанатсыз, журналистлерсиз рапортсыз қыйын-қыстаў жағдайға байланыс-лы, бирликтеги совет-америка программасына муўапық шәртли түрде «Трамплин» деп аталып, орбитаға шығарылған «Паритет» станциясына қарай ушып баратырғанын ол қайдан билсин Едиге? Адам хәм адамзат арасында бузыўға болмайтуғын байланыс бар болғанылығының себебинен емес, бул ўақыяның улыўма әҳмийети буның өзине де, өмирине де айқын хәм тиккелей мәниде жанасып кететуғын қатнасы бар екенін Едиге қаяқтан биледи. Сондай-ақ, ол Сарыөзектен старт алған ракетадан соң арадан бирқанша ўақыт өткеннен кейин планетаның екінши бир тәрепинде, Невада космодромынан көтерилип, тап усындай тапсырма менен «Трамплин» орбитасындағы «Паритет» станциясына жерди кери бағдар менен айланып ушатуғын америка кораблиниң пәрўаз етип баратырғанын Едиге билиў түүе, сирә қыялына келтирген жоқ.

Бирлескен Совет-Америка Орайлық басқарыў программасы «Деминург»тың қалқып-жүзип жүретуғын базасы болған «Конвенция» илим-изертлеў авианосецинен берилген нусқаў бойынша корабллердиң екеўи де космосқа қыстаўлы түрде ушырылған еди.

«Конвенция» авианосеци өзиниң турақлы түрде қалқып келетуғын орны—Тыныш океанда, Алеут атаўының түслигинде, шама менен Владивосток хәм Сан-Францискодан бирдей қашықтықтағы квадратта жүрген еди. Бирлескен Орайлық басқарыў бул ўақытлары еки корабльдиң де «Трамплин» орбитасына қарай шығып баратырғанын оғада қатты сер салып бақлап отыр еди. Хәзирше бәри де кеўилдегидей болып баратыр. Енди «Паритет» комплекси менен жүйлесип-қосылысыу маневры қалып тур. Бул жүдә қыйыннан қыйыстырылып орынланатуғын ўазыйпа еди. Жүйлесіу ракеталардың

гезеклесип турып, бириниң изине бири тиркелиў жолы менен емес, ал екеўиниң де бир ўақыттың ишинде станцияның еки тәрәпинен келип иске асырылыўы керек. Мине, он еки сааттан асыңқырап баратыр. «Паритет» Бирлескен Орайлық басқарманың «Конвенциясы»нан жиберилген сигналына жуўап қайтармады. Сондай-ақ, ол, өзине жүйлесип-қосылыўға баратырған корабллардың сигналына да жуўап бермеді. «Паритет»тиң экипажларына не болды екен, усының жөн-жосағын анықлаў керек...

2

Поездлар бул үлкеде шығыстан — батысқа, батыстан — шығысқа қарай өтип турады...

Темир жолдың өне бойына бул үлкеде уллы шөлістан — Сарыөзек кеңислиги, — жердің Орта тусы болған сарғыш далаңлық созылып кетеди...

Бул үлкеде ҳәр қандай қашықлықлар темир жолға сәйкесленип, Гринвич меридианы бойынша өлшенеди.

Ал, поездлар болса шығыстан — батысқа, батыстан — шығысқа қарай гүўлеп өтип турады...

Боранлы разъездинен баслап найманлар руўының қәбиристаны Ана-Бейитке дейин, егер темиржолды жағалап Сарыөзек даласының үсти менен туўрылап тартқанда, шама менен отыз шақырымдай болып қалады. Ал, енди кең далада адасып кетпейик дейтуғын болса, онда қәдимгидей темиржолды бағдарлап кете береді. Бирақ, онда қәбирстанға баратуғын жол узарып, Қыйсық сай аңғарының бурылысындағы бираз жерди айланып өтиўге туўра келеди. Басқа итималы жоқ. Туўрыладым дегенниң өзинде барғанша отыз, қайтарсын да отыз шақырымдай жол жүриў керек. Бирақ, Едигеден басқа ҳәзирги боранлылардың арасында ол жаққа қалайынша барыўды, шынын айтқанда ҳеш ким билмейтуғын еди. Ески заманлардан қалған Ана-Бейит деген қәбиристанлықтың бар екенлигин, әне соған байланыслы көплеген аңыз, әнгимелерди еситип жүрсе де, бирақ өзлери барып көрмеген. Ол жаққа баратуғын себеп-сылтаў да болмады. Темиржолдың бойында отырған, жәми жыйналғанда сегиз үйли Боранлы деген кишкене аўылда көп жыллардан бери жаңа болып атырған мүсийбет еди, бул. Буннан бирнеше жыл бурын бул аўылда бир кишкене

қыз қурыөзектен шетнеп еди, ата-анасы оны өзлериниң туўылған жери Орал областына апарып жерлеп келди. Ал, Қазанғаптың ҳаялы — Бийке кемпир де сол жыллары Қумбел станциясындағы аўырыўханада қайтыс болғанда оны сол Қумбелдеги қойымшылыққа қойып қайтты. Мархұм-Бийке кемпирдің сүйегин Боранлыға әкелип жерлеўдин кереги жоқ еди. Өйткени, Қумбел, Сарыөзектеги ең үлкен станцияның бири болып, оның үстине қызы Айзада да, иси кәлиспеген алқаш күйеў баласы да сол станцияда турады. Қалай да өзлерине тән адам ғой, қәбиринен хабар алып турмаспекен олар. Ол ўақытлары Қазанғап не қылып, не қоятуғынын өзи билетуғын болғанлықтан солай етти.

Енди болса ойласып-мәсләхәтлесип атыр.

Бирақ, Едиге өзиниң айтқан сөзинен қайтпады.

— Қойыңлар, сизлердин айтып отырғаныңыз ер жигиттиң гәпи емес, — деди ол жас жигитлерге. — Бундай адамды Ана-Бейитке қоямыз, ата-бабалары да сонда жатыр. Мархұмның өзи де «мени сол жерге қойыңлар» деп айтып еди. Қәне, сөзди туўарын, иске кирисин, таярлық көрейик. Жол да жақын емес. Азанда ертерек қозғалыўымыз керек.

Едигениң усындай бир шешимге келиўге ҳақысы бар екенин ҳәмме түсинген еди. Адамлардын бәри де соған келисти. Дурыс, бул жерде Сәбийтжанның қарсылық билдиргиси келди. Сол күни ол жүк тасыйтуғын поездға илесип келген еди, жолаўшылар поезды бул қатарда иркилмейди. Бурын әкесиниң өли-тирисинен бийхабар жүрсе, енди оның азасының үстине келди. Оның бул келиси Едигени бир жағынан қобалжитса, бир жағынан ҳәтте, сүйсиндирди. Олар қушақласып турып улыўма қайғы-хәсиретти бирге шериклесип, жыласып алды. Соңынан Едиге бирден ҳайран болып қалды. Ол Сәбийтжанды баўырына басып турып өзін-өзи туталмай: — «Қәйткен менен сениң келгениң жақсы болды, шырағым, сениң келгениң тәўир болды!» — деп тап сол келген менен Қазанғап тирилип кететуғындай еңкилдеп турып жылады. Неге бүйтип жылай бергенине Едигениң өзи де түсинбей қалды. Ол ҳеш ўақытта бул дәрежеде баўыры бослық етип, бундай жағдайға түспеген еди. Олар қан қуйылып атырған Қазанғаптың қақырасынын алдында ҳәм босағасында турып көп ўақыт жыласқан еди. Қандай да бир нәрсе Едигеге тәсир

еткендей болды. Сәбиитжанның оның көз алдында кә- малға келген балалық шағы, әкесинің еркесі болғаны, әкесинің оны оқытуы үшін Қумбелдегі темиржолшы- лардың балларына арналған мектеп-интернатқа қалай апарып жүргені, қолы жырылса болды, я кетіп бара- тырған Доставқа илесіп ямаса түйелі барып көріп ке- летуғыны ядына түсіп кетті. Ол жерде жатақханада не қылып атыр екен, биреулер зейиніне тийіп иренжиіп қалмадымекен ямаса өзі нақолай бір нәрсе ислеіп қой- мадыма екен, оқыуы қалай екен, муғаллимлер ол жөнін- де не дейди деп жүретуғын еді, бирдейінне бийшара әкесі... Демалыс уақтында неше мәртебе түйелі Сары- өзектің үсті менен қарды омбалап, ысқырған үргинли боранда, оны постынына орап әкеліп, тағы сабақтан кешигіп қалмасын деп апарып таслап жүретуғын еді- аў.

Ах, қайтып оралмайтуғын күнлер-ай! Оның бәрі де көрген түстей зым-ғайып болып кетті. Енді оның ал- дында сол өткен күнлерди еске түсіретуғын, бала уақ- тында адырақкөз, бет әлпети күле шырай берген, ал енді болса көзәйнекли жалпыйған... қалпақ кийіп, гө- нерген галстук таққан, ержеткен адам турған еді. Қә- зир бұл область орайындағы қалада ислейди хәм өзін жүдә әхмийетли, үлкен хызметкер етіп көрсеткиси кел- ген менен жез пәнжели турмыс оның дийдинен шықпа- ды: начальник-басшы болыу да аңсат емес екен. Сон- лықтан ол қоллап-қууатлайтуғын бір жақсы таныс, ямаса ағаң болмаса, кимсең қандай да бір Боранлы деген разъезддегі Қазанғаптың баласы болып жүре бересең деп, оның өзі де талай мәртебе айтып жүр. Уәй, бахытсыз-әй! Енді сондай әкесі де жоқ, тасланды болса да, егер тири болғанда данқлы болып өлгенлерден мың мәрте артық болар еді, енді ол да жоқ...

Соңынан олардың көз жасы тыйылды. Өз-ара сөй- лесіп, иске көшти. Мәлим болыуына қарағанда хәмме нәрсени биле беретуғын мәмин баласы әкесинің өлге- нинің үстіне келемен деп ойламаған екен, ал, тек бир- отала басқаласып, азырақ жыйнаған тергені болса қалай болмасын тез алып қайтарман депті. Сөйтп отырып ол өзинің мынадай пикирлерин айтты. Мәселен- киден, тап усы үйлердин босағасынан баслап дүньяның арғы шетине дейін әтираптың барлығы қаңырап, Са- рыөзектің кең далаңлығы турғанда сол қайдағы бір

Ана-Бейитке сүйретилип жүриуимиздин не кереги бар? Жақын жердегі темиржолдың бойындағы бір төбешиктиң шетинен қәбир қазыу мүмкин ғой. Мейли өзі өмир бойы айланып көріп, қарауыл болып ислеген жолдан поездлардың арман-берман улы-тақылды болып өткенин еситип жата берсин. Хәтте, хәр итималға бола, өлгенди тезирек көміп қутылыу керек деген ески бир мақалды да келтирди. Буны соза беріп, даналық етиу- дин не кереги бар, қәбирди қай жерден қазғанда бәри бир емес пе, бундай ис қаншелли тез бежерилсе, соншел- ли жақсы болады дегенди айтты.

Ол усы сыпатта өз пикирин талқыға салып, өзине жәм жууытпады. Жумысының қыстау екенин хәм ол жақта буны әхмийетли бир нәрсениң күтип турғанын, уақыттың тығын-таян екенин, ондағы баслықларға бул жердегі қәбирдин алыс, я жақынлығының қампәтир екенин, хәмме мәлим хызмет бабында жумысқа айтыл- ған күн, айтылған саатта жетіп барыу кереклигин ай- тып, өзін өзі ақлай баслады. Басшының аты-басшы, қаланың аты — қала...

Едиге ишинен өзін өзі ақмаққа шығарып сөгінди. Усыған усаған геуек сүлдердин көзинше албырап, көки- регин қарса айырып жылағаны да аянышлы болды. Мархум Қазанғаптың баласы болса болыптыдағы. Ол- ар гөне ағаш дийуалды жағалап скамейка орнына ис- ленген орынлықта бес адам болып отыр еді. Едиге ор- нынан турды. Турып баратырып ол усындай мүсийбет түсіп атырған күни адамлардың көзинше аузымнан бир жаман сөз шығып кетпегейдағы деп өзін-өзі қый- ыншылық пенен зорға иркіп алды. Тек, Қазанғаптың руұхын сыйлады. Сонлықтан ол:

— Әлбетте, әтирапта қанша керек десен де жер көп ғой. Бирақ, адамлар өзлеринің тууысқан тууғанларын дус келген жерге көміп кете бермейди. Бунын да бир лийкини бар шығар. Жерди аяп тур ма биреу оннан? — деп үндемей қалған уақытта қасындағылар тым-тырыс болып оны тыңлады. — Өзлерин биліңлер, ойланыңлар, мен ишкериде не болып атырғанын билейин барып!

Оның бет әлпети жағымсыз түс алып, қарауытып, қолайсыз гәп айтылған жерден алыслай баслады. Қа- бағы үйилип, жабылып кетті. Ол бир сөзли, шурт ми- нез адам еді. Оған Боранлы деген лақаптың тағылып жүргенинің мәнисі минези соған сәйкес болды. Егер

жаңағы жердегі Сәбийтжанның бір өзі болғанда ма, айтып тұрған былшылдысына бола бул оның менен басқаша кейипте сөйлесип, сазайын берген болар ғиди. Солай етиў керек, өмир-өмиринше есинен шықпайтуғын болсын! Бирақ, қатын әңгимени қуўдалағысы келмеди. Онысыз да қатынлар екеў ара сыбырласып: баласы әкесиниң азасына келди ме десе, қонаққа келгендей сымпыйып келипти ғой десип атыр. Еки қолын қалтасына суғып келе берген. Басқасын айтпағанның өзінде ҳеш болмаса бир қағаз шай да алып келмепти. Хаялы да қалада өскен қыйлынан, ол да келип, жылап-сықлап, дәстүр бойынша қол жайып, пәтия еткенде ҳеш жери кемип қалмайды. Уяты, намысы болмаса. Ғаррының тири ўақтында өз дәсмиясы өзине жеткиликли болды — еки саўын ингени; он-он бес қозылы қойы барында жақсы еди. Ол ўақытлары келини усыларды сатып құртпағанша изин үзбей келип турды. Ғаррыны да көширип әкетип қолына алған болды, өзлерине мебель, машина сатып алғаннан кейин ғарры оларға керексиз болып қалды. Енди қарасын көрсетпейди. Қатынлардың шаўқым шығарғысы келип еди, бирақ Едиге оған жол қоймады. «Тап усындай күни аўзыңызға бек болыңлар, бул бизлердиң араласатуғын исимиз емес, мейли, өзлери бир жәнқилли ете берсин!».

Ол өзи өристен айдап әкелген, ҳәрдайым аңырап бозлап, үйдиң қасына байланған Боранлы Қаранар тәрепке қарай жүрди. Егер басқа түйелерге қосылып қудықтың басына келип бир-еки мәрте суў ишкенин есапқа алмағанда, Қаранар бирдейине ҳәпте бойы күни-түни өз аяғынан жайылып жүрген еди. Қолдан шығысып кетти, қәхәрли, енди мине, өзиниң наразылығын сездирип, ақшыйған тисли аўзын ашып дембе-дем бозлап турысы. Бурыннан әдети солай, тағы байлап қойыпты, буған да үйрениссин, ақыры.

Едиге Сәбийтжан менен сөйлескеннен кейин қапа болып, иренжиген ҳалда түйеге жақынлап келе берди. Усындай болатуғынын ол алдын-ала билген еди. Сөйтип Сәбийтжан өзиниң әкесиниң жерлеў мәресимине қатнасып, Едигеге жақсылық етпекши болды. Оның ушын бул мусаллаттан тезирек қутылыўдың ретин табыўы керек. Едиге артық аспай сөздиң басына бармады, барыўдың да кереги жоқ, онысыз да барлық аўырманлықты мойнына алыўына туўра келди, қоңсы-қобалар да қарап

қалып атырған жоқ. Линияда бәнт болғанлардан басқалардың бәри де ертең болатуғын намаздың таярлығына қол-қабысын түйгизип атыр. Қатынлар үйлерден ыдыс-табақ жыйнап, самаўрын қойып, қамыр ийлеп тандыр өртеп, нан жабыўға киристи. Еркеклер суў тасыды, мүддети өтелип гөнәрип қалған тахтайларды пышқылады. Бундай сырдаңдай далада биринши гезекте отын деген суў менен теңдей керек. Тек, Сәбийтжан ҳеш иске қол урмастан, областыта кимниң қандай жұмыста ислеитуғынын, кимди жұмыстан алып, кимди көтергенин айтып, қуры панқылдап жүрип, ол жердегилерге иркиниш бере берди. Оның хаялының қәйин атасының намазына келмегенлиги оған ҳеш гәп еди. Не деген масқарашылық қудайым-аў! Билдиңлер ме... хаялының конференци зы бар екен, оған шет елден келгенлер қатнасады екен. Мархұмның ақлықлары жөнинде айтпаса да болады. Олар институтқа кириў ушын, жақсылап аттестат алыў ушын қатнас пенен үлгериўге ат салысып атырған. «Адамлар не қусап баратыр өзи, бул қандай мақлуқлар түйе! — деп ишинен қәхәрленди Едиге — Олар ушын дүньяда қазадан басқа барлық нәрселер әҳмийетли екендағы. Егер қаза олар ушын ҳеш нәрсеге турмайтуғын болса, онда өмирдиң де ҳеш қәдир-қымбаты жоқ болады дә! Не ушын булар ол жақта жасап атыр, соның мәниси не екен?» — деген қыял онын тынышын алып, ашыўын келтире берди.

Едиге ырасы менен Қаранарға қәхәрленип бақырды:

— Сен неге бүйтип бозлай бересен, айдарха? Сен неге аспанға қарап зарлай бересен, тап сол жақта сениң даўысыңды қудайтала еситип тұрғандай? — Едиге усындай болып жекке сийрек қатты қәхәрге минип, ҳеш жерге сыймай кеткен ўақытта түйесине «айдарха!» — деп бақырады. Тислери ақшыйған оның Қаранары биймаза болғанлықтан, ҳәр жақтан келген жолаушылар бул лақапты оған тағып кеткен еди. — Сен бе бақыратуғын, айдарха, тислериниң нәрсесин қалдырмай сындырайын ба!

Түйениң үстине жазы салыў керек еди. Едиге оны жазылаўға кирисип, түйениң қасынан былайырақ кеткеннен кейин сәл хәуири басылып пәсине қайтты. Кемкемнен оған сүйсинип қарай баслады. Қаранар хәм сулыў, хәм құдиретли еди. Едигениң өзи тәўир бойшаң болса да оның басына қолы жетпейди. Епшиллик пенен

түйенің мойнынан ийіп атырған дырдың сабы менен жарғақ болған дизесине өсте тықылдатып, оны қәхәр-ли дауысына бойсындырып шөктирди. Бозлап, бақырып қарсылық көрсеткен түйе соңында иіесинің еркине бағынып, дизелерин бүгіп, омырауын жерге басып сәл тынышланған уақытта Едиге оны жазылауға киристи.

Түйени кеуілдегидей етип жақсылап жазылау жай салған менен барабар жұмыс. Хәр сапары жазы қайтадан салынады. Әсиресе, Қаранардай әудийген түйени жазылау үшін епшилликке қоса тәуирақ күш те керек.

Қаранар да әйтеуірден әйтеуір Қаранар болып жүрген жоқ. Оның басынан баслап желкесине дейін желкилдеген ири қара жүн, мойнынан төмен дизесинің үстине дейін қалың етип жауып турады. Оны айбатлы етип безеп көрсететуғын нәрсе — әсиресе арқасындағы диңкиийп турған еки өркеші еди. Ушы қап-қара келте қуйрығы барлық салтанатының бәнт басарындай болып турады. Қалған жерлеринің бәри де: мойнының жоқарысы да, геүдеси де, бүйірлері де аяқлары да, бауырының асты да керисинше ақшыл қоңыр еди. Қаранар сондайлығы менен тайнапыр, атақлы, сымбатлы, қараторы түйе болды. Бул уақытлары ол жасы отызға қарап кеткен әйне толысқан шағындағы атан еди.

Түйелер көп жасайды. Олардың бул қәсийети шамасы беске шыққаннан соң боталақлап жыл сайын емес, хәр еки жылдан буғаз болып басқа хайуанларға қарағанда ботасын он еки айға дейін жатырында көп сақлағанынан болса керек. Ең баслысы — боталақ бир-бир ярым жасар мәхәлинде аяздан, даланың хуулеген самалынан аман сақланса оннан кейін күн сайын өсип, сууық та, ыссы да, суусызлық та оған кәр етпей тайраңлап кетеди.

Едиге бул жөнінде истиң мәнісин билип Боранлы Қаранарды бирдейине күтип бағатуғын еди. Түйенің денсаулығының биринши белгиси хәм күши қап-қара өркешлеринің тип-тик шойыннан қуйылғандай болып турыуында. Едиге урыстан қайтып келип, Боранлы разъездине қоныс басқанда, еле сүттен шықпаған, аяқлары сыйраңлаған, дәслепки жыллары тап үйректің палапанына усаған үпик жүнли бул боталақты Қазанғап оған еншиге берген еди. Несин айтасан, Едигенің өзи де ол уақытлары ғыршылдаған жас жигит еди. Усы жерде қартайып, сақал-шашының ағаратуғынын ол

уақытта билгиси де келмеді. Хәрдайым сол жыллардағы түскен сүүретине қарап отырып, өз-өзине исенбейди. Сақал-шашы аппақ болып, көп өзгеріп кеткен. Хәттеки қасларына да ақ түскен. Бет әршери әлбетте өзгерген. Ал, усындай жасқа келиуіне қарамастан ол қуунақ, жүрис-турысы шәпик тәндар. Қалай да өзине өзи қылғандай дәслеп мурт, соңынан сақал қойды. Ал, енди сақалсыз жүрсе тап жалаңаш жүргендей ерси көринеди. Соннан бери көп тарийхлар өткен екен ғой, деп айта беріуге де болады.

Мине, ол хәзирги шөгіп атырған Қаранарға гә дауысын көтерип бақырып, гә қолын сермеп жасқайды, өйткени, түйе узын мойынлы қап-қара буйра басын бурып, арысландай ауызын ашқан уақытта қарпып алмақшы болады. Едиге сөйттип турып сол жыллары не болған болса, бүгін сол турысында ядына түсирди. Кеулиннің түпкиринде бүгінги күн менен сол жыллардың арасы алыстай сезилди.

Ол көп уақытқа дейін хәммесин тақлап, арқан-тусауын шуұмақлап гүйбеңлеп жүрди. Бул рет ол жазы салмастан бурын ески үлги менен гилемнің нағысы салып тоқылған жийегинде хәр қыйлы иренде шашағы бар жабыұды Қаранарға жапты. Кемпири — Үкибала буйынтықлап жасыра беретуғын усы алашаны ең биринши мәртебе Қаранарға қашан жауып, қай уақта жазылап, безеп жүргенін ол есине түсире алмай-ақ қойды. Бүгін сондағыдай етип жазыламаса болмайды...

Боранлы Қаранарды «ертлеп» болғаннан соң Едиге оны турғызып, еткен исине жүдә ғана кеули питип қалды. Хәтте, өзінше ишинен марапатланып та қойды. Өркешлеринің арасына шеберлик пенен салынған жазы, шашақлы жабыұ Қаранарды исенимли түрде салтанатлы етип жиберди. «Мен буны маба ушын ислеп атырған жоқпандағы, бирақ, жаслар әсиресе, Сәбийтжан көрсин, буның қандай екенлигин. Дүньядан қайтқан адамды жерлеудин мусаллат, тосқынлық емес, бирақ, муңлы болса да өзине ылайық жөн-жосағы бар, әдиули ис екенін түсинермекен питегене?! Бундайда биреулер музыка шерттиреди, биреулер байрақ ийеди, биреулер аспанға мылтық атып, тағы биреулер гүлшенбер алып жүреди...

Ертең азан менен Боранлы Едиге шашақлы жабыұ жабылған Қаранарға минип, Қазанғапты ең соңғы,

мәңгилік жеріне қуыстырыу үшін Ана-Бейитке қарай сапар шегеді. Пүткіл жол бойы Сарыөзектің үлкен шөлістанлығын гезіп баратырып, Едиге ол киси жөнінде ойланады. Усы ойлары менен оны исендирип, ата-бабасы жатырған қабірстанның топырағына оны араластырады. Аға, онда усындай исеним болған еді. Мейли, жол алыс болсын, жақын болсын хеш ким, хәттеки, мархұмның баласы да Едигени, Қазанғаптың өтинишин орынлау жөніндеги пикиринен қайтара алмайды.

Сонлықтан да усы мақсет үшін оның Қаранарының жазыланып, мурынлықланып турғанын хәмме биліп қойсын!» Мейли, хәмме көрсин. Едиге Қаранарды жетеклеп шықты да, үйлердің арасын бір айландырып Қазанғаптың қақырасының алдына әкеліп байлап қойды. Мейли, хәмме көрсин! Боранлы Едиге өз сөзінде турады, турмауы мүмкін емес. Сөзинен шығуы үшін усылай етіп атыр. Едиге Қаранарды байлап атырған уақытта Әдилбай Сырық иретін тауып, Сәбийтжанды бір шетке шығарып алып былай деди:

— Көлеңкеге жүр, ойласып алайық.

Ол жерде булардың гәпи көпке созылмады. Әдилбай сылап-сыйлап турмастан туұрысынан келди:

— Сен, былай ет, Сәбийтжан, бул дүньяда сенің әкесінің яр-досы болған Едигенің бар екеніне қудайға мың қәтле шүкірлік ет, мархұмды жөни менен жерлеу үшін бизлерге мәлел берме сен. Асығып турған болсаң, биз сенің шалғайына асылмаймыз. Сенің үшін мен-ақ бір қысым топырақты артық таслайын!

— Әке меники, өзим билемен, — деп киятыр еди, бірақ Әдилбай оның сөзін бөлди:

— Әке сеніки, бірақ, сен жөнге түспей тұрсаң ғой.

— Сен солай дейсең ғой енди, — деп Сәбийтжан ырайынан қайтты. — Яқшы, усы бүгін бундай гәпти қояйық. Мейли, Ана-Бейит болса болсын, қандай айырмасы бар, тек мен алысырақ шығар деп ойлаймаң.

Усының менен олардың гәпи тамам болды.

Едиге Қаранарды хәмменің көзіннің алдына байлап келди де, боранлыларға: «Жигит емес адамның сөзін қойыңлар, сизлер. Бундай адамды Ана-Бейитке апарып қоямыз...» деп еди, хеш ким қарсылық көрсетпестен, хәмме үнсиз келісім берди...

Адамлар түни менен мархұмның үйінің алдында бөлып, гейде қоңсы ретінде дауыслап хабарласып жүр-

ди. Аспан ашық-жарық, хауа-ырайы жағымлы еди. Күндізги ыссыдан кейін бірден гүз айына тән Сарыөзектің салқыны түсти. Дүнья самалсыз тынық бир уллы геүгим қараңғылығының қушағында мүлгіп тур. Ертеңги асқа сойылған қойды олар геүгимде териден шығарып, жалаңашлап таслады. Адамлар түтеп турған самаұрынның әтирапында шай ишип отырып, хәр қыйлы өткен-кеткенлер жөнінде сөйлести. Жерлеуге тийисли хәмме гәрсенің исленип болынған есабы, енди тек Ана-Бейитке жол алу үшін таңның атыуын күтіу керек. Кешки мәхәлдеги уақыт тыныш, тап жасы қайтқан адамның бул дүньядан көз жумып баратырғанына мегзеп әсте-ақырын өтіп атырғанлықтан, адамға хәсиретли түрде тәсир етеди...

Боранлы разъездинде болса поездлар әдеттегидей келип-кетіп, шығыстан батысқа, батыстан шығысқа қарай зуулап өтіп атыр...

Ана-Бейитке жолланар алдында кешқурын мына бир кеуілсиз уақыя болмағанда, басқасы хеш гәп емес. Соның арасында жолшыбай жүк вагонға миніп, Айзада күйеуі менен әкесінің азасының үстине келди. Ол әзінің келгенін билдирип барынша азнап еди, қатынлар оны қоршап алып, хәммеси улы-шуу қум-қууыт болды. Әсиресе, Укибала, Айзаданың хәсиретін шериклесіп болдырып қалды. Ол Айзаданы аяды. Олар жоқлау айтып, зар жыласты. Едиге Айзадаға кеуіл айтып: өлмектің изинен өлмек жоқ, тәгдирдің басқа салғанына қайыл болмақ керек деп еди, оның кеуіли буннан тәселле таппады.

Көбинесе усындай болады — әкесінің қазасы оның жылауына сылтау болып, баяғыдан бери сөз ретінде ишинен шығуға жол таппай жүрген дәртлери ағытылып кетти. Өлген әкесіне қарата дауысын көтеріп, кеуіли ыдырап, исніп, бираз уақытқа дейін хаялшылыққа салып, өзіннің ығбалының келіспегенін, хеш кимнің буған түсинбейтуғынын, хеш кимнен жөнли сөз есипегенін, жаслайынан талабы келіспегенін, күйеуінің арақхор екенін, балаларының азаннан қара кешке дейін станцияда тәрбиядан бос қалып қаңғыратуғынлығының себебинен хулиган болғанын, мүмкін, ертең поездды тонап бандит болуға итималы бар екенін, үлкен баласының арақ ишиуди баслағанын, милицияның ке-

лип ескертип, қулласы, жақында иси прокурорға өтеуінің айтып жылай берди. Оның бір өзінің не ислей алуы мүмкін, олар болса алтау! Әкесінің сыйқы мынау...

Шынында да хеш болмаса әкесі тирнекли болғанда бундай болмаспеди. Қәйін атасының намазына келген, оның өзі өзі қорлаған күйеуі, сапасы төмен, сасық сигаретті пысқытып ялғаншыдан қол үзгендей бір халатта хәрекетлі түрде түнерип, өз ауанына үнсиз отыр. Бундай жағдайды ол биринши мәртебе көріп отырған жоқ. Айзаданың қатыншылық етип байбайды салып-салып, шаршап қоятуғынын ол биледи. Усындай ретсиз уақытта ағасы Сәбийтжан қарындасының жағдайына араласты. Қолайсызлық усыннан басланды. Сәбийтжан қарындасын уялтпақшы болды:

— Усындай етип отырғанды қайда көрдіңдер, бул қаяқтың хәнери, бул әкесінің намазына келди ме, ямаса өзі өзі шерменде етиуге келди ме? Әдиули әкесі өлгенде қазақтың қызының жылағанының жөни усындай боламекен? Қазақлардың атайы қатынларының айтып кеткен жоқлауы жүзлеген жыллардан бери соңғы әуладларға аңыз хәм қосық болып жетпегенбеди? Сол жоқлаулар айтылғанда тек өлген адам тирилмеген, ал тыңлап турғанлардың сай-сүйегі сырқырап, көз жасы көл-дәрья болған. Өлген адамды орынлы түрде марапатлап көкке көтерген — әне қәйтип жылаған дейсен бұрынғы қатынлар. Мынау не? Басына түскен жетимшиликти, бийшарашылығын, бул дүньяға шығып ығбалының ашылмағанын айтып азнап отыр!

Шамасы, Айзада тап усыны күтип отырғандай еди. Дәрхал қайтадан пәт алып бұрынғыдан бетер қәхәрленип кетти.

— Әй, сен қаяқтан шыққан ақыллы дана, оқымыслысан! Сен оннанша дәслеп өзінің қатынынды жөнге сал. Сен бул сулуы сөзлеринди әуеле өзінің қатыныңа үйрет. Ол не себепли бул жерге келип, бизлерге қәйін атасының жолын сыйлап жоқлау айтып бермейди? Сениң сол жууға бизлердин әкемиздин мерекесине келгенде гүна болармеди? Сен қатынының айтқанына шықпайтуғын туумай тууа шәккир харамы, бул ғаррының ийне-сабағына дейин тонап алдын. Мениң байым қалай алқаш десен де усы жерде бар ғой, ал сениң, сол саялақы, ақылы дәне оқымыслың қаяқта енди?

Сол уақытта Сәбийтжан Айзаданың аузына қум қуйыуы ушын оның байына бақырып еди, ел бирден жулқынып, дәпинип Сәбийтжанның алқымынан бууындырды...

Боранлылар арашаға түсип, зорға дегенде айырып алды... Қәйтсе де адамлар жийиркенгендей масқарашылық болды бул. Едиге жүдә ғана қапа болып қалды. Ол булардың насаз, пәс адамлар екенін билсе де, бирақ, бундай истиң басына барысады деп ойламаған еди. Едиге парты шығып, күйип кеткенликтен:

— Егер сизлер биринизди бириниз сыйламасаныз да бирақ мына мархум әкеңиздин руұхын сыйлап хеш болмаса. Солай етпейтуғын болсанлар бул жерден ийт қосып қууып жиберемен бирақ. Бети-жүзинизге қарамайман, өзлериннен көриң, — деп ескертти.

Мархумды шығарардың алдында усындай бир пышық басты бийабырайшылық болды да қалды. Едиге оғада қапа болып түнерип кетти. Тағы да қабағы үйиліп, қасларының арасы жыйрылып, қосылып, оны тағы да мынадай сауаллар қыйнай баслады: бұның улқызлары қаяқтан бундай болып жүр? Булардики не? Неге бундай болып өсти екен-ә? Қазанғап пенен екеуи жаздын ыссысы менен қыстың сууығында буларды Қумбелдеги интернатқа аузына тислегендей етип апарып, алып келип оқытқанда усындай болар деп ойлаппеди? Келе болсын, қатарынан кем болмасын, Сарыөзектин қандай да бир разъездинде шаңға батып, көзи ашылмай қалмасын, соңғылығында ата-анамыз бизге ғамхорлық етпеди, деп тағдирге налымасын деген жоқпеди? Минен енди, хәммеси хәргизине қарай — керисинше болып шықты. Адамның жанын сууытып, дизден қайтарып турған булардын дурыслы адам болып шығуына не нәрсе кесент берди екен-ә?

Бул сапары да Әдилбай Сырық араға түсип, кәтқудашылық етип дегендей, Едигениң кеуилин алып, сол күни кеште оның ауырын жеңиллестирди. Бул жағдайлардың Едигеге ауыр соққы екенлигин ол түсінетуғын еди. Қәдимнен киятырған дәстүр бойынша бундай жерлеу мәресиминде адамлар, өлген адамның балаларының ерки менен есапласады. Мейли, мың жеринен жарамас, мың жеринен уят-абырайды билмейтуғын ұас-ұас бола берсин, оларды мерекеден қууып жибере алмайсан. Хәммениң кеуилин құптан еткен ағасы менен қарында-

сының арасындағы урыстың кейини жууып шайып жи-
бериу үшін Әдилбай Сырық барлық еркеклерди үйи-
не шақырды.

— Бул не, далада қуры уйлығысып турып аспанда-
ғы жұлдызларды санаймыз ба, оннанша бизиң үйге жү-
риңдер, шай-пай ишип, әнгимелесип отырайық, — деди
ол.

Әдилбай Сырықтың үйине келип жайғасқаннан кей-
ин, Едиге пүткиллей басқаша бир дүньяға енип кеткен-
дей болды. Ол бурынлары да қоңсы-қобашылық ретинде
бул үйге келип, Әдилбайдың хожалығының жыйнақлы-
лығын көрип, жаны жай тауып рәхәтленип қалатуғын
еди. Бүгин оның бул үйде көбирек отырыуды кеуили
күсеп, шаршағанын шығарып, бир жазылысқысы келди.

Әдилбай Сырық та басқалар сыяқлы, темиржол он-
лайтуғын жай рабочий болып, басқалардан зыят айлық
алмайды. Басқалар сыяқлы бул да қурама етип салын-
ған, асханасы бар жайдың жарты жағында, еки бөл-
мели өжиреде турса да, бирақ, бул үйдин от басының
уядай азадалығы кеуилге қонымлы еди. Хәммениң де
үйинде демленетуғын қәдимги шай. Әдилбайдың үйин-
деги кеселер де өзгеше түс алып, пал татып турады.
Әдилбайдың хаялы да мийзамкеш, бир хожалықтың гир-
дикарын уршықтай айландыратуғын келиншек, баллары
да әнедей ғана. Булар да Сарыөзекте шыдағанынша
оңысық етип, бир күни тәуір көрген жерине көшип ке-
теди-дағы деп шамалады, Едиге ишинен. Усыннан булар
да бул жерден көшип кетип қалса, жақсы қоңсының
адамның кеуилин елжирететуғын өкиниши бардағы...

Керзовый етигин кирер ауызға шешип, төрги жайға
өткеннен кейин шулықшаң малдас қурынып отырған
Едиге өзиниң хәм шаршап, хәм аш болғанын азаннан
бери жаңа сизди. Арқасын дийуалға берип, тым-тырыс
болып қалды. Пәскелтек хантахтаның дөгерегин айлан-
шықлап отырған адамлар болса, аннан-мыннан гәп
тауып, өз-ара әстен гүнкилдесе баслады...

Еситкен адам таңланғандай гәптин үлкени соңынан
басланды. Өткен ақшам көрген космос кораблин Едиге
ядынан шығарып жиберген екен. Бул жөнинде билету-
ғын адамлардың гәпине қулақ қойып отырып, ол ойла-
нып қалды. Олардың гәпиниң рәмәуизине қарап отырып,
бул жөнинде ол өзине тыннан ашылған бир нәрсе тап-
пағанлығынан емес, ал, сол нәрседен бийхабар жүрген

садалығына хайран қалды. Бирақ хәммени таңландырып
атырған бул космослық ушыулар өзине жүдә алыс, сыр-
лы хәм намәлим ис болғанлықтан, Едиге өзиниң оннан
бийхабарлығына онша қобалжып, қыйналбады. Сонлық
тан ол булардың бәрине де хәм қәуипсинип, хәм хұрмет
сезимин билдирип, зыядатыйлық пенен пайда болып
атырған бул құдиретли күш тууралы айтылғанларды
еситип жүрген мақул деген пикирде болды. Өйткени,
өткен ақшам космосқа гүулеп баратырған корабль оның
жан дүньясын титиркендирип, сусты басып кеткен еди.
Әдилбай Сырықтың үйинде әне, сол корабль хәққында
гәп болып атыр, ақыры.

Олар дәслеп шубат ишип отырды. Салқын хәм кө-
пирип турғанлықтан аздап, жеңил-желпи кейип берету-
ғын шубат еди бул. Темиржолды онлауға келип-кетету-
ғынлар буны Сарыөзектиң пивосы деп өзи қайттыға
ишеди. Ортаға табақ келгенде, бул үйден арақ та та-
былды.

Улыұма Боранлы Едиге бурынлары отырыспада
ишип жүрсе де, бирақ, бул сапары татып алмады. Ер-
теңги азалы күн, жолдың алыслығын ескертип, басқа-
лар да түсинсин, көп ишпесин деген мәниде мәсләхәт
берип отырды. Сөйтсе де мына жигитлердин, әсиресе,
Сәбийтжанның арақты шубатқа араластырып ишип
отырғаны Едигени тынышсыздандыра баслады. Шубат
пенен арақ араласса болды — бир арбаға пәтли еки ат
қосылғандай, адамның кеуилин көтерип жибереди.
Сөйтсе де бүгин тап соның кереги жоқ еди. Бирақ нәм-
наған жигитлерге ишпе деп қалай айтасан? Өзлери де
жағдайды түсиниуи керек ғой. Әйтеуір, не де болса Ай-
заданың күйеуи арақ ишпей, шубат ишип отыр. Алқаш-
тың аузына шамалы тийсе болды да — соны билип,
қәйинатасының намазында ишип, мәс болып, жатып
қаларман деп ойлаған шығар. Бирақ, оның қашанға
дейин ишпей-нәпсине күши жетип отыратуғынын бир
алланың өзи биледи.

Мине, олар усындай етип, хәр түрли нәрселер туура-
лы сөйлесип отырды. Әдилбай экскаватордың ковша-
сындай созылып-ийилген узын қолы менен қонақларына
шубат құйып берип отырып бирден ядына түсип кетти:

— Едеке, өткен ақшам мен сизиң орныңызға гезекке
турыуға барғанымда сиз былайырақ бармай атырып-ақ,
хауада бир нәрсе гүрп етип қатты силкинғени сол, тур-

ған жерімде тенселип кетіп, жығыла жазладым, — деди ол шубат құйылған кесени Едигеге созып атырып. — Қарасам, космодромнан аспанға ракета зуулап баратырған екен! Болар бәле емес, гиддимаң! Тап өредей дүп-дүзиу! Сіз де көрген шығарсыз?

— Айтарың бар ма! Ауызым аңқайып қалыпты. Күш болғанына! Барлық жери от болып жанып, кем-кемнен жоқарылап кетіп баратыр, кетіп баратыр, сирә бір жерде турақлайтуғын нәрсе емес! Жан-ийманым қалмады. Сонша жылдан бери усы этирапта жүріп, ондай бәлені көрмеген едим.

— Аға, бала, тап мениң де өз көзім менен бирінші мәртебе көриуім, — деп Әдилбай да ырасын айтты.

— Сениң де бирінші мәртебе көриуің болса, онда мына биз усаған мыртықлардың... баяғыдай бери көрмей жүргенимізше бар екен ғой, — деп Сәбийтжан Әдилбайдың бойының ұзынлығын нәзерде тұтып басқыламақшы болды.

Әдилбай Сырық оның бул гәпин итибарға алмаған бір сыпатта, күлімсіреп қойды да:

— Бойда тұрған не бар, — деп қолын сермеді ол. — Тутасы менен гүүлеген от аспанға көтеріліп баратырау тап, қарап тұрып, өз көзіме өзім исенбедім! Тағы биреу космоқа сапар шеккен шығар деп ойладым. Сапарың оңынан келсин-ә! Бирдейине өзім менен бирге алып жүретуғын болғанлықтан, дәрхал транзисторды таулау менен болдым. Итимал, хәзир бул тууралы радиодан хабарлайтуғын шығар. Қәдимгидей космодромнан еситтириу басланбас па екен? Диктор бундай уақытларда салтанатлы митингидегидей етип йошып, адамды жигерлендирип сөйлейтуғын еди ғой. Өйткени, Едеке, өзім көріп тұрған ракетадағының ким екенін билгим келип тыпыршыласам да, бирақ биле алмай-ақ қойдым.

— Өнеге? — деп хәммеден бұрын Сәбийтжан үлкен мәни аңлататуғын сыпатта қасын керіп таң қалды. Шубатқа араластырып ишип отырған арағы оған өз тәсирин көрсете баслағанлықтан, ол хәм терлеп, хәм қызарып кеткен еди.

— Билмеймен. Хәш нәрсе айтпады. Мен бирдейине «Маяк»тың толқынын тұтып тұр едим, ол жәнинде бир де сөз айтпады.

— Мүмкин емес! Ондай болса оған бирнәрсе болған деп гүмансыраған Сәбийтжан, дәрхал шубат аралас-

тырылған арақтан тағы симирип жиберди де, тамағын бір қырып сөйледи. — Космоқа болған хәр бир пәрүаз — бул пүткіл-дүньялық уақыя деген сөз... Билесең бе? Бул бизиң илим хәм сиясаттағы үлкен жетискенлигимиз.

— Билмедім, неге олай екенін. Соңғы хабарды да, газеталарға шолууды да тап соны еситейін деп тыңладым...

— Хім! — деп басын шайқады Сәбийтжан. — Өзімнің жумыс орнымда болғанымда мен оны, әлбетте билген болар едим! Уах, әттеген-әй. Мүмкин, бир қолайсыз жағдай болған шығар?

— Ким биледи, оған не болғанын, ал бирақ құдай урсын егер, мениң тәнхә өзім пәнтқумар қалдым, — деп Әдилбай Сырық өзінің шын кеулинен өкиниш сезимін билдирди. — Мениңше ол өзиміздің космонавт. Көзімнің алдында ушты ақыры. Өзіміздің таныс жигитлердің биреуі кеткен шығар. Қуғанғанның үлкени сөйтіп болар еле. Соңынан қәпелімде оның менен бир жерде ушырасып қала қойсақ, шеп болмас едик, қалай да...

Сәбийтжанның ядына тосаттан бир болжаулы пикир түсіп кеткенліктен, оның гәпин бөліп:

— Қа-а, мен енди билдим. Ишинде адамы жоқ корабль ушырған. Тәжирийбе ушын солай еткен, — деди.

— Ол қалай? — деп Әдилбай оған шекелеп қарады.

— Қалай болатуғын еди. Қәдимги тәжирийбенің бир түри. Сынап көриу ушын, түсиндің бе? Адам басқармайтуғын транспорт, я жүйлесип қосылуға кеткендағы, я орбитаға шығарылған, хәзирше не болып не қоятуғыны намәлим болғаны онда. Егер хәммеси кеуілдегидей болса, онда газетаға да жазады, радиодан да хабарлайды. Ал, егер олай болмаса, онда хабарламауы да мүмкин. Әпиуайы илимий тәжирийбе қәдимги.

— Ал, мен тири адам ушқан шығар деп ойлаған едим, — деди Әдилбай өкинишли түрде жыйырылған манлайын сыйпалап.

Адамлардың Сәбийтжанның жаңағы айтқанларына кеуіли қауып қалды ма, хәмме тым-тырыс болып, әнгиме усының менен тууарылайын деп тұр еди, Едиге абайсызда бул гәпти тағы да жанландырып жиберди.

— Жигитлер, сизлердің гәпиңіздің рәмәуизине қарағанда космоқа адамсыз ракета ушқан, солай ма? Ал, сонда ол ракетаны ким басқарып, ким бағдарлап отырады?

— Ким басқарадысы несі-с? — деп таңланыңқыраған Сәбийтжан алақанын шарт еттирді де, сауаты жоқ Едигеге қоқырайып қарады. — Ол жақта Едеке, бәрі де радио менен исленеді. Жерден, яғни Орайлық басқарыудан нұсқау бериледі. Түсиндің бе? Мейли, бортында космонавт бола берсин, бәрибір сол ракетаға радио арқалы бағдар бериледі. Ал, космонавт өзінше бирнәрсе ислемекши болса, әне сол радио арқалы рухсат алыуы керек... Бул саған Сарыөзекте Қаранарға минип, қоқанлап жүриу емес, ақсақал, ондағының бәрі де жүдә қыйын...

— Солай деп айтпайсаң ба, — деп Едиге гибиртиклеп қалды.

Қалай да Боранлы Едигеге радио арқалы басқарылатуғын усылдың өзи түсиниксиз еди. Оның түсиниги бойынша радио бул хауа арқалы алыстан сөз, сес таратуғын бир нәрсе. Бундай усыл менен жаны жоқ нәрсе қалай басқарылады? Сол нәрсениң ишинде егер адам болса онда басқа гәп: ол көрсетпени орынлап, олай исле десең — олай, былай исле десең — былай исле отыра береді. Едиге булардың хәммесин де сорап билмекши еди, бирақ «әй, қояйын соны, арзымайды» деген пикирде болды. Кеуили бир түрли болып кетти. Үндемеді. Сәбийтжан өз билгенлерин айтқан уақытлары, мине көрдинлер ме, өзлеринң хеш нәрсе билмейсиз, соннан келип мени сағал аяққа шығармақшы боласыз, журтта қалған мәскүнем мына жаман бағана мени бууындырып тасламақшы болып атыр еди. Бундай мәселелер туұралы мен бәринцизди де отырғызып таслайман деген мәниде өзгелерди мисе тутпайтуғын түр билдирип отырды. «Хәр кимге қудайдың өзи яр болсын деп ойлады Едиге. — Өмир өмиримизше биз сени усындай билимли болсын деп оқытып едик. Бизлер сыяқлы оқый алмай қалған сауатсызларға қарағанда көбирек билиуи тийис». Едиге тағы да былайынша ойлады. «Ал, егерде усындай адамлардың қолына хәкимшилик тийсе қалай болады? Олар да Сәбийтжан сыяқлы суу қуйды болып шыға келедиді-ғь болмаса шыдаса алмайды. Қарауындағыларды жеп қояр сирә. Бәрин сезип, билемен деп турса солай етпей не қылады енди. Мынаның болса, еле баслығы ийегин көтерген жаққа қарай жууырып жүргендеги пәти мынау, соның өзінде хәммени ауызына қаратқысы келеді, хеш болмаса усы жердеги Сарыөзектегилерди...

Шынында да Сәбийтжан боранлыларды хайран қалдырып, сөйлетпей таслау мақсетинде олардың басын көтертпеймен деген пикирде еди. Сол арқалы ол бағана мыналардың көзинше қарындасынан сөз еситип, күйеу менен жаға бууысқанда төгилген абырайын тиклеп алмақшы болды. Сөйтип, адамлардың дыққатын басқа жаққа аудармақшы. Сонлықтан ол, таңқаларлық әжайып уақыялар, илимий жаңалықларды айтып отырып ара-арасында арақтан да, шубаттан да уртлап, қызарабөртип көпиргени соншелли,бийшара боранлылар оның айтқанларының қайсы бирине инанарын билмей қалды.

— Мине, өзлеринң ақ ой жууыртып көринлер, — деди ол жалт жулт еткен көзәйнегиниң тасасындағы мәсликтен мөлерген көзи отырғанларға бир қатара сүзиліп. — Бизлер, егер биле билсеңлер, адамзат тарийхындағы ең бахытлы адамлармыз. Мине, сиз, Едеке, енди бизлердиң арамыздағы ең жасы үлкенимизсең. Сен билесең Едеке, бурын қандай болған, ал хәзир қандай. Мен буны неге айтып отырман? Бурын адамлар қудайға исе-нетуғын еди. Әйемги Греция дәуиринде қудайлар Олимп деген тауда жасаған-мыш. Ал, енди солар қандай қудайлар еди?! Гилең мәжгүн бир. Олар не қылған? Ауыз биршилиги болмағанлықтан, өз-ара урысып, соның себебинен аты шығып кеткен. Адамлардың күн көрис жағдайын өзгертиу қолларынан келмеген, бул туұралы қыялларына да келтирмеген. Соңынан бул қудайлардың өзлери де жоқ болып кеткен. Буның бәри аңыз. Ертеқ. Ал, бизлердиң қудайымыз болса, өзлеримиз бенен қатар усы жерде, Сарыөзектеги космодромда бирге болып атыр. Соның ушын да бизлер оған арқа сүйеп, пүткил жер жүзи алдында көкирек керип мақтанамыз. Оларды бизлердиң хеш биреуимиз де көре алмаймыз, хеш ким билмейди де, билиуге тийисли де емес. Хәрқандай Мырқымбай-Сырқымбайдың оларға қолын созып: «Аманлық па, жағдай қалай?» — деуине жол қойылмайды. Мине, буларды нағыз қудай десе болады! Мине, сен Едеке, космоқ корабли радио арқалы қалай басқарылады деп хайран қалып отырсаң. Ол бир ешейин гәп, ол баяғыда ашылған жаңалықлардың бири! Ол аппаратура, машиналар программа бойынша хәрекет етеди. Еле сол автоматлардай етип, адамларды да радио арқалы басқаратуғын уақыт келеді. Сизлер түсинип отырсыз ба, хәр бир адамды жеккеме-жекке үлкенинен баслап, кишкене-

сине дейін солай етіуге болады. Хәзирдің өзінде оул тууралы илимий анық нәтийжелер бар. Ийгиликли мақсетлер жолында илим буған да еристи.

— Тоқта, тоқта, бир нәрсе болса дәрхал ийгиликли мақсетлер жолында дейбереди екенсең, — деп оның гәпін бөлди Әдилбай Сырық. — Мен мынаған онша түсинбей отырман, сен соны айтып бер маған. Берілген нұсқауды еситиүимиз ушын шамасы, сонда бизлердиә хәр биримиз транзисторға усаған радиоприемникти ийнимизге қыстырып жүриүимиз керек пе? Ол хәмме жерде бар ғой!

— Қойсаң-әй, сен! Гәп онда емес. Сениң ол айтып отырғаның баланың ойыншығындай бир нәрсе! Хеш ким хешнәрсе алып жүрмейди. Мейли, көзге көринбейтуғын биоток деп аталатуғын радиотолқынлар бирдейинне саған, сениң санаңа тәсир етеди де турады. Сонда сен қайда бармақшысан, қәне?

— Солай ма, еле?

— Енди не деп едиң! Орайдан берилген көрсетпе бойынша адам бәрин де ислеп жүрө береди.

Булардың хәммесин қыялында ол өз ерки менен ислеп жүрген сыяқлы болған менен шынлығына келгенде, жоқарыдан берилген көрсетпе буны ислетип отырған. Хәммеси де қатаң тәртип пенен иске асырылады. Саған қосық айтыу керек пе — сигнал бериледи — айта берсең. Сениң танца ойнауың керек пе — сигнал бериледи — танца ойнай бересең. Жумыс ислеуиң керек пе — ислегенде қандай, дөндире бересең! Урлық, бийтәртиплик, қылмыс дегенлердің бәри де жоқ болып умытылып кетеди, олар жөнинде тек ески кітаптардан ғана оқыуға туура келеди. Себеби, адамның минез қулқы, тәртип-интизамы, әрманлары бәри де тек сол программаға сәйкес жәмлестирилген болады. Мәселен, былай деп айтайық, хәзир пүткил дүнья жүзинде демографиялық бурқасынлау — адамлар көп тууылып атыр, ал оларға азық-ауқат жетиспейди. Не қылыу керек? Тууыуды азайтыу керек. Сонлықтан жәмийеттиң талабына муу-апық сигнал берилгенде ғана хаялыңа жақынлық ете-алатуғын боласаң.

— Ийгиликли мақсет жолында ма? — деп хеш қандай жасырмастан анығынан келди Әдилбай Сырық.

— Әлбетте. Мәмлекетлик мәп бәринен де жоқары турады.

— Ал, егер мен сол мәплер менен қызықсынбай, хаялыма жақынлық етсем қалай болады.

— Әдилбай жора, оннан хеш нәрсе шықпайды. Ол ұақытта сениң басына бундай қыяллар келмейди. Хаял түүе, дүньядағы ең сулыуды алдына әкелип қойса да, сен оған көзиниң қыйығын салмайтуғын боласаң. Себеби, саған жағымсыз биоток жибериледи. Солай етип бул мәселеде толық хәм кеуилдегидей тәртип орнатылады. Буған исене бер. Ямаса әскерий исти алайық. Бәри сигнал арқалы иске асырылады. Отқа секириу керек пе — отқа секиреди, парашюттан секириу керекпе — қас қақтастан секире береди, атом минасы менен бир дегенде танкиниң астына таслау керек пе — мархамат! Неге солай дейсизлерме, сизлер? Адамға қахарманлық бағыш ететуғын биоток жиберилгенликтен — онда енди қорқыныштан намыу-нышан қалмай, хешнәрседен қайтпайтуғын болады... Мине солай!...

— Ах, өтирик деген де рабайы менен болыуы керек еди. Сулқыйтып салдың-ау, сенде!... Сонша жыл оқып, үйренгенлерин усы ма? — деп Әдилбай ырасы менен таңланды.

Отырғанлар хеш кимнен тартынбастан басларын шайқап, таңлайларын қағып, ауызлары жайқыйып күлип жиберди. Бирақ, өтирик болса да бурын еситпегеннен кейин, қызықсынып тыңлап отырды. Олардың хәммеси де түсинген еди; жигитиң арақ пенен шубаттан аз-азлап ишип, көпирип отырғанлықтан, оннан не ужыбатлы нәрсе күтиуге болады, мейли, былшылдай берсин. Биреу бир жерден еситкен екен, енди соның ырас-өтиригиниң парқын айырыу ушын бас қатырыу керек пе? Сөйтип отырғанда Едиге бирден ыраслап қәуипсинейин деди: бизиң бул быжық мәзи сампылдап отырған жоқ шығар. Буларды ол бир жерлерден оқыған, я қулағы шалып қалған. Усындай гәп болса науасын қалдырмастан «қағып» алады бул. Ал, егер шынында да, бизлерди басқарыуды аңсап жүрген, құдайға тәқаббил сондай үлкен оқымыслылар бар болса тәэжип емес...

Сәбийтжан еле иркилместен лепирседе адамларды ауызына қаратып отыр. Терлеп кеткен көз әйнегиниң тасасындағы көзлериниң қарашығы үлкейип, тап қараңғыда турған пышықтың көзиндей болып кетсе де, ерниң биресе арақ, биресе шубат пенен хөллеп қояды.

Енди ол қолларын сермеп, океандағы қандай да бир Бермуд үш мүйешлигинде корабльлердің намәлим себеп пенен ғайып болып, сол тустан аспанда ушып баратырған самолетлардың жоқ болып кететуғыны қаққында айта баслады.

Областыта биреу қалай болмасын есабын тауып шет елге барып қайтыуға рухсат алған еди. Сондай болады деп ким ойлапты? Бараман деп өзинің басына өзи жетти. Басқа биреуге тийисли орынды тартып алып, Уругвай ма, Парагвай ма, әйтеуір сол төрепке қарай океанның үсти менен ушып кетти. Тап Бермуд үшмүйешлигинің үстине барған жерде, самолет ушты-күйді жоқ болып кетипти. Соннан қайтып келмеді. Ал, енди жигитлер биреуді ысырып шығарып, оның орнын тартып алыудың не кереги бар еди? Бермуд үшмүйешлигин не қыламыз, оннанша өзиміздің жеримізде аман-есен, жайнап-жаснап жүре бергейміз. Қәне, өзлериміздің ден саулығымыз ушын алып жиберейік!

«Мынау тағы қатырды-ау! — деп наразы болды Едиге ишинен! — Хәзир ол өзинің ең жақсы көретуғын ертегин есине түсирип, айта баслайды. Қудай тас төбесинен урған! Ишип алса болды — тоқтата алмайсаң!» Едигенің ойлағанындай болды.

— Ден саулығымыз ушын ишейік! — деп тағы тәкирарлады. Сәбийтжан, әтирапында отырғанларға гүңгиртленген көзлерин мөлертіп қарап отырғанда бет-әлпетинен оларды менсинбейтуғын түр билдириуге күш салды: — Бизлердің ден саулығымыз — елиміздің үлкен байлығы бул! Солай болғаннан кейин, бизін ден саулығымыз мәмлекетлик байлық деген сөз! Әне, қандай-ә?! Бизлер деген кишигирим адамлар емеспіз — бизлер мәмлекетлик адамлармыз! Сонлықтан мынаны айтпақшыман...

Боранлы Едиге орнынан ғарғып турды да, бунын айтып атырған тостының соңын күтпестен, үйден шығып кетти. Кирер ауыздағы қараңғыда қармаланып, бос шелек пе, я қутыма бир нәрселерди даңғырлатып жүрип керзобай етигин тауып алды да, бағанадан бери далада турғанлықтан иши муздай болып қалған бул етиклерди жүрип баратырып кийип үй бетине қарай ғезепленіп бағдар алды. «Ах, бийшара Қазанғап! — деп муртын жалмап тислеп, үнсиз гүңиренди ол. — Не болды бул — аза деп аза емес, я қайғырыу деп қайғырыу емес! Тап

бир тойда отырғандай арақты симирип отыр. Мәмлекетлик ден саулық деген бир нәрсе ойлап тауыпты, қойса қәне. Ертең қуда қалесе бийабырай болмай мархумды жерлеп, жетисин бир тарқатып алайық, оннан кейин буннан қутылып, бул жерге енди қайтып изеп баспайтуғын етемен. Бул жерде оның кимге кереги бар, ким керек екен оған?!»

Деген менен, Әдилбай Сырықтың үйінде тәуір-ақ отырып қалған екен. Уақыт ярым ақшамға шамаласып қалыпты. Сарыөзектің түнги аяз бенен салқын қауасынан Едиге ентигіп кетти. Хауа ырайының ертең қәдимгидей ашық-жарық, тәуірақ, ыссы болатуғын сылайы бар. Бирдейине солай. Күндиз — ыссы, түнде — салқын, қыр дөгерек — даланың қулазып, гияның оңлап өспейтуғыны. Күндиз олар қуяшта ырғалып, солғын тартып жауырныңды жууылдатып жибереди. Сонлықтан ғой турады да, түнге қарай сууық урып кетеди. Нәтиждеде тек шыдам бергенлери ғана қалады. Хәр қыйлы тикенекли өсимликлер, жантақ, көп жерлерди алып атырған жууғаннан басқа, сайдың ултанына жал-жал болып шыққан хәр қыйлы шалғын шөплерди қысқы мал отыға орып-шауып, жыйнап алыуға болады. Едигенің көп уақыттан берги кеуиллес жорасы Елизаров деген геолог: бир заманлары бул жерлер гүллери хәр қыйлы ирендеги гиялар көгерген қалың отлақ болған, хауа ырайы да хәзиргиден басқаша, жауын-шашыны мол болған дейди. Усындай болғаннан кейин өз-өзинен түсиникли емеспе, жағдай да соған сәйкес, басқаша болады. Сарыөзектің даласында ол уақытлары пада-пада мал, үйір-үйір жылқы, отарлы қойлар жайылып жүретуғын болған. Шамасы, бул жүдә ерте заманларда, бул қатарларды жуань-жуань деген келгиндилер қанға бояп кетпестен бурын болса керек. Олар бул әтираптардан қууып жиберилсе де бул уақыялар жөнинде аңыз-әнгимелер Сарыөзектің өңирине сыймай шубырып көбейип кетпеспеди Сонлықтан, Елизаров Сарыөзекти — дала тарийхының умытылған китабы дей береді... Ол Ана-Бейит қойымшылығының тарийхы да ешейин нәрсе емес деп есаплайды. Не бир сауатлысымақлар бар, олар тек қағазға жазылғанларды ғана тарийх деп мойынлайды. Ал, егер сол заманларда китап жазылмаған болса ше, сонда қалай болады?...

Разъезд арқалы өтип баратырған поездлардың улы-

салдырлысына құлақ салып тұрып, Едиге бір түрлі кейипте, урыстан бұрын өзі тууылып-өскен Арал теңизинин дауыллы күнлердегі ларсылдысын ядына түсирди. Қазанғап та араллы қазақ еді. Бәлкі, сонлықтан шығар, темиржолға келгеннен кейін екеуинин аралары жақынласып, Сарыөзек шөлистанлығында жүргенінде, олар өзлеринин теңизин сағынып, тез-тез еслерине түсирип қоятуғын еді. Хәтте, өлеринин алдына таман бәхәрде екеуі Аралға барып та келди. Байғұс ғарры сонда теңиз бенен ырзаласыуға барған екен ғой... Бармағанда да болады екен. Кеуиллери бузылып қайтты. Теңиз қашықлап кеткен. Сууы тартылып — Арал қурып баратыр екен. Ишкериге қарай тартылған суудын жағасына жетип бараман дегенше бұрын айдын-шалқар суу жататуғын жерлер енди болса тап-тақыр болып шаңғытып атыр. Құрғақшылық пенен он шақырымдай жол жүрип барды. Сонда Қазанғап былай деген еді: «Жер бинә болғаннан бери — Арал теңизи қурымаған еді. Енди бул да қурып баратыр. Солай болғаннан кейін адамның өмири не болсын?» Сонда ол тағы былай деген еді: «Алланың аманатын тапсырсам, сен мени Ана-Бейитке апарып көм Едиге. Бул мениң теңизди ең соңғы мәртебе көриуім!»

Боранлы Едиге сорғалаған көз жасларын жеңи менен сыпырды да, өнешине тирелген ғәрип хал сырылдыны жоқ етиу үшін қайта-қайта жөткиринип, Қазанғаптың қақырасына қарай бурылды. Бул ұақытта бул үйде Айзада, Укибала хәм басқа да қатынлар аза үстінде отырған еді. Боранлының қатын-қалашлары бул үйге бири кирип, бири шығып дегендей хәм қайғысына шериклесип, хәм қолқабысын тийгизип жүрген еді.

Мал қораның тусынан өтип баратырғанда Едиге сәлпәл иркилип тұрып, бир жағы жерге көмилген қыйсық бақанға байлаулы тұрған Боранлы Қаранарға көз салды. Устине шашақлы жабыу жабылып, жазыланған түйе айдың жақтысында әудийип, жарланып, гиддиман пилдей болып тұр. Едиге шыдап тура алмады, түйениң қасына барып, бүйирин сыйпалап, шаппатлап:

— Өзин де бир қыйлы тайнапырсаң-ау! — деп қойды.

Тап босағаның алдына жақынлап келе бергенде, өткен ақшамның есине қалай түсип кеткенин Едигениң өзи де билмей қалды. Далада жүрген түлки темиржолға қалай жортып келе қойды екен, оған тас ылақтырай-

ын деп гөзлеп тұрғанда, неге еки ойлы болып қалды. Соңынан үйине қайтып киятырғанда космодромнан, алыстан тикке шаншылып көтерилген отлы корабль түнерген аспан кеңислигине қарай пәрүаз еткен еді...

3

Бул ұақытлары Тыныш океанның арқа кеңислигинде азанғы саат сегиз еді. Қуяштың көзди қамастыратуғын сақый нуры менен уллы кеңисликтин үсти жымжырт қалында улы-жылтылды болып кубылып атыр. Бул этирапларда тек суу менен аспаннан басқа хешнәрсе жоқ. Бирақ, тап усы тустағы әлем кеңислигинде «Конвенция» авианосециниң бортындағылардың тәнха өзлерине ғана мәлим болған пүткил дүньялық дау-жәнжел болып атырған еді. Космосты өзлестиреудин тарийхында бұрын еситилмеген бул дау-жәнжел америка-совет «Паритет» атлы орбиталы станциясындағы ұақыяға байланыслы жүзеге келди.

Улыума басқаруу орайының бирликтеги планеталық программасы бойынша хәрекет етеуғын «Конвенция» авианосеци — бул илимий стратегиялық штаб болып, сол ұақыяға мууапық этирапындағы басқа дүнья менен байланысы бирден үзиліп, Тыныш океандағы Алеут атауларының түслигиндеги өзиниң турақлы түрде келип кететуғын орнын өргертнестен Владивосток пенен Сан-Франциско аралығындағы әлем кеңислигинин орталығында иркилип қалған еді.

Илимий судноның өзінде де бир қанша өзгерислер болды. Программаны дүзген америкалы хәм советлик қәнигелердин көрсетпеси бойынша «Паритет»теги айрықша ұақыядан хабар қабыл еткен, космослық байланыс блогының бир америкалы, бир советлик гезекши операторының екеуи де алынған хабарды ауызы бослық етип шетке таратып жибермеулері үшін ұақытша хәм қатан түрде қамауға алынды, энергетикалық запасы хәр еки елдин ғәрежети менен теңдей тәмийинленген болып, усылайынша бул кооператив судно пайщик—мәмлекетлерге тийисли еді. Ол бир ұақыттын өзінде Невада хәм Сарыөзек космодромлары менен радио телефон арқалы телевизиялық байланыс ете алады. Авианосецтин үстинде хәр еки тәрептен төртеу-төртеуден сегиз реактив самолет болып, бул самолетлар турақлы түрде зәрүрли

болған жүклерди тасыу хәм Улыума басқаруу орайы менен материклер арасында байланыс жасауға тақ болып турады. «Конвенция» да еки паритет-капитан — советлик хәм америкалы: паритет-капитан 1 — 2 сондай-ақ, паритет капитан 2 — 1 болып, булардың хәр бири вахтада турған уақытта биринши болатуғын еди. Корабльдеги барлық экипаж паритет-капитан жәрдемшители штурманлар, механиклар, электриклер, матрослар, стюардессалар... Усы паритетлик тәртипке сәйкесленип дүзилген.

«Конвенция» дағы Улыума Басқаруу Орайының илимий-техникалық хызметкерлери де тап усы паритетлик усылда дүзилген еди. Хәр еки тәрәптиң программаны дүзген Бас — Ең үлкен паритет-планетологлары 1 — 2 хәм 2 — 1, булардан кейинги хәрбир тарау бейынша илимий қәнигелер өз тәрәпиниң атынан тең хуқыққа ийе болып, тап сол усылда дүзилди. Сонлықтан жер шарынан жүдә алыста «Трамплин» орбитасында ҳауалап, жер менен байланысты өзінде сездирип жүрген бул космос станциясы «Паритет» деп аталатуғын еди.

Булардың хәммеси де, әлбетте, еки ел арасындағы елши арқалы сөйлесиу, хәкимшилик мәкемелериниң хәм хәрқыйлы илимий жумыслардың нәтийжеси еди. «Демидург» программасы таяр ҳалына келтирилип, бир шешимге келемен дегенше сонша жыллар дауамында еки тәрәп қаншама есап-сансыз ушырасыулар, мәжилислер өткермеді дейсен.

«Демидург» программасы өзиниң алдына бизиң әсири-мизде космослық проблеманы шешиуде әҳмийети оғада зор мәселени мақсет етип қойған еди. Икс планетасының минеральлық ресурсларын, жердеги болжау бойынша ондағы қыпсаланып атырған есап-сансыз ишки энергия запасларын үйрениу, бул программаның ұазыйпасы — мине усынан ибарат.

Икс — жулдыз планетасының үстинде ашық түрде шашылып жатырған жүзлеген тонна породалар өз қәсийетине ылайық ҳалында қайта исленгенде пүткил Европада бир жылда сарп етилетуғын жыллылық хәм электр энергиясы муғдарына тең энергия бөлип шығаруу мүмкин екен. Галактиканың айрықша жағдайында неше миллиард жыллардан берги планетаның эволюциялық тәсири нәтийжесинде пайда болған Икстағы энергетикалық материяның сыпаты мине, усындай. Бул туу-

ралы Икстин жоқарғы қатламынан космослық аппаратлар арқалы бирнешше мәртебе келтирилген «топырақлар» гууалық берип, онын бетине бирнешше мәртебе қысқа мүддетке түсирилип, барып қайтқан экспедициялардың жуумағы усыны дәлиллейди. Бизин Қуяш системамыздағы қызыл планетаның қәсийети мине усындай екен.

Икс планетасын өзлестириу тууралы проект қабыллануына шешиуши себеж болған нәрсе — Ай менен Венерада (Шолпан) суудың жоқ екенлиги илимге белгили болса да сырттан қарағанда шөлистандай болып көринген менен бирақ, Икстин ишки — төменги қатламында суудың бар болуы еди. Бул ис бураулау жумысының барысында талас-тартыссыз тастыйықланды. Илимпазлардың есаплауларына қарағанда Икстың төменги қатламында тереңлиги бирнеше километрге кетуғын суу бар екен. Бул суу хәшқандай өзгериссиз ҳалында мәңгилик муздай, сууық тас жынысларының арасында болатуғын қусайды.

«Демидург» программасын шынлыққа асыруға бирден-бир себеж болған нәрсе мине, усы Икс жулдызынан мол суудың табылуы еди. Суу бул жерден тек ығал пайда етиуши емес, басқа элементлерди синтезлеп, араластырушы материал, хәм өзге планета шараятында адам организмин өз қәддинде тәмийинлейтуғын, бәринен де бетер дем алатуғын ҳауа хызметин атқаратуғын қүдиретли күш!

Сондай-ақ, санаат-өндириллик көз қарастан қарағанда да, Икс кәнлеринен өндирилетуғын породаларды айырууда суу айрықша әҳмийетке ийе. Өйткени, транскосмослық усылда Жерге таза түриндеги хәрқыйлы металл хәм минеральлар тасылуы керек.

Соның ушында Икс «байлығын» космостағы станцияларда «електен өткерип» Жерге келтириу керек пе, ямаса Жерге тиккелей тазаламастан тасыу керек пе деген мәселе додаланып атыр. Бул онша асығыс мәселе емес.

Сонлықтан Икске узақ мүддетке ушатуғын бураулаушылар менен гидрологлардың үлкен бир экспедициясы таярланып атырған еди. Булар онда барғаннан кейин Икстин қатламындағы сууды турақлы түрде шығарып, автомат арқалы суу тармақларына қуйылып туруын избе-излик пенен тәмийинлеуи тийис. «Паритет»

орбиталық станциясы альпинистлердин сөзи менен айтқанда Икске баратуғын жолдағы ең баслы базалық лагерь еди. Хәзирдин өзінде «Паритет» пенен Икс арасында транспортларды қабыллап-қондырып, жүклерин түсирип хәм жүк тийеп ушырып жиберетуғын қолайлы жағыс-орын салынып питти. Сонын менен қатар енди «Паритет» те жүз адам емин-еркин жайғасатуғын қолайлы шараыттағы блоклар құрастырылыуы тийис. Хәтте, бул қолайлы шараытқа ылайықластырылған блоклар жерден телевизиялық көрсетиу хабарларды да турақлы түрде қабыллай алады.

Икстен суу шығарып, оның сууын анализлеу жолы менен сапасын тексерип, санаатқа жарамлы ямаса жарамсыз жағын анықлау — бул адам баласының Жерден тысқары басқа планеталарда иске асыратуғын ең биринши өндириллик хәрекетлери еди.

Сол күнлер де жақынлап — хәмме истин бағдары соған қаратылды.

Сарыөзек хәм Нева космодромларында Икте алып барылатуғын гидротехникалық жумысларға соңғы таярлық көрилди. «Трамплин» орбитасында жүрген «Паритет» космосты тыннан өзлестириуши — ең биринши рабочийлар топарын қабыллап, оларды Икске апарып түсириуге тайын еди.

Түп-тийкарынан келгенде хәзирги адамзат өзинин басқа планеталардағы цивилизациясының босағасында тур.

Тап сол мәхәлде, яғный гидрологлардың биринши топарын Икске жөнелтиу алдында, «Трамплин» орбитасындағы «Паритет»те узақ мүддетли космослық вахтада жүрген еки паритет-капитаннан хабар атар болмай зым-ғайып болып кетти...

Бирден олар шәртли түрде өз уақтында берилетуғын сигнал-сеансларға да, басқа уақытта берилген сигналларға да жууап бермей — жым-жырт болып қалды. Жағдай жүдә ауырласты — станцияның айланып жүретуғын орнын турақлы түрде билдиретуғын сигналдан басқа, радиотелевизиялық байланыстында барлық түри хәрекетсиз қалды.

Уақыт болса өтип баратыр. «Паритет» Жерден хәрқандай сигналға да жууап қайтармады. «Конвенция» дағылардың қәуетери күшейе баслады. Хәртүрли усыныс

хәм болжаулар билдирилди. Оларға не болған — паритет космонавтларға? Олардың тым-тырыс болып қалғанының себеби не? Жарамсыз ауқаттан әлле қәйтп ушынып ауырып қалмадымекен? Улыұма алғанда олардың өзи тириемекен-әй?

Ақырында болмай баратырған соң, оларға соңғы әдис: станцияға — өрт қәуипи деген сигнал да жиберилди. Бирақ, олар бул қорқынышлы сигналға да жууап қайтармады.

«Демиург» программасына қорқынышлы қәуип дөнди. Соңлықтан «Конвенция» дағы улыұма басқаруу орайы жағдайды қалай болмасын анықлау ушын, өзинин ең соңғы мүмкиншилигин иске салды. Сөйтп, «Паритет» станциясына барып жүйлесип-қосылысуу ушын, Невада хәм Сарыөзек космодромларынан қыстаулы түрде, еки космонавтлы, еки корабль ушырылды.

Жүйлесип-қосылыу иске асырылғаннан кейин, шынында да жағдайдың оғада ауыр екени мәлим болды. Тексериуши космонавтлардың «Паритет»тин ишине киргеннен кейинги таң қаларлық хабарлағанларының сыпаты мынадай еди: олар станцияның барлық бөлимлерин, хәмме лабораторияларын, барлық этажларын, қулласы қууыс-қолтықларына дейин бирим-бирим тинтип шықса да, станцияның бортында паритет-космонавтлар жоқ болып шығады. Олардың бунда — өзлери де жоқ, өлиги де жоқ...

Бундай болады деген қыял хешкимнин басына да келмеген. Орбиталық станцияда үш айдан аслам уақыттан бери, өзлерине тапсырылған жумысты булжытпай атқарып атырған еки адамның қәпелимде, бирден зым-ғайып болып кетиуин көзге елеслетиудин өзи қыйын еди. Олар ерип-пууға айланып кетпеген ғой! Әлбетте, «Паритет»тин әйнегинен ашық космосқа да шығып кете алмайды!

Хәр еки тәрептин Одан басылары болған паритет-планетатологларының қатнасы менен «Паритет»ти дыққат қойып тексериушилер оны «Конвенция»дағы радиотелевизиялық байланыс арқалы көрип отырған еди. Орайлық басқаруудың көплеген экранларынан тексериуши космонавтлардың сөйлескенлери, жүрис-турысы, салмақсыз жағдайында қалқып жүргенлери, қулласы, орбиталық станцияның барлық қууыс-қолтықлары жақсы хәм анық көрипип турды. Олар станцияның хәрбир қә-

дем жерин тимискиленип тексерип, бул тууралы «Конвенция» га хабарлап турды. Бул сөйлөсүүлөрдүн бәри де магнитофонга жазылып барылды:

«Паритет». Сизлер бақлап атырсызлар ма? Станцияда ҳешким жоқ. Бизлер ҳешкимди көрмей атырмыз.

«Конвенция». Станцияда бузылган, сынган, бүлинген нәрсе-қаралардың қалдығы жоқ па?

«Паритет». Жоқ. Бәри де тап-туйнақтай болып, жай-жайында тур.

«Конвенция». Көзлеринизге қан тамшыларының изи көринбедиме?

«Паритет». Ҳешқандай!

«Конвенция». Паритет космонавтлардың тәнха өзлерине тийисли затлары қандай қалда хәм қай жерде жатыр?

«Паритет». Ҳәммеси де жайлы-жайында турған сыяқлы.

«Конвенция». Сонда да? Анықлап қараң.

«Паритет». Шамасы, олар тап жанарақта ғана бул жерде болған сыяқлы. Қитаптары, саатлары, магнитофонлары хәм басқада затларының бәри де қойған жерлеринде турыпты.

«Конвенция». Яқшы, қағазға ямаса дийуалға бирнәрсе жазып кетпедимекен?

«Паритет». Ондай ҳешнәрсе көзге шалынбайды. Айтпақшы, тоқтап турыңлар! Вахта журналы ашылып қалыпты. Үлкен-үлкен етип, бадырайтып жазыпты. Салмақсызлық жағдайында жылжып кетпеу үшін журналды кирер ауызға қыстырғыш пенен бәнт етипти...

«Конвенция». Оқыңлар. Не деп жазған екен?

«Паритет». Ҳәзир тәуекел етип көрейик. Бунда тикесине еки қатарға англичан хәм орыс тилинде жазылған еки текст бар.

«Конвенция». Неге гибиртиклей бересизлер. Оқыңлар!

«Паритет». Бас темасы — «Жердегилерге жоллама хат». Скобканың ишинде түсиндирме хат делинген.

«Конвенция». Тоқтаңлар! Оқымай турыңлар! Байланыс сеансы үзиліске түсип қалды. Күтиңдер. Бирқанша уақыттан кейин сизлерди өзлеримиз байланысқа шақырамыз. Тайын болып турыңлар.

«Паритет». О, кей!

Усы жерге келгенде орбиталық станция менен Улыұма орайлық басқару арасындағы сөйлөсiу тоқтатыл-

ды. «Демиург» программасының Одан басылары өз-ара ойласқаннан кейин, еки гезекши паритет-оператордан басқа хәммениң космослық байланыс блогынан шығып турууын өтениш етти. Тек усынан кейин ғана еки тәрөптин байланыс сеансы қайтадан басланды. «Трамплин» орбитасындағы паритет-космонавтлардың жазып таслап кеткен хатының тексти мине, мынадай еди:

«Хүрметли коллегалар. Бизлер хәдден тысқары бир жағдайға тап болып, «Паритет» орбиталық станциясын мәлим емес уақытқа (мүмкин биротала шығар, бул бизлерден гәрезли емес) таслап кетип баратырғанлықтан бул хәрекетимиздин мәнисин түсиндирип кетиуди өзлеримизге парыз деп есаплаймыз.

Бизлер бул хәрекетимиздин, әлбетте, күтилмеген хәм ерси екенлигин де, қәдимги тәртип мәселеси көзқарасынан рухсат етилмейтуғынын да аттан анық, жақсы билемиз. Деген менен биз, космоста орбиталық станцияда жүрип тап болған жағдайдың хәдден тыс айрықшалығы, хәттеки адамзат мәдениятының тарийхында хешқашан болып көрмеген, көз алдыңызға келтириу мүмкин емес, қәдирли екенлиги сонша — сизлерди бизин бул хәрекетимизге түсинер деп ойлаймыз.

Буннан сәл ғана бурын биз, космос кеңислигинен, хәтте, жер тәрөптенде келип атырған соншама дәрежеде шауқым аралас ызыңлаған радиоимпульс — сеслердин арасынан жинишке-қысқа толқында мүдамы тек бир уақытта, арасын үзип-үзип, избе-излик пенен берилип турған өзгеше бир радиосигналды туттық. Дәслеп бизлер оған бншама дыққат аудармаған едик. Бирақ, бул өзин сездириу үшін қасарысып тынбады. Әлемнин мәлим бир точкасынан қатал тәртипте избе-излик пенен келип турған бул сигнал бизин орбиталық станцияға гөзлеп, бағдарлағандай болды. Енди бизлер анық билемиз: бул жасалма радио толқын космосқа бизлер вахтаға келместен бурын-ақ берилип турған екен. Космос-әлемнин алыс кеңислигиндеги «Трамплин» орбитасына «Паритет» шыққалы бери бир ярым жылдан асып баратыр ғой. Ал, бизлер «Паритет» ке үшінши гезекте келген космонавтлармыз. Әлемнин түпкиринен үзликсиз келип атырған усындай сигналға бизлердин биринши болып ғайыптан тайып дыққат бөлгенимиздин мәнисин айтып түсиндириу қыйын. Сөйтседе бизлер бул құбылысты бақлап, изертлеп, бул жасалма сестин ар-

наулы түрде бизлерге бағдарланып атырғанына көзіміз жетті.

Бірақ, бизлер тез арада бұл пикирге исене қоймадық. Бұл гүман көп уақытқа дейін кеуилимизден кетпеди. Әлемнің тунғыйығынан келип турған, яғный бизлер қабыл еткен радио-сигнал жалғыз бундай фактқа инанып, биз Жерден басқа, соншелли алыслықтағы планетада цивилизация бар деп қалай айтамыз? Жерден тысқары, хәтте Жерге жақын болған планеталарда тиришиликтің қандайда бір хеш белмаса әпиуайы халында болса да нышаны бармекен деген мақсетте хәзирги илим бирнеше мәртебе изертлеу жұмысын жүргизсе де, ақырында хеш нәтийже шығара алмаған еди. Бизлерди гүманландырған нәрсенің өзиде усы болды. Жерден басқа планетадан ақыл ийесин излеу исеним-сизлеу деп есапланып, соңынан бұл шынлыққа сәйкес емес, мәзи қыялпаразлық пенен шуғылланыу болып, космос кеңислигин изертлеу кем-кемнен хәуиж алған сайын бұл пикирдің теориялық планнан аз орын алғанының өзін айтпағанда, ал, практикалық жақтан нольге түсип қалды. Сонлықтан, бизлер өз болжауларымызды жария етиуге тәуекел ете алмадық. Өйткени, Жерден басқа бұл әлемде тиришилик жоқ. Биологиялық жақтан таң қаларлық тиришилик тек Жерде бар деген пикир қәлиплесип, тастыйықланып қалғанлықтан, биз оны бирден бийкарлап, талас-тартыс туұдырмайық дедик. Бұл бизің орбиталық станциядағы программа — яғный, жұмыс ұазыйпамызға қатнасы болмағанлықтан, сол сигнал жөниндеги гүманымызды хешкимге хабарламауды мақул деп таптық.

Әлемде жердегиге тәқаббил тиришиликтің бар екенлигине исендиретуғын соңғы бир дәлийлге енди дус қелгенимизде биз Жер менен байланыс дүзиуге кешиктик. Әлемнің дүзилиси жөниндеги бизің түсинигимиз бирден астын-үстин болып, қайтадан өзгерип, сана-сезимимизди өзгеше көринис қоршап алды. Бурынғыға қарағанда пүткиллей басқаша бир кейип, басқаша сыпатта ойладық. Бұл Әлемнің дүзилиси туұралы пүткиллей жаңа түсиник пайда болыуы, тиришилиги бар жаңа кеңисликтің ашылыуы, ақыл-ой энергиясының үлкен ордасының табылыуы, бизди мынадай жуұмаққа алып келди: бизлер ашқан жаңалығымызды хәзирше жерде жасайтуғынларға хабарламай-ақ турайық дедик.

Жердеги хәзирги жәмийетке ғамхорлық етиу есабы да, заманагөй көз-қарастан қарағанлықтан, биз усындай шешимге келдик.

Енди истиң түп-тийкарына өтейик. Бұл қалай болған еди.

Қалай болар екен деген қызығыушылық пенен бир сапары Әлемнің сол точкасынан бизге турақлы түрде тынып-тынып келип турған жумбақ сеске, тап сол бағдарды гөзлеп турып, шама менен сол частода радио толқын жибердик. Бир әжайып таңқаларлық құдирет жүзеге келди!

Бизің сигнал турған жеринде қабылланды. Ол қабылланып ғана қоймастан, түсиникли де болып шықты.

Жууап ретинде бизің радио толқын қабыллайтуғын каналымызда бурынғының қасында тағы бир ноқат пайда болды. Буннан соң тағы биреуи — бұл бизлерди қутлықлап атырғаны еди. Үш синхронлы радио сигнал бизің Галактикамыздан тысқарыдағы адам есаплап, айтып жеткере алмайтуғын оғыры қашықлықта да байланыс жасауға соншама дәрежеде уқыплы, сана-сезими күшли ақыл ийелеринің бар екенлигин бирнеше саат дауамына үсти-үстине салтанат пенен хабарлады.

Бұл бизің космослық биология, уақыт, кеңислик, қашықлық жөниндеги түсинигимизде болған тени-тайы жоқ аударыспақ-жаңалық еди. Бұл шексиз әлемде ақыл-саналы тиришилик ийеси тек бизлер екенбиз бе? Демек, Жердеги адамлардың тәжирийбесинен басқа да Әлемнің руұхын сезетуғынлар бар екен. Тек бизлер емес екен...

Жерден тысқарыдағы цивилизацияның анықлығына әбден исениу ушын — биз оларға бир уақытлары бунда тиришилик пайда болып, өзлеримиз өмир сүрип атырған жершары массасының формуласын радиосигнал арқалы жибердик. Көп кешикпей өз гезегинде расшифровка — жууап келди. Олардың планетасының да массалық формуласы шама менен Жердикине усайды екен. Соған қарағанда ол планета жеткиликли дәрежеде үлкен, тартылуы күшине де жақсы сәйкесленген деген пикирге келдик.

Солай етип биз биринши мәртебе физика законлары жөниндеги билимимиз арқалы басқа Галактикадағы ақыл-ой ийелери менен байланыста болдық.

Әне, сол планетадағылар бизлер менен байланысты

улғайтып, өз-ара жақынласуға инталы екенін сездір-
ди. Олардың усы қуштарлығының нәтижесінде бизин
байланысымыз жаңа маңыз бенен тез толысты. Аздан
соң бизлерге, олардың ушатуғын аппаратының қарекет
тезлігі — жақтылықтың тезлігіне барабар екенлігі
мәлім болды. Буны хәм басқа да нәрселерди бизлер
дәслеп математикалық хәм химиялық формулалар ар-
қалы анықладық. Соңынан олар сөйлей алатуғынын да
түсіндірди. Адамлар жердиң тартыу күшин көп жыл-
лардан кейин өзлестірип, космос кеңислігіне шығып,
емин-еркин ушқан уақыттан баслап-ақ, олар Галакти-
каның ең түпкіринен де сес тартатуғын, ең күшли аудо-
астрономиялық аппараттың жәрдемі менен бизиң тиди-
мизди үйренип жүргени түсінникли болды. Жер менен
космос арасындағы бизлердиң сөйлескен радио байла-
нысымызды олар избе-излік пенен тутып алып, салыс-
тырыу хәм анализлеу жолы менен бизиң сөзлеримиз-
диң мәнісин уғынып алыуды үйренипти. Олар бизлер
менен англичан хәм орыс тиллеринде сөйлесіуге қарек-
ет еткенде, буған бизлердиң исенимимиз артты. Бул
бизлер ушын теңи-тайы жоқ жаңалық болды...

Енди ең баслысы хаққында. Бизлер сол планетада-
ғы цивилизацияны өз көзимиз бенен барып көриуге
бел байладық. Олардың планетасын бизлер расшиф-
ровка етип шама менен өзлеримиз ушын Лесная Грудь
деп атадық. Олар бизлерди өзлери шақырды, бул со-
лардың идеясы. Бизлер әри-бери ойланып, барыуға ке-
листик. Сондай-ақ олар өзлериниң жақтылық тезлігі-
не барабар болған ушатуғын аппаратының бизиң орби-
талық станцияға жигирма алты-жигирма жети саат-
лардан кейин жетип келетуғынын түсіндирип, ескертти.
Егер бизлер қайтыуды мақул деп тапсақ, лесногрудь-
лылар тап усындай уақыт ишинде орбиталық станция-
мызға қайтарып әкелип таслайтуғын болды. Ал, енди
жүйлесип қосылуға байланыссы бизлердиң берген
сауалымызға олар, бул проблема емес деди. Өйткени,
лесногрудьлылардың ушатуғын аппараты қандай кон-
струкцияда исленген аппарат болсада герметикалық
усыл менен жүйлесип қосыла алатуғын қасиетке ийе
екен.

Шамасы, электромагнитленген тартылу күши бар
болса керек. Бизге ең қолайлысы олардың ушатуғын
аппаратының бизиң орбиталық станциясының ашық

космосқа шығатуғын люк қапысына жүйлескени мақул
болар деген тилек бчлдирдик. Егер Лесная Грудьқа
еткен саяхатымыз сәтти болып тамланса, қайтар-
сын да әлбетте, сондай усыл менен қайтыуды нәзерде
туттық.

Солай етип, бизлер «Паритет»-тиң бортында егер
пайдаға асар деп тапсаңыз, яғный түсиник хат, ашық
қулақландырыу мәнісиндеги жоллама хатымызды қал-
дырып баратырмыз... Гәп бунда емес... Тәуекелге салып
мойынымызға алған бул жууапкершиликтиң қыйын
екенлігін биз жеткиликли дәрежеде түсінемиз. Тағ-
дир бизге адамзаттың ийгилиги жолында хызмет етиу-
ди несип еттирип бурын болмаған жаңалық ашыу уа-
зыйпасын жүклегенин биз тереңнен сезинемиз. Буннан
артық уазыйпа болады деп көз алдымызға келтире де
алмаймыз...

Сөйтседе бизлерге бир азап болған нәрсе жұмыс
бабындағы тәртип дегенге бойсынбай буны қалай атлап
өтемиз деген пикир болды. Бизиң хәрбиримиз бурын-
нан княтырған дәстүрге ылайық тәрбия көргенликтен,
заң, жәмийетлик әдеп-икрам қағыйдасын бузыу қыйын
екен. Бизлер өз сапарымызды Улыұма орайлық басқа-
рыу басшыларының келисимисіз хәтте, жердегилер-
диң хеш биреуине де билдирместен, «Паритет»ти тәрк
етип баратырмыз. Бунымыз жердеги жәмийетлик тәр-
типке нуқсан келтиреді... Бул бизлер ушын ең ауыр
ойланыу болды. Бирақ, усылай етиуге мәжбүрмиз. Өйт-
кени, хоккей ойынының өзинде бир гол зыят урылса
соның өзін сиясий жеңис деп сиясатқа жанастырып,
хәрким өз мәмлекети дүзилисиниң артықмашлығын ай-
тып, арқасы қозып, қызыл кегирдек болып айтысып
атырғаны. Жерде бизиң усынысымыз сөз жоқ, жақ жа-
рыстыратуғын айтыс туудырар еди. Эттеген-әй, қай-
терсең, биз Жердеги жай-жағдайды оғада жақсы биле-
миз. Жерден тықары әлемдеги цивилизация менен
байланыс жасау имканиятының бар екени мәлім бол-
ғаннан кейин Жер бетиндегилер арасында бунын қыр-
ғынға себеп болмайтуғынлығына ким кепиллик бере
алады?

Жер бетинде сиясий гүрестен шетте турыу қыйын,
хәтте мүмкин де емес. Бирақ, узақ уақыт — хәптелеп,
айлап космос кеңислігінде жүргенде бул Жер деген ма-
шинаның дөңгелегиниң қарамындай болып көринип

онда жәмийеттин қәхәр-ғәзебин келтиретуғын гейпара мәмлекетлердин атом қуралына жармасыуына жақынластыратуғын хәзирги энергетикалық кризис дегенимиздин өзи, бул мәзи бир, бирақ, үлкен техникалық проблема екенине исенгенликтен, Жер бетиндегилердин шыдамсыз хәм шарбаяшылығын, келисимге келе алмайтуғынлығын хәсирет пенен ойлауға туўра келеди.

Бунысыз да Жер бетинде қасарысып турған қәуип-қәтерди оннан да бетер шийеленистирип алмау үшін Жер шарындағы инсаният атынан ар хәм намыс алдында хәдден тыс жууапкершиликти мойнымызға алып, басқа планетадағы ақыл ийселери менен ушырасыуға бел байладық. Бизлер өз еркимиз бенен кетип баратырған бул сапарымыздың кеўилдегидей болатуғынын ишимизден сезип баратырмыз.

Ақырында мынаны айтпақшымыз. Бизлер гә гумансырап, гә еки ойлы болып, соңғылығында буны ақылға жууыртып, инсанияттың геокосмикалық тарийхындағы уллы басламасы болған «Демниург» программасына нуқсан келтирмеу үшін бас қатырдық. Бул басламаға бизиң еллеримиз энейилик пенен ерискен жоқ. Узақ жыллар дауамына бир-бирине исенимсізлик пенен қарағанлықтан, көп сөйлесиўлердин нәтийжесинде ерисилди. Ақыл-ой салтанатқа еристи — сонлықтан биз өз еркимиз бенен улыўма мәпке қолымыздан келген хызметимизди аямаймыз. Бәринде хәртәреплеме шамалап, өлшестирип «Демниург» программасына дақ түсирмеймиз деген ниеттеміз «Паритет» те уақытша таслап баратырмыз. Егер Лесная Грудь планетасынан қайтып келсек, биз ол жақта көрген-билгенимиздин нәтийжеси жөнинде инсаниятқа баянлама беремиз. Ал, егер намыў-нышансыз жоқ болып кетсек, ямаса басшылар бизлерди «Паритет» те вахтаға турыўға ылайық емес, деп тапса, онда орнымызға басқа космонавт тауып қойыў онша қыйын емес. Бизлерден кем ислемейтуғын жигитлер барлық уақытта да табылады.

Бизлер намәлим жаққа кетип баратырмыз. Бизди бул тәрепке инсан баласының өзге дүньядан өзине усас тиришилик ийесин излеп тауып, ақылға-ақыл қосып, салтанат қуруў жолындағы қумарлығы ийтермеледи. Бирақ, сол өзге әлем цивилизациясы өзине қандай қуныя сырларды жәмлестирген? Ол адамзатқа абаданлық келтиреме, я апат келтиреме бул жағдайларын сы-

нап бизлерге көринбей қалады. Басқа көриўде биз әди болыўға хәрекет етеміз. Егер бизлердин ашқан жаңалығымыз қорқынышлы қәуип туўғызып Жерге апа келтиретуғын болса, ондай жағдайда биз Жерге хәш қандай зыян келтирмеўге ант етеміз.

Тағыда ең соңғы бир гәп. Биз хошласамыз. Бизлер өзимиздин иллюминатордан Жерди басқа тәрептен космостан көрип отырмыз. Қап-қара теңизге меззеген шексиз кеңисликте Жер нур шашқан гәўхардай жарқырап тур. Бул тәрептен Жер аса сулыў, аса көгилди тартып соншелли нәзиклик пенен мисли тап емшектеги нәрестениң басына меззеп көринеди. Бул жақтан қарағанда дүньядағы бәрше, бәрше адамлар бизлерге ағайын-қарындас, туўысқандай болып сезиледи, оларсыз бизлер өзимизди бар деп көз алдымызға келтире алмаймыз. Қәне, енди Жер басып жүргенлердин бәр усындай пикирде болса! Бирақ, олардың ондай емес екенин бизлер билемиз.

Бизлер Жер шары менен хошласамыз. Бирнеше сааттан кейин бизлерге «Трамплин» орбитасын тәрептеуіге туўра келеди. Сонынан Жер бизлерге көринбей қалады. Басқа планеталы — лесногрудлылар хәзир жолға шықты. Бизиң орбитамызға жақынласып киятыр. Олар хә демей бирнеше сааттан кейин келип қалады. Уақыт жүдә таялып қалды. Күтип отырмыз.

Тағы да айтарымыз: бизлер өз үй-ишлеримизге хат жазып қалдырып баратырмыз. Бул жерге келген кимниң қолына түссе де сол аманат хатларды тийисли жерлерине тапсырыўыңызды жүдә өтиниш етип соранамыз.

«Паритет»ке — бизлердин орнымызға келетуғынларға ескертиў;

Басқа планетадағылардан бизге сигнал келип хәм бизлер оған сигнал жиберип турған каналды хәм радио толқынның жийилигин вахта журналына жазып қойыппыз. Зәрүрли болған жағдайда биз сизлер менен усы канал арқалы байланысып, өзлеримиздин мағлыұматларымызды жиберип турамыз. Бизиң лесногрудлылар менен байланыс жасап, ең анықлаған нәрсемиз, олар менен радиотолқын арқалы қатнастың ең қолайлы жери, бул орбиталық станция борты. Басқа планетадан жиберилген сигнал-хабар атмосфера менен қоршалған қабатын күшли онлаған сфера орап тур.

Мине, усының менен тамам. Ал, енди хош болыңлар, ырза болыңлар! Бизлер кеттик.

Бул хаттың тексти өзгериссиз еки тилде — англичан хәм орыс тиллеринде жазылған еди.

Паритет — космонавт 1 — 2

Паритет — космонавт 2 — 1.

«Паритет» орбиталық станциясының борты.

Үшинши вахта. 94-ши сутка.

Әйне көрсетилген мүддетте Узақ-шығыс ўақты менен саат онбирде, «Конвенция авианосециниң палубасына еки реактив самолет бириниң изинен бири барып қонды. Самолеттиң бортында америка хәм совет тәрәпинен айрықша ўәкилликке ийе болған комиссия ағзалары бар еди.

Комиссия ағзалары қатан тәртіпте протокол бойынша күтип алынды. Дәрхал оларға түски аўқатқа ярым саат ўақыт берилетуғыны ескертилди. Буннан кейин комиссия ағзалары кают компанияға жыйналып «Паритет» орбиталық станциясындағы айрықша жағдайға байланыслы жабық мәжилис өткеріуи керек еди.

Мәжилис жана басланған ўақта бирден үзиліске түсип қалды. Себеби, «Паритет» тегі тексеріуши космонавтар сол ўақытта. «Конвенция» дағы Улыўма орайлық басқармаға, жақын Галактикадағы Лесная Грудь планетасында жүрген паритет 1 — 2 хәм паритет 2 — 1 космонавтарынан келип түскен биринши хабарды мәлим еткен еди.

4

Поездлар бул үлкеде шығыстан — батысқа батыстан — шығысқа қарай өтип турады...

Ал, темир жолдың өне бойына бул үлкеде уллы шөлістан — Сарыөзек кеңіслиги, жердиң Орта тусы болған сарғыш тартқан далаңлық созылып кетеди...

Бул үлкеде хәрқандай қашықлықлар темир жолға сәйкесленип Гринвич меридианы бойынша өлшенеди.

Ал, поездлар болса шығыстан — батысқа, батыстан — шығысқа қарай гүўлеп өтип турады.

Найманлар руўының қәбирстаны қол созым жерде ғой, деп қалай айтсада отыз шақырым жол. Онда да егер Сарыөзек жағалауынан көзинди айырмай туўрылап тартқанның өзінде.

Сол күни Боранлы Едиге ерте турды. Түни менен де оңлап уйықлай алмады. Тек таң алдында сәл-пәл қалғып көзгир алды. Соған дейин мархум Қазанғапқа кепини пишип-шенеу менен бәнт болды. Дәстүр бойынша бундайды өлини суўға ендирип, үйден намаз жайға алып шығардың алдында ғана ислеу керек. Ал, бул рет буны, намаз жайға шығармастан бурып-ақ ертен азан менен иркилместен жолға түсип кете беріу ушин түни менен ислеуге туўра келди. Әдилбай Сырықтың жыллы суў жеткерип берип турғанын айтпағанда, өлини жуўып, ақ жаўып арыўлап кепинлеу иси менен Едигениң тек бир өзи ғана шуғылланды. Әдилбай азы-кем сескениңкиреп өлиге жақынламай, өзин шетирекке ала берди. Оның хүрейи ушып қорқып кеткен еди. Соны билген Едиге оған қашырым етип:

— Сен буған сер салып тур, Әдилбай Әўметинде бир керек болып жүрер. Адам туўылды ма, оны жерлеуге де туўра келеди, — деди.

— Аўа, оны билемен ғой, — деп Әдилбай исенимсізлеу етип гүңкилдеди.

— Мен де соны айтып турман. Мәселен, айтайық ертең мен өлемен. Сонда мени кепинлейтуғын хешким табылмай қалама? Мени қандай да бир шуқырға таслап өтә шығасызларма?

— О неге! — деп уялып қалған Әдилбай шыраны тутып, мархумның жанына жақынласа баслады. — Сиз болмасаныз бул жердиң қызығы болмас. Оннанша тири жүриң. Шуқыр жайына тура берсин.

Кепинлеуге бир ярым сааттай ўақыт кетти. Бирақ, Едигениң кеўили жәм болды. Мархумды қандай етип суўға ендириу керек болса — ендирди, аяқ-қолларын созды. Ақсупти аямай: кепинди молдан пишип-тигип, оны Қазанғапқа кийдирип, жағдайлы етип жатқарды. Сөйтип жүргенде кепинди қалай пишиу керек екенлигин Әдилбайға да көрсетип қойды. Сонынан үсти-басын қағып-силкип өзин жөнге келтирди. Сақалын жақсылап турып қырып, муртын дүкәртлады. Оның қаслары да қойыу, тап мурты сыяқлы қатты еди. Тек, ақ араласып, буўрыл тарта баслаған. Едиге өзиниң әскерий медаль-орденлерин де, өдәрниклик значокларын да умытпады. Оларды да бир қайтара ысқылап жарқыратып, пәнжегиниң өңирине тағып, бәрин азанға тайып етип қойды.

Солай етип таң атыўға да шамаласты. Воранлы Едиге өзиниң тындырған исине өзи таңланып, — булардың бәрін асықпай, албырамай өз қолынан өткергенине ҳайран болды. Егер оған биреу бурынырақта: «Сен Қазанғапты өз қолың менен жерлейсен» — десе аллажалла деп ат-тонын ала қашқан болар еди. Туўылғанында Қазанғапты жерлеу буның пешанасына жазылған екен дә. Тәғдир дә.

Әне, солай. Буларды биринши мәртебе Қумбелдеги станцияда бирин-бири көрип қалады деп бул жөнинде ким ойлапты. Қырық төртинши жылдың ақырына таман, контузия болғаннан кейин Едигени армия қатарынан босатты. Сыртынан қарасаң әнедей аяқ-қоллары да жайлы-жайында, басы да ийнинде, бирақ усы бас өзиникиндей емес еди. Самал тынбай есип турғандай, қулақлары гүўлей береді. Азмаз жүрсе болды теңселип басы айланып, қайыт еткиси келе беретұғын еди. Сөйтип гә суўық, гә ыссы терге түсип, ентигип қала беретұғын болды. Анда-санда сөзлерди дурыслап айта алмай тили де гүрмелип қала береді — бул да әнейи емес, ақыры. Немис снаряды жарылғанда, оны қатты есенкиретип таслаған еди. Өлтириўин өлтирмеседе, бирақ өлимши болып қалды. Сонда Едигениң биротала руўхы түсип, болдырып қалды. Өзи жас, түрине қарасаң егезердей. Ал, енди бул Арал теңизиниң жағасындағы ауылына — үйине барғанда не ислейди? Неге жарайды? Жүрими бар екен, бахтына бола жақсы врачқа тап болды. Хәтте, ол буны емлеген де жоқ, тек бир қатара көрип, тыңлап тексерди де қойды. Еле-есинде сол ақ халат хәм қалпақ кийген, көзлери тынық, қобаға мурынлы, дәпен сары буның ийнинен марапатлап турып қағып кеўилли түрде:

— Өзиң де билесең, иним, — деген еди. — Жақында урыс та тамам болайын деп тур. Болмаса мен сени келген жағыңа қайтарып жибергизер едим. Еледе азғантай урысқаныңда болатуғын еди. Яқшы, енди сен болмасаңда еплестирип, жеңиске жетисермиз. Ал, сен бүйтип тунжырап салпаўсый берме, арғы басы бир жыл, болмаса оннан бурын-ақ хәммеси де әнедей болып жазылып тап бұғадай болып кетесең. Буны саған, соң бир есине алар деп айтып атырман. Ал, хәзирше жолға таярлан, елиңе қайтасаң. Тек тунжырай берме. Саған тақабиллер еле жүз жыл жасайды...

Билгендей айтқан екен, сол сары врач. Соның дегеніндей болды. Дурыс, бир жыл деген-әм тек айтыўға аңсат. Госпитальдан шыққанда үстинде гөне шинель, ийнинде қалтасы, қолында жығылып-сүринсем керек болып қалар деген балдағы, қалаға қарай жылжып киятырып пышық мурны батпайтуғын тоғайға кирип кеткендей болды. Қулақлары гүўлеп, аяқлары қалтырап, көз алды гүңгиртлене берди. Поезда, вокзалда ким менен кимниң иси бар — халық деген шожып жүр, ким күшли болса сол минип атырған, бұған қусағанлар шетке шығып қала береді. Сөйтсе де сүйретилип келгендей болып бул да жетисти. Өзиң есаплап көре бер, бир ай улы-селкилдиден кейин поезд түнде Арал станциясына келип иркилди. «Бес жүз жетинши» сал бөксе деп аталатуғын еди сол «даңқлы» поезд. Қудайым енди қайтып хешкимди, хеш қашанда ондай поездға миндирмегей...

Ол ўақытта усының өзине қуўанатуғын еди. Қараңғыда вагоннан тап таўдан түсип атырғандай етип түсип, албырап иркилип турып, жән-жағына алақлап қарап еди, тым-тырыс, тек хәр жер хәр жерде станцияның жақтысы жылтырайды. Самал ерсили-қарсылы есип тур. Мине, оны усы самал күтип алған еди. Өзиниң туўылған жериниң — Арал теңизиниң самалы! Оның бет-ауызын ығалдың леби жалап өте баслады. Ол күнлери теңиз деген жақын, тап темиржолдың түбинде ғана толқынласып туратуғын еди. Енди дүрмийин менен қарасаңда көринбейди...

Сағыныштың тәсири көкирегин кернеп баратырғандай — далаңлық тәрәптен зорға сезилетуғын дәрежеде жуўсанның ийиси келеди. Арал этирапындағы кеңисликтен бәхәр самалы есип турған еди. Мине, ол туўылған жерине келди.

Теңиздиң жағасындағы станцияны да, станция этирапындағы көшелери ийрек-ийрек ауылды да Едиге жақсы билетуғын еди. Етигине батпақ жабыса берди. Ол бир ақшам түнеп шығыў ушын, танысларының үйине қарай баратыр. Азанда сол жерден өзиниң Жангелди деп аталатуғын тәуирақ қашықтықтағы балықшы ауылына жөнелмекши болды. Сөйтип киятырғанында ол, тар көшениң теңиздиң жағасына келип тирелгенин өзи де билмей қалды. Сонда Едиге шыдай тура алмады, теңиздиң ғырра ернегине келди. Толқын шайып атырған

қумның үстине келип турды. Қараңғыда теңиз жағаға буққы таслап қиятырғандай өркешленип суұылдаған бұйра толқынлардың үсти гә жарқырап, гә демде көринбей кетеди. Таң алдындағы ай ақшанылтырланып, бултлардың арасынан гүңгирт сәуле шашады.

Тәғдир айдап келип, көрисиу деген усындай-ақ болар.

— Ассалаума әлейкум, Арал! — деп гүбирленди Едиге.

Соңынан бир тастың үстине отырып, темекі тутандырды. Контузия болған адамға шегиуге болыңқырамайды, деп докторлардың берген мәсләхәтине де қарамады. Бул жарамас әдетти ол соң қойған еди. Бирақ, сол отырғанында ол толқысып кетти — темекиниң түтيني деген не сол болмаса. Ендиги жағында тиришилиқ қалай кетеди — әне, усы жағы намәлим. Теңизге шығып балық аұлау үшін қол-аяқ мықлы болып, қайыспайтуғын бел, ең қәжетлисидәуыллы күнлери айдында жүргенде мийи айланбайтуғын сау бас керек. Буның басы болса... Урыстан бурын ол балық аұлайтуғын еди. Ал, енди не? Майып деп майып емес, бирақ, сонда да дөш нәрсеге жарамайды. Бәринен де бетер буның басы теңизге шығып балық аұлауға болмайды. Бунысы ырас.

Бир жақлардан қаңғырып қиятырған бир ақ ийт жағаға шамаласқан уақытта. Едиге орнынан тураыи деп атыр еди. Ийт болса сууды жағалап жортып қиятыр. Хәрдайым иркилип турып, ызғар қумды тимискеленип ийискеп қояды. Едиге оны шақырды. Ийт буны жатырқамай қасына келип, қуйрығын былғап турды. Едиге оның жүнлес мойнын сыйпалап:

— Сен қаяқтан қиятырсаң-я? Қаяқтан жортып қиятырсаң? Атың ким? Арыслан ба? Жолбарыс па? Бөрибасар ма? Ға-а, енди билдим, сен жағада балық ізлеп жүр екенсең ғой. Бәрәкәлла, бәрәкәлла! Бирақ, теңиз деген тегинликте өлген балықты аяқтың астына шығарып таслай бермейди. Не қыласаң енди! Жортасандағы. Сонлықтан усындай болып азып жүрсең. Ал «жора», мен үйге қайтып қиятырман. Тап Кенигсбергтиң түбинен. Сол қалаға енди жетейин деп турған жерде снаряд жарылып, зорға тири қалдым. Енди мине, буинан былайғы жағы қалай болар екен деп ойланып-толғаңып отырғаным ғой. Сен неге маған бүйтип қарайсаң? Саған таслағандай дөшнәрсе жоқ менде. Орден менен ме-

дальлар тек... Урыс, «жора», әтираптың бәри аш-әптадшылық. Бар болса сеннен аяп отырман ба... Айтқандай, тоқтап тур, мынада қыртылдақ лампасый бар шығар балама апаратыр едим. Мениң ол тайыншағым шапқылап жүрген шығар, солай болуы керек...

Едиге еринбеди, ишине азынаұлақ бир нәрселер салынған қалтасының аұзын шешти. Онда газетаның жыртығына оралған бир қысымдай қыртылдақ лампасый, хаялына арнап жолда қиятырғанда бир станцияда қолдан сатып алынған шаршы, еки бөлек сабын (буныда көтериүшилерден сатып алды) бар еди. Буинан басқа шекийнесиниң ишинде еки жуп әскерий иш кийим, қайыс, пилотка, тағы бир гимнастерка, шалбар, — мине оның барлық жүги усылар ғана еди.

Ийт Едигениң алақанындағы лампасыйды жалап алып, қуйрығын былғаңлатып, қыртылдатып атырып, тағы берермекен деген үмитте оған садықлық пенен қарады.

— Ал, енди хош бол!

Едиге орнынан турып жағалау менен жүрип кетти. Енди таң атып қиятырғанлықтан станциядағы тамыртаныслардың да тынышын алмай-ақ қояыи деген пикирге келип, иркилместен өзиниң Жангелди аұылына қарай бағдар алды.

Сол жүристен ол теңизди тынбай жағалау менен түске жақын Жангелди аұылына жетип келди. Контузия болмастан бурын Едиге бул аралықты еки саатта жүрип өтетуғын еди. Келген пәтте-ақ оны қайғылы хабар қайыстырып таслады, — баласы әлле қашан-ақ шетнеген екен. Едигени әскерликке алғанда алты айлық болып қалып еди. Тәғдирге тән бермесликке шара жоқ — онбир айлығында қазаланыпты. Қызылша шығып, иштеги қызғынның хәуирине шыдамай «жанып» кетипти. Фронтта жүрген әкеси болған Едигеге—бул тууралы жазғысы келмепти. Қаяғына жазады, несине жазады? Урыста жүрген адамға басқа қайғы-хәсиретлер азба? Өзи тири болса келгеннен кейин еситип, бауырын сууық жерге басар, хат жазып хабарламай-ақ қояйық деп ағайын-тууғанларда Укибаланы ортаға алған еди. Еле басларын жас, урыс та тамам болар, қудай берсе үбирли-шүбирли болып кетерсизлер — деп кеуил айтқан еди, сонда олар. «Шақасы сынған менен дөш гәп болмай ең баслысы өзеге аман болсын». Хәшким тис

жарып айтпасада, бирақ, хәммеге түсиникли тағы бир нәрсе бар еди. Урыстың аты — урыс, урыс бар жерде қаза бар дегендей, егер соннан қаза тауып, бир оқтаң ушып кетсе, бул жақты дуньядан көзин жумып баратырғанда артымда балам бар еди, деген үмит пенен кетсин ҳеш болмаса...

Бул жөнинде Үкибала өзін-өзи айыппап өкине беретуғын еди. Урыстан қайтқан күйеуин қушақлап, еңиреп жылай берди. Ол өзін ада болмас азапқа салған усын ай күнди хәм сарғайып хәм хүрейленип күтип жүрген еди. Ол көз жасы көл дәрья болып жүрип кемпирлердиң: бала на қызылша шығыпты, бул жүдә жаман нәрсе, түйе ниң шуудасы салынып сырылған көрпеге жыллы орап, қараңғыда жатқарып, бирдейине қайнап сууыған сууық суу бере бер, қудай сәтине түсирсе иштеги қызғынның хәуири басылар деп дәрхал ескерткенин айтып берди. Ал, талабы келиспеген бул маңлайы қара, ауыл дағы кемпирлердиң айтқанын тыңламай, қонсының арбасын сорап алып, ауырыу баланы станциядағы докторға алып кеткен. Арба қыйсаңлап Аральскиге жетемен дегенше-ақ болмады. Нәресте жолда-ақ иштеги қызғынның хәуирине шыдамай жан тапсырған еди. Доктор хаял сонда ауылындағы кемпирлердиң айтқанын неге ислей қоймадың деп буған аузына келгенин айтып, жерден алып жерден салған еди...

Өз үйиниң босағасын атлаудан-ақ мине усындай хәсиретли хабарлар Едигени күтип алды. Сол уақыттың өзінде-ақ ол қаралай өшип, тастай болып қатып қалды. Өзи еле оңлап қолына көтерип «әўкишлемеген» туңғыш перзентиниң қазасына бундай тақылетте елжи-реп қайғырып, азап шегемен-аў, деп ол хешқашанда қыялына келтирмеген еди. Бәлки, сонлықтан болса керек, оның азабы оннан сайын жанына қаттырақ бата берди. Еле тиси шықпаған нәрестениң пәк күлки менен жайқыйып күлимсиреген сол келбети оның көз алдынан кетпей, жүрегин ашытып, сызлата берди.

Кеуилиниң сууып қалыуы соннан басланды. Едигеге ауылы көшип кетип босап қалғандай сезилди. Бурынлары бул қумшаўыт жағалаўда елиўге жақын хожалық бар еди. Артель болып, Аралдан балық аулап, соның менен күнелтип отыратуғын еди. Енди болса жар-қабаққа жапсырылған онлаған қақыра қалыпты. Ауылда еркек атаўлы қалмаған есабы — хәммеси де ар-

мияға кеткен. Қалған-қутқан ғаррылар да, жас өспиримлер де бармақ бүгип санарлықтай. Көбиси аштан өлмесликтиң шарасын ойлап, басқа малшаруашылығы колхозларына көшип кетипти. Артель де дағып, теңизге шығатуғын да хешким қалмапты.

Үкибаланың да шаруалар арасындағы төркиниң кетип қалыуы мүмкин еди. Буның да тууысқанлары изинен келип: «Барып отыра бер, заман дүзлесип, Едиге бир жағынан келип қала қойса, балықшы ауылына дәрхал келе қоярсаң», — деп әкетпекши де болды. Бирақ Үкибала: «Күйеуимди күтемен. Баладан болса айрылдық. Егер усыннан күйеуим тири келетуғын болса, хеш болмаса шаңарағына ийелик етип мен отырайын. Ауыл арасында отырман ғой, әйтеуір; кемпир-ғаррылар, жас өспиримлер бар, соларға қол-қабысымды тийгизип, күнелтермен», — деп азар-безер болды.

Үкибала дурыс еткен еди. Бирақ, Едиге сол күнлерден баслап-ақ бул теңиздиң жағасында бийталап қалай отыраман деп шыбыжыңдай баслады. Буның айтқанының да жөни бар. Едигени көрип, көз айдын айтыўға келген Үкибаланың тууысқан-тууғанлары буларды, өзлериниң жанына көширип алмақшы болды. Отардағы малдың арасында жүрсең шеп болмассаң. Ден саулығын да жақсы болып кетер, бир ермек тауып аларсаң, хеш болмаса мал бағыу қолыңнан келеди ғой... Едиге олардың бул усынысына алла ярылқасын десесе, бирақ, келисим бермеді. Ол буның қыйын болатуғынын түсинди. Бир-еки күн хаялының ағайып-тууғанларының үйине қыдырар. Ал, оннан кейин, жумысқа жарамайтуғын болсаң кимге керегид бар?!

Сонлықтан Үкибала екеуи тәуекелге бел байлады. Темиржолға барып жумыс излемекши болды. Едигеге қолайлы қарауыл, я сипсекешлик, я жолдың кесіспесінде ала сырықты көтерип-түсирип туратуғын жумыс табылар деп ойлады. Урыс майыбы қаңғырып қалмас түбинде.

Усы мәсләхәт пенен олар сол бәхәрде бир күни ауылдан шығып кетти. Хәзирше хеш нәрсеге алаңсыз, аяғына орау болғандай бала жоқ — жас уақытлары еди. Дәслепки уақытлары хәрқыйлы станцияларда дус келген жерде жатып, түнеп жүрди. Қолайлы жумыстың рети де табыла қоймады. Баспаналағандай жайдың жағдайы оннанда бетер. Темиржолда ушырасып қалатуғын

дус келген жұмысты ислеп, епеп күнелтип жүре берди.

Үкибала дени сау хәм жас болғанлықтан ауыр жұмыстың көбисин өзи иследи. Едиге турпатына қарағанда жүк түсіріп, жүк тийеуіге мой бермейтуғындай болып көрінген менен бул ислері Үкибала бір ийнінен атқаратуғын еди.

Сөйтп жүргенде олар бәхәрдің ортасына тамаң, Қумбел дейтуғын үлкен станцияға жетеклесип келди. Көмир түсіреді. Көмир жүкленген вагонлар депоның артындағы запас жолға шығарылады. Булманда көмирді жерге түсіріп, сонынан платформаны тезирек босатыу үшін қол арба менен былайырақ шығарып, жайдың қарамындай тау-тау етип, қыямайлап, бір жылға жеткендей етип үйе береді. Бул бір қыямет, тұрысы шаң, патас жұмыс еді. Бірақ, күн көриу керек. Едиге бул көмирлердің қапқара шаңын бурқыратып арбаға салады, ал, Үкибала оны ентелеп ийтерип, бийікке асырып таслап төгіп, тағы төмен қарай айдап келеді. Едиге тағы арбаға көмир салады. Үкибала хаял адамға ылайық емес бул жұмысты көтерем аттай қыйсаңлап жүріп, ең соңғы күшін сарп етип баратырғандай бийікке қарай тәлтиреклеп айдап кетеді. Оның үстине күн кем-кемнен қызған сайын, ыссыда уйытқыған көмирдің гирти өкпесине атып, Едигенің мийі айланып, жүрегі лоқсып, өзіннің хал-дәрманы қурып баратырғанын сезіп турады. Хәтте, сол тұрған жерінде көмирдің үстине бойын таслап, қайтып тұрғысы келмейтуғындай болып, сулайып жатқысы келип те турады. Буған да қайыл болар едидағы, бірақ, қап-қара тозаңда туншығып, буның ислейтуғын жұмысын хаялының ислеп жүргені жанына бата береді. Оған хаялының түрине қараудың өзи аянышлы еді. Бастан-аяғына қап-қара күйеге былғанып жүргендіктен, тек көзі менен тисі ғана жылтырайды. Бул аз болғандай қара терге малының жүреді. Көмир тозаңы аралас қап-қара тер тамшылары мойнына, көкірегине жауырнына ағып сылпылдайды. Едигенің бұрынғы ғайраты болғанда буны сөйтп қоярмеді?! Тек, хаялының мынадай азапқа қалғанын көрмесе болды, ол бундай нәлетий көмир тийелген онлаған вагонды бір қолынан өткерер еді.

Олар адамлары көшип, сийрексіп қалған Жангелди деп аталатуғын өзлерінің балықшы ауылын таслап шыққанда, фронттан ауырыу тауып қайтқан Едигеге

қалай да жеңіл-желпі жұмыс табылар деп ойлаған еді. Олай болмады — олар буны билмей қалған екен — бундай фронтовиклер барлық жерде де ызғып жүр екен ғой. Олардың бәрінде турмысқа қайтадан қәлип-лесиуіге туура келеді. Бул да тәуір еле, — Едигенің қол-аяғы бар. Ал, сол ұақлары аяқсыз хәм қолсыз, балдақ таянған ағаш аяқлы қаншама адамлар темиржолдың бойларында сүйейісіп турмады дейсен. Адамлардың көплігінен хәуасы бузылып, кеуілді айнытатуғын вокзалдың бір қууысына тығылып, узақ түнді қалғып отырып өткерген махәллерде, Үкибала қасындағы өз күйеуінің қыян-кесті урыста жүргенде он екі мүшесінің аман қалғанына қудайға мың қәтле шүкіршилик етип, ишнен талай мәртебе тәубеге келген еді. Оның станцияларда көргенлері жанына қатты батқан еді, сонда. Үстилеріне өрім-өрім шинель хәм тағы басқа тозыуы жеткен бір нәрселерді кийип, урыстың апатынан кем кеуіл болып, екі аяғы теңнен жоқ болғанлықтан коляскаларға мингенлер, балдаққа сүйенгенлер, биреулер жетелеген соқырлар, құлласы, бул үйсіз-жайсыз, поезд бенен станциядан станцияларға тентиреп жүргенлер буфет хәм асханаларда анталасып, арақ ишип, бақырысып өкиріп жылағанда аза бойың тик турып, жаның түршигип кететуғын еді... Олардың хәр-бири алдында не күтип тур, енді орны толмайтуғын болып, омсырайып қалған кемисти не менен толтырмақшы? Бундай бахытсызлық Үкибалаға жанасып, бір қапталынан өтип кеткен еді, әне, сол бахытсызлықтың буған туурылап келиуі де мүмкін еді дағы, бірақ, күйеуі контужин болса да, майып-сайып болмай аман-есен, келгенлігі болып тур. Соның ушын да Үкибала дүньядағы қандай қыямет жұмыс болса да ислеуіге қайыл болды. Соның ушын да биротала болдырып — қолы-қол, путы-пут болып шаршасада сыр бермей «сабыр түбі сары алтын» деп шыдай берди.

Бірақ, оның бул жүриси Едигеге аңсат болған жоқ. Бир илажын етип тыянақлы ислейтуғын орын табыу керек болды. Қашанғы бундай болып қаңғырып жүреді. Хәрдайым оның қыялына тәуекел етип қалаға кете берсек, талабым оралып кетермеді деген пикир келе берди. Тек ден саулығы қәддине бір келе қойса, усы бір нәлетий контузиядан қутылып кете қойса. Әне, оннан кейін хәрқандай қарсылыққа тик аяқтан турып

дәкки бериўге болады. Қалаға барғанда онысығының қалай боларын ким биледи, итимал, ўақыттың өтиўи менен булар да көнлигип, басқалар сыяқлы қалалы болып кетермеди. Аўадағы бирақ тәғдир булардың дүз-несийбесин басқа жерге шашқан екен. Буны аўып-талыў демей не дейсең енди...

Сол күнлери булар Қумбел станциясында вагоннан түсирилген көмирди қыямайлап үйип бүгеженлеп жүргенде деп оның көмир шарбағына, шамасы өз жұмыслары менен жүрген болыўы керек қырдан түйели бир қазақ келди. Жүрис-турысы солай көринди. Сол адам түйесин жақын жердеги алаңлыққа тусап жиберип, өзи жән-жағына алаңлап, бос қапшығын қолтығына қысып берман қарай жүрди.

— Хәй, иним! — деди ол Едигениң тусынан өтип баратырып, — анаған қарап тур, бала-сала кесек ылақтырып тынышын алып жүрмесин. Олардың түйени көрсе сөйтетуғын бир жаман әдети бар. Тусаўын шешип жиберетуғынлары да болады, жүўернемеклердиң. Мен көп егленбей келемен.

Кете бер, кете бер, қарап тураман, — деди Едиге гүрек пенен арбаға көмирди гүреп-гүреп салды да, күйе жуғып, тер сиңип аўырласқан ызғар ләтте менен сүртинип турып.

Бет-аўзын жуўған тер тынымсыз сорғалайды. Едиге үйилген көмирдиң қасында қол арбаға көмир салып бүгеженлейди. Анда-санда станцияның урнықыр балалары «түйеге тас бердим, ешекке жем бердим» — деп атырған жоқпекен, деп ол жаққа да қарап қояды. Олардың бийбастақлығын бул бир сапары өз көзи менен көрип еди. Онда да бир адам түйесин усы қатарға қалдырып кетти. Балалардың түйениң жинин келтиргени соншелли, ол аўзынан көбиги шашырап, балаларға қай тәп берип қуўды. Балалар болса түйениң арқырап жуўырғанына шадлы түрде, тап әйемги дәўирдеги аншылардай қум-қуўыт болып жуўырысып, оған тас хәм таяқларды жаўдыра баслады. Бийшара түйе ийеси келемен дегенше сол аўхалда қорлықты көрген еди...

Бул сапары да қасақана тап усыны билгендей қайдан келгени намәлим үсти-басы алба-далба бир топар балалар пайда болып, футбол — топ теўип, шаўқымласа баслады. Олар топты сол зыр жуўырысып тебиўи менен тусаўланған түйеге қарай бағдарлады. Түйе бу-

лардан үркип, қоқаңлаған сайын олардың ишиндеги күшли хәм шаққанлары топты түйениң бүйирине қарай гөзлеп тебеди. Топты тийгизгени дәруазадан гол өткергендей болып, секирип қуўанады.

Буларды көрип Едиге:

— Хәй, қәне, бул жерден жоғалынлар, тийменлер! — деп гүрегин көтерип, былғап бақырды. — Болмаса аяғыңызды сындыраман.

Едирейсип қалған балалар буны түйениң ийеси деп ойлады ма, ямаса бул көмир түсириўшиниң түри соншелли айбатлы болып сезилди ме, әлле пыяң екен деди-ме, олар бирден серпилип, топты басқа жаққа қарай теўип өтә кетти. Олар бийкар қорықты. Олар түйени қумарлары қанғанша топ пенен теўип азаплай бериўине де болатуғын еди. Едиге тек көзабаға гүрегин силтеп бақырды, болмаса, усы турғанында соларды қуўып жүргендей диңке бармеди бунда?! Қол арбаға хәр бир гүрек көмирди көтерип салыўдың өзи оған мүшкил еди. Ол хешқашанда бундай дәрежеде бийшаралық аўқалға түсип, дәртке шатылып қалады екенмен деп ойламаған еди. Мийи бирдейине тынымсыз айлана берди. Тер де қуйылып аға береді. Көмирдиң қара қоқым гиртинен өкпеси қысып, сырылдап, Едиге биротала болдырған еди. Сондай ўақытлары Едиге солығын басыў ушын дем алып отырғанда, Үкибала қол арбаны өзи толтырып, жарланып турған бәлентликке қарай айдап, аўырманлықты өз мойнына алады. Оның тентиреклеп, аяғы шалынысып баратырғанын көрип, шыдамай кеткенликтен, Едиге тағы орнынан турып барып гүрекке асылады...

Түйеге қарап тур деген сол адам арадан көп ўақыт өтпей-ақ қапшығын арқалап, жетип келди. Қапшығын түйениң арқасына жайғастырып, жөнелип кетейин деп турғанда, ол Едигениң жанына келип жән-жосақ сорасты. Олар бирден ашылысып, сөйлесип кетти. Бул Боранлы разъездинен келген Қазанғап еди...

Сорасып қараса олар бир жаға бойының адамлары екен. Қазанғап шығысы жағынан өзиниң Арал жағасындағы бир аўылдан екенлигин айтты. Бул жағдай оларды дәрхал жақынластырып жиберди.

Бул ушырасыўдың Едиге менен Үкибаланың пүткил алдағы өмириниң тағдириң шешетуғынлығы сол ўақытта хешкимниң қыялына келмеген еди. Қазанғап

тек оларды өзі менен бірге жүріп, Боранлыға барып жұмыс іслеуге көндірді. Бір көргеннен-ақ адамларды жатырқамай, өзіне тәбия көретуғын ұсындай бауырман адамлар болады өзі. Қазанғаптың басқалардан өзгешеленіп туратуғын бір қасиеті өмірдің ұшшы-душшысын көп татқанлығы киши пейиллігіннен билиніп туратуғын еді. Түрине қарағанда үстіндегі киімдерін күн алып, онып кетседе, өзіне күйіліп жарасып туратуғын жалпақ қазақ. Ийленген ешки теріден тигілген ғағырлаған шалбар кийіп жүріуі де тегіс емес — түйенің үстінде отырғанда жағдайлы болады. Сөйтсе де ол гөне киім менен жаңа киімнің парқын айыра алатуғын еді. Темиржолшының жыйындыққа сақлап қойып кийетуғын шылт жаңа фуражкасы оның үлкен басына жарасып тұр. Аяғында көп жыл кийілгенліктен қырық жамау басылған текеки етік. Оның нағыз қырдың тайнапыр қазағы екенлігі даланың аңызак самалында күн қағып, қара-қоңыр, тартқан бет-әлпеті менен пәнжелі қолларынан билиніп тұрады. Мийнеткешлігінің себебинен геүдеси сәл алдына еңкейіп, кең ийінлері ұақтынан бұрын шөгип кеткенліктен, орта бойлы болсада мойны собырайып тұрады екен. Хәмме нәрсені дыққат қойып түсініп, жән-жағын әжим қаплап, күлкі шашып туратуғын оның қаралтым көзлері хайран қаларлық еді.

Қазанғап сол жыллары қырқты қуұсырып барып қалған еді. Итимал, келте етіп қойған мурты менен буұрыл тартқан шоқ сақалы оны кекселеу етіп көрсететуғын болса керек. Бәрінен де бетер сөзі кеуілге қонымлы хәм салмақлы болып, адам ісенбеуге итималы болмай қалады екен. Үкибала бул кисини дәрхал унатып, сүйсініп кетті. Гәпти орнында тауып сөйлегенліктен айтқанларының бәрі де ақыл-насият еді. Ал, енді контузиянан еле айықпай жүрген болсаң, бүйтип денсаулығыңа зыянды тилеп алып не қылайын деп едің. Мен сенің ұсы жұмысты қыйналып зорға ілеп тұрғаныңды дәрхал сезген едім. Едиге, деген еді сонда ол. Бұндай ауыр жұмысқа жарамайсаң, еле сен, Аяғыңды зорға сүйреп басып жүрсен. Хәзир сен таза хәуада емін-еркін қатық-сүт ишип, жеңіл-желпі жұмыс іслеуің керек. Мине, мәселен, айтайық биз тәрпегтегі разъезде жолда жұмыс іслеу ұшын адам деген жүдә керек. Разъедің жаңадан болған начальнигі

маған бірдейине: сен бұрыннан ұсы жерде отырықшысан ғой, тәуірлеу адамлар болса таппайсаң ба, — деп дыңғырлай береді. Ал, қайда қәнекей сондай адамлар? Бәрі де урыста. Қайтып келгенлер болса, оларға басқа жерден де жұмыс табылады. Әлбетте, биз тәрпегте де күн көрис жақсы емес. Қыйыншылығы мол жерде болып атырмыз-әтирапымыз Сарыөзектің сырдаңдай даласы. Жақын жерде ел де жоқ, суу да жоқ. Сууды хәптесине бір мәртебе цестерна менен алып келеді. Гейде келмей қалатуғын ұақытлары да болып тұрады. Ондайы да бар. Сондай ұақытлары жолы алыс құладаладағы қудыққа барып, сууды мес пенен әкелиуге туұра келеді. Азанда кетсек, кеште айланып келеміз, әйтеуір. Сонда да хәр жерде тентене болып жүргеннен көре, сол Сарыөзектің бір жерінде түтін түтетіп, мәкан басып отырғанның пайызы өз алдына деди Қазанғап. Үстінде — баспанаң, тұрақлы іслеітуғын жұмысың болады. Не іслеітуғыныңды көрсетеміз, бағдар береміз, кейін менгеріп кетесен. Өзіңнің мал-халың болады. Мал сақлайман деген нийетің болса, ол қыйын емес. Екеуіңіз ілеп тұрсаңыз, — деди ол — тапқач табысыңыз өзлеріңе бас-тон болады. Ол жерге барсаң ден-саулығың да дүзеліп кетеді. Қалған жағын ығбалыңыздан көребересіз, жүдә ишқыста болып баратырсаңыз қолайлы жағына қарай ығыса бересіздалы...

Мине Қазанғап сонда ұсындай гәптерди айтқан еді. Едиге әрі ойланып, бери ойланып, ақырында барыуға келісім берді. Олар сол күні Қазанғапқа ілесип Сарыөзектегі Боранлы разъездине қарай жүріп кетті. Ол ұақытлары Едиге менен Үкибаланың изинә айланып, егленгендей хешнәрсесиде жоқ еді. Анау-мынауың түйістиріп, жеңілтекленіп, жолға шыға берді. Егер бахыт деген нәрсе болса оны да ізлеп көрейік деп ойлап еді, олар сонда. Соңынан билсе, бул олардың тәғдири екен.

Құмбелден — Боранлыға дейін баратуғын жол өмір-өмірінше Едигенің ядынан шықпастай болып қалған еді сонда. Олар дәслеп темир жолды жағалап жүрді, соңынан әсте-ақырын бір қыялап қашықлап, ашық далақтың төрине қарай кетті. Қазанғаптың айтыуына қарағанда, темир жолдың ұсы тусы үлкен бұрылыс жасап, бір заманлары айдын-шалқар суу жатырған, енді болса ұшы-қыйыры жоқ тақырлыққа айланып,

кеуіп кеткен дузлы көлдің ұлтанын айланып өтеді екендағы, ал, көлдің ұлтаны менен туұрылап тартқанда он шақырымдай жол қысқарады екен. Бул күнде де сол көлдің ұлтанынан батпақ аралас дуз шығып турады. Хәр жылы бәхәрде дузлы тақырлық босасып, сол қылдап батпаққа айланады да, үстинен өтиу қыйынласып, жаз ортасында аппақ сор қаппап, қатыуашланған бул кеңіслик келеси бәхәрге дейін тастай қатып жата береді. Бул қатардың бир заманларда айдын шалқар дузлы көл болғанын Қазанғап, Елизаров деген геологтан еситкен еді. Соңынан Елизаров пенен Едиге кеуіл жақын дос болып кетти, Ақыллы адам еді, Елизаров.

Едигениң ол ғақытлары еле Боранлы деген лақабы жоқ еді. Тек, мәзи бир ғайыптан-тайып, темир жолда ислейтуғын жергиликли биреуге ушырасып қалған Аралдың қазағы болып, урыстан жарамсыз болып қайтқанлықтан талабы келиспей жүрген фронтовик еді. Енди болса мине, Қазанғапқа исенип, хаялы екеуи жумыо хәм баспана излеп, өзлерине еле намәлим Боранлы разъездине киятыр. Усы Боранлыда өмир-өмиринше турақлап қалатуғынын ол, сол сапары билмеген еді.

Бәхәрде шамалы күн жасыл тартып туратуғын Сарыөзектиң көз жеткисиз кеңіслиги Едигениң қулақларын питеп таслағандай болды. Аралдың этирапында, Устирти айтпағанның өзінде не көп кеңіслик көп. Бирақ, оның бундай кеңісликти биринши мәртебе көриуи еді. Сарыөзектиң тилсимли хәм қулазыған бундай даласында, тек бул этираптың кеңлигине өзиниң жан дүньясының кеңлигин сайбағыслап түсине алатуғын адам ғана көнлиге алатуғынын Едиге соңынан түсинди. Ауа, Сарыөзектиң даласы кең, бирақ адамның жанлы ақыл-парасаты сол кеңликти де санасына жайғастыра алады. Гүмилжи болсада сол заманлардың аласапыранында көмилип қалған әлұан-әлұан сырларды бабына түсиріп айта алатуғын болғаны ушын да Елизаров дана адам еді.

Түйениң буйдасынан услап, исенимли түрде Сарыөзектиң қойынына қарай алдында баратырған мына Қазанғап болмағанда Едиге менен Үкибаланың қандай қыялда болатуғынын ким биледи дейсен. Хәр түрли нәрселер артылған түйениң үстинде Едиге отыр. Әлбетте, түйеге Едиге емес. Үкибала минниуи керек еді,

Бирақта, Қазанғап, әсиресе Үкибаланың өзи шыр-пыр болып: «Бизлер дени сау адамлармыз, ал, сен өзиңе ықтыят болыуын керек, гәпти азайт, еглей берме адамларды, жол алыс...» — деп зорлағандай етип түйеге миндирди. Түйе еле жас көп жүк артыуға хәлсізлик ететуғын болғанлықтан, екеуи пиядалап жүрди. Едигениң хәзирги Қаранары болғанда ма, үшеуи де жай-парахат жайғасып, үш ярым-төрт сааттай ғақытта дий-дилеген жерине желдиріп жетіп барған болар еді. Сол сапары олар Боранлыға ярым ақшамда жетіп келди.

Сөйтседе сол рет жолдың ұзақтығы — бийтаныс жер жөниндеги ғанғыр-гүнгир әңгиме-гүррин менен билинбегендей болды. Қазанғап бул жердин хәдди-құддин, Сары өзектеги темир жолға қалай келгенин жол бойыша айтып келе берди. Түрине қарағанда егеде болып көринген менен солурыс тамам болмастан бир жыл бурын, Қазанғап отыз бесін толтырып, отыз алтыға қараған-ақ екен ғой, өзи. Шығысы жағынан Арал жағалауының қазағы еді. Оның туұылып-өскен жери — Бесағаш ауылы менен Жангелди ауылының арасы теңизди жағалап жүргенде отыз шақырымдай бар екен. Қазанғаптың Бесағаштан шығынып кеткенине көп жыллар болсада, бирақ, елеге дейін дуз-несип айдап бир бармай-ақ жүрген екен. Бармай жүргениниң де мәниен бар еді. Қазанғаптың әкесин қулақларды сапластырыу ғақытында класс ретинде жер аударып жиберген еді. Соңынан анықланса хәш қандай кулак емес, тек асыра силтеу жаласы оттай шарпып турған ғақта нахақтан айдалғаны билинип, хақланып қутылып киятырғанда жолда қайтыс болыпты. Орта халлы хожалықларды да кулак деп айыппап, аласлап атырған ғақытта бундайлардың талайы жазықсыз айдалып кетти. Соңынан ақлауын ақлады да, бирақ, ғақыт өтип кеткен еді. Хожалығы пыт-шыт болып — туұысқан ағаниилери, апа-қарындастары көзден таса болыу ушын хәрким басының ауған жағына дағысып кетти. Соннан бери олар сууға батып кеткендей жоқ. Ол ғақытлары Қазанғап деген ғыршылдаған жас жигитти ауылдың жел-өкпе белсендилери жыйналыс сайын ортаға алып: әкенди халықтың алдында айыппап сөйле, деп қыстастыра беретуғын еді: әкемди жат элемент ретинде дурыс қаралады, мен бул бағытты қууатлайман деп

айт. Мен ондай әкеден бездим, мениң әкем сыяқлы класс душпанларына жер басып жүриўге арамызда орын жоқ, олардың бәринде жалпыламай қуртыў керек деп айт.

Бундай жүзи қарашылықтан қашып қутылыў ушын Қазанғаптың алыс жақларға басын алып кетиўине туўра келди. Сол кетистен ол Самарқанд әтирапындағы Бетпақдала Мырзашөлден бир шықты. Бул жерде саррас алты жыл жумыс иследи. Нешше әсирлерден бери адамның изи түспеген бул жерлерди пахта егиў ушын жаңа-жаңа өзлестирип атырған мәхәл еди. Адам күши жетиспейди. Бар адамлар баракта жатып жумыс истейди, жап-салма қазады. Қазанғап жер де қазады, тракторшы да болды, бригадир де болды — желелли мийнети ушын ҳурмет грамотасын да алды. Хәтте, усы жерде үйленди де. Мырзашөлге ол ўақытлары талап излеп, жан-жақтан адамлар келе баслаған еди. Сонда бул жерге жумыс ислеў ушын Хийўаға жақын жерден жигит ағасының хожалығы менен бирге қарақалпақ қызы—Бийке де келди. Себеп пенен Қазанғап екеўиниң ушырасыўы усы жерде болды. Екеўи Бетпақдалада қосылысып, хожалық болып, соңынан Арал жағасындағы Қазанғаптың аўылына, ағайын-туўғанының ортасына бармақшы болды. Бирақ, ақыбетин ойламаған екен, асыққан екен. «Максим» деген поездта талай-талай станцияларда аўысып минип, көп сандалыспадан кейин Кумбелге келгенде, Қазанғап бул жерде аўылласларының бирли-ярымын ушыратып қалды. Олар менен аман-есенлик сорасып отырып, Бесағашқа хәзирше барыўға болмайтуғынын түсинди. Аўылды елеге дейин сол баяғы жалахор менен бурмалаўшылар басқарып жүрген екен. Буны еситип Қазанғап ойланyp қалды. Бир нәрседен қәўипсингенликтең емес, әлбетте; аўылына барғанда да хешким хеш нәрсе қыла алмайды. Ол енди Өзбекстаннан ҳурмет грамотасын алған сыйлы адам. Сөйтсе де бурын изине түсип, қорлап ма сайраған адамлардың бет әпшерин көргиси келмеди. Еле олардың қолынан хәмме нәрсе өтип турғанда, арада хеш нәрсе болмағандай түр билдирип, олар менен қалай аман-есенлик сорасып сәлемлеседи!

Қазанғап бул жағдайды есине түсириўди жақтырмайтуғын еди. Бул нақолайлықты басқалардың әлле қашан умытып кеткенин де түсинбеди. Сарыөзекке

келгеннен кейин де, арадан бираз жыллар өтсе де бул, сол қорлықты умыта алмайтуғынын бир-еки рет сездирип қойды. Бир мәрте өзиниң баласы кеўилин қатты қалдырды да, екіншисинде Едиге хәзиллесемен деп абайламай қалды.

Сәбийтжанның қаладан келе беретуғын күнлериниң биринде олар дастурханды дөгереклеп, шай ишип, қаладағы жаңалықларды еситип, әңгимелесип отыр еди. Аннан-мыннан гәп таўып отырған Сәбийтжан сөзиниң арасында, коллективлестиріў жылларында Синьцзянға өтип кеткен қазақлар менен қырғызлар енди қайтып келип атырған екен, — деди күлип. Қытайда коммуна қурылып, қысып атырса керек, өз үйлеринде аўқатланыўға тыйым салынып, улыўма қазаннан аўқатланыў ушын, ғаррысы да, жасы да қолларына табақларын алып күнине үш рет дизбекте шубырысып туратуғын болыпты. Қытайлылардың қысқысына шыдай алмағанлықтан олар мал-мүлкине де қарамай басы менен ғай болып қашыўға мәжбүр болған. Берман қарай өткериилер деп олар бизиң шегарадағы адамлардың аяғына жығылып атырған қусайды.

— Оның неси жақсы? — деп түнерген ўақытта ғәзепленген Қазанғаптың еринлери дирилдеп кетти. Нәкән-саяқ болмаса Қазанғаптың бүйтип түнергенин де, баласына бундай мүнәсибette болып жекирингенин де хешким, хеш қашанда еситип хәм көрген емес. Балам оқып үлкен адам болсын деп әрман етип, бар тапқанын соның жолына шашып еди. — Олардың несине күлип отырсаң, сен? — деди тағы да, басына тепкен қан шеке тамырларын кернеп кеткенликтен гижинип. — Бул адамларға апатшылық емес пе, билсен?

— Қалай деўим керек сонда. Хайрансаң-әй, буларға! — деп шабаланды. Сәбийтжан. — Қалай болған болса солай айтып отырман.

Әкеси алдындағы шай қуйылған кесени арманырақ ысырып атырып хеш нәрсе демеди. Оның усы үндеменгениниң өзи әжептәўир сезилди.

— Улыўма алғанда кимге өкпелейсен? — деп хайран болған мәниде ийнин шошан еттирип, гүңкилдеди Сәбийтжан. — Түсинбедим. Тағы қайталап айтаман кимге наразы боласаң? Уақытқа ма — ол туттырмайды. Хүкиметке ме — хүкиметке өкпелеўге хәққиң жоқ!

—Билесен бе Сәбиитжан, мениң исим—мениң өз машақатым өзимнің мойнымда. Басқа ислерге мен араласпайман. Бірақ, ядында болсын, балам, мен сени ақылы толысқан шығар деп жүрген едим, эне соны билип қой. Тек ғана бір құдайға өкпелеуіге болмайды—егер ол жаныңды алыуға әзирейлини жиберсе, демиңнің шегине жеткени, адам өлиуі үшін тууылады. Оннан басқа жер жүзіндеги нәрселердің бәринің де сорауы бар!—деди де Қазанғап орнынан тұрып хешкимге бұрылып қарамастан түнерген қалында үйден сууырылып шығып бір жаққа қарап кетти.

Тағы бирде, Қумбелдеги ушырасыудан соң, арада бір аз жыллар өткенде барып, Едиге Боранлыға мәкан басып бала-шағалы болып кеткенде, бәхәрдің күнлери кешқурын малларын қораға қамап атырған Едиге қозылаған қойларына қарап тұрып:

— Усы Қазаке, сизің менен биз байып баратырған құсаймыз. Қайтадан кулак қатарына шығарып қуудаласада болғандай екен!—деп хәзиллеспекши болып еди. Қазанғап оған атып жибергендей етип қараған ұақытта мурты тикирейип кетти.

— Сен аңлаңқырап сөйле, бірақ!

—Хәзиллесип атырман, соны да түсинбейсен бе, сен?

—Оның менен хәзиллесіуіге болмайды.

— Қойсаң-ә, Қазаке. Жүз жыл өтип кетсе де...

— Эне, гәптиң төркини сол өтип кеткенлигинде болып тұр. Маңлайындағының бәрин еки теуіп бір қыршып алған менен еплеп күнелте бересен. Ал, аяқ астында қалып тапқанған жанның жарасы хеш ұақытта да жазылмайды...

Олар сол күни Қумбелден—Боранлыға қарай Сарыөзектің үсти менен киятырғанда еле бул гәп айтылман дегенше алда еле жүдә көп жыллар бар еди. Олардың Боранлыға келгеннен кейин изинің не болатуғының да хешким билмеди. Олар еле бул жерге көнлигип, үйренисип кетеме, я үйрениспей-ақ тағы қоқанлап, дуньяның бир шетине шығынып кетеме, бул намәлим еди.

Әнгимениң бағдары тиришилиқ, күн көрис жөнинде болғанлықтан, Едиге гәптиң арасында Қазанғапқа: урысқа қалай бармай қалдыңыз, ямаса ден саулығыңнан бир шикәс тапты ма?—деп сорады.

— Құдайға шүкир, деним сау,—деди Қазанғап:—Хешқандай ауырыу жоқ менде. Фронтқа барғанымда да хешкимнен кем сауаш құрмас едим. Бірақ, жағдай басқаша болды...

Қазанғап Бесағашқа бармайтуғын болып бир шешимге келгеннен кейин басқа хешқандай тентиремей-ақ қояйық деп, олар Қумбел станциясында қалып қойған. Тағы Мырзашөлге қайтып барайын десе—дым алыс, әуелден келмеуі керек екен, бир келип қалғаннан кейин тағы қайтып барыудың рети жоқ. Аралға барайын десе, тағы ойланып, әуере сарсан болып қалды. Қумбел станциясының баслығы бир тәуір адам екен. Сөйтип жүргенде булардың шеттен келгенин сезип, ашылысып сорасып, қайдан келгенин не жұмыс ислейжағын билип алды да, Қазанғап пенен Бийкени Боранлыға баратырған поездға миндирип жиберди. Ол жақта жұмыс ислейтуғын адам керек. Соған екеуінди қолайлап турман,—деди баслық. Сөйтип разъездің баслығына хат жазып, қолларына услатып жиберди. Ол қәтелеспеген екен. Боранлыға қарағанда Мырзашөл дегенің бейиш екен. Ол жақта адамлар да көп еди, жұмыс та көп еди. Сарыөзектің суусыз шөлистанында қанша азап шегип қыйлансада кем-кемнен үйренисип, көнлиге баслады. Аш-жалаңаш болса да өзлери менен өзлери әжик-гүжик болып дәске жыйнап, хожалық болыудың талабында болды. Ерли-зайыплы екеуи де жол рабочийи болып есапланған менен разъездеги дус келген жұмысты ислей береді. Солай етип Қазанғап хәм оның жас келиншеги Бийке екеуинің ерли-зайыплы өмир жолы Сарыөзектің елсиз Боранлы деген станциясында усындай болып басланып еди. Дурыс, сол жыллары олар, ақша жыйнағаннан кейин басқа жерге: станция, я қалаға жақынлап барғысы келип, бир-еки рет қобалжып та қойды. Сөйтип жүргенде урыс басланып кетти.

Әне, сол урыс басланған күнлерден баслап, Боранлы арқалы эшелонлар батысқа қарай солдат, шығысқа қарай эвакуация етилген бала-шағаларды, батысқа қарай дән, шығысқа қарай жарадар болғанларды тийеп алып, зуулай беретуғын болды. Өмирдің бирден қаймығып, өзгерип кеткени сонша, усындай елсиз түпкирдеги Боранлы сыяқлы станцияда да сол өзгерислер сезилерли дәрежеде болып тұрды...

Биринен соң бири арқыраған паровозлар семафордың

ашылыуын талап етсе, қарама-қарсы тәрәптен тағы сондай дауыстар гүңиренеди.

..Шпаллар ауыр жүкке шыдамай майысып, рельслер уақытан бурын желинип, вагонлардың ауыр салмағына шыдам бере алмады. Жолдың кеткен жерлерин зорға жөнлеп үлгергенде, изин ала тағы бир жерин тағы қайтадан қәлпине келтирiу талап етиледи...

Ушы да жоқ, қыйыры да жоқ, қаяқтан шығып атыр екен, бул есап-сансыз адамлар! Эшелонлар бириниң изинен бири күни-түни, хәптелеп, айлап, соңынан жыл артынан жыллап, фронтқа қарай зуулап өтти де турды. Хәммеси де батысқа—яғный өмир менен өлим арпалысып айқасып, қан төгилип атырған тәрәпке қарай кетеди...

Арадан көп уақыт өтпей-ақ Қазанғаптың да сол жаққа қарай кететуғын гезеги келди. Урысқа жибермекши. Қумбел станциясынан әскерий пунктке келип жет деген хабарлаушы қагаз жиберипти. Разъезднің баслығы ски қолы менен шашларын жулатуғындай етип қамтымлап, ұай-ұайды салдырып жибериуҗе сәл қалды—жумысты ең жақсы ислейтуғын адамын алып баратыр. Боранлыда жумыс ислейтуғынлардың өзи бир ярым адам ғой, екеуҗе де жетпейди. Разъезд баслығының қолынан не келеди, оның айтқанын ким тынлайын деп атыр. Разъезднің поездларды өткериу қәбилети резина емес ғой... Паровозлар болса семафордың қақ маңлайында өкирип тур... Егер усынан тез кун ишинде қосарлы жол (запасная линия) салыу керек деп айтса күлкиге алады.

Хәзир оған ким бас қатырады, душпан болса Москваның түбинде тур...

Урыс басланған жылдың дәслепки қысы да ерте түсип босағаға таялып келип қалды. Күндер геуғим тартыуға асыққандай қысқарып хәм түнерип, сықырлаған аяз басланды. Сол сапары таң алдында қар жауды. Дәслеп сийреклеп таслап тур еди, соңынан жапалақлап, бурқасынлап кетти. Сарыөзектиң кең даласы сай-саласы менен ой-қыры аспаннан түскен аппақ сағымға көмилди де қалды. Соңын ала дәрхал эле нығарланбай атырған улпа қарды жеңил-желпи

Шпал—темир жол рельсине кесе-кесе қойылған ағашлар.

уйытқытып ескен Сарыөзектиң самалы басланды. Бул тек, басламасы ғана еди. «Еле несин көрипсең, қыл таққанда ғаңқылдар» дегендей үлкен булағайды салып, ысқырып, азнайтуғын дауыл соңынан болады. Жердин дәл ортасы болған сарғыш тартқан кең далаңлықтың үстинде ана үлке менен мына үлкени кесип өтип, жиңишке қара сабақтай болып созылып атырған темир-жолдың жағдайы қандай болады сонда? Темиржол—жердин шеке тамыры, дурсилдеп тур—поездлар ол жаққа да, бул жаққа да өтип атыр.

Сол күни азанда Қазанғап фронтқа кетти. Хәшким шығарып салған жоқ, жалғыз өзи кете берди. Олар үйден шыққан уақытта, Бийкениң көзи қамасқанлықтан, маңлайына қолын басып, мийим айланып баратыр деп тоқтап қалды. Қазанғап оның қолындағы қундақлаулы нәрестени алыу менен болды. Қундаққа оралған Айзада еди. Ерли-зайыплы екеуи аппақ қарға из салып жүрип кетти. Ким биледи, мүмкин, бул излердин қарға қатара ең соңғы рет түсиуи шығар... Бирақ, Бийке оны шығарып салыуға киятырған жоқ, Қазанғаптың өзи оны стрелочниктиң будкасына дейин ертиз апарып, сол жерден Қумбелге баратуғын жүк поездына минбекши болып киятыр. Енди күйеуиниң орнына—Бийке стелочник болады. Олар бул жерге келип, хошласып алды. Айтылатуғын гәплер де жылап-сықлау да бәри де түнде болған еди. Паровоз пууын бурқыратып тур екен. Машинист асықтырып, Қазанғапты қасына шақырды. Қазанғап оның жанына отырар-отырмастан, паровоз узын-қуйын гудок берип, кем-кем пәт алып, дөңгелеклерин рельслердин жалғасқан жерине тақылдан тийе баслады. Сөйтип, белин бууып, орамалды маңлайына түсирип тартып, күйеуиниң етигин кийип, бир қолында нәрестеси, бир қолында флажок, буларға семафорды ашып турған Бийкениң қасынан поезд зуулап өтә кетти. Соңғы мәрте олар бир-бирине қолларын былғады... Бийкениң телмирген дийдары, мунлы көз қараслары, флажок көтерген қоллары, хәтте семафор да соңғы рет жылт-жылт етип булдырап артта қала берди...

Ал, поезд бул уақытлары аппақ сүтке малынғандай болып, тып-тыныш ғана мүлгип атырған Сарыөзектиң кең даласының қойынын дүбирлетип, гүулеп баратырған еди. Паровоздың қарсы алдынан ескен самалдың епкини пеште жанып атырған көмирдин жағымсыз

ийиси менен кең даланы қаплап атырған таза қардың ийисин араластырып жиберди.. Қазанғап Сарыөзек даласының қысқы сап қауасын өкпесі кернелгенше жутынып симире берди. Буннан былай бул даланың өзине жат емес екенлигин ол сонда түсинген еди...

Қумбелде әскерликке алынғанларды фронтқа жиберип атыр екен. Хәммесин де қатарға дизип, атларын атап түүеллеп санап, вагонларға бөлистирди. Тап сол уақытта хайран қалғандай бир уақыя болды. Қазанғап өзиниң колоннасы менен вагонға миниўге баратыр еди, әскерий комиссариаттың хызметкерлериниң биреуи жүрип баратырғанлардың изинен жетип:

— Асанбаев Қазанғап! Ким Асанбаев? Саптан шық! Изиме ер!— деди.

Буйрық қалай айтылған болса, Қазанғап солай иследи.

— Мен—Асанбаев!

— Документ—хүжжетлерин!... Дурыс. Өзи екенсең. Ал, кейиниме ер.

Олар кейнине қайтып станциядағы әскерий пунктке келген соң жаңағы адам оған былай деди:

— Қәне, Асанбаев, сен енди үйиңе қайт. Үйиңе қайтабер. Түсиндиң бе?

— Түсиндим,—деди Қазанғап хеш нәрсе түсинбеседе.

— Ондай болса тарт салдауынды, бул жерде қара көбейте бермей. Сен боссаң.

Кетип баратырған хәм шығарып салыўға келген аламанның арасында қалған Қазанғап не ислерин билмей хайраны шығып қалды. Дәслеп ол истиң бундай болып сәтине түскенине қуўанып тур еди, сонынан кеўилинде бир гүман пайда болып, тула-бедени өртенип баратырғандай болып кетти. Ах, солай екен-аў, еле! Ол әскерий пункттиң қапысының алдында ийин тиресип турғанлардың арасына өзін урды.

— Қайда гүдиреклеп баратырсаң, сен?—деп бақырды бул жердегилер оған. Оларда баслықтың үстине кирмекши болып анталасып тур еди.

— Меники қыстаў!—Эшелон жүрип баратыр, меники қыстаў жумыс!—деп оларды ийтергишлеп, ишке кирип кетти.

Темекиниң түтининен булдырлап көгис тартқан бөлмеде, телефонлар хәм ызғыған қағазлар, анталаған адамлардың арасында шашы жары ағарып, дауысы

қарлығып қалған киши Қазанғап дәпинип келген уақытта столдан басын көтерди.

— Сеники не, қандай мәселе бойынша?—деди жақтырмай.

— Мен келиспеймен.

Не менен келиспейсен?

— Менин әкем бурмалаўға тап болған адам ретинде хақланған. Ол кулак емес! Өзлеринде турған барлық хүжжетлерди тексеринлер, қәне! Ол орташа хожалық ретинде хақланған!

—Тоқта-тоқта! Саған не керек болып тур өзи-ә?

— Егер мени соны сылтаўлап әскерликке алмайтуғын болсаңлар, онда бул дурыс емес.

— Берман қара, былшылдама өйтип, Кулак—жуўан жудырық, орташа хожалық, енди кимниң жумысы бар оның менен. Қаяқтағыларды айтасаң-ә! Сен кимсең өзин?

— Асанбаевпан. Боранлы разъездинен.

Баслық алдындағы қаразға жазылған дизимди қарай баслады.

— Солай демейсең бе. Басты қатыра бересең қуры. Орташа хожалық, гедей хожалық, жуўан жудырық! Мә, саған бронь. Сени алжасып шақыртқан. Темир жолшыларға хешким тиймесин, бәри де өз орны-орындарында қылт етпей тұрсын деген жолдас Сталинниң өзинен буйрық бар. Қәне, бизге мәлел бермей кет бул жерден. Разъездине бар, жумысына кирип, қәне...

Боранлыға шамаласқан жерде күн уясына батты. Олар тағы темир жолға жақынласқанлықтан арманберман өтип баратырған поездлардың дауысы еситилип, вагонлардың дизбегин де көриў мүмкин еди. Сарыөзек даласының ортасында олар, алыстан ойыншыққа усап көринеди. Этираптағы сай-сала менен қырлы дөңеслер дәслеп қуяштың соңғы сәулесине, сонынан геўгим гүнгиртлигине малынып, жер бетин болар-болмас селдир думан қаплады да, қауа көгис тартып, еле қыстып тәсири кетпеген кең даладан бәхәрдиң дәслепки леби сезилип турды.

— Әне, бизиң Боранлы!—деп Қазанғап қолын алға қарай көтерди түйениң үстиндеги Едиге менен қасында ентелеп киятырған Үкибалаға бурылып.—Енди азғантай қалды. Қудай жеткерсе, хәзир барып қаламыз. Оннан соң дем аласызлар.

Олардың алды бетінде, яғни темір жол сәл-пәл шығанақ жасап, бұрылып өтетұғын тәрәптеги бир теґис кеңісликте бирнеше пәскелтек жайлар, хәм семфордың ашылуы күтип, запас линияда турған поезд көринеди. Оның арғы жағының бәри сырдаңдай дала, адыр-адыр қырлар, ойпатлық, мүлги атырған шексіз кеңіслик еди...

Едигениң кеуили қулазып сала берди. Теңиз әтирапының даласына үйреніскен Едигеге дала таңсық болмаса да, бірақ, мына тақылеттеги кеңісликти көремен деп ойламаған еди. Бұрын ол бирдейне көгіс дөнип, қубылып туратуғын теңиздің жағасында тууылып, енди мине суусыз, шөлистан «теңизине» тап болып тур! Бул жерге қалай шыдайды енди?!

Үкибала түйе менен қатарласа берип, Едигениң аяғынан ушлап, бираз жерге дейин жаздырмай жүрди. Едиге оның не қыял менен бундай етип қиятырғанына түсінди. «Хеш гәп болмас, ең баслысы денсаулығың дүзелип кетсе болар. Тири болсақ—қалған жағы болса көре берермиз»—дегенди уқтырған еди сонда Үкибаланың қолы оған.

Солай етип олар өмир-өмиринше мәканлап қалатуғын жерине де жақынлап келип қалған еди.

Күн биротала батып, қараңғы түскеннен кейин Сарыөзектің шағырайған аспанында жұлдызлар гүж-гүж болып жымынласып турған уақытта, олар Боранлыға жетип келди.

Екеуи бирнеше күнге дейин Қазанғаптың үйінде болды. Соң бөлек шықты. Оларға сол уақытлардағы темиржол рабочийлары ушын ажыратылған барақты берди. Сөйтип олардың жаңа қоныстағы өмири усылайынша басланып еди.

Сарыөзектің адамды жалықтырып жиберетуғын елсіз даласында, дәслепки уақытлары хәмме қыйыншылық хәм қолайсыздықларға көнлиге алмай жүргенде, Едигениң шықпас жанына себепши болған еки нәрсениң бири—сап хауа, екиншиси—түйениң шубаты болды. Хауасы жанға жүдә жағымлы хәм таза екен. Бундай таза хауаның басқа жерлерден табылуы да қыйын. Шубат болса Қазанғаптан табылды, ол өзлериниң екинсениң биреуин Едигелерге сауып ишиуге берди...

— Хаялымыз екеуимиз ыңғайға қарап мәләдәтлес-

кенбіз, — деди ол. — Бизлерге өзлеримиздің шубатымыз жетеди. Ал, сизлер сауынға бизиң Ақбас ингенди алыңлар. Өзи де еле жас хәм сүтлі. Усы екинши рет тууыуы. Рәхәтин де, мийнетин де өзлериң көре бериндер. Тек боталағын сүттен қақпасанлар болды. Боталағы сеники — хаялымыз екеуимиз ойласып, оны саған еншиге бердик. Солай, Едиге, хәзирше, Сақлай алсаң—бир үйір мал болып кетеди еле. Қәпелимде көшип кетеміз десендер сатарсаң, пул болады.

Ақбастың боталағы—буннан бир хәптедей бұрын тууылған кишкентай ғана сүйкимли, арқасындағы биллинер-биллибес болып турған өркеш де, басы да қаралтым бота еди. Қап-қара болып бадырайып турған көзлерин айтпайсаң ба! Оның жасаураңқыраған бул көзлери сәл муңлылау болса да, нәрестелик еркеликке тән қандайда бир меҳрибанлыққа мүтәж болып тилениш пенен жаудырап ғана турады. Гейде ол анасының әтирапында ебетейсіз түрде тайрақлап, секирип-секирип ойнақлайды, гейде қорада жалғыз өзи қалса анасын ізлеп, шақырып, тап адам тақылетте: хәм аянышлы хәм жалынышлы етип бозлайтуғын еди. Соңғылығында буны Боранлы Қаранар болады деп сол уақытлары ким ойлапты дейсен. Қәдимги шаршамайтуғын, гиддиман хәм уақыттың өтиуи менен аты жетер жерге белгили болатуғын Қаранардағы! Боранлы Едигениң өмиринде болып өтетугып көплеген уақыялар енди усы Қаранар менен байланысы болатуғын шығар. Ол уақытлары анасын емип жүрген бул боталаққа ғамхорлық керек еди. Едигеге ол үлкен ермек болды. Бос уақытларының бәрин сонын жанында жүрип өткерди. Қысқа таман кишкене Қаранар көзге қоным бергендей болып қалып еди. Сууық басланыудан оның арқасына жыллы жабыу жауып, төменги жағын бауырының астынаң илип алып байлап қойды. Бул жабыудың арасынан ол күлкили болып көринетуғын еди... Усы жабыу менен боталақ қысты өткерип, бәхәр шығуыдан-ақ күни-түни ашық хауада, қула майданда жүретуғын болды.

Сол жылы қыста Едиге өзиниң хал-дарманының енип қиятырғанын сизди. Мийи айланып, көзиниң тына беретуғынлығының да қайуақта қойып жүргенин билмей қалды. Кем-кемнен қулақларының тынымсыз гүилдей беретуғыны да қойып, жұмыс ислегенде бұрынғыдай

терлемейтуғын болды. Қыс ортасына таман жолды үргін қар басып қалған асығыс ұақытларда, бул да басқалар қатарында қолына гүрек алып иске кирисип кететуғын еди. Жаслығынан ба, әлле жаратылысында боласынлы болып тууылғанлықтан ба, неде болса Едигенин аұырыұды жеңип, шыпа тапқаны соншелли жақында ғана аяғын зорға сүйреп басып жүрген күнлерин умытып кетти. Сары сақаллы доктордың айтқаны рас екен.

Кеуили көтеринки ұақытларда Едиге боталақтың мойнынан қушақлап аймалап атырып, оның менен хәзиллесип те қоятуғын еди:

— Биз екеуимиз емшек емискен тууысқанбыз. Сен Ақбастың сүтин емип ержеткен болсаң, мен оның шубатын ишип, контузияма шыпа тапқан сыяқлыман. Қудайым, енди, биротала солай болып кеткей.

Арадан бираз жыллар өткеннен кейин, Боранлы Қаранардың тәрийпи Сарыөзекти тутып атырған мәхәлде бир жақлардан арнаұлы түрде адамлар келип, оны сүүретке түсирип те кетти. Урыстың хәсирети де әсте-ақырын умытылып, балалар да мектепке қатнап, разьездге тийисли водокачка салынғаннан кейин, аұыз суу мәселесиде биротала шешилди. Ал, Едиге болса бул ұақытлары төбеси қаңылтыр менен жабылған жай салып алып,—соншама азап-ақыретли, қорлық хәм қыйыншылықлардан соң өмир өз сабасына түсип адамлардың турмысы қәддине келгенде, Едигенин ядында узақ ұақыт сақланатуғын бир әндийше болған еди.

Фотохабаршылардың бул жерге өзлериниң соранын келиуи Боранлының тарийхында биринши рет болған ұақыя. Фотокорлар үшеу еди, бәриде әбжил-мийзамкеш, сөзге қумар жигитлер екен. Боранлы Қаранар менен оның ийесиниң сүүретин барлық газета-журналларға басып шығаруы ушын арнап келдик, деп уәдени де аямай берди. Қаранар болса этирапында болып атырған паң-паны мол шауқымды жақтырмады—ол мени өз халыма қойыңлар дегендей мәниде басын жоқары шекшийтип көтерип, тисин шықырлатып, гәзепленип бууырқанды. Келгенлер болса түйени тынышландырыуды Едигеден қайта-қайта өтиниш етип, оны гә олай, гә былай айландырып турғызды. Өз гезегинде Едиге де қасына аұылдың балаларын да, қатынларын да, хәтте, Қазанғаптың өзин де шақырып, қуры бир өзи түсе

бергеннен көре сүүретке хәммесиниң бирге түскениниң жақсы болатуғынын хәр сапары ескертти. Сүүретшилер де Едигениң бул айтқанларын инабатқа алып, хәрқыйлы аппаратлар менен шыртылдатып турды. Сүүретке түсириудиң ең бир қызықлы көриниси Боранлы Қаранарға барлық балалар мийдей миңгесип, жабылып миңген ұақта болды. Екеуи мойынына, бесеуи арқасына, олардың дәл ортасына Едигениң өзи минди—ал, енди көре беринлер түйениң күшин! Буның өзи кеуилди көтеретуғын шауқымға да себеп болды. Буриннан соң сүүретшилер өзлери ушын ең әхмийетлиси атанның бир өзин, адамсыз түсириуимиз керек деп расын айтты. Ал, түсире беринлер, оның несин айтып турсызлар!

Әне сонда сүүретшилер бүгеженлесип Боранлы Қаранардың алдынан да, қапталынан да, жақыннан да алыстанда қулласы, қолларынан келгенше шырпа-шыри түсирмеге қарады. Сонынан Едиге хәм Қазанғаптың жәрдеми менен атанның бийиклигин—табанынан өркешине дейин, омырауының кеңлигин, дизесин хәм геудесин хәм геудесиниң улыұма улынлығын өлшеп, хәммесин қағазға жазып алды да, таңлайларын қағып таңланысып турды.

— Әжайып бактериан! Мине, хасыл тухымның сақланыуы деп усыны айтса болады! Бактерианның классикалық түри бул! Омырауының кеңлигине қара, турқына қара жәниұардың!

Бундай марапат хәм хошеметли сөзлерди еситиуди Едиге де, әлбетте, шеп көрип турған жоқ. Сөйтседе, бирақ, өзине түсиниксиз сөзлердиң мәнисин сорап алыуына туұра келди. Мәселен, «бактериан» деген нени аңлатады екен? Ол былай екен, илимде еки өркешли түйенин әййемги түп сағасын сондай деп атайды екен.

—Сөйтип буның бактериан болғаны ма онда?

— Болғанда қандай! Сийрек ушырасатуғын қыйлы, алмастай хасылы.

— Өлшеп-шенеп алыудың не кереги бар еди сизлерге?

— Илимий мағлыұмат ушын керек.

Олардың газета хәм журналларға бастырып шығарамыз дегени боранлыларды мәзи бир алдап, көзлерине қум шашып кетти дегендей бир гәп еди. Бирақ, ярым жылдан кейин түйе шаруашылығы бойынша зоотехникалық факультетлерге арналған оқуу қуралын почта-

дан бандероль етип салып жиберди. Кітаптың сыртқы қабын классикалық бактериан Боранлы Қаранардың сүүреті безеп тұр екен. Кітапқа қоса бір дәстедей фото сүүреттерді де жиберіпті, арасында реңдилері де бар. Сүүреттерге қарап отырып, хәтте, сол күндердегі шады-құррамдықты болжап билиүгеде болады. Урыстан соңғы қысылшаң жыллар артта қалып, балалар еле балалыққа тән шалағайлықтан шығалмай, үлкендердің хәммесінің де дени сау болып, оларға ғарры болыу еле алыста—«жеті асырымның» аржағында тұрған уақыт еді, ол дәуірлер.

Сол күні Едиге сүүретші қонақтардың хұрметіне бір тоқлы сойып, боранлыларды ғарқаллезий етип еді. Шубат та, арақ та, ауқаттың хәрқыйлы түрі де мол болды. Ол уақыттары разъездге келетуғын көшпелі вагон—дүкан жаныңа керек нәрсенің бәрін де әкелетуғын еді. Тек ақшаң болса бәс. Онда хәртүрлісі: теңіз шаяны, бекиренің ууылдырығының қарасы хәм қызылы, балықтың хәрқыйлы түрі, коньяк, колбаса, конфеталар хәм тағы басқалар болатуғын еді. Солай болады өзі, хәммеси бар болып, молшылық болса, адамлар да онша алабермейді. Артықмаш нәрсенің не керегі бар? Енді болса сол көшпелі вагон-дүкан қарасын көрсетпей кетті..

Сол сапары олар уақ-шақ болып отырды, хәтте, Боранлы Қаранар үшін да тост көтеріп ишнесті. Сөйтп, жазылысып сөйлесіп отырғанда Қаранарды олардың Елизаров арқалы билгені мәлім болды. Сарыөзек деген жерде Боранлы Едиге деген қылқыймас жорасының бар екені де, дүньядағы ең турпаты келіскен түйе—Боранлы Қаранардың ийесінің сол екені де оларға Елизаров айтып берген екен. Елизаров! Елизаров! Сарыөзектің тарийхын бес саўсағындай билетуғын оқымысды хәм әжайып адам сол Елизаров деген!... Елизаров Боранлыға хәр келген сайын, Қазанғап Едиге үшеуі жалықпастан, таң атқанша гүрриңлесіп отыратуғын еді...

Гә Қазанғап, гә Едиге—екеуі алма-гезек биринің сөзінің шала жерлерін бири толықтырып отырып, олар қонақтарға жергілік жердегі түйе әуладының түп тийкары болған Ақмая хәм оның атақлы ийесі, хәзир өз аты менен аталатуғын Найман-Ана қабирстанында жатырған сол Найман-Ана жөніндегі Сарыөзек

аңызын айтып берди. Әне, қаяқтарға барып тутасыл кетеді дейсең, Боранлы Қаранардың түп дәрегі! Боранлылар бул ески тарийх туұралы, итимал: бирнәрсә жазатуғын шығар деп үмитленіп еді. Қонақтар қызығышылық пенен құлақ қойып отырды да мүмкін, бул бир әуладтан-әуладқа өтіп, усы этирапта айтылып жүрген аңыз шығар, деди де қойды. Ал, Елизаров болса басқа пикирдегі адам Ақмая туұралы аңызды ол сол заманлардағы тарийхий шынлықты сәулендиретуғын сол жағдайларға толық сәйкес келиуінің итималы бар дейтуғын еді. Ол бундай аңызларды тыңлауды жақсы көріп, оның өзі де бул даланың өтмишлері туұралы көп нәрселерді биледи.

Олар қонақтарды кешке қарай узатып салды. Едигенің кеуілі көтеріліп уақты хош болып қалды. Сонылықтан ол ойланбастан бир сөзді айтып салды. Қалай да қонақтар менен бирге ишкен жағдайы бар. Бирақ сол сөз ауызынан шығып кетті.

— Ал, Қазаке расыңды айт, — деди ол. Маған усы Қаранарды боталақ уақтыңда еншиге бергеніңе өкинип жүрген жоқсаң ба, әлде қәйтп?

Қазанғап мырс етип оған күлімсиреп бир қарады. Шамасы, ол Едигеден буны күтпеген еді. Азмаз иркилиңкиреп турып былай деди:

— Биз хәммемізде қам сүт емген бендемиз. Сениң хабарың барма, ата-бабадан қалған: мал ийесі қудайдан көреді деген гәп бар. Бул қудайдан. Жазмышта солай болған. Қаранар саған буйырып тұрған оның ийесі сен. Ал, енді ол мәселен, басқа биреудің қолына түскенде, қандай болатуғының ким биледи дейсең кесент келтиретуғын нәрсенің түрі азба? Тикжардан құлап кетиуі де итимал. Саған буйырған шығар. Буннан бурында менің түйелерім болды, бәрі де жаман емес еді. Қаранарды туұған Ақбас игенде солардың тухымынан. Ал, сениң еншиң хәммесінен де айрықша болып шықты. Илайым, жүз жылға дейін сол сениң хызметінде болсын. Бирақ, сен басқаша ойлап жүрген екенсең..

— Ал, онда әпиу ет, Қазаке,— деп Едиге ойланбай айта салған гәпине бола қатты қысынып қалды.

Усы гәптің барысында Қазанғап өзі сезіп, сынап жүрген бир сырды айтқан еді. Аңыз бойынша хасыл тухымлы Ақмаяның төрт урғашы, үш еркек боталағ

болған екен. Әне, соннан бери урғашылары гилең сарғышлау ақ бас болып туұылады екендағы, ал еркеклері ылғый қара бас, қоңыр болып туұылатуғын болыпты. Сонлықтан Қаранар усындай болып туұылған. Яғңый ақбас анадан қара бас түйе туұылған. Бул оның Ақмаядан өрбигенлигиниң биринши нышаны. Соннан бери арадан еки жүзбе, үш жүзбе, бес жүзбе, я оннанда көп пе ким биледи дейсең қанша заманлар өткенин, әйтеуір усы Сарыөзек жағалауынан Ақмаяның тухымы үзилмей киятыр. Некен-саяқ, ара-арасында Боранлы Қаранардай бирегей болып туұылғанлары да ушырасып қалады. Едигениң түйеден салыуы бар екен. Қаранар тап соның ығбалына бола туұылғандай, қолына түсиуине қара...

Уақты келип, Қаранар дуйым журтты хүрейлендирген бир ҳалда ауызынан көбик шашып, қасына адам дарытпай жарап-қутырып бирнешше күнге дейин далаға қашып кетип жүрген күнлериниң биринде: буны пиштирип таслау керек пе ямаса кисенлеп қойыу керек пе, ямаса кисенлеп қойыу керек пе,—деп Едиге, Қазанғап пенен ойласып еди, ол:

— Бул сениң жумысың. Тыныш табаман десең—пиштирип тасла. Я усыннан атағым жайылсын десең тиймейсең. Бирақ, соннан бир бийабырайшылық болып қалса өзиннен көр. Күш-қууатың ҳәм шыдамың жетсе, күте тур, арғы басы үш жылдай қутырып, оннан кейин, изиннен қалмай ерип жүретуғын болады.

Едиге, Боранлы Қаранарға тиймеди. Пиштириуіге көзи қыйып—қолы бармады. Оны атан ҳалында қалдырды. Бирақ, соңлығында усының себебинен қан жылаған уақытлары да болды.

5

Поездлар бул үлкеде шығыстан—батысқа, батыстан—шығысқа қарай өтип турады.

Темиржолдың өне бойына бул үлкеде уллы шөлистан Сарыөзек кеңислиги, жердиң Орта тусы болған сарғыш тартқан далаңлық созылып кетеди...

Бул үлкеде ҳәрқандай қашықлықлар темир жолға сәйкесленип, Гринвич меридианы бойынша өлшенеди.

Ал, поездлар болса шығыстан—батысқа, батыстан—шығысқа қарай гүўлеп өтип турады.

Азанда ертелеп бәри де таяр болды. Трактордың тележкасының ұлтанына дәслең ағаштын қырындысы

менен майда жоңқасын жайып таслап, соңынан таза сабан төсеп, үстине Қазанғаптын кийизге пукталап оралып сыртынан жүн арқан менен шандып байланған денесин жайғастырды. Кешки саат бес-алтыларға дейин қәбирстаннан қайтып үлгеріуі ушын көп гибиртикленип, айланшықлай бермей тезирек жолға түсіуі керек еди. Бараман дегенше отыз шақырым, қайтарсын да сондай, оны жерлеуі керек,—мине, ойлап қарасаң Қазанғаптың намазын дағытаман дегенше кешки саат алты да болып қалады екен. Кешке жетип үлгеріуді есапқа алып, олар жолға да шықты. Хәммеси де тайын болып еди. Кешеден бери сазлап, жабыуланып, жазыланып турған Қаранарды жетегине алған Боранлы Едиге адамларды асықтыра баслады. Сөйтпесе ызғып жүре береді олар. Едигениң өзи түни менен уйықламағанлықтан қабағы қатып, бет-аузы собырайыңқырап жүрсе де жыйнақлы хәм тәндар көринеди. Сақалын қыртыслап қырған, буұрыл мурт хәм буұрыл қаслы Едиге сыпайы кийинген еди—аяғында текеки етик, пұтында шиймақпалдар кеңлеуі етип тигилген галифе, үстінде, ишинен ақ көлектин жағасы көринип турған қара-пәнжек, басында темиржолшының хәңкийген шапкиси. Өңиринде жауынгерлик орденлери менен медальлары, хәттеки, бес жыллықтың алдыңғысы дегенди аңлататуғын значоклары да жарқырайды. Буның хәммеси де оның қәдді-қәўметине жарасып хәм айбат бағышлап турғандай еди. Қазанғапты соңғы сапарға шығарып салыуға баратырғанлықтан Едигениң усындай болыуы да керек шығар...

Мархұмды шығарып салыуға үлкен-кишиниң бәри де үйднн алдына жыйналды. Хәммеси де тележканың этирапына топланып, трактордың қозғалуың күтип турды. Хаяллар тәүекелге турмай жылай баслады. Соның арасында жыйналған көпшиликке қарап қалай сөйлеп жибергенин Едигениң өзи де абайламай қалды.

— Бизлер хәзир Сарыөзектеги ең әдиўли хәм ески Ана-Бейит қәбирстанлығына қарай жүрип кетпекшимиз. Мархұм Қазанғап аға сонда қойылуға ылайық адам. Мени сол жерге жерлең, деп зинхарлай беретуғын еди.—деди де, Едиге енди не десем екен дегендей ойланып турып гәпиниң изин жалғады.—Кәйтемиз енди ялғаншыда шөпшейтуғын ырысқы-несийбеси таусылған шығар. Бул адам бизиң разьезде саррас қырық төрт жыл

жумыс иследи. Өмиринше иследи десең де болады. Бул усы жерге келип ислей бастағанда водокачка да жоқ еди. Сууды бир хәптеге жететуғындай етип цистерна менен әкеліп таслайды. Хәзирги бар қар тазалайтуғын машиналар да, басқа машиналар да ол ўақытлары жоқ еди. Хәтте, буны жерлеўге алып баратырған мынадай тракторлар да жоқ еди. Бирақ, сонда да поездлар жүрип турды, жол олар ушын мұдамы саз болып турды. Боранлыда Қазанғап өзиниң ўазыйпаль хызметин мүлтиксиз атқарды. Жақсы адам еди, пақыр. Оны хәмменизде билесиз. Ал, енди бизлер жүремиз. Хәмменизге ол жаққа баратуғын көлик те жоқ. Барыўыңыздың хәжети де жоқ. Темиржолды да қараўсыз қалдырып кетиўге болмайды. Бизлер ол жаққа алтаў болып кетемиз. Дәстүр бойынша хәммесин де атқарып қайтамыз. Ал, сизлер бизлердиң келиўимизди күтип тайын болып отырыңлар. Жетисине тайда-таяқ қалмай келесизлер. Қазанғаптың мынаў турған баласы менен қызының атынан айтқаным болсын усы.

Едиге бундай болады деп ойламаса да бул кишигирим митингиге де усап кетти. Сөйтип олар қозғалыса баслады. Боранлылар трактордың изине ерип былайырақ шықты да, қайтып барып үйдиң алдында топарласып турды. Бираз ўақытқа дейин қатты бақырып жылаған даўыс еситилди, бул Айзада менен Үкибаланың үн салысып атырған жоқлаўы еди..

Арттағы даўыс еситилмей қалған ўақытта олар алтаўы темир жолдан кем-кем алыслап, Сарыөзек даласының «төрине» қарай сиңип баратырғанда Боранлы Едиге демин дурыслап алды. Енди олар хәр ким өз қыялы менен бәнт болып баратыр еди. Едиге де өзиниң че ислейтуғынын биледи. Оның да өзине боларлық қыялары бар ақыры.

Сарыөзек даласына сақыйлық пенен нур төккен қуяш жер бетинен әдеўир көтерилген еди. Хәзирше этирап салқын тартып турғанлықтан, сырттан қарағанда олардың жүрисине тосқынлық ететуғындай хеш нәрсе жоқ сыяқлы. Соншама кең аспан әлеминде бәлентлеп, үйреншикли әдетине салып, әсте-ақырын қалқып жүрген еки шай қустан басқа хеш нәрсе көринбейди. Андасанда аяқ астынан пырлап ушып, жағымлы хәм нәзик етип сайрап баратырған бозторғайлар көтериледи. «Жаққында булар да ушып кетеди. Дәслепки қар жаўған

нан кейин-ақ бир жерге жәмленип, ушып кетеди»,—деп ойлады Едиге сол маўритте көз алдына жапалақлап жаўып атырған қардың арасында ушып баратырған торғайларды елеслетип. Соның арасында түнде темиржол будкасына жақынлап, жортып келген сол түлки тағы оның есине түсип кетти. Ол хәттеки, артымнан қуўып киятырған жоқпа екен дегендей етип этирапына сақлық пенен қарап қойды. Сол күни Сарыөзектиң үстинен космосқа оттай зымырап баратырған ракета тағы ядына түсип кетти. Ол өзиниң бул тақылеттеги бир түрли ойларына өзи хайран болып, буларды умытыўға өзин-өзи мәжбүрледи. Мейли, жол алыс бола қойсын, усындай ўақытта соларды ойлаўдың не кереги бар..

Қаранардың үстине қаңқайып қонып алған Боранлы Едиге трактордың алдына түсип алып Ана-Бейитке баратуғын бағдарды силтеп баратыр. Қаранар да кем-кем ашылысып, адымды кеңнен таслап киятыр. Сын беретуғын адамға Қаранар усындай болып жүрип баратырғанда жүдә көркем хәм сулыў болып көринеди. Түйениң басы ийилген мойнының жоқарысында зорыйып көринип, тап толқынның үстинде қыймылдамастан баратырғандай болып сезиледи де, ал, сыйранлаған сиңирли аяқлары хәуаны қайшылап қыйып жер танабын қуўырып кете береді. Едиге өркешлердин арасына шегелеп таслағандай жағдайлы хәм исенимли болып отыр. Ийесиниң тәбизин тақымының қыймылдан сезип, дыр силтеттирмей-ақ қыялындай болып, жеңилден көшкен Қаранарға Едигениң кеўли толып киятыр еди. Оның өнириндеги орденлери менен медальлары әсте-ақырын ырғақ пенен сыңғырлап күн нурына шағылысып, жалт-жулт етеди. Бирақ, ол Едигеге мәлел берген жоқ.

Оның изинде тиркеўи бар «Беларусь» тракторы киятыр. Сәбийтжан кабинада, Қәллибек деген тракторшы баланың қасында отырған еди. Кеше ол боранлылардың аўызын ашырып, адамлардың еле радио толқын менен басқарылатуғынын хәм басқа да нәрселерди сапырыстырып, арақты да өзи қайттыға ишип, былшылдап еди, енди болса дым үндеместен, түнерип отыр. Мойны былқ-сылқ етип, басы да арман-берман былғаңдай береді. Бунның бүйтип отырғанын көрип киятырған Едиге көз әйнегин сындырып алмаса болар еди, деп те қояды ишинен. Тиркеўдеги тележкада Қазан

ғаптың денесі менен қатар аза тонын кийген Айзаданың күйеуі отыр. Күнге қамасқан көзлері шала жұмылып алып, анда-санда әтирапына қарап қояды. Узынқуйын жатып ишетуғын сасық мәскүнем, тап усы бүгін нағыз адамгершилікке тән минез көрсетті. Аўзына бир тамшы да арақ алмады. Дус келген жұмысты тил қайырмай ислеп, әсиресе, мархұмды үйден алып шығарда табытты ийинлеп көтерисип шықты. Едиге оған артына мингесіуді усыныс етип еди: «Яқ»,—деди ол. —Мен қайын атамның қасында отыраман. Жол бойы қасында отырып бараман». Едиге де бунысын мақул көрди. Үйдің алдынан қозғаларда тиркеудегі тележкада отырып. Қазанғаптың денесі оралған кийизди ұсалап, хәммеден гөре дауысын қатты шығарып жылаған да усы болды. «Қәпелимде буның ақыл-еси енип ишкенди биротала қойып кете ғойса тәўір болар еди-аў, а!» Сөйте қойса Айзаданың да маңлайы жети қарыс ашылып, балалары да қууанып қалар еди»—деп Едиге ишпен үмит етті.

Кең далада сәнин келистирип жабыұланған түйели адам баслаған усы бир кишкене қаралы кәрұанның соңынан дөңгелекли «Беларусь» эксковаторы да киятыр. Оның кабинасында Әдилбай менен Жумағалий бар еди. Тап негрден айнымаған, ташқара, тапалтас Жумағалий рульге асылып, мықшыйып отыр. Әдетте ол, бул эксковатор менен темиржолдың бойында хәр түрли жұмысларды ислеитұғын еди. Өзи де, Боранлы да жақында пайда болды, турақлап қалар-қалмаслығында айтыұ қыйын. Оның қасында мойны собырайып Әдилбай Сырық отыр. Олар екеуі жол бойы бир нәрсе туұралы аұызлары тынбай сөйлей берди.

Разъездин баслығы Оспан азамат жигит екен. Разъездге тийнели бул техникалардың бәрине де Қазанғаптың жерленетуғынлығына байланыслы рұхсат еткен сол еди. Жаста болса разъездин баслығы дурыс болжаған екен: егер усынан соиша жерге барып қәбирди қол менен қазатуғын болса, олардың кешке дейин айданып қайтатуғыны нағұман. —Оның үстине қәбирди терең хәм иләхәт етип, мусылманша дәстүр бойынша қазыұ керек.

Әдебинде бул усыныс Боранлы Едигеге ерси сезилди. Қәбирди қол менен қазбай эксковатор менен қазыұ

керек деген пикир оның қыялына да келмеген еди. Хәтте, ондай болады деп ойламайтуғын да еди ғой. Сонлықтан ол, бул ойласық ұақтында қабағы үйилип. Оспанның алдында биротала гүманланып, үндемей отырып қалды. Бирақ, Оспан бир есбын тауып, ғаррыны айтқанына көндириүге еристи:

— Едеке мен сизге истиң өнетуғын жағын айтып отырман. Кеўлинде гүпतिकей қалмаұ ушын дәслең қәбирди бел менен қазып ырымын ислеңлер. Соңынан эксковатор менен ойсыратып таслай қоясызлар. Сарыөзектин жериниң сазлы қатламын өзлериң де билесизлер тастан кейин емес. Сөйтип эксковатор менен қәлегениңизше терең етип қапталларын таррашлап, тегислеүге келгенде тағы белди иске сала қоясызлар хәм ұақыттан утасызлар хәм ырымға муұапық болады. Енди мине, «Сарыөзек даласының «төрине қарай» алыслап баратырған сайын Оспанның берген мәсләхәтиниң дурыс екенлигине Едигениң көзи жетип киятыр. Бундай қолайлы пикирдиң өзиниң қыялына келмегенине, хәтте, ол, азлап таңланайын деди. Қуда қәлесе Ана-Бейитке жетип барғаннан кейин, олар сол айтқандай етип ислеиди. Барғаннан кейин қәбирстаннан бир қолайлы орын тауып, мархұмның басын бурып, жүзин қәсийетли кәбаға қаратып қойыұ ушын дәслең тележкадағы беллер менен бир тебиктей алып, соңынан эксковатор менен гүреп-гүреп таслайды да, қәбир тереңлегеннен кейин таррашлап иләхәтти төменги қапталдан бел менен қолайлап үнгий қояды. Солай етсе жұмыста тез питеди, гүна да болмайды. Усы мәқсетте, алдында түйеге минген Боранлы Едиге баслап, ортада тележкалы трактор, оның изинде қарсы маңлайында ийтергиш гүреги арт бетинде салбыраған «шөмиши бар», аяқлары әрретәрре болып киятырған, тап өрмекши тақылеттеги эксковатор илесип, дизилискен қаралы кәрұан биресе дөңли, қырлардың үстинде көринип, биресе сайға түсип, жоқ болып кетип, тағы бирде тегис кенислик пенен кете берди.

Едиге соңғы мәртебе қырдың аржағында көринбей қалған разъездге, артына айланып қараған ұақытта, баринтасын салып, қапталда жортып киятырған сарыкөпеги Жолбарысты көрип қалды. Бул қай ұақытта изимизге ерип жүр-әй? Япырмай-ә! Боранлыдан шыққан ұақтымызда бул жоқ қусаған еди ғой. Буның бундай

ететуғынын билгенде үйдің қасына байлап кеткенде болатуғын еди. Уәй, хйилекер гәззап-әй! Едиге усындай етип Қаранарға минип бир жаққа шықса болды, әйтеуір буның қайдан тап болғанын билмейди, ретін тауып илесип ереди де жүреді. Мине, бул сапары да тап жердин астынан шыққандай дем де пайда болды. Әй, мейли өзи билсин...—деди де қойды Едиге. Оны ауылға қарай енди қууып жибергеннің пайдасы жоқ. Еяди қула майданда ийт қууып, уақытты өткерип жүреме. Мейли өзине хош жақса жорта берсин. Тал ийесинің не қыялда киятырғанын билип қойғандай Жолбарыс трактордан да озып, сәл алға түсип, Қаранарды қапталлап келип қалды. Едиге оған қарай дыр көтерип айбат шекти. Ол хеш болмаса қулағын да жымыйтқан жоқ. Оны енди қорқытыудың пайдасы жоқ еди. Бундай жолда жортпастай оның не айыбы бар еди соншама. Геүдеси кең, жүнлестен келген мойны гүжирейген, еки қулағының да ушы қесилген, көзлери ақыллы хәм сабырлы сары көпек Жолбарыс өзінше сымбатлы хәм келискен ийт еди.

Ана-Бейитке баратырған бул жолда Едигениң ядына хәрқыйлы нәрселер түсе берди. Көк жийектен көтерилген күнге қарап, уақыт ағымын есапқа алып, Едиге ырыл-тырыл тиришиликти, өткен-кеткенди ойлай берди. Оның ядына нелер түспеди дейсен! Ол жыллары Қазанғап екеуинің де жас уақты еди. Разъезде табанда туратуғын турақлы рабочий болып ислеі, Боранлыны тиреп турғанлар да усылар еди. Басқалар Боранлыда көп турмай, келиуінен қайтыуы тез болып хайт қояды. Қазанғап екеуинің сәл-пәл дем алыуға да уақты болмады. Өйткени, разъезде зәрүрлі болған хәр қандай дус келген жумысты қалесин-қалемесин, хешқандай жағдай менен есапласып отырмастан екеуинің ислеуіне туура келетуғын еди. Хәзир оны айтыудың өзи де қолайсыз—айтсаң жаслар; «Еси жоқ ғаррылар гүлдей өмирин қорлаған ақмақлар... Оншама не, өйте берип?»—деп кейнин күлкіге алады. Расау, шынында да булар неге сөйтеберди екен-ә? Демек, солай етиу керек болған да.

Бир сапары еки сутка дауамына қолларынан гүрек түспей, жолды үргин қардан тазалады. Түнде булардың қар гүреп атырған жери көринип тұрууы ушын паровозды жақынлатып, шырасын жарқыратып қойды.

Қар борап, самал уйтқып тур. Бир жағын тазаласа, бир жағын үргин тағы көмип таслайды. Күн сууық еди деген гәппе; сууық деген мынадай болады—олардың бетлери торсықланып, қоллары тыррайып, гүлтиңлесип кеткен еди. Жылынып алыу ушын паровозға бес минуттай кирип отырады да, қайтадан Сарыөзектиң ысырапылы менен алысуға шығады. Паровоздың өзінде үргин қар дөнгелегинен асырып көмип таслайды. Жаңадан келген рабочийлардың үшеуи екинши суткаға қарағанда шыдамады. Кетип баратырып Сарыөзектеги бундай турмыстың зау-задынан науа қалдырмай боқлап кетти. Бизлер арестант-тутқын емеспиз, түрмеде де хеш болмаса уақында уйықлатып дем алыс береді, деп кетти. Азанда жол тазарып, поездлар жүргенде, олар вагонлардың биринен буларға қарай ысқырысып:

— Әй, маубаслар мә, сизлердин аузыңызға!—деп билеклерин сыбанып сойқап көрсетип кетти.

Шыдай алмай кетип баратырған жас жигитлердин бундай ызалы қорлығы да хеш гәп еди, бирақ, бир қолайсыз жери Едиге сол үргин қардың үстинде Қазанғап пенен былш-былш болып, төбелесип қалды. Ауа, сондай болған еди. Түнде ыңқ етерге шама болмай қалды. Қар да тына қоймады, самал да жән-жағыннан қабаған ийттей жулқылайды. Жети жүйеннен өтип, жулындырып баратырған самалдан қутылыудың ити-малы жоқ. Паровоз жылытпақшы болып, пууын пысылдатып, бурқыратады. Қайтама жән-жағынды думан қаплайды. Оннан қала берсе паровоздың парының жақтысы гүнгиртленип қалады. Бағанағы үшеуи кетип қалған соң, булар Қазанғап екеуи рельстин үстиндеги қарды түйеге тарттырылған сүйретки менен тазалауға кырискен еди. Сүйреткиге еки түйени қатарластырып жегип алды. Қәне жүрсе, харам қатқырлар, уйтқыған боран, сууық олардың да урқанатын ушырып жиберген Жолдың ернегине үйилген қар түйелердин де «зэнгилигине» қабады. Қазанғап олардың алдынан шығып мурынлығынан тартса, Едиге сүйретпеде тұрып артынан дыр менен сабалайды. Ярым ақшамға дейин олар усылай етип тиртеклесип жүрди. Соңында түйелерде қарға омбалап жығылып, өлтирсең де турмайтуғын халда болып жатып қалды. Не ислеу керек? Хауа ырайы дүзлескенше жумысты тууару керек.

Олар бораннан тайсалып паровоздың ығында тұр еді.
— Болар, Қазаке, паровозға кирейік, көрерміз, хауа ырайына қарап,—деді Едиге тоңлап қалған қолғаптарын бір-бирине партылдатып урып.

— Хауа райы қалай болса, солай болсын. Бәрибір, бизің жұмысымыз—жолды тазалау. Қәне, гүреити усла, қарап тұрыуға хақымыз жоқ!

— Қойсаң-а сондайды, бизлер не, адам емеспіз бе?

— Адам емеслердің бәри де—қасқырлар да, басқа хайуанлар да хәзир инлерине тығылып жатыр.

— Не деп тұрсаң, сен, харамзада!—деп Едигенің жығырданы қайнап кетті. Саған салса—усы жерде олимпигің қалады.—Едиге оның құлақ-шекесине беріп жиберди.

Соның арасында екеуі шарта айқасып, бір-биринің ернін қанатты. Бір жақсы жері көчегар паровоздан секиріп түсіп, өз уақтында арашалап жиберди.

Мине, сөйткен Қазанғап еді бул. Хәзир бундайларды атлы ізлеп те таба алмайсаң. Жоқ енді, Қазанғаптар. Ең соңғысын болса жерлеуге алып киятыр. Мархұмды топыраққа араластырып, иіманың жолдасын, топырағың торқа болсын,—деген сөз айтылады. Соның менен тамам—аумийін, алла-хуу акбар!

Усыларды ойлап киятырып Боранлы Едиге, ядынан шыға жазлап, умытылып баратырған қуранның сүрелерін ишнен қайталады. Тұратуғын мөкан жайы да намәлим, көзге де көрінбейтуғын сол бір құдайдың тәнха өзине бағышланған қуранның сүрелерін рет-реті менен ядына түсіріп алмаса болмайтуғын болды. Адамның тууылығы хәм өліуі сыяқлы бір-биринс қарама-қарсы кубылысты адамзаттың санасына найлаж сиңиретуғын да тек, сол бір құдайдың, өзи. Итимал соның ушын да қуран хаятлары ойлап табылған болса керек. Өйткени құдайға: сен неге мөхмин бенделерінди тууылғаннан кейін өлетуғын етип жараттың?—деп наразылық пенен шеккен парядларынды дауыслап бақырып жеткере алмайсаң, яки сен неге солай етесен?—деп сорап алмайсаң.

Әне, сөйтіп дүнья жаратылғаннан берли бул адамдар усы әмелге илаж ете алмай көніп киятыр. Сол күнлерден баслап; әй, адам, қуры жөнсіз тас-таққан

болып, бийкар шапшый берме, деп кеуілге ғайбана жубаныш салатуғын хаятлар да өзгермей киятыр. Неше мың жыллардан берли сәреленіп, сайландыларының да сайландысы қуйма алтындай болып қәлнплеккен бул хәдийсе-хаятлар тирилердің, өлгенлердің бас ушында тұрып айтатуғын ең соңғы сөзи болып қалған. Дәстүр солай.

Дүньяда құдай бар ма яки жоқпа, бирак, буннан бийгәрез бір халатта, адам оны, тек, көбинесе басына ис түсіп, жанын қоярға жер таппай, қысылшанлыққа тап болғанда ядына алады. Бул әлбетте, гүнә болады. Итимал, сонлықтан болса керек, құдайға исенбейтуғынлар жөнінде: «Басы ауырмағанның құдай менен не иси бар» деген гәп бар. Солайма, солай емеспе, бирак, қуранның сүрелерін билиу керек деп ойлады Едиге.

Тракторларда киятырған жас жигитлерге қарап қойып, олардың хешқайсысының да қуран хаятларын билмейтуғынлығына Едиге ишнен қатты наразы болды. Булар бирин-бири қалай жерлейди, екен? Өлген адамды ең соңғы сапарға шығарып салатуғын уақытта олар қандай сөз айтып жуумақластырады екен? «Хош бол, жолдас, ядымызда боласаң!» дермекен. Ямаса басқа бір нәрсе деп былшылдарма екен?

Бір сапары ол область орайындағы биреудің намазына қатнасып еді. Сонда Боранлы Едиге таң қалғанынан жағасын услай берди. Қәбирдің басында кәдимги жыйналыстағыдай етип, мархұмның табытының қасында тұрып шешенсымақ биреулер қағазға қарап оқып тұрып, биринің айтқанын бири қайталай берди. Мархұмның ким болып, қандай орында ислегенін, қалайынша хәм ким ушын ислегенін айтып, соңынан музыка шертіліп, оны көміп таслады да, қәбирдің үстине бууатланған гүлдерди үйіп таслады. Сонда олардың хеш биреуі де тууылығы хәм өлим тууралы қуранда айтылған сөзлерди тилине басыуға батына алмады. Жоқтан бар болып тууылмақ хәм өлмектің хақ екені жөнінде әлимсақтан бери адамның сана-сезиминің тажы болып безеп, тирилерди тәубеге келтиретуғын сол хәдис-хаятларды ауызына алмағанларды қағазға қарап оқып тұрғанына қарағанда, бул дүньяда хәзирге дейін хешким өлмегендей буннан былайғы жағында да тап хешким өліуге миннетли еместей бо-

лып қала берди. Шетинен маңлайы қаралар еді. Сол өліуге миннетлі емес—өлмейтуғындай болып тұрғандар! Сонлықтан, олар шынлыққа қарсы шығып: «Ол енді мәңгі жасайды!»—деп бетлери былш етпей тұрды сонда.

Едиге бұл этираптың жер жағдайын жақсы билетуғын еді. Оннан қала берсе Боранлы Қаранардың үстінде отырғанлықтан, ғарры болуына қарамастан, алдындағы көз жетер жердегілердің бәрін де айқын көріп киятыр. Ол Сарыөзек далаңлығы менен Ана-Бейитке қарай тракторлардың жүриуіне қолайлы болуы үшін тек жыра-сайлардан айланғаны болмаса, туурылап тартып отырды.

Хәммеси де ойлағанындай болып киятыр. Оншама шыйрақласып та кетпеди, тосаңлап та қалмады, бір баптағы жүрис пенен олар жолдың үштеп бирін басып өтті. Ийесинің қаяққа қарай бурылатуғынын сезгирлік пенен анлайтуғын Боранлы Қаранар да сол бір қәлиптегі жүрисін бұзбай тайраңлап отырды. Оның изинен тележка сүйреп тырылдаған трактор, ал, оның артынан болса «Беларусь» эксковаторы киятыр.

Бирақ, олардың алдында адамның ойына келмейтуғын, яғный Қазанғапты жерлеу мәселесі, Сарыөзек космодромындағы жүзеге келип атырған өзгеріслерге байланыссыз болатуғын жағдай күтип тұрған еді.

Тап сол мәхәлде «Конвенция» авианосеци Тыныш океандағы Алеут атауларының түслигирегіндегі хауа жолы менен алғанда Владивосток пенен Сан-Францисконың дәл ортасында, сол бурынғы өзинің орнында тұрған еді.

Океанда хауа райы өзгермеді. Шексиз кеңілікке жайылып, көгіс дөніп атырған суудың жүзі түске дейін күннің сәулесіне шағылысып, мың қубылып тұрды. Көк жийекте де қандай да бір атмосфералық өзгеріс болатуғын белгі сезілмеді.

Авианосецтің тәнхә өзінде болса қатаң сақлық орнатылып, самолетлар менен ишки қәуіпсізлік группасы хәммеси де, хәзірше этирапта анық бір қәуәтердің болатуғынлығына хеш қандай себеп болмаса да, соншелли пухта таярлық пенен демін ишине тартып тұрғандай болып қалды. Қәуәтерленіуіне себеп болатуғын жағдайдың өзі де космостан тысқарыда еді.

«Конвенция» ның бортына «Трамилин» орбитасы

арқалы Лесная Грудь планетасында жүрген паритет-космонавтардан келип жеткен хабар Улыұма орайлық басқаруыдағы басшылар менен айрықша үәкиллікке ийе болған комиссия ағзаларын оғада албыратып таслады. Быған-жыған болып қалғаны соншелли, жүзеге келген бұл жағдайды хәр екі тәреп өз алдына бөлиніп, оны өз пайдасына ийгеріу көз-қарасынан талқылап, ал тек, соннан кейін ғана бірлікте додаламақшы болды.

Жерден тысқары Лесная Грудь планетасында цивилизация бар екенлігі жөнінде адамзаттың тарихындағы теңи-тайы жоқ бұл айырықша жаңалықтан еле бұл дүнья—бұл әлемнің хабары жоқ еді. Хәтте, бұл айрықша жағдайдан қатаң хәм оғада құпия түрде бурын хабардар болған екі тәрептің хәкіметиде хәзір бий хабар еді. Буларда хабарды екі тәрептің бірліктегі келісімге келген көз-қарасынан кейінгі жуумақтан күтті. Авианосецтің жайлаған пүткил территориясына қатаң тәртіп орнатылды—сомолетлардан баслап хеш кимнің, хеш қайда тұрған орнынан жылжыуға хәқысы болмады. Хеш кимнің хеш нәрсені сылтаулап, судноны таслап кетиуге, хеш қандай судноның «Конвенция» ның радиусына елиу шақырымлық қашықтықтан ары жақынлап келиуіне де рухсат етилмеді. Бұл тустан ушып өтетін самолетлардың да бағытлары өзгертіліп, авианосец тұрған этираптан кемінде үш жүз шақырым қашықтықтан ары кететуғын болды.

Солай етип екі тәрептің улыұма мәжілісі үзілікке түсіп, хәр тәрептің комиссиясы өзлеринің «Демиург» программасындағы басшылары менен бірлікте, Лесная Грудь планетасынан паритет 1—2 хәм паритет 2—1 космонавтары арқалы келип жеткен, илімге еле намәлім халындағы мағлыұматларды додалай баслады.

Олардың сөзлери астрономиялық жақтан адам есап-лап қыялы да жетпейтуғын алыслықтан келип тұрды: «Тыңлаңызлар, тыңлаңызлар!

Бизлер жер үшін трансгалактикалық байланыс—хабар жиберіп отырмыз».

Бундағылардың хәммесін айтып жеткеріу мүмкін емес. Жердегілердің тилинде булардың атамасы жоқ. Бирақ, бизге де, буларға да ортақ болған усас ұғымлар көп.

Булар да адамға усаған, қәдимги өзлеримизден адамлар экен! Ура, пүткил әлемдик эволюция! Бунда да эволюция улыўма тиришиликке тән қәсийет—принцип пенен адам баласын жетилистирипти! Басқа планетадағы адамның ең жақсы түри булар! Шырайлары қара-пәрең, шашлары көгис, көзлери күлирең-жасыл, кирпиклери аппақ, мамықтай.

Бизлер оларды бизиң орбиталық станцияға таялып келген ўақта тып-тыныш болып жарқыраған скафандраның ишинде көрдик. Олар өз корабльлериниң арт жағында турып, бизлерге қарап күлимсиреп, өзлерине қарай шақырды.

Сөйтип бизлер бир цивилизациядан—екинши цивилизацияға қәдем тасладық.

Пәрикли ушқыш аппарат ўақыт ағымын менгерип, жақтылық тезлигинде ушып баратырғанлықтан, бул тезликтин тәсири бизлерге сезилмей, шексиз әлем қушағына енип кеттик. Бизлердин биринши мәртебе дыққатымызды бөлген нәрсе, бул бирден жанымызға рәхәт бағышлаган салмақсызлық еди. Олардың буған қандай жол менен ерискенин ҳәзир айта алмаймыз. Олар орысша хәм англичанша сөзлерди араластырып: «Вел ком наш Звезда!»—яғный Бизиң жулдызға хош келипсизлер!» деген биринши гәпти айтты. Сөйтип, биз сезгирлик пенен қәдимгидей ақыл жуўыртып қарасақ—бир-биримиз бенен пикир алысыўымызға болады екен. Бул көгис шашлылар узынлығы еки метрдей бойшаң болады екен. Олар бессё: бир ҳаял, төрт еркек. Ҳаял бойы менен емес, ал ҳаялға тән дене өзгешелиги хәм аққубалылығы менен ажыралып турады. Лесногрудлы көгис шашлылардың бәри де биздеги арқаны жайлаган арабларға усас, қарапәрең болады екен. Дәслепки минутлардан баслап-ақ бизлердин оларға исенимимиз артты.

Олардың үшеў пәрикли ушқыш аппараттың пилотлары, ал, қалған бир ҳаял менен бир еркек Жер тилин шамалы биледи екен. Булар биринши мәртебе орыс хәм англичан сөзлерин космостағы радио арқалы тутьп, избе-излик пенен үйренип, Жер тилиниң сөзлигин ислең шығыпты. Бизлер менен ушырасқан ўақытқа дейин олар еки ярым мыңнан артық сөз хәм терминниң мәнисин өзлестирипти. Усындай лингвисти-

калық жол менен араларымызда қатнас басланды. Олар өз-ара сөйлескен ўақытта бизлер әлбетте, ҳеш нәрсе түсинбей қаламыз. Бирақ, даўыс толқынының ырғағы испаншаға усайтуғын сыяқлы.

«Паритет» тен пәт алып ушқаннан кейин он бир сааттан сон, бизлер Күн системасынан тысқары шықтық. Бизиң жулдызлар системасынан басқа әлемге өтиў ўақтында, бизлерде айта қаларлықтай өзгерислер сезиледи. Әлемниң көриниси барлық жерде бирдей. Бирақ, баратырған бағдарымызда, шамасы, басқа планеталардың орналасыў жағдайы сол ўақытта солай болса керек, алдымыз кем-кемнен қырмызы сәўле шашып, қызғыш дөне баслады. Бул қырмызы қызғыш сәўле алыстан жылжып, улғайып, әсте-ақырын шексиз жақтылық кеңислигине жайыла берди. Соған дейин бизлер сол саатларда бир тәрәпи гүңгирт тартып қараўытқан, ал, екннши тәрәпи жақтыланып турған бир неше планеталардың тусынан өттик. Шексиз кеңисликте көплеген Күнлер менен Айлар артта қалып баратыр еди.

Соңынан түн қараңғылығынан күн жақтылығына өттик. Қәпелимде аспан қойнындағы уллы хәм күдиретли Күннен шығып таралып атырған гирбиңсиз, көзди қамастыратуғын нурға тап болдық.

— Бизиң Галактикаға келдик! Анаў жарқырап турған бизиң Держатель! Аздан соң бизиң Лесная Грудь көринеди!—деп мәлим етти лингвист ҳаял.

Дурысында да шақырымлап өлшеўге болмайтуғын бийикликтеги жаңа космос кеңислигинде, бизлерге жаңа Держатель деп аталатуғын Күн көринди. Өзиниң нур шашыў қуўаты хәм көлеми жағынан Держатель бизиң Күннен үлкен екен. Держательдиң усы қәсийетине бул жерде бир күн—бир түн (сутка) жигирма сегиз саатқа созылғанлықтан бундағы геобиологиялық-тиришиликте бизиң жердегиге қарағанда өзгеше болыў керек.

Булардың хәммеси жөнинде биз келеси сапар хабар жоллағанда, ямаса «Паритет» ке қайтып барғаннан кейин айтып берермиз. Ал, ҳәзирше тек жол-жәнекей әхмийетли бир неше мағлыўматлар жибермекшимиз. Жоқарыдан Лесная Грудь планетасы бизиң Жер-

ди еске түсиреди, ондағыдай бултлы атмосфералық қатламлар бунда орап алған. Лесная Грудьқа жақынлап, үстине түсіуге бес-алты мың метр қалғанда, олар бизлерди көрсин дегендей арнаулы түрде өз планетасын айланып ушты—бул, тил менен тәрийлөп жеткере алмайтуғын әжайып көринис еди: таулар, шынлар, бир тутас ашық-жасылға бүркенип, араларынан дәрьялар ағып атырған дөнли қырлар, теңиз хәм көллер жарқырап, ал, планетаның айырым жерлеринде, әсиресе, шет полюслеринде дақ болып көринген үлкен-үлкен шөлистанлықларда шаңлы дауыл көтерилип атырғаны билинеди. Бизлерде үлкен тәсир қалдырған нәрсе, қалалар менен ауыллардың көриниси болды. Лесная Грудь ландшафтында атырау-атырау болып жайласқан бул конструкциялық қурылыстар урбанизацияның (қалалы жердеги тиришилик) оғада жоқары дәрежеде рауажланғанынан дәрек береди. Бул планетадағы көгис шашлы қала қурылыстарының салған имаратларының қасында бизин Жердеги Манхаттан салыстырыуға болмайтуғын дәрежеде төмен екен.

Лесногрудьлардың өзи, бизлердин көз-қарасымыз бойынша Әлемде жүдә сийрек гезлесетуғын ақыл-ойлы жанлардың айырықша бир түрине жатады. Лесногрудь ай есабы менен—хаяллары он бир айда тууады екен. Өмир—жасаудың мүддети де бунда узаққа созылады. Соның өзінде булар жәмийеттин баслы проблемасы өмирди еле де узайтуу керек, деп азсынады. Олар орташа бир жүз отыз, бир жүз елиу, айырымлары еки жүз жылға дейин жасайды екен. Планетаның жан есабы он миллиардтан асыңқырайды.

Бизлер хәзир көгис шашлылар цивилизациясының жетискенлик тәрепиниң сыр-сыпатын, турмысын избез баянлап беріу имканиятына ийе емеспиз. Сонлықтан бул дуньяда бизлерди аса тәсийин қалдырғанларын үзип-жулып хабарламақшымыз.

Олар Күнниң, яғный Держательдин энергиясын жыллылық хәм электр қууатына айландыра алады, бул усыл бизин гидротехникалық жол менен алып жүрген электр қууатымыздан бир неше есе көп хәм пайдалы. Ең тийимлиси олар хауаның күндизги хәм түнги тем-

пературасының айырмашылығын синтезлеп, энергия топлайды.

Олар хауа райына қалайынша хожайыншылық етиуди үйренип алған. Планетаны айланып ушыуды тамамлағанымызда бизлер минген ушыушы аппарат нур түсириу жолы менен айырым орынлардағы булт думанларды қас пенен көздин арасында дағ тып жиберди. Олардың теңиз хәм океандағы суу ағымы, хауа массасының хәрекетине тәсир етиу уқыбының бар екенде мәлим болды. Усының нәтийжесинде олар планетада ығаллықты хәм температураны өзлерине қолайлы халда ылайықлай алады. Сондай-ақ пүткил дуньялық тартылу күшин басқарыуды өзлестирген олардың жулдызлар аралық ушыуын женилестиреди.

Сөйтсе де булардың алдында еле үлкен проблемалар бар екенин, мәлим болыуына қарағанда бундай проблеманы бизлер Жерде еле ушыратпағанбыз. Олар қурғақшылықтан жәбир шекпеген екен, себеби хауа райының тегиги қолларында. Сонлықтан булар хәзирше азық-ауқат санаатында жетиспеушилик дегенди билмейди. Бул жердегиге қарағанда еки ярым есе көп халықты тарықтырмай тәмийинлеу деген сөз. Бирақ, планетаның сезилерли дәрежедеги бөлеги тиришилик етиуге жарамсыз болып баратыр екен. Бундай орындарда тири мақлуқтың бәри де жоқ болып кетеди. Бул иштен қурғап-кебиу деген қубылыс екен. Лесная Грудьта айланып ушып жүргенде бизлер оның түслик-шығыс тәрепинде шаңғытлы дауылды көрдик. Планетаның терең ишки қатламында болатуғын қандай да бир, мүмкин, биздеги вулкан атылуға барабар қубылыс болса керек. Алан-бурқан реакцияның нәтийжесинде әсте, бирақ, жайылған түрде атлығып шығатуғын нур, планетаның ең сыртқы топырақлы қатламын ыдыратып, оннан көгерип шығатуғын гия тухымының бәринде күйдирип жибереди екен. Лесная Грудьтын усы тусында көлеми биздеги Сахрадай шөлистанлық жылдан-жылға улғайып, көгис шашлылардың тиришилик етип атырған кеңислигине қауип туудырып атырған қусайды. Бул олар ушын үлкен апатшылық. Олар планетаның терең қатламында болып туратуғын процеслердин барысын еле өзлестире алмай атыр екен. Планетаның иштен қурғап-кебиуи сыяқлы апатлы қубы-

лысқа қарсы, олар тәрәпинен ең қуатлы күшлер соған қаратылып, үлкен-үлкен илимий жұмыстар жүргизіліп, материаллық ғәрежет бөліп шығарылған. Олардың жұлдызлар системасында Ай деген жоқ, бірақ, биздеги Ай тууралы биледи, оған келип, көрип кетипти. Олардың шамалауынша бизиң Ай, әне сондай иштен құрғап-кебиуіге ушыраған болса керек. Олардан буны еситип, бизлер бир қанша ойланып қалдық. — Ай менен Жердиң арасы онша қашық емес ғой, ақыры Сондай болып қалған жағдайда бизлер не қыламыз? Соған бизиң таярлығымыз бар ма? Сондай болған жағдайда Жердиң сыртқы хәм ишки сыпаты қандай болар екен? Жер жүзиндеги адам баласы бир-бирине түсинисе алмай мудама ада болмайтуғын тиртеклесіу менен жүргенде, ақыл-ойдың рауажланыуы барысында артта қалып қойғанын билеме екен сирә?

Хәзирги уақытта Лесная Грудь илимпазларының арасында улыуа планеталық дискуссия болып атырған екен. Бунда олар планетаның иштен құрғап-кебиуі сияқлы қорқынышлы апаттың алдын алып, оны тоқтатыуы үшін жасырын сырлы тәрәплерин излеуди күшейтиуі керек пе, ямаса Лесная Грудь цивилизациясын сақлап, қайтадан жанландырыуы үшін алдын-ада Әлемнен өздериниң тиришилик етиуіне қолайлы жалпыламай көшип баратуғын планета излеуі керек пе деген мәселе қызғын додаланып атыр. Хәзир олардың қайда хәм қайсындай жаңа планетаны нәзерлеп атырғаны биймәлим. Қалай деген менен де олардың хәзирги жасап атырған планетасы еле миллион-миллион жыллар дауамында тиришилик етиуіне болады. Соған қарамастан сол проблеманы тап хәзирги жасап атырған халқының басына түсип атырғандай сезинип, нешше миллион жыллардан кейинги келешектиң ғамын хәзирден баслап ойластырып, бас қатырып отырғаны бизлерди оғада хайран қалдырды. «Бизден кейин ғия өспесе, хәргизинне өссин» деген харам пикир булардың бирде биреуиниң қыялына келмеді ме екен сонда сирә? Планетаның иштен құрғап-кебиуі проблемасына байланыслы олардың жәмийетлик табыстың әдеуір бөлегин сарп ететуғынын билеп, «соншама шығынға қалып не қылады екен»—деген жаман қыял басымызға келгенде, бул ойымыздан өзлеримиз уялып, кеттик. Олар әсте жайылып киятырған шәлистанның жиһек,

шегаралығындағы өис бойына нешше мыңлаған шақырымларға созылған тосқауыл қоймақшы болып, оғада терең скважиналар бураулап, сол тереңликке шыдамлы затлар жибереди екен дә, ол затлар планетаның ишиндеги ядролық реакцияға белгили дәрежеде тәсир жасайды екен.

Әлбетте, жәмийетлик турмыс жағдайында олардың да проблемалары бар. Бул—нешше мың жыллардан бери аса зор күш пенен ақыл-ойды толғандырып киятырған: әдеп-икрамлық, пәндиүнәсийхат, ақыллы хәм билимли болыуы жөниндеги мәселелерге байланыслы проблемалар еди. Қалай деген менен он миллиардтан аслам халқы бар жәмийетшилик қандай жетискенликлерге ерисіуіне қарамастан, кемшиликтен құралақан болмайды. Соған қарамастан булардың ең таңланарлық жери—олар мәмлекет, құрал-жарақ урыс деген нәрселерди билмейди екен. Мүмкин, олардың өтмиштеги тарийхында урыс, мәмлекет, ақша хәм соған сәйкес жәмийетлик қатнастарда болған шығар, буны анық айтыу қыйын. Бірақ, тап хәзирги дәуірде олардың хәкмишилик етип, күш көрсететуғынын мәмлекет, өз-ара гүрестин бир түри болған урыс деген нәрсе тууралы хеш қандай түсиниги жоқ. Егер Жер жүзинде болған хәм болып атырған тынымсыз урыслар тууралы бизлердиң оларға түсиник бериуимизге туура келген жағдайда, бул оларға мәселени шешіудин биймәни хәм жауызлық түри болып, турпайы көринбеспекен?

Олардың өмир сүриуі бизиң Жер бетинде ойлап жүргенимизден пүткиллей басқаша басламада дүзилгенликтен, бул бизлердин түсинигимизге де, ақылымызға да уғырас келмейтуғындай сезиледи.

Олардың бирликтеги планеталық сана-сезиминиң өскенлиги сонша, олардың есине гүрестин урысатуғын әдис кирип-шықпайтуғындай болғанлықтан, буларды әлем кеңислигиндеги цивилизацияның тәуір-ақ жетиліскен түри деп хәр тәрәплеме исеним менен шамалауға болады. Мүмкин, олар илимниң рауажланыуының жоқары дәрежесине жетискенликтен, ақыл-парасат ийелериниң ең баслы мақсети—уақыт пенен Әлем кеңислигиниң шексизлигин адамгерпилик гуманизация менен байытып, дүньялық эволюцияның дауамын жаңа жоқарғы басқышқа көтеріуі деп билетуғын шығар.

Бизлер салыстырыуға сәйкес келмейтуғын нәрселерди салыстырайын деп атырған жоқпыз. Уақыттың өтуі менен бизиң Жерде де адамлар уллы прогреске жетисип қалар. Бул тарауда хәзирдиң өзінде бизиң мақтана алатуғын жетискенлигимизде баршылық. Деген менен, жер жүзиндеги адамзат атаулы трагедиялық адасыу жылларында, тарийхымызда көп урысқанбыз — тарийх деген сол деп өзлерин өзи исендирип жүре берсе қалай болар екен?—деген сауал бизиң басымыздан серпилмей-ақ қойды. Ал, егер әуел бастан ақ рауажланыудың бул жолы қәте болып ақыбети хеш жаққа бармайтуғын дығырыққа барып тирелсе не болады сонда? Бундай жағдайда бул бизди неге алып келеди, қайда барамыз? Егер бул усылай болатуғын болса, бундай қыянет ақырзаманнан қутылыу ушын, адамзат буны түсинип, мойынлауға ерлик ете аларма екен? Тәғдирдиң айдауы менен басқа планетада жәмийетлик тиришиликтиң бар екенлигиниң биринши гууасы болған менен бизлер шым-шытырық ойлардың толғауында турмыз. Жер бетиндеги адамзаттың келешегі бизди қорқынышқа салыу менен қатар, оларға үлги болатуғын уллы тиришилик жәмийетиниң бул әлемде бар екенлиги, олар өзлериниң рауажланыу жолындағы қыйыншылық хәм тосқынлықларды өз-ара урыс-қағыссыз-ақ жөнге салып атырғаны бизлерди үмитлендиреди.

Лесная Грудьтағылар Әлем дүзилисинде адам есап-лап қыялына келтире алмайтуғын қашықлықта Жер планетасының бар екенін биледи. Олар жердеги адамлар менен байланыс жасауға бар интасы менен қуштар болып, бул нийет олардың тек тәбийий қумарлылығынан келип шыққан қызығыушылық болып қалмастан, соның менен бирге биринши нәубетте, теңи-тайы жоқ ақыл-сананың салтанат қурып қосылысып, цивилизация тәжирийбелерин алмасыу хәм Әлемдеги ақыл ийелериниң рууҳ санасын рауажландырыу жолында жаңа дәуір (эра) ашылыуының тәрепдары.

Бул тарауда олар бизлердиң ойлағанымыздан анағурлым зыят нәрселерди болжап атыр. Олардың жердеги адамларға болған қызығыушылығының тағы бир тәрепи мынадан ибарат: себеби, хәр қандай қууат — энергия сарп етилип, хәр қандай планета уақыттың өтуі менен қыйралып жоқ болып кетеди. Сонлықтан

Әлемдеги ақыл-ойдың усы еки шақасы улыуа күш салыудың нәтийжесинде өз-ара тутастырылса, тәбиятта шексиз тиришиликтиң дауам етиуиниң имканияты тәмийинленбекши. Ал, олар болса «ақыр заман»ды миллиардлаған жыл бурын алдын-ала ууайымлап, болжап, Әлемдеги барлық тиришилик ушын жаңа қоныс излеу жолында космослық проектлерди хәзирдин өзінде ислеп шығып атыр.

Тезлиги жақтылық тезлигине барабар болған ушыушы аппарат пенен Жерге хәзирдин өзінде-ақ ушып барыуы мүмкин. Бирақ, жердегилердин келисими менен мирәт болмағанша, олар бундай сапарға шыққысы келмейди. Олар Жерге шақырылмаған мийман болып, бассынып барыуды қәлемейди. Сонын ушын да олар көп уақыттан бери бизлер менен танысуға сылтау излеп жүргенин түсиндирди. Бизин космослық станциялар орбитада узақ мүддет пенен жүретуғын объектке айланғаннан бери, олар ушырасыу мәхәлиниң жақынлағанын түсинип өзлери баслама көтерген. Олар буған пухта таярланып, сәтине түсиретуғын күнди күткен. Сол қолайлы сәт бизлердин шегимизге түскен екен. Өйткени еки аралықтағы ортада—орбиталық станцияда тур едик..

Бизлер олардың планетасына келип түсиуимиз, бул өз-өзинен түсиникли болса, керек, теңи-тайы жоқ бир уақыя болды. Усыған байланысты тек үлкен байрамлар уақтында болатуғындай етип телебайланыстың үлкен системасы иске қосылып, эфирге жиберилди. Этирапымыздағы жарқыраған ҳауадан бизлер бир неше мыңлаған шақырым қашықлықтағы затлар менен олардың түр-түси тап түбимизде турғандай анық көрингенликтен, бизлер оларға — олар бизлерге қарап күлмисиреп, қол қысысып, соңынан сөйлесип хәм гарқылдасып күлсип қатар турғандай болдық. Қандай келбетли десең-ә, бул лесногрудлыларды, оннан қалса бирли-бириндеде усамайды. Шашлары жалпыламай көгис болған менен араларында қара-көгис, қоңыр-көгислер де ушырасады. Ал, гаррыларының шашлары, тап бизлердеги гаррылардың шашларындай болып ағарады екен. Булардың антропологиялық сыпаты да хәр қыйлы еди, себеби, бунда хәр қыйлы этникалық топардағылар бар. Булардың барлығы тууралы хәм басқа да ҳайран қаларлық көп нәрселер жөнинде «Паритет»ке ямаса

Жерге қайтып барғаннан кейін айтып береміз. Хәзир ең баслысы мынау: лесногрудлылар Жердеги адамларға қай уақыт қолайлы болса, сол уақытта барғысы келетугын қуштарлығын «Паритет» байланыс системасы арқалы сизлерге жиберіуді өтініш етеди. Оған дейін булар еки планета арасына шереклесип, жұлдызлар аралық станция салыу программасын усинады. Бул станция дәслеп еки тәрептің алдын-ала ушырасыуы болып, сонынан еки жақтың өз-ара изертлесіу жолындағы турақлы база — орын болады. Бизлер бул усынысты өзлеримиздің планеталасларымыздың дыққатына жеткеріуді мойнымызға алдық. Соның менен қатар усыған байланыслы басқа бир ойлар бизлерди тынышсыздандырады.

Бизлер, яғный жердегилер усыған тәқәббил планеталар аралық ушырасыуға тайынбыз ба, ой-пикир жуұыртатугын тири жан ретінде ақылымыз соған ылайық дәрежеде жетилисти ме? Жер жүзиндеги жәмийетлер хәр қыйлы болып, олар бизің бирлигимизге туура келмейтуғын, бир-бирине қарама-қарсы көз-қараста жасап атырған бир уақытта, пүткил адамзаттың Жердің атынан бизлер уәкиллик бере алар ма екен-биз? Сонл-қтан, бул адамлар арасында менменлик жарыстырыуға тағы да бир сылтау болып, мәмлекетлер жалған ар-намыстың жетегине ерип кетпеуи ушын бул мәселениң шешилиуін Бирлескен Миллетлер Шөлкеминің еркине тапсырыуды сизлерден өтініш етемиз. Бул мәселени шешиуде мәмлекетлердің тыйым салыу хуқықын қолланбауын өтинемиз. Бәлким, усы рет сол қадаған етиу дегенди жоқ етип, бийкарлап жибергенде де болар еди. Космостан тысқары — Жерден соншама қашықлықта жүрип, бундай нәрселерди ойлай беріудің өзи уят хәм қыйын екен. Өйткени, Жердегилердин пейли-әпқалы бизлерге жеткиликли дәрежеде анық мәлим ғой, ақыры.

Енди өзлеримиз хәм усы хәрекетимиз тууралы тағы бир-еки ауыз гәп бар. Бизлер орбиталық станциядан жоғалып кеткеннен кейін, сизлердің дәслеп гүманланып, сонынан тезлик пенен илаж қолланып атырғаныңызды билемиз. Сизлерди соншама албыратып таслағанымызға өзлеримиз де қыйналамыз. Бирақ, бул пүткил дүньялық тәжирийбеде ең қолайлы келген әжайып уақыя болғанлықтан, өзлеримиздің өмир жолымыз-

дағы бул идиралды хәм уллы истен бас тарта алмадық. Бизлер қатаң тәртіптің адамы бола турып, ийгиликли ис ушын сол тәртіптің шеңберинен шығуға мәжбүр болдық.

Мейли, бул қылмысты бизлер мойнымызға аламыз, сазайын бизлер-ақ тартайық. Хәзирше буны ядыңыздан шығарып турың. Шын кеуілден бир инаныңлар да! Бизлер Әлемнен хабар жоллап турамыз. Хәзирге дейін илимге биймәлим болып келген галактикалық система—Держательден хабар жиберип отырмыз. Көгис шашлы лесногрудлылар—ен жоқары цивилизацияның дөретиушилері. Булар менен ушырасып, тил табысыу адамзат тәғдийирине, бизің барлық турмысымызда орасан зор өзгерислерге алып келеди. Әлбетте, биринши нәубетте Жер шарының мәпин нәзерде тутып, бизлердің олар менен қарым-қатнас етиуге батылымыз барар ма екен?

Бул планеталардағылар бизлерге хәш қандай қәуип-қәтер дөндирмейди. Қалай деген менен бизлерге солай сезилди. Бирақ, булардың тәжирийбесин өзлестирип, әтирапындағы материаллық әлемнің энергиясын пайдаланыудан баслап бизің турмысымызда үлкен өзгерислер болып, урыс-қағыссыз, зорлық-зомбылықсыз өмир сүриуді үйренер едик. Урыссыз өмир сүриу деген соңғы гәпке бурын қулағыңыз үйрениспегенликтен ерси болып еситиледи. Бирақ, Лесная Грудьта туратуғын ақыл-ойлы жанлардың турмысының усундай болып қәлиплескенине бизлер ант-суу ишип тастыйықлаймыз. Лесная Грудьта жасайтуғынлар жаратылысы жағынан бизің Жердің адамларына усаған менен бирақ, адамзат баласы әлимсақтан бери әрман етип киятырған ең жоқары мақсетке ерискен. Пүткил әлемлик жоқары рауажланған цивилизацияға тән ақыл-парасаттың болғанлығы себепли булар әне сол ақыл-ой жағынан өзлерине жақын жердеги адамлар менен ашықтан-ашық байланыс жасағысы келеди. Әлбетте, бул байланыс, еки тәрептің де мәпине нуқсан келтирмейтуғын жағдайда болыуы керек.

Жерден тысқары халаттағы цивилизацияны ашып, кеулимиз буншелли тасқынлап кеткенликтен, — бул алыс Галактиканың Держатель планетасында көрип-билгенлеримизди тезирек жердеги адамлар арасына қайтып барып жеткеріуге асығамыз.

Бизлер усы радио байланысты тамамлап болып, саррас бир сутка жигирма сегиз сааттан кейин, Лесная Грудьтан ушып, өзимиздің «Паритет»ке қарай бағдар аламыз. «Паритет»ке барғаннан соң биротала Улыұма Орайлық басқарыудың қарамағында боламыз.

Қазірше хош! Қуяш системасына шығардың алдында «Паритет»ке қайсы уақытта баратуғынымызды хабарлаймыз.

Усының менен Лесная Грудь планетасынан берілген биринши хабарымызды тамамлаймыз. Тез ушырасқанша. Бизлердің үй-ишлеримізге сәлем айтыуларыңызды соранамыз. Ғам жемесип.

Паритет—космонавт 1—2

Паритет—космонавт 2—1

«Конвенция» авианосециниң бортындағы айрықша ўәкиликке ийе болған комиссиялар «Паритет» орбиталық станциясында тосыннан болған жағдайды додалау жөнінде ҳәр бири өз алдына бөлек мәжилис өткерип, бул мәжилис сол комиссия ағзаларының өз ҳүкметлери менен ойласыуға ушып кетиуи менен аяқланды. Авианосецтиң палубасынан көтерилген биринши самолет Сан-Францискоға, бир неше минуттан кейин екінши самолет оған қарама-қарсы бағытта Владивостокқа қарай ушып кетти.

«Конвенция» авианосеци өзиниң сол бұрынғы тұрақлы орнында—Тыныш океандағы Алуэт атауларының түслигирегиндеги туста жылжымай тұр... Авианосецте қатаң тәртип ҳүким сүрип тұрған еди. Ҳәр ким өзиниң тийисли орнында сақлық етип, қәммеси де үндемей, демин ишине алып тұр.

Бул үлкеде поездлар шығыстан батысқа, батыстан—шығысқа қарай гүўлеп өтип турады.

Ал, темиржолдың еки қапталын бойлап бул үлкеде уллы шөлистан—Сарыөзек кеңислиги жердің Орта тусы болған сарғыш дөңген далаңлық созылып кетеди.

Олар Ана-Бейитке баратуғын жолдың үштен бир бөлегин басып өткен еди. Күн жердің үстинен тез көтерилсе де, соңынан шарықлап барып Сарыөзектиң кең жазықлығының үстине дөңип, жылжымайтуғындай болып тұрды да қойды. Күн ысый баслаған еди.

Ғә саатына, ғә күнге, ғә алдындағы кең жазықлыққа қарап киятырған Боранлы Едиге, қазірше бәри де кеўилдегидей деп шамалады. Ол еле түйени желдирип алдында киятыр. Оның изинен тиркеу сүйреткен трактор, трактордың изинде дөңгелекли «Беларусь» экскаваторы, ал, Жолбарыс болса сәл бир қапталда қыялап жортып киятыр.

«Шамасы, бул адамның басы бир секундта ойланбай тура алмайтуғын қусайды. Қәлесен де, қәлемесен де ойлар бириниң изинен бири шубырып келе беретугын етип, бул ақмақ жумыры бас қалай жаратылып жүрген екен-дә? Изиде жоқ—ақыйры да жоқ, өле өлгенинше кетип отырысы! Едигениң қыялына жол бойынша ҳәр түрли ойлар тынымсыз келе бергенликтен усындай бир күлкили жаналық тапты. Ой деген тап теңиздей толқынлап бириниң изинен бири тиркеліп келе береді екен-дә. Бала уақытында ол дауыллы күнлери Арал теңизиниң жағасында жүрип, алыста ағараңлаған үсти сәл көбиклескен толқынлардан-толқын пайда болып, қайнауытлап, жағаға жақынлап киятырғанына бираз уақытқа дейин қарап туратуғын еди. Сол қозғалаң тауып, теңселген ҳәрекетте бир уақыттың өзінде теңиздің тири қушағында толқынлардың хәм тууылыуы хәм өлиуи, тағы да тирилиуи жоқ болып кетиуи қубылысы бар еди. Сондай мәхәлдерде Едиге деген баланың шағалаға айланып, толқынлар менен күнге шағылысқан майда тамшылардың үстинде ушып жүрип, жаны бар тақылетте қозғалып атырған айдын шалқар сууды жоқарыда бир көргиси келип кетеди.

Гүздің тәпси урған Сарыөзек даласының кеўилге муң бағышлайтуғын сарғыш келбети, түйениң бир қәлиптеги желиси, алда еле жолдың алыслығы, оның қыялына селтең бергендей хәш нәрсениң жоқлығы. Едигени тағы да ойларға талыуға бағдарлап жибереді. Қәдимги узақ жолға желіп, үйренип қалған Қаранар да қызып, енди оннан түйеге тән тердің ийис сезиле баслады. Бул ийис оның мурны менен мойнынан келип тұрған еди. «Уәй, заңғар-әй,—деп Едиге өзинше қанаатлаңушылық пенен күлимсиреп қойды. Ақ көбик болып қалыпсаң ғой сен! Аяқларыңа да тер қуйылып кетипти! Уәй, азнаған хайуан-әй! Ақмақсан сен, ақмақ!» Едигениң есине өткен күнлердің уақыя-

сы түсе берди. Ол Ұақытлары Қазанғаптын да күшіне толысып турған мәхәли еди. Шубырысқан ойлардың арасынан ертеде болып өткен сол бир кеүйлсиз Ұақыяның елесі оның көз алдына қайтып орала берди. «Сол елестен қалас болып, қайтадан ашылған жараның аузын жабыу үшін гүбирленип, қайта-қайта дуға да оқып атыр. Бирақ, оның да пайдасы болмады. Сонда да жаны жай таппады. Қабағы үйилип, түнерген Едиге, не қыларын билмегенликтен, онысыз да желіп киятырған түйенің сауырсына тартып-тартып жиберди. Фуражкасының да қаснағын түсіріп алды. Артында киятырған тракторларға да айланып қарамады. Мейли, қалып қойғысы келмесе, илесіп жүре берсин. Сол баяғыда болып өтип кеткен Ұақыяны бул жас баллар қаяқтан билсин, булар түе, ол жөнінде, хәттеки, хаялы да, өзи де жыңқ, етип көрген емес. Оның жөн-жөсағын тек Қазанғап билетуғын еди. Сол сапары Қазанғап кәтқудашылық етип дұрыс мәсләхәт бермегенде Едиге бул Боранлы разъездін әлле қашан таслап кетип қалған болар еди...

Сол елнұ биринши жылдың аяғында қыс ортасында разъездке бир хожалық көшип келген еди. Күйеуи, хаялы, кишкене еки ул баласы бар екен. Үлкені—Дауыл бес жаста, кишкенеси—Ермек үш жаста. Балалардың әкеси Әбиүтәлип Қутыбаев. Едиге менен қатар еди. Урысқа дейин ол ғыршылдаған жас жигит Ұақтында ауыллық мектепте бир жылдай муғаллимшилик етип, тап қырық биринши жылдың дәслепки күнлериндә-ақ армия қатарына алынып, урысқа кетипти. Ол Зарипаға урыстың ақырына таман, бәлки, урыс тамам болғаннан соң үйленген болса керек. Бул жерге көшип келемен дегенше Зарийпа да төменги классларға сабақ берип муғаллимшилик еткен екен. Енди мине, тәғдирдин дүмпийи оларды Сарыөзектеги Боранлыға қарай ығыстырып таслаған.

Сарыөзектиң қулазыған даласына олардың асыптасып баратырғанлығынан келмегени дәрхәл мәлим болды. Әбиүтәлип пенен Зарийпаның басқа жерден жұмыс тауып орналасуы да мүмкин еди. Бирақ жағдайдың өзи солай шийеленисип, басқа баратуғын жериниң имканияты болмай қалған болса керек. Дәслеп боранлылар олар жөнінде бул жерде көп шыдай алмайды, еле алды-артына қарамай дызағайлап кетеди

деп ойлаған еди. Боранлыға бундайлардың талайы келип кетип атыр. Тап усылай болар деп Қазанғап пенен Едигениң өзи де шамалаған еди. Сөйтсе де Әбиүтәлиптиң үй иши менен булар сыйласықлы болып кетти. Өзлери де сыпайы адамлар екен. Күн көрислери де төменлеп кеткен. Хаялы да өзи де хәмме қатары де жұмыс ислейди. Арқалап шпал да тасыйды, жол таза-лаған Ұақытлары қар гүреп, сууыққа да тонады. Улыу-ма темиржол рабочийсына не жұмыс ислеуге туура келсе, соны ислейди. Әбиүтәлип немислердин қолына түсип, тутқында болса да олардың ауыз биршилги де сыйласығы да жақсы, татыу хожалық еди. Ол Ұақытлары урыстың хүрейи бираз басылып кеткен сыяқлы да еди. Бурын әскерий тутқында болғанларға да сатқын хәм душпан ретинде қарағанды қойып киятыр еди. Боранлылар болса бундайларға басын ауыртып отырмайды. Биреулер тутқында болса болыптыдағы, урыс жеңис пенен тамамланды. Дүнья жүзилик сол қырғын, былғаншылықта адамлардың басына қандай ис түспеди, олар неин көрмеді. Биреулері елеге дейин букқышлап, ялғаншыдан турақлағандай жер таба алмай сырғанап жүр. Урыстың хүрейи еле ғыр изинен қалмай сандалтып қойыпты. Сонлықтан да боранлылар көшип келгенлерден ондай нәрселерди сорап тынышын алмады, онысыз да ишкени бойына тарамай жүрген бийшаралардың жанына егеу салып не қылады.

Ұақыттын өтиуи менен олар Әбиүтәлип пенен биротала қалай үйренисип кеткенин өзлери де еезбей қалды. Ақыллы хәм тынық адам еди, Әбиүтәлип. Едигениң оны жақсы көрип қалған жери, басына ис түсип, шаталып жүрсе де мунаймайтуғынлығы еди. Өзиниң тутып, тәғдирдин басқа салғанына көнди. Дүньяда болып өткен нәрсе менен есапласпауға оның илажы жоқ еди. Буны ол хәр адамның ығбалына тап болатуғын көреси мийнет деп ойлады. «Тас түссе талайымнан көрермен» деп усындайға айтатуғын шығар. Хаялы Зарийпа да бундай жағдайға көнлигип кеткен. Қай Ұақта да болатуғын бир қәуипти екеуи де биліп жүргендей, өмирдин ендиги жағындағы мәнисин бир-биреуге сезимталлық пенен сүйеу болуу керек, екенин түсинисті. Едигениң соңынан түсиниуине қарағанда, олар усы түсиникте бирин-бири тирек болып қорғап, балала-

рын да дәуірдің ысырапыл самалынан сақлағысы келген екен. Әсиресе, Әбиұтәлип сондай еді. Ол өзінің бала-шағасының қасынан бір ели былай шыққысы келмейді. Баллары оның ялғаншыға шығып арттырғанлары мине усылар еді. Қолы жырылса болды солардың қасында болады. Оларды оқыуға үйретіп, ядынан хәр қыйлы ертеқ, жумбақларды, ойынларды ойлап тауып, кеуилин көтереді. Зарийпа екеуі жұмысқа кеткенде, дәслекпи күнлери балалары баракта қалып жүрді. Бирақ, Үкибала буны көріп жаны жай тауып отыра алмады, балаларды өзіне үйретіп алды. Булардың үйі де жыллы еді. Оның үстине тазадан көшіп келгенлерге қарағанда булардың оңысығы да ол уақытлары тәуирақ жөнлесіп кеткен еді. Усы жағдай олардың хожалығын жақынластырып жиберді. Ол жыллары Едигениң де тап Әбиұтәлиптиң баллары менен жолдас еки қызы бар еді.

Бир сапары жол бойындағы жұмыстан соң, балларының изинен келген Әбиұтәлип былай деди:

— Қәне, былай болсын, Едиге, мен өз балаларыма қосып, сениң қызларыңды да оқытайын. Қызларға басқа ермек табылмағанлықтан сөйтіп жүрген жоқпан ғой мен. Олар бирге ойнап, бир-бирине бауыр басып қалған. Күндіз сизикинде, кешқурын бизикинде бола берсин булар. Неге солай деп турғанымды билдің бе? Бундай шет, буйынтық жерде туратуғын болғаннан кейін, балларды оқытпасақ болмайды. Билимди талап ететуғын уақыт демде зымырап келип қалды. Бурынғы үп-үлкен жигитлердің билип жүргенин ендигиниң усындай құрттай балалары билиуі керек. Сөйтпесен буларды сауатландыра алмайсаң.

Әбиұтәлип сол уақытлары бир нәрсениң талабында болып жүргенин Едиге соңынан, патыраттан кейін түсинген еді. Әбиұтәлиптиң Боранлыдағы сол жүрис-турыс жағдайында оның өз күши менен өз балаларына ислейтуғын бирден-бир жақсылығы тек, сол болатуғынын да Едиге кеш түсиді. Ол балаларға қолынан келген билимди тез хәм көбирек беріуге, сөйтіп олардың есинде умытылмастай болып қалып, сол балалар арқалы өмирде қайтадан жасауға талапланып жүрген екен. Кеште Әбиұтәлип жұмыстан келгеннен кейін Зарийпа екеуі өзлериниң хәм Едигениң қызлары үшін бала-бақша мектеп ашатуғын еді. Балалар хәрип үй-

ренип, бууынға бөлип оқып, ойнап хәм кимдики жақсы болар екен деп жарыспаққа сүүрет салатуғын еді. Олар Әбиұтәлип пенен Зарийпаның китаптан оқып бергенлерин тыңлап, гейде хәр қыйлы қосықларды бирге қосылып ядлайтуғын болды. Бул жүдә қызықты болғанлықтан, Едигениң өзи де келип сер салып, тыңлап отыратуғын еді. Үкибала да бир нәрселерди сылтаулап тез-тез келетуғын болды. Дурысында ол қызларының қалай оқып атырғанына қызықсынып келетуғын еді.

Бул иске Боранлы Едигениң де жан-жүрегі жиби-сип, кеуили ерип кетти. Минен, сауатлы адам—муғаллимниң шарапаты! Олардың балларға қалай қатнас жасайтуғынлығына, өзлери үлкен бола турып, қалайынша баладай болып кететуғынына қарап тура бергиң келеді. Бундай түнлерде Едиге оларға мәлел бермей, бир қапталда тыныш отыратуғын еді. Сонлықтан ол босағадан атлап кирген уақытта, басынан шәпкисин алып:

— Кеш жарық! Минен, бесинши оқыушың да келди, — деп өзін таныстырады.

Баллар да оның келетуғынлығына үйренісип қалған. Қызлары қууанысып қалады. Әкесиниң көзинше олар жақсы оқыуға жүдә талапланады. Барактың иши жыллы болып, баллар тоңып қалмау үшін Едиге менен Үкибала печети гезеклесіп жағып жүргени.

Минен, усындай бир хожалық Боранлыда оңысық еткен еді, сол жылы қыста. Әдетте бундай адамлардың талабы келісип кете бермейді. Бунның хеш қандай таң қалатуғын жери жоқ. Әбиұтәлип Қутыбаевтың соры қайнап қалғанлығының бирден бир себеби, оның тек немислерде тутқында болғанлығы емес еді. Бахты ма, я соры қайнап қалатуғыны ма, ол түслик Баварияда концлагерден бир топар әскерий тутқынлар менен бирге шығып, қырық үшінши жылы Югославия партизанларының арасынан шықты. Сөйтіп, Әбиұтәлип Югославияның азат етиуши армиясының қатарында урыстың ақырына дейін болды. Бул жерде оны душпан оғы—жаралады, дослар қолы—дауалады. Югославияның жауынгерлик орденлери менен наградланды. Ол тууралы партизанлар газетасында тәрийплеп жазды, сүүретлери басылып шықты. Қырық бесинши жылы берман

Уатанына қайтатуғын Ұақыттағы тексеріу комиссиясында иси қаралғанда булардың бираз пайдасы тийгендей болып еди. Концлагерьден қашқан он еки адам еди, соннан тек төртеуі аман қалған. Төртеуінің де бахыты бар екен, совет тергеу комиссиясы Югославияның азатлық армиясы болған бөлімге барып сорастырғанда югославиялы командирлер бұрынғы совет әскерий тутқынларының партизанларға қосылып, фашистлерге қарсы урысқаны, жауынгерлік хәм адамгершилік қәсийетлери тууралы жазба түрде минезлем берди.

Қулласы, еки айға созылған аудар-теңкер тексериспек, жууап алыу, жүзлестириу, күтип турыу сыяқлы талай үмит хәм хүрейлениуден соң Әбиүтәлип Қутыбаев өзиниң Қазақстанына қайтты. Азаматлық хуқықына шек қойылмаған менен бирақ, армиядан қайтқанларға берилетуғын жеңиллик берилген жоқ. Әбиүтәлип Қутыбаев бұған наразы болған жоқ. Урысқа дейин ол география пәнинен муғаллим еди. сол жумысына қайтадан кирисип кетти. Усы жерде, район орайындағы мектепте баслауыш классларға сабақ берип жүрген Зәрийпа менен танысты. Жүдә сийрек болса да еки жақсы қосылатуғын жағдайлар да болып турады.

Сөйтип жүргенде пүткил дүньяны қууанышқа бөлеген жеңистің дәслепки көтеринки жыллары да өтип кетти. Бундай салтанатлы жеңис хәм хәдден тыс қыйғырыққа толы қууанышлы аспанда, сол жыллары «салқын урыс» қырауларының дәслепки ушқышлары да көринип қалды. Соңынан бул қатанласа баслады. Дүньяның хәр жери—хәр жеринде урыстан соң хәкисленген ақыл-сана қайдағы эззи жерлерди тауып алып қаңтарылып қалды...

Бир рет география сабағында сол қаңтарылған жердыңылдап кетти. Ерте ме, я кеш пе усы жерде ме, я басқа жерде ме әйтеуир солай болуға тийис еди. Әбиүтәлип болмаса басқа биреудің аузынан-ақ усыған усаған сөздің шығып кететуғыны турған гәп еди.

Әбиүтәлип Қутыбаев сегизинши класс оқыушыларына Жер шарының Европалық бөлімин түсиндирип атырып, бир сапары оларды концлагерьден қалай алып шығып, Түслик Бавариядағы Альпы тауларындағы тас қопаруу жумысына басқанын, бул жерде қарауыл-

ларды қуралсызландырып қашып барып, Югославия партизанларына қосылғанын, урыстың Ұақтында Европаның ярымын аралап, Адриатик хәм Жер Орта теңизиниң жағалауларында болғанларын айтып берди. Ол жерлердин тәбияты хәм жергиликли халықларының турмысын жақсы билетуғынын, булардың хәммесин оқыу қуралына сыпатлап жазыудың мүмкин емеслигин де айтты. Өз көзи менен көргенлерин айтып, муғаллим байғус география пәнин байытпақшы еди.

Оның қолындағы шыбықша мектептин доскасына қыстырылған Европаның көгис-жасыл, қоңыр түске боялған картасының үстинде бәлент-пәсликти, дәрьяларды бойлап сызғылап, анда-санда өзи болған, бирақ, қысы-жазы күни-түни урыс болып елеге дейин түсине ене беретуғын жерлерди түрткилеп өтеди. Ким биледи дейсен, муғаллимнің шыбықшасы өз қаны төгиліп, өз кеулине аян болып қалған, бирақ картаға түспеген жерди түртип өткен шығар. Сол рет душпан автоматы бир қаптадан жалап тарылдаған Ұақытлары, бул төбеден төмен қарай әстен жумалап киятырғанда, алқызыл қаны шөплерге жағылып, тасларды жууып кетти. Тап сол Ұақытлары оның қаны доскаға илиули турған картаның жүзин жууып баратырғандай болып сезилип, оның көз алды қараңғыланып таулар, аспан, астын-үстин болып кетти. Сонда ол жан халатында дауыслап, өткен жылы жазда Бавариядағы тас қопарылып атырған жерден өзи менен бирге қашқан поляк достын «Казимир! Казимир!» деп шақырды. Бирақ, ол бул дауысты еситпеди, себеби, Әбиүтәлип бар дауысымды салып бақырдым деп ойлаған менен бирақ, шынында да дауысы шықпай қалғанлықтан, партизанлар госпиталында қан салғаннан кейин есине келип еди.

Оқыушыларға Жер шарының Европа бөліми тууралы сөйлеп берип турғанда Әбиүтәлип Қутыбаев өзиниң басынан кешкен усыншама қыйыншылықларды география пәнине байланыстырып, басқа биреудің турмысында болғандай етип айтып турғанына өз-өзинен таң қалды.

Соның арасында алдыңғы партада отырған бир баланың қолы шошан етип оның гәпин бөлди:

— Агай, демек, сиз тутқында болғансыз ғой онда?

— деп оған бежирейген сууық көзи менен қарады. Баланың бет сүйегі түртийген, ийегі де қайқылау еді. Оның сол «смирно» да қақшыйып турысы, ийегі алдына қарай шығыңқы болғанлықтан астыңғы тислериниң үстиңги тислеринен озып, жауып туратуғынлығы Әбиүтәлиптиң өмиринше умытылмайтуғын болып қалған еді.

— Аға, болдым, не қылыпты?

— Сиз неге өзиңизди өзиңиз атып тасламадыңыз?

— Өзимди-өзим «өлтириўдиң не кереги бар еди»

Онысыз да жарадарман ғой.

— Неге десеніз, душпанға тутқын болуў бул жынаят. Сондай буйрық бар.

— Кимниң буйрығы?

— Жоқарының буйрығы.

— Сен буны қайдан билесең?

— Мен хәммесин де билемен. Бизниң үйге Алматыдан, Москвадан адамлар келип турады. Демек, сиз жоқарының буйрығын орынламағансыз?

— Сениң әкен урыста болған ба еди?

— Яқ, ол урысқа баратуғынларды ретлеп жиберип турған.

— Ондай болса сениң менен бизниң түсинисиўимиз қыйын. Тек бир нрәсе айтыўым мүмкин, ол да болса менде басқа илаж қалмаған еді.

— Бәрибир сиз буйрықты бәржай келтириўиңиз керек еді.

— Сен неге қыр изинен қалмайсаң?—деп еккинши бир оқыўшы орнынан турды.—Бизниң муғаллим югославиялы партизанлар менен бирге урыста болған. Саған тағы не керек?

— Бәрибир жоқарыдан болған буйрықты орынлауы керек еді!—деп айтқанынан қайтпады ол.

Соның арасында класстағы жым-жыртлық бузылып, гүўлеп кетти: «Керек!», «Керек емес!», «Мүмкин!», «Мүмкин емес!», «Дурыс!», «Дурыс емес!». Муғаллим мушы менен столды гүрс еттирди.

— Тоқтатыңлар сөзди! География сабағы болып атыр. Мениң қалай урысқаным, маған не болғанын қай жерде керек болса, сол жерде билетуғын адамлар бар. Ал, хәзир картаға қаранлар!

Класста отырғанлардың хеш биреуи де көзге көринбейтуғын сол ноқатты абайламай қалды.

Тағы да сол бир қапталдан автомат изин үзбей тырылдаған ўақытлары қолына шыбықша ұслап, доска алдында турған муғаллим көгис-жасыл қоңыр рендеги Европаның картасын өз қанына бояп, бәленттен пәске қарай әсте жумалап баратырғанын билмей қалды.

Бир неше күннен кейин ол районға шақыртылды. Сол жерде Қутыбаевқа көп ўадырлай бермей, өз тилеги бойынша жумыстан босаныўға арза беріў керек екени ескертилди: өйткени, бұрынғы әскерий тутқынның енди жасларды оқытуға адамгершилиқ жақтан хақысы жоқ еді.

Сөйтип Әбиүтәлип Қутыбаев Зарийпа менен бирликте тунғыш улы Даўылды қушақлап, областьтын орайынан алыстағы бир районға шығынып кетти. Аўыллық мектепке орналасты. Отыратуғын жайдын да рети табылып, оңысығы жақсыланып киятыр еді. Уқыплы жас муғаллим Зарийпа оқыў бөлиминиң меңгеріўшиси болды. Сөйтип жүргенде қырық сегизинши жылы Югославияға байланыслы ўақыяның үсти ашылып, енди Әбиүтәлип Қутыбаевқа адамлар бұрынғыдай әскерий тутқын болған деп қарамай, көп ўақыт сырт елде болған гүманлы адам ретинде үрпейисип қарайтуғын болды. Ол өзиниң югославиялы жолдаслар менен партизанлық еткенин дәлилесе де, бирақ, бунысы итибарға алынбады. Хәммеси де түсинип, жанлары ашып жүрсе де, оны қорғап қалыўға келгенде бундай жуўапкерли жумысты хеш ким тәуекел етип, өз мойнына алыўға батылы бармады. Оны тағы районға шақырды, тағы да арза жаздырып, өз тилеги бойынша жумыстан босаныўға мәжбүрледі...

Көп жерлерге көшип-қонып, қоқаңлап жүргенде, Әбиүтәлип Қутыбаевтың хожалығы елиў биринши жылы қыс ортасында Сарыөзектеги Боранлы разъездинде пайда болды.

Елиў еккинши жылдың жазы қатты ыссы болды. Топырақта ләм қалмай, жердиң кеўип кеткенлиги соншелли Сарыөзектин гесирткелери шығырған қуяштан қайда тығыларын билмей, адамлардан да қорыққанды қойып, алқымлары хәдден тысқары улы-бүлжилди болып, аўызын ашып, босағаға дейин жуўырып келетуғын әдетти шығарды. Шайқуслар да салқынлау ушын аспанға жоқарылап ушып кеткенликтен, была-

Ийиша қарағанда жай көзге көринбейтуғын еди. Тек, анда-санда шаңқ еткен бир дауысы шығады да, соннан бираз уақытқа дейін тың-тырыс болып, хәуирин шалқыған көгис аспанға синип кетеди.

Бирақ, жұмыстың аты жұмыстә. Поездлар шығыстан — батысқа, батыстан—шығысқа өтип турады. Боранлыда қанша поезд дусласып, қанша поездың айрылысып кеткенін қудай биленн! Хеш қандай ыссы бул мәмлекетлик үлкен магистралда транспорттың хәрекет етиўине тосқынлық ете алмады.

Хәммеси де өз нәубети менен темирлерге де қол тийгизиў мүмкин болмай қалғанлықтан адамлар жұмысты қолғап кийип ислейтуғын болды. Күн тас төбеден шыжғырып турады. Цистерна менен әкалинетуғын суў да разъездке келемен дегенше қайнаўға шамаласып ысып кетеди. Ийиндеги кийимлери де еки күннен кейин түри онып, ғағырлап қалады. Сарыөзекте бундай ысыдан көре, қыстың боранлы күнлеринде жұмыс ислеген ансат.

Бундай күнлери Боранлы Едиге, Әбиўтәлиптиң кеўилин көтермекши болып:

— Жаз бирдейине бундай ыссы болып келе бермейди. Быйыл жылдың өзи усундай болып ауысып келген, — дейди ол күннің ыссылығына өзін айыплыдай сезип. — Енди көп болса аргы басы он бес, жигирма күн усундай болып турады, оннан соң қәхәри қайтып, салқын түседи. Қудай көрсетнесин хәммени де хәлсиретип таслады бул ыссы. Сарыөзекте жаздың ақырына таман хәуа райының бирден өзгерип кететуғын уақытлары да болады. Соннан қыс түскенше жағдайлы хәм қоңыр салқын болып, маллар семирив қалады. Быйылғы гүздин сондай болып келетуғын түри бар.

Шыдап турыңлар қәне, быйыл гүз жақсы болып келеди.

— Рас айгасаң ба?—деп Әбиўтәлип күлимсиреди.

— Рас айтып турман десем де болады.

— Оныңа да рахмет. Мине, хәзир моншаның ишинде турғандай болып отырман. Маған хеш гәп—бундай ыссылар. Зәрийпа екеўмиз шыдаса беремиз. Бул түүе, буннан зорына да шыдағанбыз. Балларды айтсана, соларға қыйын болып тур.

Боранлының балаларының да мен-зени шығып, дүс төменине түсип, жатып қала беретуғын болды. Оларды

ентиктирип баратырған ыссы менен қапырықтан қутқарғандай да жер болмады. Әтирапта я бир түп терек, я ағып турған жап-салма да жоқ, хеш болмаса, балларға кереги де сол емес пе өзи. Бәхәрде Сарыөзектин сай-саласына азғана күн көк шөп шығып, жасыл дөнип турғанда балларға қудай берип қалады. Олар топ теўип, жасырынбақ ойнап, далаға шығып кетип, сары шунақ қуўалап кетеди.

Олардың алыстан еситилген шаўқымлы дауысларын тыңлап турғың келе береди.

Жаздың ыссысы бәрин хәлсиретип таслады. Бир жерде турмайтуғын тынышсыз балларды да аптап мажыра қылып, ериншек етип таслады. Олар ысыдан қашып, тамның көлеңкесине тығылып, тек анда-санда поезд өткен уақта едирейисип бир қарап алады да, көленкеден шыққысы келмей отыра береди. Олардың ермеги де сол поездлар еди: былай қарап нешеўи өтти олай қарап нешеўи өтти; олардың нешеўи жолаушылар вагоны, нешеўи жүк вагонлар, әне соларды санап отырады. Жолаушылар тасыйтуғын поездлар разъездин тусынан өтип баратырып жүрисин пәсенлете бергенде, балалар, онда усы поезд тоқтайтуғын шығар деп қамтәмеленип қалады да, қолларын маңлайына көлегейлеп, пәт алып баратырған поездың изинен қан сорпа болып жуўырысады. Итимал, сонда олар өзлериниң балалық қыялының жетегине ерип, бундай дозақтың хәуирин урып турған жерден қутылғысы келип, поездқа илесип, басқа жақларға кетип қалғысы келетуғын шығар. Әне, сондай Боранлының балаларының гүўлеп баратырған поездың кейнинен балаға тән емес хәсирет пенен хәм қызығып хәм зарығып, ансары ауып қарап қалғанын көргенде кеўлиң бир түрли болып ғамға толып кетеди. Әнекей-қапылары биротала ашып тасланған вагонлардағы жолаушылар да енди еки суткадан кейин салқын суўлы, жасыл тоғайлы жерлерге барып араласатуғынына көзи жетип отырса да, бирақ хәзир қапырық, жағымсыз хәм быжнаған шыбыннан бийвар болып жилли болуўға сәл қалып баратыр.

Үлкенлер де, кишилер де ата-аналар да жазы менен «баллардың обалын айтсан ә» деў менен болды. Бул жөнинде Әбиўтәлиптиң не ойлап жүргенин Зарийпадан басқа тағы биреў, Едиге сезип жүр еди. Хәтте, Едиге

Зарийпа менен биринши мәртебе ашылысып сөйлескенде бул мәлим болып қалды. Бул әңгименің барысында ерлі-зайыпшылардың тәғдиринің тағы бір тәрәпинің шеті ашылды.

Булар сол күні темиржолға майда шыйыршық тас төсеп, тегіслеп атыр еді. Төгілген шебеньди шпала, рельслердин астына нығарлап тығып, босасқан жерлерди беккемледі. Бул жұмыс поездлар арман-берман өтип кеткеннен кейінги тыныспаның ұақтында исленди. Бундай ысыда бул жұмыста таўсылмай көпке созылып кетеди. Түске жақын Әбиұтәлип босаған данғырды қолына алып, туйық рельсте турған цистернадан ысы суў алып хәм балларды көрпип келейин деп кетти.

Күннің шығғырып турғанына қарамастан ол шпаллардың үсти менен жүрпип кетти. Сол баратырғанында ол өзін емес, балларын ойлап асығып баратырған еді. Быламажара болып өніп кеткен майкасы кең ийиннің түртийген сүйеклерине ийініп турғандай көринеди. Басына мыжымырланған сабан қалпақ, арықлығының салдарынан ыштанының ауы салпылдап, аяғындағы баўсыз хәм жыртық рабочий пәтиңкеси қолпылдайды. Ол хеш нәрсеге алаң болмастан пәтиңкесинің ултаны шпалларға салпылдап тийип, сүйретилип баратыр. Тап артынан поезд киятырса да абайламағанлықтан, ол айланып қарамаған еді.

— Әй, Әбиұтәлип, жолдан былай шық! Сен не, герен болдың ба?!—деп бақырды оған Едиге.

Бирақ ол еситпеди. Тек, паровоз гудок берген ұақытта ғана ол қапталдағы қақ жанбаўырға түсти. Сөйтседе ол өтип баратырған составқа бурылып қарамады. Хәтте, машинистің абай етип, мушын силтегенін де көрмей қалды.

Урыста жүргенде де, тутқында болғанда да оның шашы ағарған жоқ еді. Әлбетте, ол ұақытлары өзи де жас еді. Фронтқа кеткенінде он тоғыз жасар киши лейтенант еді, ақыры. Сол жылы жазда шашы ағара бастады. Сарыөзектің нышаны шығар бул. Қоп-қойыу қап-қара болып толқынланып туратуғын шашының хәр жер-хәр жери тез ағарып, соңынан самайына дейин тутас қаплап кетти. Кеўили алағадасыз болғанда, нағыз турпаты келискен жигит болып жүрген болар еді. Жазық маңлай, қыр мурын атжақлы, көй көзлі, ұзын бой-

лы, Әбиұтәлип шырайы ысық көркем жигит еді. Зарийпа оған хәр дайым ойнап айтса да ойындағыны айтты: «Әй, Әбиұ, ығбалың келиспей жүрген жигитсеңдағы болмаса Отелло ролин сахнада сен ойнаўың керек еді»,—деген ұақытта Әбиұтәлип мырс етип: «Онда мен сени нағыз қанхор сыпатында буўындырып өлтирип таслайман ғой, оның не кереги бар саған!»—дейтуғын еді.

Әбиұтәлиптиң артынан келип қалған поездды абайламағаны Едигени едирейтип жиберди.

— Сен оған айтып қойсаң болар еді, оныки не бундай ете берип,—деп Зарийпаға тийдириңкиреп айтты ол:

— Машинист жуўап бермейди, темиржол менен жүриўге де болмайды. Онда турған да хеш нәрсе жоқ. Бирақ, көз-көреки қәўип-қәтерге барып сүйкене беріўдиң не кереги бар екен?

Зарийпа тереңнен суўық демин алды да ысының хәўиринен қараўытып баратырған бетіндеги терин қолы менен сыйырып:

— Қәйдем, оның усы жүрисинен қорқамаң,—деди.

— Не деп?

— Қорқамаң, Едиге. Сеннен жасыратуғын бизиң немиз бар. Ол балалардың хәм мениң обалыма қалдым деп қайғыра береді. Мен буган басымды шатарда туўысқан-туўғанымның айтқанын тыңламай кетип қалып едим. Сонда үлкен ағам қатты күйинипти: «Өмир-өмириңше өкиніп жүресең еле, ақмақ! Сен байға тийип бахтың ашылыўға баратырған жоқсаң, ал, бахтың батыл болатуғын бахтықаралыққа баратырсаң. Сениң балаларыңның балалары еле туўылмай атырып, бахыттан бийнесип болып қалған. Ал, сениң сол ашық болып жүргениң егер басында мийи болатуғын болса, оған үйленип, хожалық болыўдың кереги жоқ, ол асылып өлиўи керек. Оның ушын ең аңсат жол усы!»—деп бақырып еді... Сонда да бизлер өзлеримиздиң айтқанымыз бенен бола бердик. Урыс тамам болды ма, болды, енди өлгенлер менен тирилердиң есабын ким алып жүреді соны деп үмитленип едик. Бизлер хәммеден де—оның да, мениң де туўысқан-туўғанларымыздан аўлақ болыўды гөзледик. Усындай болар-аў деп қыялыңа келтиресең бе, сол ағам соңғы мәртебе өз қолы менен арза жазып: «Мен қарындасымның оған турмысқа шығғы-

на қарсы болып ескерткенмен. Бираз жыл шет елде болған Әбиүтәлип Кутыбаев дегенди мен танымайман, оның менен хеш қандай қарым-қатнасым жоқ. Мен қарындасымнан бездим»,—депти. Буннан кейін тағы қуудалау басланды. Қайда барсақ та бизлерге дәруаза жабыла берди. Сөйтіп усы жерге келип жүргениміз ғой. Енди буннан басқа баратуғын жер де жоқ.

Зарийпа шыйыршық тасларды шпалдың астына қархәрленип тыққышлап, үндемей қалды. Алдыңғы тәрәптен тағы жылжып киятырған состав көринди. Олар бел менен зәмберди алып, жолдан жанбауыраға түсіп кетти.

Сонда Едиге мүшкил аўхалға гириптар болған бундай адамларға есабын тауып, жәрдем беріу керек екенін сизди. Бирақ, оның бул шийеленискен иске өзгерис киргизиуи мүмкин емес еди, бәленің басы оның Сарыөзегинен басқа жақта жатыр еди.

— Бизлер бунда бираз жылдан бери оңысық етип отырмыз. Сизлер де үйренисип, көнлигип кетесиз еле, Бирақ, тиришилик керек,—деп ол Зарийпаның бетине қарады да, ойланып қалды. «Хим, Сарыөзектің наны кермек татыйды—дузы аўыр. Қыста келгенде Зарийпаның бети аппақ еди, енди қаралай өшип турысы мынау,—деп ессиз ғана сулуўдың, көз алдында семип баратырғанына ишинен аяныш билдирди.—Шашлары қандай, мойылдай еди, күйреп тозығып кетипти. Кирпиклерин де күн алыпты. Ерни де тобарсып, жарылыпты. Сықылы қашып кетипти, бийшараның. Бундай мийнет ушын жаралмаған сор манлай-әй. Сөйтсе де тис-тырнақланып, қыйындықтан қайтпайды. Қайтқанда қайда барады—еки баланы не қылады? Қалай да еси пүгин ҳаял...».

Соның арасында демигип турған ҳаўаны былғап, уйытқытып, автоматтың тынымсыз атылған оғындай тықылдап, гезектеги состав өтті. Олар және құрал-сайманларын алып жұмысты даўам етиу ушын рельстий үстине көтерилди.

— Берман қара, Зарийпа,—деди Едиге, оның кеулин көтермекши болып, көре бересең де, көне бересең де, деген мәниде.—Балаларыңа қыйын, әлбетте оған даўым жоқ. Өзимнің балаларыма көзим түссе де жүрегим сызлап сала береді. Бирақ бул күннің дозағы шығып, бундай болып тура бермес. Қайтар еле, қәҳәри. Ал, он-

нан соң ақыл жуўыртып, ойланып қарағанда бул Сарыөзекте тек сизлер емес, дөгеректе басқа адамлар да, мәселен, ең болмаса бизлер бармыз. Болар ис болғаннан кейін, уўайымлай бергеннің пайдасы жоқ, бирақ.

— Мен де оған соны айтаман, Едиге. Аўзымнан артық-аспай сөз шығып кетпесин деп бирдей тисимдистисиме басып жүргеним. Оның жағдайына мен түсинбегенде ким түсинеди, енди.

— Буның жүдә мақул, Зарийпа. Мен де саған оның кеулине тийе берме деп айтайын десем, бир ретин таппай жүр едим. Өзін хәммесин де билесең. Сөздің жүйи келген соң айтып атырман. Кеширерсең.

— Гейде кимге жарыларыңды билмей кетесең. Өзиме де, оған да оңғылық болып турған жоқ, баллар ғой базбаяғы. Әбиүдин хеш қандай айыбы жоқ, бирақ, усы жерге бизлерди көширип әкелгенине нальй береді. Қолынан келип болғаныдағы енди. Несин айтасаң оның, бизнің жақтағы Алатаўдың арасындағы булақ, дәрья бойларындағы жағдай да, ҳаўа райы да басқаша ғой. Хеш болмаса балларды жазда сол жаққа жиберетуғын мүмкиншилигимиз болмады. Бирақ, жаны ашығандай кимимиз бар. Кемпир-ғаррымыз да жоқ бизлердің, бәри де баяғыда өлип қалған. Аға-ини, апа-синли, ағайинлер... Оларды да күстағы етиуге болмайды, бизлер ушын баслары бәлеге қалып жүреме. Бурынлары да олар бизлерден алыслап жүретуғын еди, енди биротала атлы қашады. Бизлердің балларымыздың оларға не кереги бар? Енди усы жерде өмир-өмиримизше тубалап қаламыз ба деп биримизге-биримиз айтпасақ та ойлана-ойлана ақылымыз да ҳайран болды. Әбиүтәлиптің қәйтип ишинен қурып жүргенин билип жүрмен. Алдымызда не күтип турғанын бир қудайдың өзи биледи...

Буннан соң екеуи де аўыр ойланып, үндемей қалды. Бул жөнинен қайтып гәп те қозғамады. Ара-арасында поездларды өткерип жиберип жұмысларын ислей берди.

Басқа не қылады? Бундай аўыр жағдайға тап болған оларға қандай жәрдем бере алады, қәйтип кеулин алады. Ел гезип, дийўана болып кетпес әйтеуір,—деп ойлады Едиге.

Оңысық деген өте береді ғой. Екеуи де жұмыс ислейди. Буларды бул жерге хеш ким зорлап әкелмеген

сыяқлы, бірақ буннан қутылуының да итималы жоқ. Ертең де, оның арғы күні де қутыла алмас.

Бұл хожалықтың усундай тентене болып, тап соның ғалма-ғалшылығын өз басынан кешіріп атырғандай тақыметте жаны ашый беретуғынлығына Едигениң өзи де ғайран еди. Олар буның кими болыпты өйте беріп? Буны жөнлеу мениң қолымнан келмейтуғын ис емес, деп қоя беріуі де мүмкін ғой. Өзине тийисли емес нәрселерге араласып, жұрттың обал-сауабын айырғандай ким болыпты, бұл? Өзи далада жүрген бир мийнеткеш. Дүньяда қақыйқатлық қайсы, ғәрремлик қайсы, деп сөгән ар-намысы қозып ашыу-ызаға буулығып жүретуғын не орны бар, Едигениң. Бұл шатақтың басланған жағында, сол жақта отырғанлар, буның жөн-жосағын Боранлы Едигеге қарағанда мың есе зыят биледи десең де болады. Сарыөзекте жүрген буған қарағанда ол жақтағылар да анық көринеди. Буған ким қойыпты? Бірақ сонда да кеули орнына түспейди. Неликтен де, әсиресе, ол Зарийпаның аянышлы ауғалына жаны ашый береді. Бұл қаялдың қадаллығы менен шыдамлығы, басына түскен ис пенен жанталасып талпынған тирнеклилиги оны ғайран қалдырды.

Бұл қаял, уясын дауылдан қанатын жайып қорғаған қусқа уқсайтуғын еди. Буның орнында басқа биреу болғанда жылап-сықлап, тууысқан-тууғанының ығына жығылған болар еди. Бұл болса урыс себепли басына түскен қыйыншылықты күйеуі менен теңдей көріп киятыр. Зарийпаның балларын да, күйеуін де қорғап қалыу қолынан келмейтуғын наилажлық Едигениң диңкесін құртып, тынышын ала берди... Тәғдирдің тарпыуына бола бұл хожалықтың Боранлыға келип қалғанына Едигениң соңынан биротала өкинген уақытлары да болады. Оған бүйтип өкине беріудің не кереги бар еди? Қеш нәрсени көріп-сезбей, көзин жумып, бұрынғыдай болып жүре бергенде, бундай азап-ақыретлерге де қалмас еди.

Түстен кейін Алеут атауларының түслигирек тәрәпин ала Тыныш океанда толқынлар қозғалаң таба баслады.

Америка материгиниң түслик-шығыс тәрәпиндеги төменги жағалауларынан әсте-ақырын басланған самал кем-кемнен күшейіп өзиниң бағдарын дүзеп алды. Уллы

кеңисликти жайлаған суу қәрекетке келип, қозғалаң тауып, ауырдан көшкен, теңселіскен толқынлар бири-бирине қатарласып соқлыға баслады. Бұл былғасық, топалаң-булағай болмаған менен бірақ, бираз уақытқа толасламайтуғын толқынның белгиси еди.

Ашық океандағы бундай толқынлар «конвенция» авионосечине қәуипли емес еди. Басқа уақытта болғанда ол өзиниң бағдарын өзгертиуді қыялына да келтирмес еди. Бірақ, қәр бир минут сайын палубасына жоқары хуқимети менен ойласықтан кейін, асығып киятырған айырықша уәкилликке ийе комиссиялар минген самолетлар келип қонатуғын болғанлықтан, қапталдан урған самалдың пәтинен қәуипсинип, авианосец тумсығын самалдың бағдарына қарай бурып қойды. Қәмме си де кеуилдегидей болды. Дәслеп Сан-Францисколы, соңынан Владивостоклы лайнер қонды.

Комиссиялар толық составта болған менен бәри де ишинен тынып, қобалжығаны түрлеринен билинеди. Онбес минуттан кейін, олар жабық мәжилис өткеріуге отырды. Комиссиялардың космостағы жұмысы басланғаннан соң тағы онбес минуттан кейін Держатель галактикасындағы 1—2 хәм 2—1 паритет-космонавтарға мынадай асығыс шифрлы радиограмма жеткерилди, «Паритет» орбиталық станциясындағы 1—2 хәм 2—1 тексеріуши космонавтарға күн системасынан тысқарыда жүрген 1—2 хәм 2—1 паритет-космонавтарға ескертилсин. Қеш қандай қәрекет етиуши болмасын. Улыума басқарыу орайынан айырықша көрсетпе берилмегенше орынларынан жылжымасын».

Буннан кейін бир минут уақытты да босқа өткермей айырықша уәкилликке ийе комиссиялар космос кризисін шешіу жөнинде пикир алысып, қәртәреп өз позициясы бағдарынан пикир хәм усынысларын ортаға салды.

«Конвенция» авианосеци тумсығын самалға қарсы қаратып, Тыныш океанның тынышсыз жылжыған толқынларының арасында тура берди. Бұл уақытта оның бортында Жер планетасының тәғдири шешилип отырғанын бұл дүньяда қеш ким билмейтуғын еди.

Бұл үлкеде поездлар шығыстан-батысқа, батыстан-шығысқа қарай өтип турады.

Темир жолдың өне бойына—бул үлкеде уллы шө-

листан—Сарыөзек кеңислиги жердің Орта тусы болған — сарғыш далаңлық созылып кетеді.

Бул үлкеде хәр қандай қашықлар теміржолға сәйкесленип, Гринвич меридианы бойынша өлшенеді.

Ал, поездлар болса, шығыстан-батысқа, батыстан-шығысқа қарай гүлөп өтип турады.

Ана—Бейитке жетиу үшін еле еки сааттай жол жүриу керек еди. Қаралы кәруан Сарыөзек даласы менен сол бурынғы қәддинде киятыр. Алдында түйе минип алған Боранлы Едиге жолдың бағдарын силтеп баратыр. Оның қаранары сол бағанағы жүрисиң бузбастан адымды кеннен таслап желип киятыр. Изинен жолсыз жерлер менен тиркеу салған трактор баратыр. Тиркеудің ултанындағы мархум Қазанғаптың қапта-лында күйеу баласы—яғный, Айзаданың күйеуинің бир өзи, муңлы бир сыпатта тым-тырыс болып отыр. Оның изинен «Беларусь» эксковаторы тырылдайды. Ал, қап-талда болса, гә алға озып кетип, гә ізде қалып қойып, гә шөплерди сәл ийискелеп көрип, сарып, кең геудели, сары көпек—Жолбарыс, бар нитасын салып, исенимли түрде жортып киятыр.

Күн тал түске шамаласып, қыздыра баслады. Ара-ны ашып кеткенликтен артта бираз жер қалған еди. Сонда да Сарыөзектің бир қырынан асып, екіншисине шамалассаң, алдыңнан тағы көк жийекке тутасып атырғандай болып созылып атырған кең шөлистанлық, партау далаңлық шыға береді. Дала кеңислигинің көриниси шексиз еди. Қашанлардур бул жерлерди, хәтте, лүткил Сарыөзек кеңислигин жуань-жуань деген кел-гіндилер басып алып жайлаған екен. Бул этирапларда басқа да көшпели халықлар жасап, олардың араларын-да жайлау хәм қудықлардың үстинде бирдейине өз-ара урыс-қағыс болып турған. Сауаш уақтында гә анауысы, гә мынауы жеңетуғын болған. Деген менен жеңгенлер де, жеңилгенлер де бәрибир бул дөгеректи таслап кет-пеген. Бириншиси екіншисин тықсырып, өз жерлерин кеңейтип отыра берген. Өйткени, Сарыөзек деген бул кең жер адамлар қан төгіп, таласыуға арзыйтуғын болған. Ол заманларда бул жерлерге гүзде де, бәхәрде де жауын көп жауғанлықтан, отлақлы жерлер ири мал-ларға да, майда-шүйде малларға да қалай жайыла-мап десе де жететуғын болған. Ол уақытларда бул

жерлерден саудагерлер өтип турғанлықтан, сауда-сат-лықта болып турады екен. Сонынан қауа райы бир-ден өзгерип кеткенликтен, аспаннан ләм тамбай, қудық-лардың сууы тартылып, отлақлы жайлаулар шаңғытлы далаға айланыпты. Сөйтип Сарыөзекке хәр жақтан кел-ген халықлар да, хәр қыйлы қәуімлер де қәлеген жа-ғына дағысып, ал жуань-жуаньлар болса биротала жоқ болып кеткен. Олар Едил дәрьясы бетке қарай ығысып көшип сол Едил бойларында қумға сиңгендей болып кетипти. Олардың қайдан келгенлигин де, қай тәрепке қарай кеткенлигин де хәш ким билемпти.

Айтыуларға қарағанда қыстың күни олар Едилдин үстинен апыр-топыр болып өтип баратырғанда ғарғыс-қа жолығып, қәпелимде муз ойылып, пада-пада мал, үйир-үйир жылқылары менен бирге сууға батып кетип-ти деседи...

Сарыөзектің түпкиликли халқы—шаруа қазақлар сол заманларда да бул этирапты тәрк етип кетпей, суу шығыуға итималы бар жерлерден жаңадан қудық қа-зып, күнелте берген. Деген менен, Сарыөзектің қайта-дан жанланыуы уатандарлық урыстан соңғы жылларға туура келеди. Дәслеп суу тасыйтуғын автомашиналар пайда болды. Егер айдаушысы жолды, ойлы-бәлентли жерлерди жақсы билетуғын болса, онда бир суу тасыу-шының өзи үш-төрт мал жайлаған меканды тәмийин-лейтуғын еди. Сарыөзек пенен шегаралас болған кол-хоз-совхозлар бул даланың өрис-жайлауын кеннен пай-даланыу мақсетинде бул жерлерде мал семиртиудин турақлы базаларын салыуды да ойластырып көрген. Ондай қурылыслар қаншаға түседі, оған тийисли қар-жыны қайдан аламыз деп те жүрген. Асықпағанлары да жақсы болған екен. Сөйтип жүргенде Ана-Бейиттің этирапында әсте-ақырын елестирилмейтуғын сыпатта, белгисиз, Почтовый ящик деген қала пайда болды. Адамлар да Почтовый ящикке бардық, Почтовый ящик-тен қайттық, Почтовый ящиктен сатып алдық, Почто-вый ящикте көрдик дәйтуғын болды... Сонынан Почто-вый ящик өсип-өркенлеп, бул қалаға басқа адамлар-дың кириунне тыйым салынды. Асфальтланған жол бул қаланы бир тәрептен космодром менен екінши тәрептен темиржол менен байланыстырып туратуғын болды. Әне, усыннан баслап Сарыөзектің әумети келип, индустрия-

лы жаңа қоныс басланды. Бул дөгеректе өткен дәуірлерден қалған нышан тек, Егиз—Төбенің аралығындағы Ана-Бейит қабирстанлығы болып, бул Сарыөзектегі ең құрметли хәм кийели орынлардың бири еди. Бурынлары адамлар өлисін усы жерге жерлеп кетиу үшін жолда, далада түнеп, алыстан арнап келетуғын болған. Соңынан бул жерде сүйегі жатырғанлардың тухым-аулады ата-бабамыз Ана-Бейит қабирстанлығына қойылған, деп ауызын толтырып, мақтанатуғын болған. Бул жерге белгилі хәм құрметли көп жасаған, көп нәрсені билетуғын сөзи менен де, иси менен де халыққа танылған адамлар ғана қойылады екен. Қатықулақ Елизаров бул орынды Сарыөзек пантеоны* дейтуғын еди.

Сол күні излерінде ийт ерген, ерсилеу, түйели хәм тракторлы қаралы кәруан Боранлы темиржол разъездинен шығып, бул жерге жақынласып киятыр еди.

Ана-Бейит қабирстанының өзине ылайық тарийхы да бар. Аңыз жуань-жуаньлардың өткен әсирлерде Сарыөзекті басып алып, тутқын болғанларға адам айтқысыз азап беретуғынлығынан басланады. Хәрдайым рети келсе, жуань-жуаньлар өзіннің қарауындағы тутқындарын басқа, қонсылас еллерге қул етип сатып жиберген. Бундай тутқынлар бахытлы деп есапланған, себеби, бундай қуллар ерте ме, я кешпе, әйтеуір бир күні ретін тауып, қашып, тууылған жерине келиуі мүмкин. Ал, енди жуань-жуаньлар өзлерине қул етиу үшін алып қалғанларға азаптың басқаша—«эжайып» түрін көрсеткен. Олар қуллардың басына жумыры кийдириу жолы менен қатты азаплап, ес-ақылынан айратуғын болған. Көбинесе бундай әдисти сауашларда қолға түскен жас тутқынларға қолланады екен. Дәслеп олардың шашын тықырлап, бир қылшық қоймай жақсылап, пәки менен қырып таслайды. Соның арасында булардың шашы алынып боламан дегенше жақын жерде тәжирийбелі, жалаңлаған қассап жуань-жуаньлар пәтли бир түйени де сойып таслайды екен. Түйени териден шығарып атырған уақытта олар биринши гезекте ең дәслеп териннің төсликтің тусындағы қалың хәм мықты жерлерин айландырып кесип алатуғын болған.

* Пантеон—атақты адамлардың қабіри сақланатуғын жер.

Сөйтип хәр басқа боларлығын шамалап кесип, тап сол турған жерінде ғана ыссылай шарыппа жабысып қалатуғын етип тутқынның жаңа шашы алынған басын қапалаған уақытта—хәзирги уақытта сууда жүзетуғындардың басына кийетуғын резина шәпкисине усап, шәпиктей яппышып қалады екен.

Мине, буны басына «ийт терисин» қаплау, ямаса жумыры кийиндириу дейди. Бундай кесапатқа ушырағанлар бирде азапқа шыдай алмай өлип қутылатуғын болған, бирде өмир-өмиринше ақылы зайыл болып, өзіннің өтмишин билмейтуғын мәңгүр—қулға айланған. Бир түйениң төс териси бес-алты жумыры ислеуге жеткен. Басына жумыры кийгизилген хәр бир сорлының мойнына ағаштан қолайлап, ойып исленген мойынтырық—күшен салып қойған. Буның мәніси азапқа шыдай алмай басын жерге урып алмауы керек. Усы халында оларды аяқ-қолын байлап, жан түршиктирерлик дауысы адамларға еситилмеу үшін алыс, ашық майданлықтағы шыжғырған күннің астына таслап, суу хәм ауқат бермей қояды екен. Бул азап бирнеше суткаға созылған. Тутқынларды хәзирше тири уақытта рууластары тасаланып келип, алып кетип қалмауы үшін, оларды күшейтилген қарауыллар дөгереклеп, қырағылық пенен қорғап турған.

Ашық тасырайған далаңлықта қыбырлаған мақлуқ хәмме уақыт көринип туратуғын болғанлықтан, рууластарының ондай хәрекеті жүдә сийрек болатуғын еди. Соңынан биреулериннің жуань-жуаньлар тәрәпинен мәңгүрге айланғанын еситип қала қойған жағдайда да тутқынның ең жақын адамларының өзи де қутқаруға, ямаса қунын төлеп алып кетиуге басы да айланбаған, итибар да бермеген. Себеби, олар енди елге бурынғы ер азамат емес, қуры геуде қайтатуғынын билген. Әпсаналарда Найман-Ана деген ат пенен қалған найманлар қәуиминнің бир хаялы өз баласының сондай халға ушырағанына жаны төзбеген. Сарыөзекли әпсаналарда өне сол тууралы айтылады. Ана жәсәхәти—Ана-Бейит қабирстаны деген атама да соннан келип шыққан.

Азапқа грипдар етилип, қула майданға апарып тасланғанлардың көбиси Сарыөзектің шыжғырған қуяшына шыдай алмай өлип кеткен. Олардың бес-алтауынан тек,

бир-еки мәнгүр тири қалатуғын болған. Олар аштан, яки шөлден өлмеген, ал, күнге шала кеуип тыртысқан түйеннің терисинің басты шақшадай қысқандағы адам шыдай алмайтуғын азаптан өлип кеткен. Тақыр күй-қаға жабысқан шийки тери шыжғырған күннің ыссысында бүрисип-жыйырылып қулдың басын темир құрсау салып бурап атырғандай етип азаптаған. Арадан бір күн-бір түн өткеннен кейін жәбиркештің басына шаш шыға баслайды. Азиялыларға тән тикирейген қатты шаш гейде шийки теринің тесип өтсе де, көбинесе шығарға тесик таба алмай шаш ийилип, бастың терисине қайтарып шаншылған уақытта, бурынғыдан гөре бетерирек азап шегеде екен. Сөйтіп, бул азаптың ақыбеті ақыл-естің кирели-шығалы болыуы менен алмасады. Арадан төрт күн өтип, бесінші күнге қарағанда жуань-жуань тутқынлардың тири қалғанларын тексеріуге келетуғын болған. Азапқа грпндар етилгенлердің хеш болмаса биреуі тири қалса болды, олар буны мақсетке еристик деп есаплайтуғын болған. Бундайларына суу берип, қол-аяғын шешип, әсте-ақырын хәллендирип, тик аяғына турғызған. Ақыл-есинен айырылған бундай бір мәнгүр-қул, басқа ақыл-еси жайында болған он қулға барабар, қуны бәлент қул деп саналған. Көшпелилер ортасында егер урыс-қағыстың уақытында бундай мәнгүр қулдың биреуі өлип кеткен жағдайда, үш есе зыяты менен төленетуғын шәрти де болған.

Мәнгүр өзинің ким екенлигин де, қай руу-қәуимнен шыққанын да, өзинің атының ким екенлигин де, балалық дәуирин де, әке-шешесинің ким екенин де, қулдасы, бир сөз бенен айтқанда мәнгүр өзинің адам екенін сезбейтуғын болған. Өзинің ким екенін билмейтуғын бундай мәнгүрдің хожалық жұмыстарын тындырып ислеу жағынан көп артықмашылықтары болған. Ол да бир, тилсиз мақлуқта бир болғанлықтан, ийесине шексиз бағынышлы хәм қәуипсиз болған. Ол хеш қашан да тутқынлықтан қашып кетиу жөнинде қыялына келтирмеген. Хәр қандай қул сақлайтуғынлардың ен зәрреси қалмай қорқатуғын нәрсеси—бул қуллардың көтерілиси. Хәр бир қул мәлим дәрежеде топалаң, патырат шығарады деген сөз. Мәнгүрдің басқа қуллардан өзгешелиги—онда хеш қашан патырат шығарыуы.

бағынбайман деген сезим оянбайды. Ондай тәккаббырлық бунда болмайды. Сонлықтан оны көз астына алып, қадағалаудың да, оннан жаман ойдың басына барады екен деп гүманлануудың да кереги жоқ. Мәнгүр тек өзинің ийесің танытуғын ийт сияқлы болып жүре береді. Ол басқалар менен қарым-қатнас та жасамайды, сөйлеспейді де. Оның барлық ойлайтуғыны тек, қарақан тамағы болады. Басқа машқаланы ойламайды. Ал, бирақ тапсырылған жұмысты шын кеуили менен, булжытпай берилип орынлайды. Көбинесе, оларды патас жұмысларды ислеуге үйретип, тек ақмақ болғаны ушын ғана шыдайтуғын, ең зериктирерли, ең ауыр жұмысқа жегетуғын болған, Сарыөзектің меңиреу хәм елсиз даласында түйелердің сонынан ерип, жалғыз өзи мал бағып жүріуге мәнгүрден басқа хеш ким шыдамаған. Бундай қула майданда бир мәнгүрдің өзи-ақ бир неше адамлардың жұмысын атқаратуғын болған. Оның тек, жейтуғын тамағын жеткерип тұрсаң болды—малдың изинде қысы-жазы жалғыз өзи тәғдирге де налымастан, орнына биреуді гезекке жибермей ме екен деп наразы да болмастан мыңқ етпей жүре береді. Хожайының буйрығы мәнгүрге хәмме нәрседен де жоқары турады. Өзине болса бир тамақ, далада тонлап қалмау ушын төне-көкси кийимнен басқа хеш нәрсенің де кереги жоқ.

Тутқынның басын геудесинен жуда етиу, ямаса оның руұхын түсириу ушын басқа бир жазалардың хәр қандай түри абзал еді. Жазаның ең ауыры адамды естен айырып, ақыл-зайыл етиу болады екен. Адамның өзи менен бирге ең соңғы демине дейін бирге кететуғын, басқаларға емес, тек, өзине тән ақыл деген бул бахасы жоқ гәзийнені түп тийкарынан жоқ етип жибереді екен. Өзлеринің бәд қылықлы тарийхынан адамды жазалаудың ең турпайы түрин мийрас еткен көшпели жуань-жуаньлар адамның мине усы ақыл сандығындағы хәсыл гәзийнесине усындай жол менен қол алған. Олар өзлерине қул болғанларды ақыл-естен айыруудың әдисин тауып, адамның жаратылысына дақ салып, жазалаудың ең бир ауыр, қайтып орнына келмейтуғын түрин қоллаңған. Мәнгүрге айланған ақылы-зайыл, баласын жоқлап, қайғы-хәсиреттен қайысқан Найман-Ана былай деп бийкар айтпаған:

«Әй, қулыным, сениң басыңа көн қаппап, темир қысқыш пенен гоза шаққандай етип қысып—ақыл-есіңнен айырғанда, тырысқан тери басыңды әсте-ақырын бүргенде қорыққаныңнан көзің уясынан шығып кететұғындай болып патлйып, қанлы жас төгілген шығар. Сонда Сарыөзектің түтінсіз жалынына тапланып, өлім қалатында қуғарған ерніне аспаннан жалғыз тамшы ләм тамбай тиришиликке ынтығың құрып жатырғанда, хәммеге тиришилике инам еткен. Күн сонда саған дүньядағы жақтылардың ишіндегі ең жеркенишлісі хәм қаралысы, «соқыры» болып көрінген шығар?

Шәлистанлық сениң ашшы дауысыңнан жаңғырып, азапқа шыдай алмағанлықтан күни-түни жан қалатында өкиріп, тунжыраған аспанға қарап, құдайға жалбарынып жан азабы менен тән азабына төтепке бере алмай тула бойың жыйрылып, буратылып, жулқына берген соң аузыңнан қусық, артыңнан нәжис кетіп сасықлығыңнан туншығып, руж-ғуж быжнаған шыбынширкей бет-аузыңды қаппап, қалдан тайып баратырғаныңда бул дүньяны жаратып болып, оны өзи таслап кеткен құдайды бар дауысың менен ғарғадың ба екен, қулыным!

Адам айтқысыз азаптан кейін айныған ақыл-есіңди енди қайтып серпилмейтуғын қараңғылық басып, енди қайтып дүзелмейтуғын зейінің гүңгиртленіп, анаңның дийдарын, өзің жазда жағасында жууырып ойнап жүретуғын булақтың сылдырлысын мәңгиликке ұмытып баратырған ұақтыңда өзіңнің әкенің атын, ағайинтууғанларыңның түр-түсі, өзине қарап уялып, жымыятуғын қыздың аты есіңнен биротала шығып, ақыл-есің тунғыйыққа қайтып шықпайтуғын болып батып баратырғаныңда, сен сонда қулыным, сени жарық дүньяға әкелгеним ушын, сени тууғаным ушын мына мендей анаңды қәхәрленіп ғарғадың ба екен?»

Бул ұақыя көшпели Азияның түслигиндегі жуань-жуаньлар арқаға қарай ысырылып олар Сарыөзекти басып алып, көп ұақыт хүким сүргени менен турмай, жер көлемін кеңейтип хәм қул сақламақшы болып дөгерегіндегі халықлар менен бирдейне урыса беретуғын заманларда болған еди. Дәслепки ұақытлары олар Сарыөзек этирапын жайлаған тайпаларға күтпегенде бирден атланыс жасап, көп тутқынларды айдап кетип

жүрди. Олардың арасында хаяллар да, баллар да бар еди. Апарып бәрін де қуллыққа салды. Сөйтіп жүргенде келгинди басқыншыларға қарсы наразылық та күшейе берди. Арада қан төгіспе урыс басланды. Жуань-жуаньлардың Сарыөзекти таслап кеткісі келмеді, қайтама олар мал шаруашылығына қолай бул жерге мықлап мекан басыудың талабында болды. Жергиликли қәуімлер бундай әдалатсызлық пенен келіспеди, олар ерте ме, кеш пе, өз жерлеринен оларды қуып шығарууды өзлерине парыз деп билди. Соған қарамастан үлкен хәм кишигирим урыстарда жеңіс бир де олар тәрепте бир де булар тәрепте болып урыс созыла берди. Бирақ, усындай урыстың ара-арасында тыныспа болатуғын мәхәллер болатуғын еди.

Сондай тыныспалардың бирінде түйелерине дүнья мүлкін артып, кәруан тартқан саудагерлер найманлардың елине келип, шай ишип, жазылысып отырғанда, олар өзлеринің Сарыөзек даласынан қәуіп-қәтерге ушырамай өткенін қудықтан суу алып атырған ұақтыңда жуань-жуаньлардың булардың қолын қақпанын хәм өңкеңлеген көп түйени бағып жүрген бир жас шопанды көргенин айтып әңгеме етеди. Саудагерлер оның менен жөн-жосақты сөйлесе қояйын деген екен, ол болса мәңгүр болып шығыпты. Түрине қараса сап-сау, хәтте, ақыл-еси жоқ деп те ойламапты. Шама-сы бир ұақлары ол да сөзге шешен, түсимпаз болған шығар. Өзи де еле жап-жас, мурты жаңа тап берип киятырған екен. Түр-түсі де әнедей, тәп-тәуір. Ал, енди сөйлесип қарасаң дүньяға тап кеше шыққандай-ау, бийшара. Өзинің атын да әке-шешесін де жуань-жуаньлардың өзине не бәле қылғанын да тууылған жері, қайдан шыққанын да билмейди. Не жөнінде сора-санда үндемей тек «ауа» яки «яқ» деп қысқа жууап береді де көзіне түсіріп кийіп алған малақайына қолын апара береді. Гүна болса да бирақ, адамлар кемисликке күледі. Усыны әңгеме етип күлисип отырған саудагерлер, түйенің терисинің гейпара мәңгүрлердің басына шалама шекки өтлесіп, питип, биротала алынбай қалатуғынын да айтысып отырды. Бундай мәңгүрге: қәне, басындағы не екен өзи сениң, алып таслайық буну,—деп қолыңды созсаң болды үйретілмеген асау аттай тапырақлап, басына да, қасына да хеш ким-

ди жолатпайды. Олар бундай жумырыны күни-түни шешпестен хәтте, уйықлағанда да кийип жатады... Сөйтсе де, гәпиниң изин алды саўдагерлер, ақмақ-ақмақ жайына жүре берсиндағы, бирақ, жаңағы мәнгүр өзиниң исине мустақ болып, кәрұанлар алыслап кетемен дегенше сол жерде жайылып жүрген түйелеринен көзин айырмапты. Кәрұан тартқанлардың арасында бир жигит сол мәнгүр менен дәлкеклеспекши болып:

— Алдымызда еле бизлердиң жүретуғын жолымыз алыс. Кимге сәлем айтып барайық. Қандай гөззалға? Ол қаяқта еди өзи? Жасырмай айта бер. Еситип тұрсаң ба? Сол қызға сеннен аманат деп орамал апарып берсек қалай болар екен?—депти.

Мәнгүр оған көп ұаққа дейин үнсиз қарап тұрыпты да, соңынан былайынша мыңғырлапты:

Мәнгүр бирдейине түнде айға қарайман, ай да маған қарайды. Бизлер бир-биримиздиң дауысымызды еситпеймиз... Айда биреу отыр...

Усы әнгиме үстинде кәрұан сарайда, саўдагерлерге шай құйып берип бир хаял да отыр еди. Бул Найман-Ана еди. Усы исми менен ол Сарыөзекте аңыз болып қалған екен.

Найман-Ана сол сапары өткинши жолаушылардың көзинше сыр берген жоқ. Бул хабарды еситкен уақытта хайран қалғанынан оның түриниң өзгерип кеткенин хеш ким абайламай қалды. Сол жас мәнгүр жөнинде оның саўдагерлерден тежестирип сорағысы келип отыр еди. Сорайын десе, мына еситип отырғанынан артық хабар билиудиң өзинен қорқып кетти. Кеўлинде жаралы қустай шырлап өзин қобалжытқан сезимди «жүү-енлеп» алды да, ол үндемеді... Соның арасында олардың сөзиниң бағдары да басқа нәрселерге ауысып, маңлайы сорлы мәнгүр дем де умытылып кетти. Бул дүньяда нелер болмайды, соның биридағы, Найман-Ана болса тула беденин жайлаған қорқынышты басып, қолларының қалтырағанын билдирмеу ушын кеўлинде шырлап атырған қустың дауысын туншықтырмақшы болып, шашлы басынан бираз уақыттан бери түспей киятырған қара жаулықты көзине түсирип, бетин көлегейлей берди.

Көп узамай саўдагерлер де кәрұанын тартып, жолына түсти. Найман-Ананың түни менен жатып уйқысы

келмеді. Сарыөзекке барып ізлеп тауып, сол мәнгүр шопанның өз баласы емес екенлигин көзи менен көрмегенше кеўили кеншимейтуғынын билди. Баласының сауаш майданында опат болғанына ана байғустың кеўили бармай, гүдиклене беретугын еди, енди сол гүманы оның жүрегинде қайтадан жанланып, тынышын алды... Ада болмайтуғын сол гүман менен жүреги мудары музлап, мудары қорқып жүргенше, барып биротала өли-тирисиң билип қайтыу керек болды...

Жуань-жуаньлар менен Сарыөзек тәрәпте болған бир урыста буның баласы өлип кеткен еди. Буннан бир жыл бурынғы патыратта күйеуи де сондай болған. Ол найманлылардың арасында белгили хәм абырай-атақлы адам еди. Соңынан әкесиниң қанын алмақшы болып, келеси атланыста баласы кетти. Өлгенлерди дәстүр бойынша сауаш майданына таслап кетиуге болмайтуғын еди. Ағайинлери оның денесин қалай болмасын алып қайтыуы керек. Бирақ, бул сапары хеш илажы болмай қалды. Душпанлар менен болған сол бир бетпе-бет шайқаста оның баласының аттың жалын қушақлап, еңкейгенин көп адамлар көрген екен. Урыстың қыйдағы-йыс шауқымынан үриккен асау ат оны басқа жаққа қарай қаймығып алып қашып кетипти. Сол уақытта ерден ауып қулаған жауынгердиң зәнгиден аяғы шықпай, бир қапталда салбырап жүргенде, ат оннан бетер үрkip оның өли денесин қула дүзге сүйретип ала жөнелипти. Хәкисине жаманлатқыр ат душпанлар тәрәпке қарай патырақлапты. Сонда қан төгиспе, қызғын сауаш болып атырғанына қарамастан ийесин сүйреген атты алыслап кетпестен бурын услап алмақшы болып, еки ағайини изинен шауыпты. Бирақ, жуань-жуаньлардың сайдың ишинде жасырынып атырған бурым шашлы бир нешше атлысы қыйқыұласып, булардың алдын кеселеди. Найманлардың биреуине садақтың оғы тийип хә демей-ақ мурттай ушып түсти. Екиншиси өлимши жарадар болып атының басын кейнине бурып, өзиниң адамларына зорға дегенде жетип қулады. Сөйтсе де найманлар бул арқалы жуань-жуаньлардың сайдың ишинде жасырынып атырған бир топар әскерлериниң бар екенін билип алды. Усы әскерлердиң шешуіши уақта бир қапталдан, тосаттан хұжим жасауынан сақ-

ланып, найманлар қайтадан сауашқа таярланыу үшін кейин шегинди. Әлбетте, енди сол жас жауынгер—Найман-Ананың баласын ізлеу хеш кимнің ойына келмей, ядынан шығып кетти... Жарадар болып келип, өз топарына қосылған найманның айтыуына қарағанда жас жауынгерди сүйреп баратырған аттың қайсы бағдарға қарай ылағып, көзден ғайып болғанын билмей қалған...

Найманлар сол жигитти бир нешше күн қатарына шарқ урып ізледі. Бірақ, оның я өлигин, я атын, я жау-жарағын таба алмады. Дәрексіз кетти. Басқа гүманы қалмағанлықтан, хэмме онын өлдиге шығарды, Жарадар болғанның өзінде соншама күннен бери мына далада я шөллеп, я қансырап өлетуғын уақты болды. Ағайин-тууғанлары жас жауынгердин сүйегиниң Сарыөзектиң даласында қалғанына күйип-жанып, жоқлау айтып, улы-шуу, қум-қууыт болып жыласты. Сүйектиң дүзде көмиүсиз қалғаны—бул хэммениң бети не ширкеу салатуғын таңба еди. Найман-Ананың отауында жоқлау айтып, жыласқан қатынлар өзлериниң байлары менен аға-инилерин пасыққа шығарып:

— Оның көзин ғарға-қузғынлар шоқып, лашын сағаллар тартқылады-ау. Енди сизлер қалай еркек атын көтерип, басларыңа телпек кийип жүресиздер!—деп гүниренди.

Сөйтип Найман-Ананың басына қулазыған далада жалғызлық түсти. Урыс болғаннан кейин адам өлмей турмайтуғынын ол билсе де, бірақ, қула дүзде баласының сүйегиниң көмиүсиз қалғаны сорлы ананың жанын жегидей жей берди. Ада болмас қайғы-хәсиреттен өзи де болдырып қалды. Бир қудайдан басқа оның дәртілерине дәрман болатуғын да хеш кими жоқ еди.

Биротала гүдерин үзип, кеуилин сууытыу үшін баласының өлип атырғанын өз көзи менен көриуи керек еди. Өлген болса тәғдирдин басқа салғанына көнбейтуғын ким өзи? Бәринен де бетер оның кеуилине гүдик болған нәрсе баласының дәрексіз жоғалып кетиуи еди. Оның атына оқ тиймеген, үркіп, алып қашып кеткен. «Ат айланып қазығын табар» дегендей, үйирде өскен жылқы әулады ерте ме, кеш пе әйтеуір өзи тайыншақ болып отлаған жерине бир айланып, зәңгиге аяғы илинип қалған өликти алып келиуи керек еди. Әне, сонда ана байғус қанша қорқынышлы болса да, өликтиң үс-

тине бойын таслап, бай-байды салып, бетин тырнағы менен осып, қудай ғарғаған сорлы бендемен деп бақырып, иштеги хәуирин бир шығарар еди. Егер аспандағы сол қудайдын қулағы герең болып қалмаса, буның жоқлауын еситип, ети түршигип кетер еди. Сөйтип көкирегінде хеш гүдик қалмай шері тарқап, ендиги жағында әжел қашан келсе де сескенбестен, артына алаң болмай сууық қанлылық пенен қарсы алып, қудайдан жүрим тилегениниң орнына өлим тилеген болар еди. Деген менен баласының өлиси де табылмады, аты да қайтып оралмады. Бара-бара ағайинлери оны умыта баслады. Дүньяның өзи сондай, жоқтың орны толмаса да, кем-кемнен умытылып бара береді. Бірақ, байғус ананың кеуилиндеги гүман хеш кетпей-ақ қойды. Хэмме умытса да тек, ана сорлы умыта алмады. Ана байғус баладан басқаны ойламайды. Атқа не болды екен, қарыу-жарағы қайда қалды екен? Хеш болмаса солардан бир нышан табылса, баласының не қалға ушырағанын шамалап билер еди. Оның хал-дәрманы қурып, ерден қулаған уақытлары атты жуань-жуаньлар услап алған болыуы да мүмкин. Өйткени, ер-турманы саз ат бул да олжа ғой. Сонда олар буның зәңгиден аяғы шықпай, аттың бауырында салбырап жүрген баласына не қылды екен, жерди қазып көмдиге екен, я ийт-құсқа жем болсын деп далаға таслады ма екен? Ал, енди ол ғайыптан-тайып аман қалып, тири болса қалай болады? Сөйтип оны олар тирилей қолға түсирип, азаптан құтқарыу үшін өлтирип, қула дүзге таслап кетти ме екен? Ямаса.. Қәпелимде сөйтип?...

Найман-Ананың гүманы ада болмай-ақ қойды сирә. Сол сапары өткинши саудагерлер шай ишип отырып, Сарыөзекте көрген жас мәнгүр тууралы айтып отырғанда, олар Найман-Ананың күйиктен көбап болып тұрған бауырына шоқ таслап жибергенин билмеди. Оның жүреги қолайсыз бир жағдайды алдын ала сезгендей дүрсилдеп кетти.

Сол мәнгүр болып жүрген мениң балам емес пе екен, деген қыял жатса да, турса да онын ядынан шықпай ишине гүбелек кирип кеткендей тынышын алып, санасы менен жүрегин қатты бийлеп алды. Әне, сол мәнгүрди ізлеп тауып, оның өз баласы емес екенлигин өз көзи менен көрмегенше болмайтуғынын ана пақыр билген еди..

Таудың етегиндегі найманлардың жазлауы болған ойлы-қырлы этираптарда киши гирим булақтар ағып жататуғын еди. Найман-Ана бір сапары түни менен сол булақтардың сылдырлысын тыңлап шықты. Бунның хәсиретке толы жүрегиниң дүрсилдисине сәйкес емес сол сылдырлылар не дейди екен? Не дейтуғын еди, соны тыңлап бул сорлы жүректің питегентай болса да тек тынышланғысы келетуғын еди дө. Сарыөзектің меңиреу даласына атланар алдында сынғырлаған булақтың ызғар лебине шийрин қандырып алмақшы. Сарыөзекке жалғыз өзі атланыудың қаншалли дәрежеде қоуип-қәтерли екенин ана байғус билсе де, бирақ ойына алған нәрсе тууралы хәш кимге сыр бермеді. Сырласқан менен де, жақын деп бауырына тартқанларының өзи де буның айтқанларын мақулламаған болар еди. Әлле қашан өлип, сүйегі қуурап қалған баласын да адам излей ме екен? Егер бир себеплер менен тири қалып, мәнгүр болып кеткен болса, онда оны сирә излеудин де, оның ушын бауырды босатып, жүректі елжиретиудин де кереги жоқ. Мәнгүр деген бұрынғы адамның сыртқы кеби, қалған қуры сүлдері... ол...

Сол ақшам ол жүрип кетер алдында қара үйден қайта-қайта кирип-шыға берди. Сөйтип түн қойнына тесирейип қарап, тың-тыңлап, бағдарды шамалап, пытыранқы ойларын жәмлестирип, көп ұақыт зенирейип турды. Ярым ақшам мәхәлиндеги тас төбеге көтерілген Ай ашық аспаннан жерге аппақ сүттей нур төгип тур. Хәр жер-хәр жердеги төбешиклердин етегиндеги аппақ-аппақ отаулар усы этираптағы сылдырласқан булақтардың бойында қонақлап отырған үлкен-үлкен ақ қусларға усайтуғын еди. Ауылдан алысырақтағы қойлар ийирилген тақырлық хәм оның аржағындағы жылқылар жүрген сабаттан ийтлердин үрген дауысы хәм адамлардың түсиниксиз ұағырлысы еситиледи. Бирақ, бәринен де бетер Найман-Ананың кеуилин елжиретип жиберген нәрсе, сол қойлар ийирилген тәрепте дауыс қосып қосық айтып жүрген қызлардың сесті еди. Өзи де бир ұақытлары бундай қосықлардү айтқан еди. Бул есин билип, усы ауылға келин болып түскеннен бери, бул ауыл жылда усы қатарға жазлауға шығады. Оның барлық өмири усы этирапта өтип

киятыр: биреуи ауқат асатуғын, биреуинде қонақ күтетуғын, қалған екеуинде өзлери болатуғын қатара төрт отау тигип отырған жыллары үйи толы адам болатуғын еди. Соңынан жууань-жууанлардың хұжининен кейин жалғыз бир үй қалған есабы болды...

Бул енди жалғыз үйди де таслап, жалғыз өзи кетип баратыр... Күн батқаннан бери жолға шығыуға шақланып отыр еди. Керек болар деп азық пенен суу да алды. Сууды көбирек алды. Сарыөзекте хә дегенде қудық табыла қоймас деп еки мести сууға толтырды. Күн батқаннан баслап үйдин қасындағы бағанға Ақмаяны байлап қойған еди. Оның үмити де сонда. Ақмаяның күши менен жүйриклигине исенбегенде ол Сарыөзектің меңиреу даласына жүрис етиуге жүрексинбеген болар еди.

Ақмая бұрын еки мәртебе боталақлағаннан кейин, сол жылы миниске қолайлы болып қысыр қалып еди. Сыйрақлары узын, еле жас бедеу ингенниң табанлары сериппели, қос өркеші тип-тик, созылып ийилген сулуу мойын, етсиз келискен бас, жортқанда еки танауы гүбелектин қанатындай желпилдеп, қауаны ашкөзленип тартады. Бир Ақмаяның қуны тутас бир пада түйеге бара-бар еди. Бундай желмаядан тухым алып қалуу ушын күшине толысқан, онлаған тайлақты қосақлап беретуғын еди. Соншама дүнья хәм жер қайыстырған малдан Найман-Ананың қолында қалғаны жалғыз алтын гәзийне усы Ақмая еди. Басқалары жууылған қолдың кириңдей жоқ болып кетти. Көбиси өлгенлердин ас-абатына, қырқына, жүзине, жылына сойылды. Жақында көп халық-аяқ жетер жердеги найманлардың барлығын шақырып, хәзир өзи әлле қандай бир үмит пенен излеп баратырған баласының да жыл садақасын тарқатып жиберди.

Таң атып киятырғанда Найман-Ана жолға жүрип кете беретуғын болып үйинен шықты. Босағаны атлан шыға беристе жақлауға сүйенип, уйықлап атырған ауылға қарап, кетериниң алдында муңайып ойланып қалды. Еле бет ажарында жаслық көрки сақланып қалған, қәдди тип-тик Найман-Ана алыс жолдың дәстүри бойынша белін бууып алды. Аяғында етик, шалбарланып алған. Көйлектин сыртынан келте жеңли камзол, оның сыртынан жалаң қат шапан жамылған.

Басын ақ жаулық пенен орап, уш бетин көк желкесинин тусынан түйип алған.

Түни менен ойланып-ойланып ақырында өзим баламды тирилей ушыратуға баратырған болсам, қара жамылыудың не кереги бар деген еди. Егер үмити пушқа шықса, онда қара жамылыу деген бир жаққа қашпайды, өмир-өмиринше жамылады. Таң ала геүгим мәхелинде шашының ақлығы, ҳәсирет таңбасы бетин айғызлаған әжимлери билинбей турды. Қәпелимде көзине үйрилип жас келди де, терең бир гүрсинип алды. Усындай болады деп ойлапкөккен, болжапкөккен? Сол уақта ол ғайратланып, өзин жөнлеп алды да: «Әшшадә әлла хиль әлла (бир алладан басқа қудай жоқ) деп гүбирленип, Ақмаяның қасына жеделленип жүрип барды да, оны дизерлетип шөгирди. Үйреншикли әдеги бойынша Ақмая ҳазарсыз бозлап, асықпай аяқларын бүгип, бауырын жерге басты. Дәрхал қоржынын жазының үстине таслаған Найман-Ана оған минип, шыбық жасқап шүү-шүүлегенде Ақмая аяқлары сәрреңлеп түргелип, үстиндеги ийесин аспанлата хәнқиитип жиберди. Сол уақлары Ақмая өзиниң жолға түсетуғынын сезген еди.

Найман-Ананың жол жүрип баратырғанын аўыл бойынша үй хызметшиси болып жүрген бийкешинен басқа ҳеш ким билмей қалды. Уйқысыраған бийкешин есиеп жүрип, жеңгесин шығарып салды. Найман-Ана бийкешине: Ертең төркинине жолланатуғынын маўқы басылғаннан кейин, солар менен бирге қыпшақ елине барып, Түркстандағы Хәзирети Султан Хожа Ахмет Яссаўи мешитине зыяратлайтуғынын кеше ескертип айтып қойған еди.

Хәр ким жол болсын, қайда баратырсаң деп сорап қалама деп ол жолға ерте шыққан еди. Аўылдан алыслаганнан кейин Найман-Ана Ақмаяның басын алыстағы сырлы түнектиң түпкиринен елес-елес көринип атырған Сарыөзек тәрепке қарай бурды.

Бул үлкеде поездлар шығыстан-батысқа, батыстан-шығысқа өтип турады...

Темиржолдың өне бойына бул үлкеде уллы шөлистан-Сарыөзек кенислиги-жердиң орта тусы болған сарғыш далаңлық созылып кетеди...

Бул үлкеде хәр қандай қашықлар темиржолға сәйкесленип Гринвич меридианы бойынша өлшенеди.

Ал, поездлар болса, шығыстан-батысқа, батыстан-шығысқа қарай гүўлеп өтип турады...

«Конвенция» авионосесиниң бортынан «Паритет» орбиталық станциясындағы тексеріуши-космонавтларға тағы бир шифрлы радиогарма жиберилди. Бул радиогармада Қуяш Галактикасынан тысқарыда жүрген 1—2 хәм 2—1 паритет космонавтлар менен олардың орбиталық станцияға қайтып келиу мәселесинде ҳешқандай келисим болмасын, радиобайланыс жасамаңлар, деп қатаң түрде ескертилди. Буннан былай Улығма Орайлық басқаруудың көрсетпесин күттиңлер делинеди.

Океандағы даўыл сәл басылған еди. Толқынлар авионосесини тәуирақ теңселдирип, тербеп тур. Гиддиман судноның қуйрық тәрепине таман Тыныш океанның сууы сапырылысып толқынсақланып турды. Дәл түсликке көтерилген Қуяш аппақ көбикли толқынларды сан мың түрли қубылтып, сол қәддинде жарқырайды. Самал бир қәлипте есе баслаған еди.

«Конвенциядағы» барлық хызмет бабындағылар-авианоноселер де, мәмлекетлик қәўипсизлик хызметкерлери де, бәри де тик аяқтан қырағы болып тур.

Сарыөзектиң сайы менен қырын, тегислик жәзийрасын сыпыртып басқан Ақмаяның бир бапта ыңыранып-бозлап желип жүргенине де бир неше күн болып қалған еди. Үстиндеги ийеси болса хәр дайым оған қамшы жасқап, шөлистанлыққа қарай айдай берди. Тек түнде ғана сийрек гезлесетуғын қудықтың басында иркилип, түнеп шығады. Азанда болса Сарыөзектиң асырым-асырым қырларынан асып, соншама көп түйелердиң падасын излеп жолға түседи. Найман-Ананың излеп жүрген жас мөңгүр, түйекеш-сөрүанын, өткинши саўдагерлер, Жердиң орта тусы болған усы қатарда, яғный бирнеше шақырымға созылып атырған Қызылқумлы қырат-Маламқумдышаптың этирапында көрген. Мине, енди оның жуань-жуаньларға ушырасып қаламан ба, деп қорқып Маламқумдышаптың этирапын шарқ урып айланып жүргенине де еки күн болды. Ол қаншама желип-жортып, алысларға көз тасласа да ада болмайтуғын далаңлық хәм алдамшы сағымнан басқа ҳеш нәрсени көрмеді. Бир мәрте ол усындай алдамшы сағымға инанып, мешитлериниң гүмбези көкке бой созған, сырты дийўал менен қоршалған бир қалаға жет-

пекши болып қаралай өшип қалды. Итимал, баласы сол жердегі қул базарында тұрған шығар. Ондай болса сол жерге барып, баласын Ақмаяның артына мингестирип алыуы мүмкін ғой.

Оннан кейін буны қуып жетип көрсин... Сөйтсе бул алдамшы сағым екен, шөлистанда алданғаны жанына қатты батып кетти.

Әлбетте, Сарыөзектен адам ізлеп табыу аңсат емес, бунда адам не, құмның бир түйиришиги не, бәри бир. Бирақ, енди кеңисликти қаплап, ызғыған мал жайылып жүрген болса, оны әйтеуір ерте ме кеш пе табыуға болады. Маллар табылса бир жағынан шопаны да тап болады.. Найман-Ана соны есапқа алған еди.

Бирақ ол ҳәзирше хеш жерден дәрек таппады. Сөйтип жүргенде соншама ызғыған түйени жуань-жуаньдар басқа жаққа пада-падасы менен Хийуа ямаса Бухарының базарына сатыуға айдап кеткен жоқ па екен, деп гүманлана баслады. Ондай болған жағдайда сол шопан соншама алыс үлкелерден қайтып келе қоярма екен? ...Ауылдан шыққанда кеуилин хәсиретли гүман жайлап, алағанда болып, тек бир нәрсени, ол да болса; мейли ақылы зайыл-ақ болсын, бирақ баламды тирилей көрсем болар. Тек тири болса болар деп тилеген еди. Соның тири жүргенинің өзи болмай ма? Бирақ, Сарыөзектиң ишкерисине таман барып жақында сау-дагерлер көрген сол шопанның болуы итималы бир жерге жақынласқан сайын оның жүреги бир нәрсени сезгендей ақыл-зайыл мәңгүр баланы көриүден сескенип, қорқа берди. Сонда ол қудайға бул мениң балам болмағайдағы ондай болса басқа биреу болғай, ондай болатуғын болса балам тири болмаса болмай-ақ қойсын, деп жалбарына баслады. Соңлықтан ол сол мәңгүрди сыртынан бир сер салып көрип, өзиниң баласы емес екенине биротала көзи жеткеннен кейин гүдерин үзип, қартайғанда тәғдирдиң талайына жазғанына көнип жүриу еди. Соңынан тағы ол сол басқа биреу болмай, мениң балам бола қойғайдағы. Мәңгүр болмақ тууе, хәр нәрсе болса да мениң балам болғай, деп тиледи.

Усындай қарама-қарсылықлы сезим толқыуында киятырып, бир қырдан асырылып түсе бергенде ол кәпелимде алаңлықта өз ауанына еркин жайылып жүрген көп түйелерди көрип қалды... Өркешлерин май

басқан, аяқларын маң басқан қоңыр түйелер келте пугалықтың арасында хәр жантақтың басын бир шалып отлап жүр екен. Найман-Ана Ақмаяны дәнип жиберди де, дәслең излегени табылғанға қууанып киятыр еди, соңынан кәпелимде тап хәзир мәңгүр баласының үстине барып қалатуғынын көз алдына келтирип тулабойы жуулап сала берди. Сөйтип тұрғанда жүрегин тағы қууаныш кернеп, не болғаны болар деп кеуили алып ушты. Әне, анда түйелер жайылып жүр, ал оның сәруаны (шопаны) қайда екен? Соның арасында өзектиң арғы жүзинен бир адам көринди. Алыстан оның ким екенин айырыу қыйын болды.

Қолында узын таяқ, үстине қоржын хәм суу қуйылған мес артылған түйесиниң буйдасынан услаған, сабалақ жүнли малақайын манлайына басып кийген сәруан, жақынласып киятырған жолаушыға бийпәруалық пенен қарап тура берди.

Найман-Ана оған жақынласып барып, оның өз баласы екенин таныған уақта түйениң үстинен қалай секирип түскенин билмей қалды. Шамасы, Ақмаяның үстинен дүрс етип қулап түскендей болып еди, бирақ хәзир соны елестиретуғын уақыт па!

— Айналайын дәрманым мениң! Мен сени ізлеп бармаған жерим қалмады! — деп алдында тұрған қалың маялышты қақ айырып умтылды.

— Мен сениң — анаңман!

Сол уақта Найман-Ана баласына бир бәле болғанын билип, жүреги суу ете қалды. Жер тепсинип жылап жиберген уақта аузы кемсеңлеп, еринлери дирилдеп, өзін-өзи тутып тура алмады. Бууынлары босасып, аяқ-қолына қалтыратпа тийгенликтен, жығылып кетпеу ушын хеш нәрсе билмегендей болып баласының ийнинен қапсыра қушақлап, баяғыдан бери өзи қайғы-хәсиреттиң дәртинен не қыларын билмей тығылып жүрген ана байғус бирден ақтарылып жылай берди, жылай берди. Сол турыста ол сорғалаған көз жас хәм жүзине түскен-ақ шаш талшықлары менен көз жасынан ығалланып дағал-дағал болған дирилдеген бармақларының арасынан, еле де тәмедар болып баласының дийдарына телмиреп қарай берди. Мени таныр ма екен деген интизар үмит пенен баласының көзлерине жаутаңлап қарай берди.

Бирақ анасының келгенлигі оған хеш қандай тәсир етпеді, тек оны усы далада күнде көріп, көзі үйренісіп қалғандай, мәні бермеді. Ол хәттеки бунын ким екенлигін де неге жылап отырғанын да сорамады. Соның арасында ол ийнинде тұрған оның қолын түсіріп жиберді де, бірдейине айрылмайтуғын, үстине гөнекөкси артылған, минип жүретуғын түйесиниң бұйдасынан тартып, жас тайлақлар ойнақлап, алысқа кетип қалмады ма екен деп, өристин арғы басына қарай жүріп кетти.

Найман-Ана сол тұрған жеринде дизерлеп отырып қалды да, қоллары менен бетин бүріп алғандай етип, басын көтерә алмай қалды. Соңынан динке-дәрманын жыйып, өзине келгеннен кейин сабырлы болыуға тырысып баласы бетке қарай жүрді. Мәнгүр баласы болса, оған маңлайына басып кийген малақайының астынан биймәни түрде тесирейип қараған ұақта, оның самал қағып, тотыққан өли шырайлы жүзінде шамалы мыйық тартыудың изи сезилип кеткендей болды. Ал, көзі болса, бул дүньяда не болып, не қойып атырғанынан бийхабар, бийтәреп, сол бурынғы сезимсиз түрінде қала берипти.

— Отыр, сөйлесейик, — деди геүдесин кернеп, сууық демин алған сорлы анасы.

Олар жерге отырды.

— Сен мени танийсаң ба?—деп сорады анасы.

Мәнгүр танымайман дегендей етип басын шайқады.

— Атың ким

— Мәнгүр — деди ол.

— Хәзир сениң мәнгүр болып жүргениң. Өзиңниң бурынғы атыңды билесен бе? Өзиңниң хақықый иминди ядына түсир.

Мәнгүр үндемеді. Оның бирнәрсени түсиндиргиси келип қыйланғанынан мурнының үстинде ири-ири тер тамшылары пайда болып, көз алдын дирилдеген думан қаплап кеткенин анасы билип отыр еди. Шамасы, оның көз алдын хеш нәрсени өткермейтуғын меңиреу, қалың думан қаплап алған болса керек, ол хеш нәрсени ядына да түсир алмады, хеш нәрсени елеслете де алмады.

— Әкеңниң аты ким еди, сениң? Өзиң кимсен, мәқан жайың қайда? Қай жерде тууылып едің сен? Хеш болмаса соны да билмейсең бе?

Болмады. Ол хеш нәрсени ядына да түсире алмады, хеш нәрсени билмеді де.

— Олар саған не қылып еди? — деп сыбырланып сораған ұақта ананың ауызы тағы да ериксиз кемсеңлеп, ызаға буулығып, өзін-өзі тута алмай, ентигип-ентигип жылап жиберді. Анасының хәсирети мәнгүрге шыбын шаққан шелли де болмады.

— Жер-сууды, дүнья- малды тартып алыуы мүмкин. Жанынды алса да мәйли. Бирақ, адамның ақыл-ойын тартып алыуды ким ойлап тауып, ким бул иске қол урды екен? — деп гүбирлене берді ана пақыр. Әй, қудайым, егер бар екенлигін ырас болатуғын болса адамлардың бундай бәдқылықты ислеуине неге тыйым салмадың? Буннан басқа бул жердің жүзінде жауызлықтын түри азбеди?

Сонда ол сол жерде мәнгүр баласына қарап отырып Ай менен Күн, пүткин Әлем хәм өзі туұралы белгили жоқлау жырын айтқан екен. Сарыөзектиң тарийхы жөнниде гәп қозғалғанда сол жырды айтатуғын адамлар хәзир де табылып қалады.

Хәзирги күндеги адамлар айтып жүрген сол жоқлауды сол сапары ол былай баслаған еди:

Мен ботасы өлген бозмая,

Тулыбын келип ийiskeген...

Сонда ол Сарыөзектиң кең меңиреу даласын усы тақылеттеги, кеуілге жубаныш орнына хәсирет салатуғын узын-қуйын айтылған жоқлау жыры менен гүңиренткен екен.. Бирақ сонда да мәнгүр баласы мыық етпепти.

Сонлықтан Найман-Ана оған сорау бергенди қойып, жөн-жосақты айтып, өзиниң ким екенин оған сездирмеқши болыпты.

— Сениң атың—Жоламан. Сен еситип тұрсаң ба? Сен — Жоламансан. Сениң әкеңниң аты—Дөненбай еди. Өйтип сен әкеңниң ким екенин билмейсең бе? Ол саған кишкентайыңнан баслап садақтан оқ атыуды үйретип еди ғой. Мен сениң анаңман. Сен мениң баламсан. Сен найманлар қәуиминенсен, түсиндиң бе? Сен наймансан...

Буның айтқанларының бәрин де ол ийтке айтып атырсаң ба, я адамға айтып атырсаң ба?—демеді.

Оған, анасы байғұстың пәрмана болып шырлағаны да, шөптің арасындағы шек-шектің шырылдысы да бәри бир еди.

Сонда Найман-Ана мәңгүр баласынан былай деп сорады.

— Сен бул жерге келемен дегенше не болғаны ядында бар ма?

— Хеш нәрсе болған жоқ?—деди ол.

— Сен келгенде, күндізбеди, түнбеди?

— Хеш нәрсе емес еди,—деди ол.

— Сенің ким менен сөйлескің келеди?

— Ай менен. Бірақ бизлер бир-биримизди есиппей-миз. Айда биреу отыр.

— Тағы нени қөлейсен?

— Басымда хожайынымның бұрымындай бұрымым болса.

— Олар сенің басыңа не қылды екен, қәне, мен бир көріп жиберейин,—деп Найман-Ана қолын созып еди, мәңгүр еки қоллап малақайын басыуы менен бирден қаймығып, гүдиреклеп кетти. Ол енди анасына қарамады. Баласының басы туұралы хеш ұақытта хеш нәрсе деуге болмайтуғынын анасы сонда ғана түсинди.

Соның арасында алыста түйели киятырған бир адам көринди. Сол адам буларға нәзерлеп киятыр еди.

— Бул ким?—деп сорады Найман-Ана.

— Ол маған түслик аўқат алып киятыр,—деди баласы. Найман-Ана тынышсызлана баслады. Сол киятырған жуань-жуань көріп қоймастан бұрын, буның дәрхал жасырынуы керек еди. Ол Ақмаяны жерге шөктірди де, үстине қонып алды.

— Сен оған хеш нәрсе демей тур. Мен тез айланып келемен, деп хайт қойды Найман-Ана.

Баласы үндемеді. Оған бәри бир еди. Найман-Ана жайылып жүрген түйелердің арасы менен қашып баратырып, сыр алдырғанына өкине берди. Бірақ, енди кешіккен еди. Ақ түйенің үстінде аппақ болып баратырған биреуді берман қарай киятырған жуань-жуаньның, әлбетте көріуі мүмкін ғой. Жайылып жүрген түйелердің арасы менен пиядалап, буққышлап кеткенде болатуғын еди дә.

Жайлаудан тәуирақ алыслаган Найман-Ана жағасын қалың жуұсан қаплаған сайдың ишине түсіп кетті. Бул жерде ол Ақмаяны шөгирип,өзи асығып жасы-

рынды да, жаңағы адамнан көзин айырмай қарай баслады. Аўа, тап соның өзи екен. Буның сезикленгені дурыс болып шықты. Аз ғана ұақыттан кейин сол жуань-жуань түйесин жорттырып бұған қарай жүрис баслады. Ол найза хәм оқ жай менен қуралланып алған еди. Ол хә дегенде қалай жүрерин өзи де билмей қалды. Сайды жағалап, гә арман бир өтті, гә берман бир өтті. Сонғы сапары буның жасырынып отырған жырасына тәуирақ жақынлап өтип кетти. Найман-Ананың Ақмаяның аўызын орамалы менен байлап қойғаны да тәуір болған екен, Екиннің биринде болзап бир дауысын шығарса болдыдағы, жағадағы жуұсанның арасында жасырынып жатырған Найман-Ана жуань-жуаньды жақыннан көріп алды. Мингени сабалақ жүнли түйе екен. Бети быдым-быдым болып этирапына алаңлап қарайды. Басында пәлле усаған, шети қайтырылған қара қалпақ. Жауырнында еки бұрым етип өрген қап-қара шашы күнге шағылысып жалт-жалт етеди. Жуань-жуань зәңгиге ширенип түргедип найзаны шаншатуғын тақылетте гезенип, басын бұрып қараған ұақытта көзи аларып кетти. Бул Сарыөзекти басып алып, халқын тоз-тоз етип, қул етип айдап, Найман-Ананың үйлерин шауып кеткен душпанлардың бири еди. Дем шегип жүрген бундай жауызға қолында қуралы жоқ хаялдың не ислей алыуы мүмкин? Басқалардың жерсууын, дүнья-малын тартып алғаны да бара берсин, бірақ адамларды мәңгүрге айландырып, оны ақылызайыл етип жиберіуге бул дүйис жауыз хәм жабайыларды не мәжбүрледі екен... деп ойлады Найман-Ана.

Арман-берман желип-жортқаннан кейин, арадан көп ұақ өтпей-ақ жуань-жуань изине, жайылып жүрген түйелерге қарай кетти.

Кеш болып қалған еди. Күн батып кетсе де, оның қызғыш сәулеси кең даланың үстине сағымын түсірип тур. Аздан соң бирден геүгим түсіп, этирапты қараңғылық қаплады.

Сол ирет Найман-Ана өзинің маңлайы қурып қалған мәңгүр баласынан алыс емес жерде, ашық далада жалғыз өзи түнеп шыққан еди. Оған қайтып барайын десе қорықты. Бағанағы жуань-жуань қасында бирге болып атырса қалай болады сонда.

Оның қыялына баласын қуллықтан азат етип, тәуекел өзи менен бирге алып кетиу керек деген ой келди.

Сарыөзекте бүйтип жалғыз өзи жуань-жуаньлардың түйесін бағып жүргенше, мәйли, мәңгүр болып, мейли хеш нәрсеге ақылы алыспай-ақ қойсын, не де болса үйде, ағайын-тууғанларының арасында болсын. Оның аналық бүйіри баласына усылайынша бурды да турды. Басқалар көнликкен жаманлыққа Найман-Ана көнликпеди. Өзинің қабызынан шыққан баласын құллықта қалдырғысы келмеді. Тууылған жерине барғаннан кейін, қәпелімде балалығы есине түсіп, ақылы еніп кетіп жүреме еле...

Азаңда Найман-Ана тағы Ақмаяның белине миніп алды. Алыстан оралып, жоллар менен айланып, ал түни менен жылыслап, қашықлап кеткен түйелерге кем-кемнен жақынлап бара берди.

Жайылып жүрген түйелерди көргеннен кейін сол этирапта бирең сараң жуань-жуань жоқпа екен, деп ол бираз ұақытқа дейін сер салып қарап турды. Басқа хеш кимнің жоқ екенін билгеннен кейін, Найман-Ана баласының атын айтып шақыра баслады:

— Жоламан! Хә Жоламан! Аман жатып турдың ба, қулыным!

Баласы бурылып қарады. Анасының дауысы қуғанғанынан толқынланып, үмитленип еді, бирақ баласы тек дауыс шыққан тәрепке қараған екен.

Найман-Ана баласының сана-сезимін оятыу үшін тағы да дауыслады:

— Өзинди ким деп шақыратуғын еді. Өзиннің атыңды ядына түсир! — деп шыр-пыр болып жалынып өтиніп етті Анасы. Сенің әкен—Дөненбай, сен соны да билмейсең бе? Ал, сенің атың—Мәңгүр емес, Жоламан! Бизлердің саған бул атты қойғанымыздың себеби, найманлар шожып көшіп киятырғанда жолда тууылып едің. Сөйтіп сен тууылғанда жолда үш күн иркилип, үш күн той болған еді.

Бул айтылғанлардың хеш биреуі баласына тәсир етпесе де, қәпелімде сөніп қалған санасында бир нәрсе жылт етип кетпеспекен деген тәме менен анасы сөйлей берди. Найман-Ана қатты жабылғанлықтан, қайтып ашылмайтуғын қапыны жулқылап атырғанын билмеді. Сонда да өзинің айтқанынан қайтпады:

— Ядына түсир, атың ким еді, сенің? Сенің әкен—Дөненбай!

Соңынан ол баласын, өзине арнап алып жүрген қоржынындағы азықтан ауқатландырып, суу беріп, оған бесик жырын айта баслады.

Бесик жыры баласына жүдә жағып кетти. Сонлықтан да бесик жырын тыңлап отырғанда талақтай болып кеткен бетінде сәл-пәл жыллы шырай пайда болғандай сезилди. Сол ұақта анасы оған бул жуань-жуаньларды тәрк етип, тууылған жерине қайт, деп тәсирдің зарын етип қақсады. Мәңгүр малды таслап, бир жаққа кетіп қалууды қыялына келтирмеді. Яқ, болмайды, хожайыны оған малды таслап хеш қайда кетпейсең деп қойған. Ол пададан айрылып хеш қайда кетпейди.

Найман-Ана тағы да тас болып бекитілген қапыны думпишлеп атырғандай бир айтқанын қайталап:

— Ойлан, кимнің баласысан? Атың ким сенің? Сенің әкен—Дөненбай!—дей берди.

Өзин жәнсіз қыйнап атырғанына түсинбеген ана байғұс сөйтіп турғанда арадан қанша ұақыт өткенін билмей тек, кешегі түйели жуань-жуаньның паданың шетине жақынлап қалғанын сезіп, бирден шоршып кетти. Бул ирет ол тәуирақ жақынлап қалған екен, түйени қатты айдап киятыр.

Найман-Ана егленип турмастан Ақмаяға миніп алды да бирден дәһип кетти. Бирақ, жайлаудың екінші тәрепинен түйели киятырған тағы бир жуань-жуань көринди. Сол ұақта Найман-Ана екеуінің арасы менен Ақмаяны қатты желдирип өтті. Тез жүретуғын Ақмая алға озып кетти де, найзалары шошанласқан жуань-жуаньлар изинен қыйқыұласып келе берди. Оларға Ақмаяға жетиу қайда! Олар өзлерінің сабылақ жүнли түйелерін мәзи өңкенлетіп, кем-кем кейінлеп қала берди. Ақмая болса үстиндегі Найман-Ананы өлимнен аман алып қалып, Сарыөзектин кеңислигинде, олар жете алмайтуғын дәрежеде зымырап кетти.

Ашыуға буулыққан жуань-жуаньлар барғаннан кейін оның мәңгүр баласының астын жер, үстин тепки қылғанын ол билмеген еді. Мәңгүрди урды не, урмады не. Бирақ айтатуғыны тек:

— Ол маған анаңман дей береди, — деди.

— Хеш қандай анаң емес. Сенің анаң жоқ! Сен оның неге келип жүргенін билесең бе? Оннан хабарын

бар ма? Ол сениң малақайынды жулып алып, басыңның бир қабат терисин сыйырып тасламақшы! — деп қорқытты олар маңлайы сорлы мәнғүрди.

Бул сөзди еситкен ұақытта мәнғүрдің түрінде қан қалмай аппақ болып, қап-қара бети сурланып кетти. Ол мойнын ишине тартып мықшыйды да, малақайын еки қоллап басыуы менен дөгерегине тез-тез қәуипсинип қарап, қолға түскен жабайы хайұандай жыйырылып қалды.

— Сен оннан қорықпа! Мә, усла!—деп жасы үлкен жуань-жуань оның қолына оқлы-садақты услатты.

— Ал, қәне, гөзлеп ат! — деп кишкене жуань-жуань өзінің қалпағын аспанға зыңғытты. Мәнғүрдің атқан оғы, ғырланып түсіп киятырған қалпақты тесип өтті.

— Мынаның мергенин-ай! деп хайран болды, тесилген қалпағын қолына алып көріп турған жуань-жуань.

Найман-Ана болса уясынан үркітип ушырылған қустай шырылдап, Сарыөзекти айланып жүрди де қойды. Енди не ислеп, не қыларын да билмеді. Жуань-жуаньлар жайылып жүрген малларды мәнғүр баласы менен қосып, бул жерден басқа жаққа өзлериннің үлкен ордасына жақылатып айдап кетермекен, ямаса Найман-Ананы услап алыу ушың бир хийле ойлап талбармекен. Не қыларын билмей, таса-таса менен айланшықлап, аңлып жүргенде, еки жуань-жуаньның да өр итеги маллардан алыслап, қантып баратырғанын көріп қатты қууанып кетти. Олар екеуи алды-артына қарамай қатарласып кетип баратыр. Найман-Ана олардың изинен көп ұақытқа дейин қарап турды да, олардың қарсы биротала семгеннен кейин, баласына қайтып айланып барыуды ойлады. Енди ол баласын қалай болмасын өзи менен бирге алып кетиуге бел байлады. Мәнғүр болса боладыдағы—мәнғүр болғаны баласының айыбынан емес, тәғдирдің дегіши солай болған шығар, душпанлар оны бундай күнге сазыуар еткен, бирақ анасы оны қуллықта қалдырмайды. Мейли, басқыншы олардың қолға түскен жигитлерди қәйтип жазалайтуғының, қәйтип ақыл-естен айырып, қалайынша аяқ-асты етип қорлайтуғының найманлар көріп, бул иске ар-намысы қозып, жау-жарағын асынатуғын болсын. Мәселе жерде емес. Жер хәммеге де жетер едидағы, бирақ жуань-жуаньлардың берип атырған

қорлығының хәддинен асқанлығында болып тур...

Усындай қыяллар менен баласына киятырған Найман-Ана оны қалай инандырып, қалай көндиретуғыны ойлап, усы бүгин түнде оны қалай болмасын алып қашпаса болмайтуғын шешимге келди.

Геүгим түсіп кеткен еди. Сарыөзектин кең даласының үстин қызғыш сәуле қаппап, сай менен саласына гүнгирт көлеңке түсіріп атырған тағы бир түн басланып киятыр. Есап-сансыз бундай түнлердин қаншасы өз нәубети менен өтип хәм еле алда қаншасы бары намәлим еди... Ақмая үстиндеги ийесин, ызғып жайылып жүрген түйелерге қарай сыпыртып басып алып киятыр. Батып кеткен қуяштың қызғыш сәулеси еки өркештин аралығында отырған оның сүлдерин аңлатып жиберди. Әтирапына алаңлап киятырған Найман-Ананың бет-әлпеті бозарып, суслы көринеди. Шашының ағы да, бетинің әжимлери де ишки ой-сезимлериннің тәсири урған жүзи менен көзлери де, Сарыөзектин геүгиминдей муңлы хәм намәлим еди... Ол жайылып жүрген түйелерге де араласып, дөгерегине қарап киятыр, бирақ баласы көринбейди... Үстине гөне-көкси хәм қоржын тасланған, түйеси, буйдасын сүйретип, емни-еркин жайылып жүр.

— Жоламан! Шырағым мениң, Жоламан, қайдасан сен? — деп шақырды Найман-Ана.

Хәш ким көринбеди, хәш ким дауыс та бермеді.

— Жоламан! Қайдасан сен! Бул мен сениң анаңман! Қайдасан?

Соның арасында ол зәрреси қалмай қорыққанлықтан жән-жағына алаңлап, түйениң тасасында дизерлеуи менен садақтың сериппесине оқ салып, тартып, буның өзин гөзлеп отырған мәнғүр баласын абайламай қалды. Атайын десе қуяштың батар алдындағы қызғыш сәулесине көзи қамасып, қолайлы ұақытты күтип отыр еди.

— Жоламан! Балам мениң! — деп оған не болғанын түсине алмай сескенип дауыслады анасы. Түйениң үстинде артына бурылып:

Атпа!—деп Ақмаяның басын бура бергени де сол, зың етип зуулаған садақтың оғы, шеп жақтағы қолтығының астына ғырш ете қалды.

Әжел оғы оған усылайынша тийген еди. Найман-Ана еки бүкленип еңкейип, Ақмаяның мойнынан құ

шақлап, әсте-ақырын қулап түсе бастады. Бірақ ол жерге жылжып түспесінен бұрын, басындағы ақ жаулығы желбіреп ушып, демде қусқа айланды да пырлдап баратырып; «Кимнің баласы екенінди есине түсир? Атың ким сениң? Сениң әкең Дөненбай! Дөненбай! Дөненбай!—дей берди.

Соннан бери түнге қарай Сарыөзекте Дөненбай деген қус ушатуғын болыпты. Хәзир де сол қус түнде жүрип баратырған жолаушыға жақынлап келип: «Ойлан, кимнің улысаң? Кимнің? Сениң атың ким? Атың? Сениң әкең—Дөненбай, Дөненбай, Дөненбай, Дөненбай, Дөненбай!» — деп бираз жерге дейін қапталласып ушып баратуғын қусайды...

Найман-Ананың жерленген орны Сарыөзекте Ана-Бейит қәбирстанлығы деп аталып кетеди.

Ақмаядан көп боталақлар тууылды. Олардың урғашылары ақ болып, мақтауы әтирапқа таралып, ал еркектері болса хәзирги Боранлы Қаранар қусап қариренде күшли болып тууылған.

Хәзир Ана-Бейитке жерлениуге алып киятырған мархум Қазанғап бірдейине Қаранардың шығысында гән бар, бул сол Найман-Ананың өлиминен кейин Сарыөзекте қалған Ақмаяның туқымынан дей беретуғын еди.

Едиге, Қазанғаптың бул гәпине қауып түскен еди. Неге инанбас екен... Қазанғаптың бул гәпиниң ырас екенлигин Боранлы Қаранар дәлиллеп турған жоқ па?... Қаншама жақсы хәм жаман күнлер басынан кешип атыр,—соның бәриненде оны Қаранар алып шығып киятыр. Ал, буның аузынан ақ көбик шашылып, жараған уақыттағы ингенлердің изине түсип жүрген күнлерин қудай көрсетпесин. Хәкисине тап нағыз қыстың қақаман боранлы күнлеринде жарайды. Қыстаңдыранып хуулейди, бул да ыңыранады да, жүдә қорқынышлы түс алып кетеди. Қәхәрли еки қыс қатарынан келеди. Бундай күнлери Едигениң отырып берекети болмайды. Бир мәрте ол Едигени қатты иренжитти. Егер мәселен, айтайық ол адам болмай, қандай да бир ақыллы мақлуқ болғанда Боранлы Едиге, Боранлы Қаранардың сол өрескилигин хеш қашан да кеширмеген болар еди. Мәүсим-мәхәлинде жарап жүрген түйеден не күтиуге болады. Онда турған да хеш нәрсе жоқ.

Бул тек гәптин ийни келгенде айтылып отырған нәрсе ғой. Болмаса тилсиз хайуанға өкпелеуге бола ма, әуелде болажақ ис шығар. Қаранардың оған не қатнасы, не жазығы бар? Оның жөн-жосағын Қазанғап жақсы билетуғын еди, пақыр. Қазанғап еди, сонда кәтқудашылық еткен. Болмаса Едигениң ауҳалының қандай болып кетерин ким биледи дейсен.

1952-жылғы жаздың ақыры, гүзге таман сол мәхәлдерди Боранлы Едиге бахытлы күнлер деп санап, айрықша бир жыллы сезим менен ядына түсирди. Тап бир көраматы бардай Едигениң айтқаны арбадай тууарылып алдына келди. Сол дозағы шыққан қатты ысыдан Сарыөзектиң гесирткелери үйлердің босағасына сая излеп келип жүрген күнлерден кейин августтың орталарында хәуа райы бирден өзгерип кетти. Мыс қайнаған ысының хәуири басылып, әтирап кем-кемен салқын тартып, ең болмаса түнге қарай тыныш уйықлау мүмкин еди. Жылда-жылда болмаған менен Сарыөзекте бундай ысы хәр дайым жағдайлы жыллар да болып турады. Бунда қыс бирдейине қатты келеди, ал жазы гейде салқын болады. Буның бундай болатуғышының мәниси Елизаровтың айтыуына қарағанда аспанның жоқарғы қатламындағы хәуа ағымлары бағдарларын өзгертип, үлкен-үлкен жылжыулар жүзеге келгенде болады екен. Елизаров усындай әжайып әңгемелерди айтқанды жақсы көретуғын еди. Оның айтыуына қарағанда жоқары аспанда көзге көринбейтуғын нәхән-нәхән самал-дәрьялары болады екен. Тынбай ағып туратуғын бундай самал дәрьялары жер шарын «жууып-шайып» турады екен. Сол самаллар айланып желлиген Жер өз «көшеринде» шырланып турады, уақыт ағымы дегенимиз сол қусайды. Елизаровтың айтқанларын тыңлап отырып, жалықпайсаң. Бундай кеулли ашық адамлар сийрек ушырасады. Боранлы Едиге Елизаровты қатты сыйлайтуғын еди. Ол да Едиге десе жанын үзеди. Әне сөйтин Сарыөзекке анда-санда жан сауғалайтуғын салқын самал алып келетуғын сол аспандағы самал дәрьялары гейде-гейде бәлентликтеп төменлеп, Гималайдың бийик шыңларына барып тиреледи екен. Гималай қайда, биреу қайда, қудай бил-

син оның қанша қашықтықта екенін, бірақ жер шарының мұғдары менен алғанда қашық емес те шығар сол. Соның менен Гималайға барып тирелген сол дәрьялар илажсыздан кері қарай бурылды да; Индия менен Пакистанға қайырылмастан (ол жерлердегі ыссылық сол тұрысында өзгермей қала береді). Сарыөзектің үстине келіп ийримленип тұрады. Себеби Сарыөзектің даласында иркіниш болатуғын хеш нәрсе болмағанлықтан, оның үсті теңіздің бетіндей тептегіс болып тұрады, ақыры. Солай етіп сол дәрьялар Гималай беттен салқынлық алып келетуғын болса керек.

Қалай деген менен сол жылы жаздың ақыры, күзге таман қауа райы жанға жағымлы болды. Сарыөзекте жауын жүдә сийрек болады. Хәр дайым жауын жаўса, ол біраз уақытқа дейін адамлардың ядынан шықпай жүретуғын еді. Бірақ, сол рет жауған жауынды Едиге өмір-өмірінше умытпастай болды. Дәслеп аспан бултласты. Бірдейіне ашық болып, аптаптың тәсірінен ақшаңылтыр тартып тұратуғын аспанда бултлардың пайда болғанының өзі көзге елеспесіздей сезилді. Соңынан дем алыу қыйынласып, қауа ауырласып кетті. Сол күні Едиге тиркеуші еді. Разъездің туйық жолында шағыл тас пенен қарағай шпаллардан босаған үш платформа тұр. Жүк жаңарақта түсірілген еді. Қәдимгідей басшылар «бол-ха-болды» салып қыйқыуын жеткереди, сөйтсе ондай басабас болатуғындай хеш нәрсе жоқ екен. Жүк түсірілгеннен сон да бір күнге дейін туйықтағы платформа бос тұрды. Ал, жүк түсірілген уақытта хәммеси де Қазанғап, Әбиұталип, Зарийпа, Укибала, Бийке бәрі де бул асығыс жұмысты тез болып таслауға жұмыла киристи. Ол уақыттары жұмыстың бәрі де қол менен ісленетуғын еді. Сондағы ыссыны айтсаң-ә! Усындай жанып тұрған ысыда келер ме хәкисине сол платформалар да. Жүкті түсіріу керек пе?—түсіріу керек. Илаж жоқ. Ислей берсең. Ыссыға талықсыған Укибаланың басы айлапып қайыт етіп жиберди. Шпаллардан еріп шығып атырған қарамайдың ийісіне шыдамай үйіне қайтып кетті. Соңынан ысыдан көзлери мөлерискен балларының жанына барсын, деп қалған қатынларды да қайтарып жиберди. Тек еркеклер барлық ауырманлықты

мойынларына алып, тиркестей тартылып жүріп жұмысты тамамлады.

Ертеңіне, жауын жауатуғын күні, бос платформалар өткініш жүк вагонларға тиркеліп, Қумбелге қайтарылатуғын болды. Паровоз барып-келіп ана жолдан мына жолға түсіп, вагонлар тиркеліп боламан дегенше Едиге әскерий моншадағыдай қапырық ысыдан еитігіп қалды. Бүйтіп бууындырған қапырықтап, күннің шыжғырып тұрғаны абзал еді. Паровоздың машинисті де асықпайтуғын сал бөксе адам екен бир. Хәр саатта шай қасық пенен бир жутқандай етіп, ертеңгі исти кешке қарай сүйрей береді. Ал, булар хәр вагонның астында бүкленип, мықшынып, жер бауырлап жүргені. Шыдамай кеткен Едиге сонда, сол машинистінің заузаддынан қайтарып жиберди. Ол да бунның сыбағасын берди. Пештің хәуірі урып тұрғандай паровоздың кабинасында отыруу оған да жағып тұрған жоқ. Ысыдан адамлардың мийі ауылжып кеткен еді. Құдайға шүкір ақырында жүк поезды да кетті-ау. Босаған платформаларды да тиркеп алып кетті. Соның арасында жауын бірден нөсерлеп қуйды. Жердің үсті дүсірлеп, көбіклер дөңгеленип шоршып, тақыр жерлерге демде суу жыйналып, улы-самбырлы болды да қалды. Егер ырас болатуғын болса Гималайдың қарлы шыңларының салқын ығаллығын өз бойына жәмлеген жауын, көзін жақсылық көрсін, бир жауды ма дейсең. Пах, Гималай болғаныңа сенің! Құдирет деп усыны айтса болар! Едиге үйіне қарай кетті. Неге солай еткенін өзі де билмейді. Тек, қашқысы келген, жауын жаўса адамлардың үйге қарай, ямаса бир бастырманның астына өзін уратуғын әдеті болады. Болмаса бундай жауыннан қашыудың не керегі бар? Едиге буған Қутыбаевлар үй-иші Әбиұталип, Зарийпа, екі баласы, Дауыл менен Ермек хәммеси қол усласып жайының қапталында жауынның астында ойнап жүргенін көргеннен кейін түсінді. Едиге буған хайран қалды. Олардың жауын жауғанына қууанып, ойнап жүргеніне емес бірақ, тап жауардың алдында ғана Әбиұталип пенен Зарийпа үйіне қарай адымды кеңнен урып, асығып баратыр еді. Асығып баратырғанының себебін енді биліп, сүйсінгенінен хайран болды. Сонда олар жауын астында балалары менен бірге болғысы келген екен. Бундай хаял Едигенің басынан келмеп еді. Олар

болса шелеклеп куйып турған жаўынның астында қайтып баратырып Арал теңизинин айдынына қонған газлардай тапырласып хәм шаўқымласып атыр. Бул жаўын олар үшін аспаннан түскен мут байрам еди. Сарыөзектиң шөлистанында жүрип, жаўынға қурықулақ болған байғуслар Боранлы бәндиргисинде демде өтип кететуғын қуўанышлы минутлардың йошына илескен мыналардың бул ойынын көргенде Едиге гә қуўанып, гә муңайып, гә күлкили көринип кеўили бир түрли болып кетти.

— Едиге, қәне берман кел! — деп даўыслады сызғылап куйып турған жаўынның арасынан Әбиұталип қолын былғап.

— Едиге ғой! — деп балалар да оған қарай жуўырысты.

Екисин толтырып үшке қараған кишкеге Ермек жаўынға ентигип, қуўанғанынан аўзы жайқылып, Едигеге қарай қушағын жайып жуўырды. Едиге де оны жақсы көретуғын еди. Оның көзлери сөз бенен тәрийп-леп болмайтуғын дәрежеде қуўаныш хәм ерликтің тәсиринен жайнап кеткен екен. Едиге оның қолынан тутып алып, шыр гүбелек айландырып жиберди де, не қыларын билмей аңырайып қалды. Улыўма Едигениң олардың бул ойынына араласқысы келмеген еди. Соның арасында тасада турған Едигениң қызлары Сәўле менен Шарапат бақырыўы менен жуўырысып келди. Олар Қутыбаевлардың шаўқымынан сетем алып үйден шыққан екен. Олар да қуўанышлы еди. «Аға, қәне жуўырысайық!...» — деди екеўи бирден. Едигениң делбелікке түсип, аңырайғанды қойыўына усы себепши болды. Енди олардың бәри қосылып, шелеклеп турған жаўынның астында ойынға кирисип кетти.

Едиге бул ала-пасырлыда кишкеге Ермекти сүринип кетип, суўға жығылып, суў жутып қалар деп қолынан түсирмеді. Әбиұталип болса оның кишкеге қызы Шарапатты арқалап алды. Сөйтип екеўинин жуўырысықанына балалардың төбеси көкке жеткендей қуўанысты. Едигениң қолында аяқ-қолы тынымсыз сәрреңлеп, шақалақ атып жүрген Ермек, жаўынға шақалып қалғанда суў-суў бетин Едигениң мойнына үкелеп, дәрхәл кишкеге қоллары менен оны қатты қушақлап алды. Нәрсетениң бул қылығы адамның жанын жибитип жибергендей балаларының Едигеге баўыр басып, қыйғырып

қуўанғанын көрип Әбиұталип пенен Зарийпаның кеўили толып қалды. Олардың бул көз-қарасларын Едиге бирнешше ирет сезген еди. Едигениң өзи де, қызлары да Қутыбаевлар баслаған жаўын астындағы кеўилли бул ойынына шын жүрегинен ырза болып, далыйып қалды. Зарийпаның соншама сулыў екенлигине, Едиге сонда ериксиз түрде дыққат аўдарған еди. Жаўын оның қап-қара шашларының талшықларын бетлерине, мойнына, ийинлерине жабыстырып, жайып жиберип, төбесинен табанына дейин саўлап аққанда ҳаял кисиниң жас демеси — буғағы да, билеклери де бели де, жалаң аяқларының топ-толық балтырлары да дараланып билинип, шаң-тозаңнан жуўып-шайылған ҳасыл тастай көздин жаўын алып шыға келди. Көзлеринде болса еркелікке тәп қуўанышлы наз жылўаланып, бахтияр күлкиден ашпақ тислери жарқ-журқ етеди.

Сарыөзекке жаўын қанша жаўса да, түйени қасық пенен суўғарғандай жуғым болмайды. Қар болса басқа гәп, — ол әсте ақырын ерип, жерге сиңеди. Ал, жаўын қаншама көп жаўса да, алақанда турғап сынап-тай, бәленттен пәске қарай сай-салаға жылжып кетеди. Сөйтип улы-дүсирли болып шашырап, сонында, жоқ болып кетеди.

Мине, жаўын шелеклеп куйған бирнешше минуттан кейин-ақ үсти көбикленген суў, ийренлеген жыралар менен тез хәм қатты шаўлап аға баслады. Сол уақта боранлылар сол жыраларды батпақлап, суўға ләгенлер менен наўаларды салып сүйрейди. Балалардың үлкени Даўыл менен Сәўле ләгенлердиң ишине минип алды. Кишкентайларын да наўаларға мингизіўге туўра келди, суўда олар да жүзди...

Жаўын еле жаўып тур. Ләген менен жүзиўдин қызығына түсип олар, қызық-қызық пенен темир жолдың ғырра жағасына келип қалғанын да билмей қалыпты. Тап сол уақытта Боранлы разъездиниң тусынан жолаушылар поездда өтип баратыр еди. Вагонлардың әйнек-қапыларынан ярым белине дейин сыртқа шығып анталасқан адамлар, шөлистанның бахытлы бийшараларына анталасып қалыпты жүдә. Олар шамасы:

«Әй, суўға батып, кеткендер! Мантығып қалмаңдар!» — деп бақырысып, күлисип хәм ысқырысып баратырған еди. Боранлылардың жаўынның шашық суўында бүй-

тип жүриси оларға тәуір-ақ ерси болып көринсе керек. Жауын жууып баратырған поезд зуулап етип кетти. Ондағы, жанағы адамлар бир-еки күннен кейин дийди-леген жерине жетип барған соң, бунда көргенлерин басқаларға дөстан етип айтып берип отыратуғын шығар еле.

Зарийпа жылап турған сыяқлы болып көринбегенде, Едиге тап усылайынша ойламаған да болар еди. Басына шелеклеп суу куйылып турғандай болғанлықтан, адамның жылап, я жыламай турғанын айырыу да қыйын екен. Сөйтсе де Зарийпа жылап турған еди. Сол турысында ол жылағанын билдиргиси келмей өтирик күлген болды, өксигенин басыуға тырысып, бақырып, шақалақ атып күледі, әжайып бир сыпатта кеуилли болып көрингиси келеді. Албыраған Әбиұталип дәрхәл оның қолынан услап:

— Саған не болды? Мийиң айланды ма? Үйге жүр, кетейик,—деді.

— Яқ-ққ, жайша, лық-лық тийди,—деді Зарийпа.

Олар ғайыптан келген жауынның қызығына қумарларын қандыруу үшін тағы да балаларға айналысып, ойната баслады. Едигениң кеуили бир түрли болып кетти. Бул жүристе булар ғой бир урғлам суу, бир тамшы жауынға зар. Ал, басқа жерлерде адамларға жауын таңсық емес, олар шыршадай мөлдир сууға қалегенинше шомылады, балаларға ғамхорлығы да, турмыс шараяты да пүткиллей басқаша. Солардың бөринен қура-лақан қалып, сол қызықлардың ушлығын да көрмей, шетте қалғаны қандай қыйын-ә. Бир жағынан оны әрман етип, ойлаудың өзи де азап. Балаларды бөнелеп бир кеуил көтериспени баслаған Әбиұталип пенен Зарийпаны қолайсыз жағдайда қалдырмау үшін Едигениң бул ойынды таслап кеткиси келмеді.

Жауын еле жауып тур. Балалар да, үлкенлер де қумарлары тарқағанша ойнады. Енди олар үйли-үйине қарай дағысып, жууырысып кетти. Қутыбаевлар үлкен-кишили болып, ғаздай қатарласып, қол уласып жууырысып баратырғанда Едиге олардың артынан қарап, хәм аяды, хәм сүйсинип турды. Хәммеси де малпақ-салпақ. Сарыөзек те бир күн де болса жайнап-жаснап қалды.

Кишкене қызын көтерип, үлкенни жетеклеген Едиге

өз үйиниң босағасына жетип келди. Булардың түрин көрип Үкибала шоршып кетти.

— Әйипбей, сизлерге не болған? Түрлериниз неге усап кеткен түе?

— Қорық па, анасы,—деп Едиге хаялына тәселле берип күлди.— Атан мәсирсе, тайлақ пенен ойнайды деген гәп бар....

— Бәсе, өзиңде соған мегзеп, турсаң,—деп тәне қылып күлди Үкибала.— Қәне, шешиниңлер, сууға түскен тауықтай сүмирейисип тура бермей.

Жауын бул қатарда тынған менен бирақ гүлдирманың гүркирегени таң атқанша алыстан еситилип турды. Соған қарағанда Сарыөзектиң бир жерлерине жауын еле жауып атырған болса керек. Түн ишинде алыстан еситилген гүлдирмаманың дауысынан Едиге бир неше рет шоршып оянып кетти хәм хайран болды. Арал жағасында ғой гүлдирмама тап тас төбесинен гүркиресе де оянбай уйықлай беретуғын еди. Ол жақта гүлдирмама жийи-жийи гүркирейди. Уйқысы ашылып кеткен Едиге алыс-алыста, кеп даладың хәр жер-хәр жеринде собалақланып жарқ-жарқ еткен жасынның әйнекке дир-дир етип шағылысқан сәулесин көзи жумылыулы болса да сезип жатты.

Сол ақшам Едиге түс көрди. Түсинде ол тағы урыста, айқыш-уйқыш снарядтың арасында жатыр екен. Бирақ снарядлар тым-тырыс ғана болып түседі. Жарылған жердин топырағы да аспанға сес-семирсиз көтерілип, қап-қара болып жайылып, турады да, ап-ауыр болып, әсте-ақырын жерге жайылып түседі. Усындай бир жарылудың пәти оны бәлентке ушырып жиберип еди жүрегі суулап қорқынышлы бир туңғыйық тереңликке қарай бираз уақытқа дейин төмен сарқыды. Буннан соң ол атакаға шығып, жууырды. Атакаға шыққан сур шинельли әскерлер дым көп еди, бирақ олардың түр-түсин айыруудың итималы болмады. Тек, жеңлерине автомат илдирилген қуры шинельлер өз-өзинен желбиресип жууырып баратырған сыяқлы болып кетти. Сол шинельлер «Ура!» деп бақырған уақта, Едигениң қарсы алдынан көпелимде үсти-басы суу-суу болып, шақалақ атып күлген Зарийпа шықты. Япырмай-ә, бул қалай болғаны? Үстинде жуқа шыт көйлек, шашының өрми тарқатылып жайылып кеткен, бет алдынан суу сарылдап аққанына қарамастан ол тынбай күле бере-

ди. Едигеге иркилиуге болмайтуғын еди, атакаға кетип баратырғаны есинде бар, ақыры. «Сен неге бүйтип күле берсең, Зарийпа? Буның ақыбети жақсы болмайды»,—дейди оған Едиге. «Мен күлип атырған жоқпаң, мен жылап атырман»—дейди жауын суулары бет-аузын жууған Зарийпа күлип турып...

Ертеңине ол бул көрген түсин Әбиұталип пенен оған айтқысы келип те турды. Бирақ, ойланып қалды, түси жақсы емес едидағы, ақыры. Адамлардың кеуилине артық-аспай гүлгула сала бериудің не кереги бар....

Сол үлкен жауыннан кейін Сарыөзектің үстинең ыссылықтың хәуири серпиліп, Қазанғалтың айтқанындай жаздың да сыйы питти. Буннан соң да ыссы күнлер болды, бирақ бурынғыдай емес, күннің қәхәри қайтқан еди. Сол күнлер Сарыөзектің жанға жайлы қоңыр салқын гүзинің басламасы болды. Боранлының балалары да әптап ыссыдан қутылды. Олар қайтадан шыйрақласып, қайтадан олардың кеуилли дауыслары қоңыраудай сыңғырлай баслады. Соның арасында Қумбелдеги станцияға Қызылордадан қауын-ғарбыз келди деген хабар да жетти. Боранлылардың тайын поездың салып жиберейік пе, ямаса өзлери келип алып кетемекен, қәлеуи билсин депти. Едиге усыны сылтау етип пайдаланып қалды. Разъезддің баслығына:—Өзлери-миз барып алып қайтпасақ олар ирик-шириги менен мүррик-сүрригин жиберип отыра береді деп көндирди. Баслық келисим берди.

— Яқшы,—деди ол. Қутыбаев пенен бар да сайлап алып қайт. Едигеге кереги де сол еди. Әбиұталип пенен Зарийпаны балалары менен қосып бір күн болса да Боранлыдан былайыраққа алып кеткиси келди. Өзинің үй-ишинің де самаллап қайтқаны шеп болмайды. Сөйттип, еки хожалық бала-шағасын алып азан менен Қумбелге баратуғын поездға минип кетти. Үстилерине тәуір кийимлерин илдирип алды. Өзлери де бір жасап қалды. Балалар ертектелер елине саяхатқа баратырған сыяқты жайқыйысып отыр. Жол бойынша кеуиллери алып-ушып, ананы-мынаны сорай береді:— Ол жақта теректер өсе ме?— Өседі. Ол жақта жасыл шөптер бармекен?— Аўа, жасылы да бар, қәттеки гүллери де бар шығар-аў? Жайлары бийик пе, көшелеринде машиналар зынғын жүре ме? Қауын-ғарбыз қанша жесең де

таусылмай ма? Ол жақта мороженое бар ма? Ол жақта теңіз бар ма?

Булар минген жүк вагонының шала жабылған қапысынан зуулап кирген самал, жанға жайлы бір қәлипте есин тур. Қапыдан балалар түсип кетпесин деп кеселеп тақтай қойылса да, сақлықта қорлық жоқ дегендей қапыға кирер ауызда астыларына бос ящиклерди қойып, Әбиұталип пенен Едигенің өзи қатар отыр еди. Хәр қыйлы әңгиме-гүррин хәм балалардың сорауларына берилген жууап пенен жол да қысқарып киятыр. Хәммесинің бирге киятырғанлығына да, қауа райының салқынлығына да, балалардың шад болып ойнағанларына да Едигенің кеуили питип, биротала ырза болып отыр. Ол балалардан да бетер Әбиұталип пенен Зарийпаның киятырғанына қууанды. Екеуинің де түри жайнап, ашылысып кетти. Шамалы уақыт болса да екеуи де мұдамы иштен түтеген ууайым ойынан серпиліп, еңселери көтерилип халық қатарына қосылғандай болып қалды.

Зарийпа менен Укибала хаялларға тән әжик-гүжик әңгименің қызығына түсип кеткен еди. Булардың усындай бахытлы мәхәллерин көриудің өзи қандай гәнийбет дейсен. Усындай болыуы керек ғой өзи, адамның бахытлы болыуы ушын аса байлықтың кереги жоқ. Едиге сонда ишинен Қутыбаевлардың азаптан биротала бир жақты болып қутылып, Боранлыға үйренисип, кеуиллерин алағанда ететуғын тосқынлық болмаса екен деп тиледи. Ийни ийинине тийип, Әбиұталиптің өзи менен қатар отырғанына хәм өзине Әбиұталиптің арқа сүйейтуғынына, артық-аспай сөздің басына барыспай-ақ бирине-бири түсинетуғыны қандай жақсы. Едиге Әбиұталиптің ақыллылығына, сабырлылығына, әспиресе, бала-шағасы десе жанын үзетуғын пидайылығына, соның ушын да руухын түсирмей бар жигерин сарплап жүргенлигине тән беретуғын Әбиұталиптің айтқанларын тыңлап отырып Едиге мынандай ликирге келди: адамның адам баласына ететуғын ең ардақты жақсылығы өз бала-шағанды көргенли, билимди етип тәрбиялаудан артық хеш нәрсе жоқ екен. Балаңды биреу асырап, биреу бақпаса, шамаң келсе өз қанатыңның астынан шығармай, хәр күни, кем-кемнен балаңның санасына адамгершиликли азамат болыудың жөн-жосағын сиңире берсең, басқа не керек.

Мине, мынау Сабийтжанды алайық. Қишкентайынан баслап, интернатта да оқыды, институтта да оқыды, өз маманлығын асырыу бойынша хәр қыйлы жоқары курсларда да оқыды. Бийшара Қазанғап болса, бар тапқанын соның жолына шашып, мениң Сабийтжаным қатарынан кем болмасын деп еди, ақырында не болды? Билимли-хәммесин де биледи. Бирақ, өзи хеш дәртке аспайтуғын, қудай ессине бермеген талағында бийти жоқ қыйлы.

Сол сапары жолда олар қауын-ғарбыз алып қайтыу үшін Қумбелге бирге баратырғанда басы батқандай басқа қолайлы жердің рети болмаса, Әбиұталип Қутыбаевтың Боранлыда турақлап мөкан басқаны мақул деп ойлады. Мал сақласын, хожалығын көркейтсин, Сарыөзектин шөлистанында қолынан келгенше балаларын келе қылсын. Дурыс, бул жөнинде Едиге Әбиұталипке билгшсинип, ақыл-нәсият берген жоқ, бирақ Әбиұталиптин гөпиниң рәмаузине қарағанда, өзиниң де Боранлыны паналағандай ойы болса керек. Сол баратырғанында ол қысқа картошканы қайдан сатып алыуға болады, өзине хеш гөп, өзим етик пенен-ақ қыстан ешлеп шығарман, бирақ хаялым менен балаларыма байпақты қайдан сатып алар екенмен дегенди айтты. Сондай-ақ ол Қумбелде китапхана барма екен, бар болса, разъездегилерге жазылып алыуға берип турама екен деп қызықсынды.

Сол күни олар кешқурын орстағлылардың Боранлыларға бөлип берген қауын-ғарбызын алып, жүк тасыушы поезд бенен үйлерине қайтып келди. Балалар кешке қарай силеси қатыу шаршаса да, бирақ кеуиллери жүдә шад еди. Қумбелге барып ел-журт көрип, ойыншықлар сатып алып, мороженое жеп, тағы басқа көп нәрселерди көрип танысты. Станцияның шаштәрежанасында кишигирим бир уақыя болды. Үлкенлер балалардың шашын алдырды. Гезек Ермекке келген уақытта, ол қолда турмай тарбаяқлап, шыңғырып, шатақ салды. Хәмме тәуелле етип, жубатып атырса да, ол қорқып, әкесин шақыра берди. Соның алдында ғана Әбиұталип жақын жердеги дүканды көрип келмекши болып кетип еди. Зарийпа не қыларын билмей уялғанлықтан биресе қызарып, биресе бозара берди. Тууылғалы бери шашын алдырмаған едик. Буйраланып супсулыу болып турған шашын алдырыуға көзимиз қый-

маған еди, деп баласының тентекшилигин жууып-шаймақшы болды. Айтқанындай Ермектин шашы қап-қалын хәм қап-қара болып, анасының шашына усаған еди, улыума өзи де Зарийпаға тартқап, шашын жууып, тарағанда сүйсинип кетесен.

Ақырында болмаған соң Укибала Сәуленн шашын қырқыуға рухсат етти: ал, қарап тур, қыз да болса қорқпайды, сен тура бер, сөйтип. Ермекке шынында да бул гөп тәсир етип, көнлигип киятырған қусап еди, бирақ парикмахер машинкасын қолына алыудан тағы шыңғырып жылап жиберди. Соның арасында ишке кирип киятырған Әбиұталип көринди. Ермек әкесине қарай талпынды. Әкеси оны көтерип алды да, бауырына басып, баланы қыйнамау кереклигин түсинип, шаштәрезге:

— Кеширерсиз, тағы бир ретте келер, Қорықпайтуғын болып келермиз сонда... Асыгыудың кереги жоқ... Басқа уақта....

«Конвенция» авианосециниң бортында болып өткен айырықша уәкилликке ийе болған комиссиялардың арнаулы мәжилисиниң барысында, еки тәрәптиң келисими бойынша, орбитадағы «Паритет» станциясына тағы бир шифрли радиогарма жиберилди. Бул радиогарма Лесная Грудьта болып атырған 1-2 хәм 2-1 паритет космонавтларға арналған еди. Өзинше қандай да бир хәрәкет ислеуге тыйым салынады. Улыума Орайлық Басқарыудан арнаулы көрсетпе болмағанша орынларынан жылжымаңлар делинген еди, радиогармада.

Мәжилис бұрынғыдай құпия түрде өткерилип атырған еди. «Конвенция» авианосеци де бұрынғыдай Тыныш океандағы Алеут атауларының түслик жағалауында, хауа жолы менен алғанда Сан-Франциско хәм Владивостоктың дәл ортасында турған еди.

Әлемде галактика аралық уллы хәдийсе болғанын, Держатель жақтылық системасында цивилизациялы планета ашылғанын, ондағы ақыл-саналардың Жер бетинде жасайтуғын адамлар менен байланыс жасау тууралы усыныс еткенин дүньяда еле хеш ким билген жоқ еди.

Арнаулы мәжилесте еки тәрәптиң адамлары бири-бирин қууатлап, бири қарсы болып талас-тартыс қызып атыр еди. Комиссиялардың хәр бир ағзасының алдындағы столда басқа да қосымша материаллардан

тысқары 1-2 хәм 2-1 паритет—космонавтардың хаты да бар. Ондағы хәр бир пикир, хәр бир сөз бир неше тексерилди, сыннан өткерилди. Лесная Грудь планетасындағы ақыл-ойлы жанлардың тиришилигиниң хәр бир деталы бәринен де бурын жер жүзиндеги цивилизация, ири баслы еллердиң алдына қойған мақсети менен сәйкес келме, келмей ме деген болжаулар әтирапында лухта изертленип атыр еди. Бундай қоспалы хәм қыйын сауаллар менен жер жүзінде еле хеш кимниң басы шырылдыуға түспеген ақыры. Сонлықтан бул мәселени иркинишсиз, тез шешиу керек болды... Тыныш океанда самал бурынғы қәддинде есип тур. Қутыбаевлардың Сарыөзектиң жаз мәүсиминдеги шеннен тысқары ыссылығына шыдап, көрпе-төсегин арқалап, басының аўған жағына қаңғып кетпейтуғынын билгеннен соң боранлылар олардың бул жерде бас паналап қалатуғынына исенди. Әбиұталип Қутыбаев бурынғыға қарағанда тиришеленип, ырасын айтқанда, Боранлының күшенине мойнын усынып, көйлигейин деди. Разъезддиң турмыс-тиришилигине үйренисип те кетти. Аўыз суўды да, хожалыққа керек басқа суўды да поездың цистернасы менен тасып әкелип турған соң, өзгелер сыяқлы Әбиұталип те бул дүньяда Боранлыны қудайдың ғарғысына ушыраған жер деп айттыуға хақысы бар, әлбетте. Ал, гейде, бир мезгиллик жолдағы қудықтан суўды мес пенен де әкеледи. Бирақ, бул ис Едиге менен Қазанғаптан басқасының қолынан келе бермейди.

Аўа, елиу екинши жыллары тўе тап алпысыншы жылларға дейин разъездде тереннен суў шығаратуғын водокачка салынаман дегенше сондай болды. Ол ўақытларда бир водокачка болса екен деп хеш ким әрман да етпейтуғын еди.

Солай болса да Әбиұталип Боранлы разъездинде Сарыөзектиң даласын боқлап-бәләтлеген жоқ. Басына түскен қыйыншылыққа азаматларша қайыл болды. Былайынша айтқанда жердиң не гүнасы бар? Жер хеш кимниң алдында да айыплы емес. Бундай жерде турғысы келе ме, келмей ме, оны адамлардың өзлери ойланып көриуи керек.

Мине усындай жерлерде де адамлар мүмкиншилиги болғанынша орналасыуға бейимлесе бередн. Қутыбаевлар енди басқа баратуғын жер жоқ, Боранлыда орнығып қалыуымыз керек деген шешимге биротала келе-

мен дегенше хожалықтың анаў-мынаў жумысына ўақыт жетпейтуғын болып қалды. Темир жолдың ўазыйпасы, жумысы өз алдына, ол үйге қайтқаннан кейинги хожалықтың ғалма-ғалы да бастан асады. Пешти қайтадан қурып, қапының аңсақ-сансағын питеп, әйнектиң ғажыған жерлерин орнына түсирип, жайды сазлап, қысқа таярлайман деп жүргенде, Әбиұталип бас қасыуға ўақыт таппай қалды. Оның бундай жумысқа уқыбы да жоқлау еди, бирақ Едиге оны жеккесиретпей, балта-шөккиш дегендей қәле-күлелерин берип, керек-жарағын жеткерип турды. Үйиниң қасынан ура қазған ўақтында Едиге де, Қазанғап та қол-қабыс етти. Үшеўлеп ураны қазды да, үстине гөне шпал тахтайларды таслап, сабан менен бастырып, сыртын сыбап таслады. Бирли-ярым мал ойылып кетпесин деп муқиятлап қақпақ та иследи. Үлкенлер не ислесе соны ислегиси келип еликлеп, Әбиұталиптиң еки баласы аяққа орала берди. Гейде мәлел берсе де, олардың усындай етип жүргени кеўилли хәм жарасықлы еди. Едиге менен Қазанғап, Әбиұталиптиң хожалығының жубы жетисип кетиуи ойластырып, бир нәрсе ғамластырды. Бәхәр шыққаннан кейин бир саўын ингген беретуғын болып келисти. Дәслеп Әбиұталип түйени қәйтип саўыудың тәсилин үйрениуи керек. Түйе саўған менен, сыйыр саўған бирдей емес, әлбетте. Түйени түргелип турып саўады. Жайылып жүрген жеринде изинен барып, боталағын мезгилинде емизип, мезгилинде ажыратыу керек. Бота бағыу да өз алдына машақат... Оны да билип қойыу керек.

Боранлы Едигени бәринен де бетер қуўандырған нәрсе, Әбиұталип тек хожалық жумысларына айланысып қоймастан, Зарийпа екеуи еки үйдиң балаларына әлиппе оқытып, сүүрет салыуды үйретиу менен қатар Боранлының меңиреу даласының қыйыншылығынан қаймықпай шыдап, өзін шынықтырды. Әбиұталип Қутыбаев саўатлы адам еди. Китап оқып, өзінше бир нәрселерди жазып жүрмесе кеўили кеншимейди. Бундай адам менен дос болғанына Едиге ишинен мақтанатуғын еди. Сонлықтан да Әбиұталипти өзине бейим көре береди. Усы жерге тез-тез келе беретуғын Сарыөзекли геолог Елизаров пенен яр-дос болыуы да тегин емес. Едиге бурыннан билимли, оқымыслы адамларды хұр-

метлейтуғын еди. Әбиұталип те көп нәрсени биледи. Бірақ, ашылысып сөйлеспей, ынжыла береді. Сөйтсе де Едиге екеуі бір сапары жыртылысып сөйлесті.

Сол ирет темир жолдың жұмысынан кеш қайтқан еді. Күн бойы разъездден жеті шақырым қашықтықтағы жолдың бірдейіне қар басып қала беретуғын жерге қар иркетуғын тосқауыл ісledi. Гүз жаңа басланып киятырса да қысқа хәзирден баслап таярланбаса болмайды. Әне, сөйтіп екеуін аұылға қайтып киятыр еді. Кешқурынғы хаұа райының ашық хәм тынықтығы адамды әңгимелесіуіге бейімлестиреди. Бундай кешлерде Сарыөзектиң даласы ашық-жарық, тымық күнде қайықтан көринген Арал теңиздің ултанындай булдырап, багып баратырған күннің сәулеси менен түтеп киятырғандай сағымланады.

— Хәй, Әбиұ, усы мен хәрдайым түнлетіп үйиңнің тусынан өтіп баратырғанымда басың қақайып әйнектің алдында отырасаң да қоясаң. Қасында шыра, бір нәрсе жазып отырасаң ба, бирнемелерди оңлайсаң ба? — деди Едиге.

Исим ериккен уақыттағы бир ермекдағы—деди Әбиұталип белди басқа ийиние аұмастырып салып, инта менен.

— Мениң жазыу столым болмаса әйнектің алдында отырмай не қыламан енди. Тентеклорим уйықлап қалған соң Зарийпа бир нәрсе оқып отырғанда, мен хәзирше ядымда бар уақытта умытыл кетпейин деп урыс, әсиресе, Югославияда болған жылларымды, анаұ-мынаұды жазған боламан. Уақыт болса зымырап, өткен күнлер гүнгиртленіп алысап баратыр,—деп ол үндемей қалды да, тағы гәпин жалғастырды. — Мен балаларыма не іслей алыуым мүмкин деп ойлана бермен. Ишип-жедириу, кийиндириу, тәрбиялау,—бул турған гәй. Қолымнан келгенше, солар ушын жууырып-жортаман. Ал, енди мениң көрген қорлықтарымды қудайым басқа биреудің басына салмасын, басқа биреу оны жүз жылда да көрмес. Мен болсам еле жер басып тири жүрмен, бул да маған тәғдирдің беріп қойған мүмкиншилиги шығар. Итимал, ең дәслеп өз балаларына бир нәрсе айтып кетсин деп мени тири қойған шығар, тәғдир. Мен олардың жақты дүньяға шығыуына себепши болған екенмен, демек, оларға өз өмирим туұралы

есап бериуім керек. Әлбетте, улыуа хәммеге бирдей шынлық бар. Бірақ, хәр кимнің өмир туұралы өз түсинигиде бар. Бул түсиник бизлер менен бирге кетеди. Дүнья жүзилик топалаң урыста адам бийшара өмир менен өлимнің арасында шыргүбелек арпалысқанда, кем дегенде оның жүз мәртебе өлип кетіуіне болады дағы, бірақ ол өлдим хазарда зорға тири қалған уақытта мехрибанлық пенен зулымлық, хақықатлық пенен өтириктің парқын дурыслап ажыратып көп нәрсени билетуғын болады.

— Хаұ, тоқтап тур, сен, мен бир нәрсеге түсинбей киятырман, деп оның сөзин бөлди Едиге. — Сениң айтып киятырғанларың да ырас шығар, бірақ шаштәрездің пәкисинен қорқып жүрген мурныбоқларың буган қалай түсинеди?

— Соның ушын да жазып жүрмендағы. Солар ушын сақлап қояжақпан. Тири жүремен бе, я өлип кетемен бе, алдында не болатуғынын хеш ким де болжай алмайды. Усынан үш күн бурын аұаным шығып өзимнен өзим ойланғаным сонша хәтте поезд басып кете жазлады. Қазанғап келип, жолдың шетине ийтерип жиберіп үлгерди. Соңынан Қазанғап қатты қәхәрленіп, аман қалғаның ушын бүгін балаларың дизерлеп отырып қудайға қулшылық етсин деди.

— Дурыс айтқан. Мен саған бурыннан айтып жүрмен. Зарийпаға да айттым,—деди Едиге наразы кейипте болды да, өзинің қәуипсинип жүргенин айтты. — Сени көрип, тап сол паровоз бурылып кететуғындай, рельстин арасында алшаңлап жүрисиң не, сонда сениң? Өзиң саұатлы адамсаң, саған қашанға дейин айтамыз да жүремиз? Сен енди темир жолшысаң, ал жүрисиң базарда жүрген адамның жүрисиңдей. Ойнама, жазатайым астына түсесен.

— Ондай болып қалған жағдайда өзим гүналы боламан ғой,—деди ол түнеріп. — Бірақ, сен дәслеп мениң айтқанларымды тыңлап бол, оннан кейин сөге берсен, мени.

— Сөздің ийни келген соң ескертип атырман. Айта бер.

— Бурынғы заманларда адамлар әуладларына мийрас қалдырады екен. Сол мийрас оларға буйыра ма қашан хәм қалай етип. Мийрасты мийрасхорлардың қа-

лай етип бөлискени хәм оның ақыбетиниң не менен тамам болғаны тууралы көп дәстанлар жазылып, көп ертеклер айтылған. Хәттеки, сол заманлар тууралы бираз пьесалар жазылып сахнада шықты. Неге дейсең бе? Неге десен, сол мийрастың көбиси харамиан, яғный басқалардың табан ет, маңдай теринен өнген, адамларды алдап-арбап, күш көрсетип, тартып алыу менен жыйналған. Сонлықтан бундай мийраслардың тийкарында зулымлық, гүнакарлық, надурислық, перделенип бугып жатады. Мениң бир тәубе қылатуғын жерим, қудайға шүкир, биз ондай бәледен аўлақпыз. Мениң қылдыратуғын мийрасымның хеш кимге зыяны жоқ. Мениң руўхым-мениң жазғанларым. Бул мениң урыста көрген билгенлерим болады. Буннан басқа мениң балаларыма қалдыратуғын байлығым жоқ. Усы Сарыөзек шөлистанлығында жүрип мен сондай жуўмаққа келдим.

Өмир—тәғдир мени бирдейине шетлетип-шетлетип, зым ғайып болып жоғалып кетсин деп, ақыр сонында усы жерге әкелип тықты. Мен өзимниң көрген билгенлеримди, ойымды, арманларымды балаларым ушын жазып қалдыраман да; бир ўақлары өзим кетсем де балаларым арқалы жер бетинде жүремен. Мениң қолым жетпеген нәрселерге, итимал, олардың қолы жетер... Бизлерге қарағанда өмир сүриў, оларға қыйынырақ болады. Сонлықтан усы бастан үйренип бара берсин...

Буннан соң олар бираз жерге дейин үндемей, хәр ким өз қыяллары менен бәт болып келе берди. Бундай гәптерди еситип, Едиге бир түрли болып кетти. Өзиниң жер басып жүргенине усындайды көрип шүкир етиў керек екен-аў деп хайран болды ол. Сөйтсе де өзін таңландырған бир нәрсени аңлап алғысы келди:

— Радиодан да айтып атыр, хәмме де солай деп ойлайды: бизлердиң балаларымыз, бизлерге қарағанда құрғын турмыста жасайды дейди. Ал, сениң айтыўыңа қарағанда келешекте жасларға қыйыншылық гездесетуғын сыяқлы. Атом урысы болады, соның себебинен демекшимисен?

— Яғә, тек оннан емес. Мүмкин, урыс болмас та, болғанда да жақын арада болмайды. Мәселе тек, қарақан тамақта емес ғой. Уақыттын дөңгелеги тезирек зырлайтуғын болады. Бизниң балаларымыз хәмме нәрсениң парқына өзлеринше түсинип, сонынан бизлер

ушын да өзлери жуўапкер болмақшы. Ойлай бериў де аўыр. Сонлықтан оларға, бизлерге қарағанда қыйын болады.

Неликтен оның ойлаўды қыйын деп есаплайтуғынын Едиге ежелеп сорап отырмады. Бирақ, сол ўақта сорап қалмағанына кейинирек өкинди. Бунның жөн-жосағын, мәнисин сол ирет сорап алыўы керек еди-дә.

— Мен буны неге айтып киятырман,—деди Едигениң гүдиксирегенин сезгендей Әбиұталип.— Жас балаларға үлкен адамлар бирдейине ақыллы хәм айбынлы болып көринеди. Үлкейе келе абайласа, сол кешеги «устазлары» бизлер, оншама ақыллы да, көп нәрселерди билмейтуғын да болып шығамыз. Хәтте, күлкин де келип кетеди, қартайған устазлар аянышлы хәм бийшара болып көринеди. Уақыт дөңгелеги тынбай зырлап айлана береді, айлана береді. Бизниң ата-бабаларымыз өзлериниң тәрийпин аңыз-әңгимелерде қалдырған. Өзлериниң қаншелли дәрежеде уллы болғанын кейинги әўладларға дәлиллегиси келген. Енди бизлер олардың руўхын сол мийрасларынан сеземіз. Мине, мен де өзимниң билгенлеримди қолдан келгенше жеткиншеклерим ушын жазып қалдырмақшыман. Мениң әңгимем—урыста көргенлерим. Балаларыма арнап партизанлар дәптерин жазып жүрмен. Хеш нәрсени қоспастан көрген билгенлеримди жазаман. Үлкейгенде, бир әўметинде керек болып қалар. Булардан басқа да ойлап жүргенлерим бар. Енди бул балалардың усы Сарыөзекте өсип, ер жетиўине туўра келеди. Сөйттип ер жеткен шағында шөлистанда-тақыр жерде өскен екенбиз ғой жеп жүрмесе болды. Сонлықтан өзимиздиң усы қатардың бурынғы қосықларын жазып алып жүрмен. Сонынан оларды атлы излесен де таба алмайсаң. Мениң пәмлеўимше қосық бул өткен заманның хабаршысы. Сениң Үки-балаң көп қосықларды биледи екен ғой, өзи. Басқаларын тағы бирде, ядыма түскенде айтып беремен деди.

— Енди не деп едиң! Қалай деген менен Арал бойында туўылып өскен дә!—деп Едиге дәрхал жанланып кетти.— Теңиз жағасындағы Арал қазақлары әнейи болсын ба! Теңиз жағасында жүрип қосық айтыўдың пайызы өз алдына ғой. Теңиз деген ол бәрине де түсинеди. Шын жүректен шыққан сөз қалай да, теңиз бенен үнлес, ырғақлас болып келеди.

— Сенің усы пикириң саррас, тап кеуилимнен шықтың. Жақында жазып алған қосықтарды қайтадан оқып отырып, Зарийна екеуіміздің көзімізден жас шығып кете жазлап тебирендик. Япырмай, не деген жақсы бұрынғының қосықтары! Ұр қосық өз алдына жатқан бир тарийх. Сол замандағы адамлар, сол қосықтарды шығарғанлар сол қәдінде көз алдына елеслеп келе қалады. Солар менен кеуил қосысып, бирге болғың келип кетеди. Қайғырыу, сүйиу деген әне совдай болсын! Әне, олар өзлери тууралы қандай мийрасларды қалдырған. Қазанғантың Бийкесине де өзиңнің қарақалпақтарының қосығын есине түсирип, айтып бер деп, үгітледим. Оны басқа бир дәптерге жазып алмақшыман. Ол да өз алдына бир қарақалпақ дәптери болып тұрсын бизде...

Олар усундай етип сөйлесип, темиржолды жағалап, асықпай жүрип келе берди. Ұауа райы да жанға жағымлы болып тұр еди. Гүз түсиудің алдындағы сүмбилениң сулыу қуяшы бир әрманлы гүрсиниуден кенин елжиреген кеуилдей әсте батып баратыр. Сарыөзекте сыңсыған тоғай, ийрегилген дәрьялар, жасыл отлақлар болмаса да жер бетінде батып баратырған қуяштың сәулеси менен гүнгирт сағым ойнап, даланың көринисин айқыналастырып жибереди. Руўхыңды бийлеп алған көгилдир кенислик, қыялыңды пәл-пәллетип, адамды ұзақ жасауға, көн ойланыуға, түртки салып атырғандай еди.

— Берман қара Едиге,—деп тағы қайтадан гәп баслады Әбиұталип көптен бери айтайын деп жүрген бир ойын есине түсирип. — Сеннен баяғыдан бери сорайын деп жүр едим. Дөненбай қус. Сен қалай деп ойлайсан, төбиятта Дөненбай деген қус бар шығар-ау, сол. Сондай қусты көрдің бе сирә?

— Ұау, ол бир әпсана ғой.

— Билемен. Бирақ, әпсананың өзи көбинесе турмыста болған қақыйқатлыққа сәйкес келеди. Мәселен, айтайық, сарғалтақ деген қус бар. Бизлер төрепте—Жетисууда таулы жерлердеги бағларда сол көп болады. Сол қус азаннан қара кешке дейин: «Мениң күйеуим ким?»—деп сайрайды да жүреди. Әлбетте, тап сондай болып айтылмаса да, бирақ дауысы сондай болып еситиледи. Оның неге солай етип сайрайтуғыны тууралы әпсана да бар. Мен ойлайман. Дөненбай деген де сон-

дай шығар деп. Мүмкин, бул кең далада да Дөненбай деген адам атына сәйкес сес шығарып сайрайтуғын бир қус бар шығар. Әпсана да соған байланыслы болса керек.

— Яқ, билмедим. Буның сондай екени тууралы ойламаппан да,—деп шубхаланып қалды Едиге.—Бул жерлерден көп жүргенмен, бирақ бундай қусты ушыратпадым. Бәлким, ондай қус жоқ та шығар.

— Мүмкин,—деди Әбиұталип ойланып.

— Ал, енди ондай қус жоқ болатуғын болса, әпсананың да өтирик болғаны ма сонда?—деп албырақлады Едиге.

— Яғә, неге олай болады. Бурын бул жерде бир нәрсе болғаны ушын Ана-Бейит қәбиреганы пайда болған дә. Не де болса сондай бир қус баяғы заманда болғандай сезиледи де турады маған. Оны ким болса да, қашан болса да бирсулер көреди еле. Балалар ушын солай деп жазып жүрмен.

— Ұим-м, балалар ушын десен, онда болыуы мүмкин,—деп Едиге исенимсиз түрде гүңкилдеди.

Найман-Ана тууралы Сарыөзек аңызын қағазға жазып алғанлардан Едиге тек еки адамды биледи. Дәслеп Әбиұталип Қутыбаев, өзинің балалары ушын, үлкейгенде керек болады деп елиу екинши жылдың аяғында жазып алды. Ол қол жазба жоғалып кетти. Буннан кейин қаншама қайғы-қәсиретлерге шыдауға туура келмеді дейсен. Қол жазба түүе, адамлардың қайда кеткени биліпбейтуғын дәуирлер өтті! Бир қанша жыллар өткеннен соң елиу жетинши жылы бул әпсананы Елизаров Афанасий Иванович жазып алды. Енди сол Елизаров та жоқ. Ал, қол жазба мүмкин, ким биледи дейсен оның қағазларының арасында Алматыда қалған шығар... Ең баслысы ол да, бул да сол әпсананы Қазанғаптың аузынан жазып алып еди. Едиге сонда олар менен бирге болып, анда-санда әпсананың ол жер бул жерин Қазанғаптың ядына салып, түсиник берип отырды.

» «Ах, жыллар, жыллар! Булардың бәри қашан болып өтип жүр, қудайым-ау!»,—деп ойлады. Боранлы Едиге жабыулы Қаранардың өркешинің арасында ырғатылып отырып, Енди ол Қазанғаптың өзін де Ана-Бейитке

алып киятыр. Әмириниң соқпағы туйықланып таусылған сыяқлы. Ана-Бейит тарийхын ол ядында сақлап, басқаларға айтып берип отыратуғын еди, енди сол шежирени айтып бериўшениң өзи сол қәбирстанға барып, ең соңғы мәканына жайғаспақшы.

«Енди тек, бизлер—мен хәм Ана-Бейит екеўимиз ғана қалдық. Мен де көп кешикпей бул жерге келип қаларман. Өз орнымды ийелеўим керек. Тәғдиримниң бағдары усылай қарап бурылған болса керек»,—деп муңлы түрде ойланды Едиге жолда, қаралы кәрўанды түйениң үстинде баслап киятырып. Бул қаралы кәрўанға өз ықтыяры менен қосылған Жолбарыс атлы көнек биресе олардың алдына шығып, биресе кейинлеп қалып, гейде қапталда жортып, гейде тәўирақ ұақытқа дейин басқа жаққа қаңғып кетип, өз биленин ислеп жүр... Қуйрығын келистирип шыйырып, жән-жағына елирип қарап, кеселеп жортып жүре береді.

Күн төбеге көтерилип, тал түс болып қалған еди,
Ана-Бейитке де енди оша көп жер қалған жоқ.

8

Қалайда елиў екнши жылдың ақыры, анығырақ айтқанда қоныр салқын гүз бенен кешеўиллеп келген дубелей-даўылы азлаў болған қыс Боранлы разьездиниң сол ұақтағы ат төбелиндей халқы ушын ең жақсы күнлер, ең жақсы мәхәллер болған еди. Едиге сонынан сол күнлерди тез-тез ансай беретуғын болды.

Боранлының куда жөн ақсақалы, себепсиз ҳешкимниң исине араласпайтуғын сыпайы ғаррысы Қазанғап та ол жыллары күш-қарыўы қайтпаған, ден саулығы аттай, жигит ағасы болған киси еди. Баласы Сәбийтжан Қумбелдеги интернатта оқып жүретуғын еди. Қутыбаевлардың хожалығы да Сарыөзекке мыңлап орналасып алды. Қысқа қарай отырған жайының кемисқутығын питеп, картошка түсирип, Зарийпа менен балларына байпақ сатып әперген еди. Қумбелден бир қапшық ун да әкелди. Унды оған, енди күшине толысқан жас қанарға теңлеп, Едиге әкелип берди. Әбиўталип үйреншикли жумысының арасында балалар менен айланысып, олар уйықлап қалғаннан кейин әйнектиң алдына шыраны қойып алып, қунығып жазыў жазады.

Разьезде тағыда еки-үш станция рабочийларының хожалығы бар болып, бирақ, олар былайынша қарағанда, ұақытша жұмыс ислеуге келгенлер еди. Разьездиниң сол ұақтағы баслығы Әбилов та жаман адам емес еди. Боранлылар аўырыў-сырқаўдан аман болды. Жумыста өз жөнн менен ислене берди. Балалар да өсе берди. Жолдың бойын шетенлеў, жөнлеў сыяқлы қыс алдындағы жұмыслардың бәри де өз мүддетинде исленип болынды.

Ғаўа райы да жақсы болды. Сарыөзектиң қоныр салқын гүзиниң жайма шуақлы күнлеринен соң қыс та жетип келди. Бирден қар жаўды. Хәмме төреп аппақ болып, бул да жақсы болды. Соншама уллы ақшанылтыр кеңсликти қақ жарып жиңишке қара жиптей болып созылып атырған темиржолдан әдеттегидей поездлар гүўлеп өтип турды. Мине, усы жылдың бир қапта-лындағы қар қаплаған қырлардың бир етегинде кишкене ғана аўыл бирнеше үйлер хәм мал қоралардан ибарат. Боранлы разьезди қорениш болып көринеди. Поезда кетип баратырған жолаўшылар, усы тусларға келген ұақытта вагонлардың әйнеклеринен кеўилсиз түрде нәзер таслап гейпаралары бул жерде жасап атырғанларды шамалы ғана аяғандай болып өте шығады.

Бирақ, сол шамалы аяныштың өзи де бийкар еди. Боранлылар ушын өтип кеткен дозақ ҳәўирли жазды есапқа алмағанда, тийкарынан усы жыл қутлы жыл болды. Улыўма алғанда урыстан соң барлық жерлерде турмыс азы-кем жөнлесип киятыр еди. Жаңа жылдың алдында азық-аўқат хәм затлар тағы да арзанлайды деген хабар шықты. Дүканларда затлар толып турмаса да, буның өзи жағдайдың жылдан-жылға жақсыланып киятырғанының нышаны еди.

Боранлылар қәдимгидей Жаңа жылға өләмата әҳмийет бермейтуғын болғанлықтан, түн ортасын зарығып күтпейтуғын еди. Разьездеги темиржолдың жұмысы минутлар менен есапласпайтуғын үзликсиз жүрип туратуғын ҳәрекетке байланыслы. Жаңа жылдың жолдың қай жеринде дус болатуғынына қарамастан поездлар тынбай зуўлай береді. Қысқа қарай жұмыс та балалап кетеди. Отын айырыў, ошаққа от жағыў, мал-қалға—дүзде жүргенине де, қорада турғанына да қа-

рау керек. Күни менен жұмыс ислеп шаршаған адамға, ертерек жатып, дем алғаннан жақсысы жоқ...

Усылайынша жыл артынан жыл киятыр еди...

Елиу үшінші жылдың келер қарсаңында Боранлылар үшін нағыз байрам болды. Байрамды баслағанлар да, әлбетте, Қутыбаевлардың үйі еді. Жаңа жылдың тәтәригине, Едиге ең соңында келип қосылды. Хәммеси де Қутыбаевлардың балаларға арнап ёлка құрыуынан басланды. Сарыөзекте ёлка ағашын табыудан көре, миллион жыллық денозаврдың мәйегін табыу апсат шығар. Елизаров геологиялық жұмыс пенен гезип жүрип, усы Сарыөзектен динозаврдың миллион жыллық мәйегін тапқан ғой, ақыры. Қарамы үлкен-үлкен ғарбыздай келетуғын сол мәйеклер тасқа айланып кеткен екен, оларды Алматыдағы музейге апарып тапсырған. Бұл тууралы газеталарда да жазылды.

Сууықта Әбиұталип Қутыбаевтың Қумбелге барыуына туура келди. Станциядағы жергиликли профсоюз комитетиндегилерге жалынып, үлкен станция болған Қумбелге келген бес ёлканың биреуін Боранлыға алып қайтқан. Бәри де соннан басланды.

Биринши линияға сууықтан тоцлаған тормозлары шыйқылдап, дала бораны ақ таңлақ етип таслаған жүк поезди келип тоқтаған ўақта, Едиге складтың жанында разьезд баслырынан жұмысқа кийетуғын қолғаптарды қабыл етип тур еди. Жүк поездының бираз жерге дейин созылған вагонларының бәри де пломбалаулы еди. Усти ашық еп издеги вагоннан сууық пенен қақайып қалған стиктиң ишиндеги аяқларын зорға ақсаңлап басып, Әбиұталип жерге түсип киятыр екен. Кең мол постынға оранып, өсик жүнли малақайын басып кийип, алқмының астынан бауын байлап алған, составтың кондукторы ғорбанлап, вагонның тар майданшасының үстинде зорға қозғалып, Әбиұталипке беріу ушып нәм-наған болып ҳаррийған бир нәрсени созды. Ёлка шығар деп ойлап, Едиге жүдә ҳайран қалды.

— Хәй, Едиге! Боранлы! Берман жақынла, мына адамға жәрдемлесип жибер!—деп шақырды оны кондуктор, вагонның түсерлигинде бар тулғасы менен асылып турғандай болып.

Едиге асығып жетип барды да, Әбиұталипке көзи түсип шоршып кетти. Қас-қабағына аппақ қырау ту-

рып, көгерип қалған Әбиұталиптің сөйлейин десе лауызы жууыспайды. Қолын да қозғалта алмайды. Жанында тикенеклери ҳәррийискен ёлка тур. Усының хәлекши-лигине түсемен, деп Әбиұталип о дүньяға сапар шеге жазлап қалыпты.

— Сениң адамларың не қылып жүр өзи?—деп кондуктор наразы кейипте гүңкилдеди. — Издеги уйытқыған самал жаныңды сууырып алады. Постынымды шешип берейин десем, өзим сәррийип қаламан.

Әбиұталип зорға ерин қыймылдатып:

— Кеширерсиз, солай болып қалды. Үйге жеттим, хәзир жылынып аламан,—деп кеширим сорады.

— Мен оған айттым, деп кондуктор Едигеге қарай бурылып тоцқылдады. — Үстимде постыным, онын ишинде пахталы гүртешем, аяқта байпағым, басымда малақайым бар. Соның өзінде келеси бәндиргиге жетип, поезды басқа кондукторға тапсыраман дегенше сууықтан көзим тас төбеме шығып кете жазлады. Усындай етип те жолға шығамекен адам деген!

Едиге ыңғайсызланып:

— Яқшы, енди есимизде болады, Трофим! Рахмет. Ал, кете бер, жолың болсын!—деди.

Едиге ёлкаға асылды. Ол суп-сууық, оншама үлкен де емес, адам бойлы келетуғын еди. Аңқыған ийиснен қысқы тоғайдың леби сезиледи. Жүреги бир түрли болып—урыста жүрген ўақытларындағы тоғай ядына түсип кетти. Ол жақта бундай ёлка дегенлер пышық мурны батпастай болып, сығасып туратуғын еди. Оларды танкалар басып-женшип, снарядлар түбири менен қопарып таслайтуғын еди. Бирақ, қашан болса да бул ёлкалардың ийиси ентиктирип жибереди деп ким ойлапты.

— Жүр,—деди ёлканы ийинине салып алған Едиге Әбиұталипке қарап.

Сууық пенен көзден аққан жас тамшылары бозарған бетине қатып қалған Әбиұталиптің ақ қыраулы қасқабағының астындағы салтанатлы қууаныштан көзлери жылт-жылт етип ойнақшып сала берди. Балалары әкесиниң усыншама пидә болып жүргенин билермекен деп, Едиге бирден қорқып кетти. Бул өмирде не болмайды дейсең, қарап тұрсаң керисинше болып та шыға береди. Әкесиниң ғамхорлығына қууаныудың орнына, би-

разы басы айланбай, жек көрип қалатуғынлары да болады. «Құдайым өзин, сондайдан сақлағайсаң, басқа көретуғын қорлығы да аз емес оның»—деп гүбірленди Едиге ишинен.

Ең дәслеп, булардың ёлка алып киятырғанын Әбиұталиптиң үлкен баласы Дауыл көрди. Қуғанғанынан жууырып баратырып бақырып үйине кирип кетти. Соның арасында үйде жеңил кийим менен отырған Зарийпа менен Ермек жууырып шықты.

— Ёлка, ёлка! Қараңлар, қандай ёлка!—деп Дауылдың түри жайнап, қууанып, ойнап жүрип секирди.

Зарийпа да оннан кем қууанып турған жоқ еди:

— Ақырында тауыпсаң ғой. Пай, жақсы болды да!—деп атыр.

Ермек, еле ёлканы бұрын көрмеген екен. Ол Едиге ағайдың көтерип киятырғаны не екен дегендей көзин алмай қарап тур.

— Апа, ёлка деген усы ма? Жақсы болады екен ғой. Бул енди бизиң үйде өсип, тура ма?—деп аузы жағы тынбады.

— Зарийпа,—деди Едиге. — Орыслар айтқандай усы бир «ёлки-палки» ушын күйеуиң муз болып, қатып қала жазлапты. Қәне, буны тезирек үйге киргизип, жылытып ал. Дәслеп аяғындағы етигин тартып шешип алыу керек.

Етиги қақайып қалған еди. Хәммеси жабылып етикти тарта баслағанда, Әбиұталиптиң бет-аузы жыйрылып, тисленип қалды. Әсиресе, балалары улы-пысылды болып тартып атыр. Тас болып қатып қалған телетин етикке екеуи кишкене қоллары менен жармасып, олай жулқыды, былай жулқыды.

— Хәй, былай турыңлар, былғаса бермей түе, өзим-ақ шешемен—деп Зарийпа балларының ийнинен тартты.

Бирақ, Едиге оған:

— Тийме оларға, Зарийпа. Халын көрсин, қәне—деди сыбырлап ғана.

Себеби балалардың бар күшин салып шын ықласы менен жанлары ашып атырғаны Әбиұталиптиң оларға деген шексиз меҳрибанлығының нәтийжеси екенни Едиге жүреги менен сезип тур еди. Демек, баллардың да алам болып, бир нәрсени билетуғын болып киятырғаны енди. Әсиресе, кишкентайының хәрекеті, қылығы жүдә

қызық. Неге солай екенни белгисіз, Ермек әкесин папика дейтуғын болды. Оған хеш ким бундай деп айт деп үйреткен де жоқ, аузына ең дәслеп түскен сөзлердин бири Ермектиң өзинше «дүзеп» айтқанын хеш ким елестирмеді де.

— Папика! Папика!—деп Ермек еңкейип әкесиниң тоңлап қалған етигин тартып қызарып кетти. Оның буйра шашлары көзине түсип, қалай да етикти тартып шешсем деген интасынан түриниң қаталласып кеткенин көрип, ериксиз түрде күлқиң келип кетеди.

Әкесиниң етигин тек балаларының тартып шешкени жүдә мақул еди. Оның әдисин Едиге тапты. Соған дейин етиклер де бираз жибисип, енди Әбиұталиптиң аяғынан онша қыйналмай-ақ алыуға болатуғын еди.

— Қәне, дәрхал мениң артыма шығып отырыңлар. Тап поезд сыяқлы дизилисип, бир-биримизди тартамыз. Дауыл сен мениң белимнен қапсыра қушақлап тарт, ал Ермек, Дауылдың белинен тарт. Әбиұталип, Едигениң хийлесин түсинип, жыллыда жибиген қыраудан көзи жасаурап, басын ырғап күлимсиреди.

Едиге, Әбиұталиптиң қарсы алдына барып отырды, балалар оның артына дизилисип отыра бергенде, Едиге етикти тарта баслады.

— Ал, қәне балалар, қаттырақ тартың. Болмаса бир өзим шеше алмайман, Күшим жетпейди. Қәне, қәне Дауыл, Ермек! Қаттырақ!

Балалар бар күшин салып, күшенип атыр. Едиге жортаға күши жетпей атырғандай түр билдирди. Зарийпа оларға хошамет берип турды. Дәслеп бир етик шешилген уақта балалар шад болып күлип жиберди. Зарийпа күйеуиниң аяғын жүн орамал менен ысқыламақшы болып умтылып еди, Едиге хәммени тоқтатты:

— Хау, Зарийпа, балалар, екнши етикти ким шешеди! Бул не қылғанларыңыз? Ямаса әкениздин бир етигин шешип, бир етигин шешпей-ақ муздай етиктин ишинде усы турысына қалдыра берейик пе. Бул болмайды.

Хәммеси де ғарқылдап күлисип жиберди. Бираз уақыт күлисти, хәтте балалар жерге аўнап жатып күлди. Әбиұталип те күлди.

Ким биледи, тап сол мәхәллерде Боранлыдан жүдә алыс-алысларда Әбиұталиптиң үстинен тағы арза тү

сип, сол арза буның үйинде, хәттеки Боранлы деген разъездди де оңы түе түсинде де көрмеген биреулердин қолына тийип, оның тәғдирин сол арза бойынша хәл етип қойған шығар. Ким биледи, деп ойлады Едиге талай мәртебе усы бир жумбақтың сырын билгиси келип.

Жаманлық аспаннан түскендей бирден сапете қалды... Едиге бундай ислерде тәжірийбелі, хийлекер болмаса да кеули бир жаманлықты сезгендей болып еди.

Бирақ, гүманланғандай ирети де жоқ еди. Хәрдағым жылдың ақырына таман разъездке участкалық ревизор келеди. Сөйтип график бойынша разъездден—разъездке, станциядан—станцияға өтип, бир-еки күн болады да, айлықтың қалай берилип, материаллардың қалай жумсалып атырғанын, тағы басқаларда тексерип, разъезддин баслығы хәм рабочийлардың бирли-ярымының қатнасыуы менен бирликте акт дүзип, қол қойысып, еткінши поездлардың биреуине минип кете беретугын еди. Разъездде әнки-тәңкисин шығарып тексергендей не бар дейсен? Иретинде бундай актларға Едигениң өзи де қол қойып жибереди. Бул сапары келген ревизор Боранлыда үш күн болды. Ол разъезддин ен үлкен, жайы, яғный байланыс аппаратлары бар баслықтың кабинетинде түнеп жүрди. Разъезддин баслығы оған үйинен емленлеп шай тасыды. Бир мәрте ревизор отырған жерге Едиге де барып қалды. Биреу папиросты пысқытып қағазға үңилип отырған екен. Едиге оны бұрыннан келип жүрген таныс ревизорлардың биреуи шығар деп ойлап еди, олай емес екен, бунысы бийтаныс көринди. Қызыл бет, тислери сийрек, көз әйнекли, шашлары да ағарып қалған биреу екен. Көзлеринде ер-силеу күлкі излери де сезилеме, қалай-қалай?

Геуғимде оған тағы жолығып қалды. Едиге жумыстан қайтып киятыр еди, қараса ревизор өзи жатырған жайдың алдындағы фонарьдың сәулесин астында, арман-берман гезип, самаллап жүр екен. Пальтосының тери жағасын көтерип алыпты, басында тери малақай, көз әйнеги жылтырайды. Папирос шегип, аяғының астындағы, қумды ғышырлатып басып, әллекандай бир қыялға берилген сыяқлы көринеди.

— Кеш жарық. Папирос шегейин деп шықтыңыз ба? Шаршаған шығарсыз?—деди Едиге оны аяғандай болып.

— Әлбетте,—деди ол мыйық тартып.— Ансат емес, —деп тағы мыйық тартты.

— Өзим де солай шығар деп едим-ау,—деди де қойды Едиге.

— Ертең азанда қайтаман,—деди ревизор.— Он жетинши поезд сәл иркилип өтеди ғой. Соған минип аламан,—деп тағы мыйық тартты. Дауысы қыйналып шығып атырғандай, мөлерген көзлери де сығырайып, түр-түсинди тимискеленип қарайды.— Сөйтип, Едиге Жангелди деген сиз боласыз ба?—деди соның арасында ревизор.

— Аға, соның өзи мен.

— Мен де солай шығар деп едим, түтінди смир-рип тартып, сийрек тислериниң арасынан шығарып жиберди.— Бұрын урысқа қатнасқансыз. Бул разъездде қырық төртинши жылдан бери ислейсиз. Темиржолшылар сизди Боранлы Едиге дейди екен.

— Айтып турғанының бир де мәлети жоқ,—деди Едиге ақ көкиреклик пенен.

Бул адамның өзи тууралы көп билетугыны Едигеге бир жағынан унаса, бир жағынан бұған буның бәрин биле бериудин не кереги бар екен, деп таңланайын деди.

— Мен еситкен-көргенлеримди умытпайман,—деп тағы мыйық тартты ревизор. Едигениң хайран болып турғанын сезип қойғандай.— Сизлердеги Қутыбаев қусап, мен де бир нәрселерди жазғанды тәуір көремен,—деп Қутыбаевтың үй бетине қарай ийегин көтерип, темекисиниң түтинин бурқыратып, үрлеп жиберди. Әбиүталип әдеттегидей жақты шығып турған әйнектин алдында басы қалтырып жазыу жазып отыр еди.

— Үш күннен бери қарайман тынбастан жазады екен. Билемен. Өзим де сондайман. Бирақ, қосық жазыу менен шугылланаман. Депоның көп тиражлы газетасында ай сайын қосықларым шығып турады. Онда өзлеримиздин әдебий кружоғымыз бар. Кружокты өзим басқараман. Областьлық газетада да басылып турады—бир мәрте Сегизинши март, бир мәрте быылғы Бириинши май байрамында шықты.

Олар үндемей қалды. Едигениң оған «қайырлы түн» деп үй бетине кеткиси келип тұр еди, ревизор тағы сөйледи:

— Ол не, Югославия тууралы жазып атырмекен?

— Ырасын айтсам, не жазып жүргенин биле бермеймен,—деди Едиге. Солай шыгар, сояқта партизанлык эткен ғой. Эзинин балалары ушын бирнәрсе жазып жүрген көринеди.

— Еситтим. Әбилоттан сорап билдим. Өзи де пленде—тутқында болған қусайды. Бир жыллары мугаллим де болған екен. Енди өзін қәлемнің күши менен бир танытайын деп жүрген шығар деп ревизор,—шыйқылдап күлип жиберди.

— Аңсаттай болып көринген менен бірақ, қыйын нәрсе бул. Мениң де үлкен бир нәрсе жазғым келип жүр. Урыс, тыл, мийнет тууралы жазбақшыман. Бірақ соған уақыт жоқ. Бирдейине усындай болып командировкада жүргеним.

— Ол да тек түнде жазады. Күндіз жұмыста болып, қолы тиймейди,—деди Едиге.

Олар тағы үндемей қалды.

— Жазып атыр, жазып атыр, сирә басын көтерейин демейди-ау, деп ревизор, Әбиұталиптиң әйнектің алдындағы сүлдерине қарап турып, тағы шыйқылдап күлди.

— Қарап отырғанша бир нәрсе менен шуғылланыуы керек ғой, адам деген,—деди Едиге оған. — Өзи сауатлы адам. Хәшким мәлел бермейди. Әтирап тым-тырыс. Жазбай не қылады.

— Хә, әне, бул да идея. Әтирап тым-тырыс, мәлел бергендей хәшнәрсе жоқ,—деп ойланып қалды ревизор, көзін сығырайтып. — Әтирап тым-тырыс, ол болса емин-еркин, бул да идея. Әтирап тым-тырыс, ол болса емин-еркин, өз бетинше...

Усының менен олар хошласып дағысты. Ертеңине Едиге сол ревизор менен ушырасқандағы болған әңгемени Әбиұталипке әне айтарман, миңе айтарман деп жүргенде, арадан бираз уақыт өтип, сууысып, соңынан биротала умытып кетти.

Қысқа қарай жұмыс та басыңнан асып кетеди. Ең баслысы Қаранар қәхәрине минип киятырған еди. Малдың өзи мал боли ма—мал ийесиниң машақаты деп усыны айтса болар! Қаранар жас атанша ретинде буннан еки жыл бурын жараған еди. Бірақ, ол уақытлары онша биймазашылық етип жарай қоймағанлықтан, оны

қалай болмасын дауысты көтеріп бақырып, жекиришип «тәйт!» деп қәхәрин басыуға болатуғын еди. Оның үстине Боранлыдағы түйе атаулының хожасы, Қазанғаптың ғарры буұрасы өзін Қаранарға бассындырып, еркте бере қоймады. Ол Қаранарды аяғы менен тартып, ауыз салып, шайшап таслағысы келип, әруаналар менен ингенлерге жолатпады. Бірақ дала кең, әйтеуір. Бир жағынан қууып жиберсе, екінши жағынан жетип барады. Сөйтип, ғарры буұра оны күни менен қуулап ақырында шаршайды. Әне сондай уақытлары жаңа күшине толысып киятырған Қаранар омыраулап барып, бәрибир гөзлеген мақсетине ерисетуғын еди...

Бірақ бийыл, қыс түсип, сууық басланыудан-ақ жәми түйе әуладының тәбият нызамына сәйкес гүйлеуине байланысы Боранлыдағы барлық түйелердин үйирин Қаранардың өзи бийлеп алған екен. Қаранар күш-ғайратқа толып-тасып, әйне шағына келипти. Қазанғаптың ғарры буұрасын бир тепкенде жар астына қалай болса солай хәрлатып қууып салып, арашалайтуғын хәш ким жоқ елсиз далада аяғы менен тарып, нуқып, ауыз салып, имши етип шайшап таслайтуғын әдетти шығарды. Тәбияттың бул заңы мүлтиксиз иске асыуы керек еди—ендиги тухым қалдыратуғын гезек Қаранардики болды.

Усының себебинен Қазанғап бир сапар Едиге менен биринши мәрте қатты сөздин басына барысып, мәлеллесип қалды. Қазанғап жардың астында өлимши болып жатырған өзиниң буұрасын көрип, шыдамай кетти. Өристен қатты қапа болып келип Едигеге хазарлашып кийликти:

— Малына ийелик ете алмайсан ба? Сениң не қылып жүргениң бул? Ал, оларды хайуан-дейик, сениң менен биз адамбыз ғой! Сениң анау Қаранарын мениң буұрамды шала жансар етип таслапты. Сен болсаң оны өз байдалына—далаға жиберип қойыпсаң!

— Мен оны жиберген жоқ едим, Қазеке. Өзи кетип қалыпты. Енди маған оны қалай иркип тур дейсең? Шынжырлап қой демекшимисен? Шынжырды да үзип кетеди. Өзин де билесең: «күш атасын танымайды» деп бурынғылар бийкар айтпаған. Енди бунның нәубети келген шығар.

— Хә, сен соған қууанып жүр екенсең ғой. Бірақ,

сабыр етип тур хәзирше, еле көрмегенинди көрсетеди ол саған. Муриына мурындық салып ал десем, сен оны аяп жүрсең. Еле оның изинен қуып, жылап жүретуғын мәхәллениң алдында. Ондай хайуан бир үйир ингенлер менен тыныш тауып тура қоймас. Ол еле пүткил Сары-өзектиң бууралары менен шайнасып, адақлап шығады. Оны енди хәш нәрсе менен иркип те тура алмайсан. Сол ўақытта мениң усы айтқанларым есине бир түсер...

Едиге, Қазанғапты хұрметлейтуғын болғанлықтан гәпти көбейте бергиси келмеди, улыўма алғанда ол дурьс айтып тур еди. Сонлықтан бул пәсине қайтып:

— Боталық ўақтында еншиге берген өзиң, енди маған несине бақырасаң. Яқшы, оны бир есабын тауып, жөнге түсириўдиң илажын ойланып көрейин деп мыңғырлады.

Бирақ Қаранар сыяқлы турпаты келискен түйениң сынын бузып, мурнын тесип, ағаштан мурындық салыўға тағы қолы бармады. Соңғылығында Қазанғаптын айтқаны келип Қаранардың патыратынан талай мәртебе ашыўға минип, қәхәри келгенде, енди сениң сазайынды беремен, деп ант-сүў да ишти. Бирақ, сонда да түйеге тиймеди. Бир сапары пиштирип тасламақшы болып еди, тағы да жәме-жемеге келгенде шыдамы жетпеди. Сөйтип жыллар өте берди, ал жыл сайып қаңтардың аязы сықырлаған ўақта, қаны қызып, жаран жүрген Қаранарды излеўдиң хәлекшилиги басланады.

Бәри де сол жылы қыстың күнлери болды. Еле есинде Қаранардың хәлекшилигине түсип, оны бәнт етип, қамап қоятуғын қора ислеп жүргенде, Жаңа жылда таялып келип қалды. Қутыбаевлар да ёлка деген бир нәрсени тапты. Бул Боранлыдағы барлық балаларға уллы байрам—үлкен ермек болды. Үкибала да қызларын ертип барып, Қутыбаевлардың үйинен шықпайтуғын еди. Азаннан кешке дейин ёлканың кемис-қутығын дүзеп жәрдемлеседи. Жумысқа кетип баратырып та, қайтып киятырып та, Едиге де Қутыбаевлардың үйине қайырылып ёлкасын көрип кетпесе кеўли кеншимейтуғын болды. Ёлка да күннен-күнге шырайланып, оған хәр қыйлы ирендеги ленталар байланып, қолдан соғылған қуўыршақлар қыстырылды. Әсиресе, Зарийна менен Үкибала балалардың қуўанышы-

на бола бар шеберлигин салды. Мәселе тек, ёлкада емес, хәркимниң алдынан күткен жақсы нийети, әрман тилеги бар, иске асар аспаса әйтеўир үмитсиз шайтан ғой. Мәселе. Жаңа жылда жақсы тилекте болыўда.

Әбиўталип бунын менен де қоймады, балаларды үйдин алдына шығарып, қарды думалатып, қарбаба соға баслады. Едиге дәслеп оларды иси еригип жүргенликтен солай шығар деп ойлап еди. Соңынан бул иске ол да сүйсинип кетти. Адамның бойындай етип қардан соғылған сүлдердин көриниси күлкили, көз-қараслары көмирден, мурны қызыл, аўызы ашылып күлип турғандай еди. Басына Қазанғаптын тозып қалған гөне малақайын кийгизипти. Сол қәддинде ол разьезддин алдында зеңдирейип, өткен-кеткен поездларға қарап турыпты. Бир қолында «Жол ашық» дегендей жасыл байрақшасы, екінши қолында: «1953-жыл қутлы болсын!»—деген кишкене тахтайға жазыўлы тилегиде бар. Жүдә қызық болады да. Сол қарбаба 1-январьдан кейинде, бираз ўақытқа дейин қуламай турды...

Өтип баратырған гөне жылдың соңғы 31-декабрынде Боранлының балалары азаннан кешке дейин ёлканың әтирапында болды. Жумыстан дежурныйлықтан қолы босаған үлкенлер де келди. Сонда Әбиўталип, Едигеге балаларының таң сәхәрден баслап еңбеклеп, төсегине келип, оны оятпақшы болғанын, бул болса жортаға уйықлап жатқанын қызық етип айтып берди.

— Түргел, папика түргел,—деп Ермек жулқылайды.—Хәзир Аязбаба келеди. Жүр, күтип алайық,—дейди.

— Яқшы, хәзир,—деймен.—Хәзир турамыз, жуўынамыз, кийинемиз, сөйтип кетемиз. Өзи де келемен,—деп қалып еди оның.

— Қайсы поезд бенен?—деп сораиды үлкени.

— Қәлегени менен,—деймен. Аязбабаға барлық поездлар да, хәтте бизиң разьездде тоқтай береді.

— Ондай болса тезирек түргелейикте!

Сөйтип, сазланып, ырасымыз бенен баратуғын болып, далаға шықпақшы боламыз.

— Апамды не қыламыз?—дейди Даўыл.—Оның да Аязбабаны көргиси келеди ғой.

— Әлбетте,—деймен.—Сөйтпесе болама. Оны да шақыр. Хәмемиз жыйналып далаға шықтық. Балалар

алдыма түсіп, дежурный комнатаға қарай жууырысып кетти. Визлер олардың кейнінен... Балалар кеңсени айланып жууырысып жүр. Аязбаба—болса жоқ.

— Папика, Аязбаба қайда?—деп Ермектің көзі жаултаңлайды. Хәзир деймен.— Асықпаңлар. Дежурныйдан сорап билейин. Кеңсеге кирдим. Кеше Аяз бабаның атынан хат жазып, балаларға арналған сыйлықты жасырып кеткенмен. Соны алып шығып едим, балаларым бас салып:

— Папа, не болды?—дейди.

— Әттегене-ай,—дедим.— Мине, Аяз баба сизлерге арнап хат жазып таслап кетипти. «Қымбатлы балалар,—Дауыл менен Ермек! Мен сизлердің атақлы Боранлы деген бәндиргинизге таң азанғы саат бесте келип түсіп едим. Сизлер еле уйықлап жатыр екенсизлер, күн жүдә сууық екен. Мен өзим суп-сууықпан. Сақалым да муз болып қатып қалыпты. Поезд тек еки минут ғана тоқтайды екен, соның ушын сизлерге тек хат жазып, мына сыйлықты қалдырып үлгердим. Қапшықтың ишинде барлық Боранлының балаларына бир-бир алмадан, еки ғозадан сыйлық бар. Өкпелемен балалар. Алдымда еле мениң баратуғын жерлерим көп. Басқа балаларға да барып үлгеріуім керек. Олар да мени күтип жүр ғой, ақыры. Ал, келеси жылы сизлер менен қалай болмасын ушырасатуғын болып келиуіге күш саламан. Хәзирше сау болыңлар. Сизлерди сүйіуіши Аязбаба», «Тоқта-тоқта, тағы да мына бир жазыу бар екен. Асығыш шала-пала жазыпты. Шамасы, поезддан қалып қоярман деп асыққан шығар. Хә жаңа түсиндим, былай деп жазған екен:» Дауыл сен күшигинди урма. Сен оны бир ирет галош пенен урған екенсен, оның қатты қаңсылағанын мен де еситтим. Соннан бері оның дауысы шыққан жоқ. Сирә, сен оны қайтып урмаған шығарсан. Сөзим тамам деп тағыда—Аязбаба». Тоқта-тоқта, мында тағы бир шыжбайлағаны бар екен хә, түсиндим: «Сизлер соққан қар баба жүдә жақсы екен. Бәрекелла балалар! Мен оның менен қол алысып сәлемлестим».

Балалар ырасы менен қуғанды. Аяз бабаның хатына шын кеуілден исенди. Сонлықтан хеш қандай өкпе-гийнне болған жоқ. Тек үйге, ишине сыйлық са-

лынған қапшықты ким арқалап барады, деп таласып қалды. Анасы оның да есабын тапты.

— Дәслеп он адым жерге шекем Дауыл алып жүрсин, оннан кейин он адым жерге дейин сен көтересей Ермек. Сен кишкентайсан,—деди Зарийпа.

Буны еситип Едиге кеңкилдеп күлип жиберди: «Солай болыуы керек-дә. Олардың орнында болғанда мен де исенер едим».

Оның есесине күндиз балалардың ең жақсы көретуғыны Едиге болды. Ол балаларды шанаға мингизди. Қазанғаптың гөне бир шанасы жатырған еди. Қазанғаптың жууас бир түйесинин мойнына күшен менен қамыт салып, оны шанаға жекти. Бундай шанаға Қаранарды қосыуға әлбетте, болмайды. Сөйтип жууас түйени қосып балаларды шанаға мингизип айдап кетти. Тамаша деген сондай-ақ болар. Едиге шана айдаушы болды. Балалар үймелесип, бәри де оның қасына отырғысы келеди. Бәри де «Тезирек, тезирек!» деп бақырысады. Әбиұталип пенен Зарийпа гә шана менен қатарласып, гә ізде қалып жууырып жетип алады. Тек ойлау жерге сырғанап баратырғанда ғана шананың ернегине жабысып отырады. Бәндиргиден еки шақырымдай алыслап кетип қырға шығып, соннан төмен қарай зырғытады. Шанаға қосыулы түйе алқынып қалады. Олар бираз демлерин алды.

Хауа райы да ашық-күн жақсы еди. Аппақ қарға көмилген Сарыөзектің даласы көз жетип, қулақ еситер жерге дейинги әлем жаңа пайда болғанындай болып, жым-жырт болып жатыр. Бәлент-пәсли, ойлы қырдың бәри қар астында құпия түрде жасырынып атырғандай болып қалған еди. Сарыөзектің аспаны шийшедей тынық, түс мезгили. Ебиндей самал бетти аймалап есип тур. Қулаққа еркелегендей сес сәл-пәл гүүлейди. Ал, алдыңғы тәрепте темир жол менен еки паровоз, еки трубадан түтинлерин бууақлатып узыншубай созылған қызыл қоңыр вагонларды сүйреп баратыр. Паровозлардың бууақланған түтини аспанда созылып, илинип қалғандай, хауаға әсте сиңип тарқап кетеди. Семафорға жақынлағанда алдыңғы паровоз гүнирендирип, созып сигнал берди. Сигналын еки ирет қайталады. Тоқтамай өтетуғын скорый поезд екен. Жүрисиң пәсейтпестен усыншама кеңсликтең

жер жетпегендей, темир жолға ебетейсиз жарбыйысып турған бес-алты үйдің тусынан өкиріп, гүлөп өтип кетти. Соннан кейін қайтадан жым-жырт өлі тынышлық орнады. Сылт еткен сес жоқ. Тек Боранлының үйлеринің моржаларынан көгіс түтін түтилген жүндей қобырайды. Шанадағылар да тым-тырыс болып қалыпты. Хәтте бақырысып ойнаған балалардың өзлери де үндемейди. Зарийпа тек күйеуіне ғана еситилетуғындай гүбирлеп:

— Қандай жақсы, қандай қорқынышлы деди.

— Дурыс айтасан,—деп Әбиұталип оның гәпин мақуллады, дауысы муңлы түрде.

Едиге оларға бурылып қарамай көз қыйығын салды. Ерли-зайыплы екеуі бір-бирине жүдә уқсас екен. Зарийпаның жаңағы сыбырлысы Едигеге арналмаса да оның жүрегине тикендей қадалды. Түтини буұдақлаған кишкене үйлерге Зарийпаның сондай бір аяныш хәм хүрей менен қарап турғанын ол бірден түсинди. Едиге оның қайғы-хәсиретин хеш қандай жеңилдете алмайтуғын еди.

Едиге қосыұлы турған түйеге «шуұ» деп дыр силтеди. Шана кейінге—разъездке қарай зырғып кетти.

1953-жылы 5-январь күни азанғы саат онда алдындағы жолдың ашық болыуына қарамастан, жолаушылар мінген поезд Боранлы разъединің тусына келип иркилди. Бул поезд бурынлары хеш қандай егленбестен, гүлөп өтип кететуғын еди. Поезд тек болғаны бір ярым минуттай тоқтады. Шамасы, усының өзи-ақ жеткиликли еди. Дизелискен вагонлардың биринен бәри бирдей қап-қара бир қыйлы текеки етик кийген үш адам түсти де, егленип турмастан, кеңсе бетке қарай жүрди. Олар жән-жағына алаңлап қарамастан, исе-нимли түрде үндемей келе берди. Тек қолына қыстырылған тахтайға: Жаңа жыл қутлықлауы қыстырылған қардан соғылған адамның қасында сәл-пәл иркилди. Үндеместен тахтайдағы жазыуға үңилип, оның басына кийгизилген Қазанғаптың гөне түлки малақайына қарасып алды. Соның менен олар кеңсеге кирип келди.

Азғана уақыттан кейін разъезд баслығы Әбилов иштен тысқарыға қарай қапыдан атлығып шықты. Хаулығып баратырып қардан соғылған адамға дүгисип қала жазлады. Оны сөгип жиберди де, бурын хеш болып жүрмеген дәрежеде албырап, жууырып

кетти. Он минутлардан кейін ол жұмыс ислеп атырған жерине Әбиұталип Қутыбаевты асығып излеп тауып алып, ентигип жетип келди. Әбиұталиптің түринде қан қалмай, аппақ болып кеткен екен. Малақайын қолына қысып алыпты. Әбилов, Әбиұталип пенен бирге кеңсеге кирди. Соның арасында дәрқал текеки етиккли еки адамның бақлауы астында Әбиұталип кеңседен шығып, хәммеси қатарласып, Қутыбаевлар турауғын бараққа қарай жүрди. Ол жерден де көп егленбей тез шықты. Жаңағы текеки етиккли адамлар сол үйден алынған әллеқандай қағазларды қамтымлап Әбиұталиптен бирелиде ажырамастан, олар кеңсеге қайтып келди.

Буннан соң хәмме тым-тырыс болды да қалды. Кеңсеге хешким кирмеди де, қайтып хешким шықпады да.

Болып өткен бул уақыяны Едиге, Үкибаладан еситти. Үкибала, Әбиловтың дыққатлап тапсырыуы бойынша, төрт шақырым қашықтықта, сол күни жол оңлап атырған адамларға қарай жууырып кеткен еди. Ол Едигени шетке шақырып алды да:

— Әбиұталиптен сорау алып атыр,— деди

— Ким сорау алып атырған?

— Билмеймен. Келген биреулер қусайды. Әбилов айтты: егер олар сени қыйнап сорама, Жаңа жылда Әбиұталип хәм Зарийпа менен бирге болғанымызды айтпай-ақ қойсын деди.

— Онда турған не бар екен?

— Билмеймен. Әбилов усындай деп айтты,—деп өтиниш етти. Саат екиде кеңсеге келсин деди. Әбиұталип тууралы сеннен де бир нәрсе сорап билмекши қусайды.

— Нени сорап биледи?

— Мен қайдан билейин. Әбиловтың хұрреси ушып кетти. Келди де олайда-былай, Едигеге усыны айт деди. Соннан мен саған қарай жууырдым.

Саат екиге жақын онысыз да Едиге үйине түсликке қайтты. Жолда киятырып та, үйине келгеннен соң да «бул қалай болды?», «Бул қалай болды» деген жууабы қыйын сауал оны қыйнай берди. Ол өзін қыйнаған бул сауалға жууап таба алмады. Баяғы тұтқында болғаны ушынбекен? Оны сол уақытта-ақ тексерген ғой. Тағы не керек екен? Едигениң кеуили бир

гүрли болып, тынышсызлана баслады. Алдындағы табақта тұрған кеспастан бир-еки қасық уртлады да, былайырақ ысырып қойды. Саатына қарады. Екиге бес минут қалып еді. Екиге шақырды ма, демек екиде баруы керек. Ол үйінен шықты. Кеңсегінің алдында Әбиллов арман бір барып, берман бір келип, тынышсызланып жүр екен. Бийшарасы шығып, ийни түсіп, пөнегі жатып қалыпты.

— Не болды? — деп сорады оннан Едиге.

— Аұхал қоржынласты, Едиге, — деди ол қапы бетке жалтақлап қарап. Оның еринлері дирилдеп кетті. — Қутыбаевты қамаққа алды.

— Не ушын?

— Үйінен жазыуға қадаған етилген жазыулар табылыпты. Түни менен бір нәрселерди жазып отыра бератуғын еді ғой. Оның жазып отыратуғынын хәмме де биледи. Сол жазыулар басына жетті.

— Хау, оны ол өзіннің балалары ушын жазып жүр еді ғой.

— Билмедим. Билмедим ким ушын жазып жүргенін. Мен хеш нәрсе билмеймен. Бар, сени күтип атыр.

Кабинет деп аталған разъезд баслығының бөлмесінде, оны жас шамасы жағынан өзи менен қатармекен, әлле сәл кишилеумекен, неде болса, отыздың майданындағы дембелшеден келген, қабақ бас, шашы тикирейген биреу күтип отыр екен. Қыялға қатты қашып отырғанлықтан, домбайлау мурнының үсти тершип, бир нәрсе оқып отыр. Ол мурнын орамалы менен сыпырып, түнерген маңлайын жыйырды. Соннан баслап, ол пүткіл әнгимелесиу уақтында мурнын тынбай сыпырды да отырды. Столдың үстинде жатырған бир қуты «Казбек»тен узын бир дана папирос алды да, оны бармағы менен сәл уұқалап, алыстырып, қапы бетте тұрған Едигеге ийтелгиниң көзиндей сарғыш көзин қадап, қысқа ғана етип:

— Отыр, — деди.

Едиге столға жақын тұрған түбиреткиге отырды.

— Қәне, хеш қандай гүман болмау ушын, — деди де ийтелги көз гражданлық формадағы кителиниң төс қалтасынан қоңыр түсли хужжетин алды. Оны бир ашып көрсетті де, жылып етирип тартып алып атырып: «Таңсықбаев» деди ме, әлле «Тысықбаев» деди

ме әйтеуір бир гүнк етті. Едиге оның фамилиясын да дурыслап есиге алмай қалды.

— Түсиникли ме? — деп сорады ийтелги көз.

— Түсиникли — деуге мәжбүр болды Едиге.

— Ондай болса иске кирисейик. Сени Қутыбаевтың ең жақын досты, жолдасы деседи?

— Мүмкин, солай шығар, ал не қылыпты?

— Мүмкин, солай шығар, — деп қайталады ийтелги көз казбектиң түтинин симирип, еситкен сөзин анық түсингиси келгендей. Мүмкин солай шығар. Солай деп ақ айтайық. Түсиникли. — Усыны айтты да ол, бирден мырс етип күлип, бир рәхәтке бататуғындай әйнектей сууық көзлеринде ләззетлениудің тәсири сезилди. Ал, хұрметли достым, қалай енди, жазып атырмыз ба?

— Нени жазып атырмыз ба? — деп Едиге гибиртик-леп қалды.

— Мен оны сеннен сорап турман.

— Мен түсинбей атырман, гәп не хаққында өзи?

— Япырмай-ә Ойланып көр, қәне?

— Түсинбедим, гәп не хаққында өзи?

— Қутыбаев не жазып жүр екен?

— Билмедим.

О неге билмейсен? Хәмме биледи, ал сен билмейсен?

— Оның бир нәрселерди жазып жүргенінен хабарым бар. Ал, оның не тууралы жазып жүргенін қайдан билемен. Мениң онда не жумысым бар? Биреудің жазғысы келеме-мейли, жаза берсин. Оның менен кимнің иси бар?

— Оның менен кимнің иси бар дегенің қалай? — деп хайран болған ийтелги көз силкинип, Едигениң, қос өкпесинен өтип кететуғындай етип тесирейип қарады. —

Демек, ким нени қалесе, соны жазып жүре бериуи керек пе? Ол сени соған исендирди ме?

— Ол мени ондайға исендирген жоқ.

Бундай ғыйбат сөзлерден Едигениң пәти қайтып, ийни түсіп отырып қалды. Оның бир хайран қалған нәрсеси этираптың бәриниң сол турсында өзгермегенлиги еді. Тап хеш нәрсе болмағандай. Әйнекке қарап еди, Ташкент поезды жылт етип өтті де кетті. Сол уақытта ол вагонларда отырғанларды бир неше секунд

көз алдына келтирди- хәр ким өз жұмысы, өзи иси менен жол жүрип баратыр, биреулері шай, биреулері арақ ишип, сөйлесип отыр. Боранлы разьездине төбеден түскендей қайдан тап болғаны белгисіз мына бир ийтелги көздің алдында телмирип отырған Едиге менен ол жолаушылардың хеш қайсысының да иси жоқ. Сол ұақытлары жаны сызлап отырған Едиге кеңседен атылып шығып жаңағы поезды қуып жетип, көз көрмейтуғын қулақ еситпейтуғын, дұньяның бир шетине қаңғырып кеткиси келди. Тек мына бир ийтелги көздей қутылса болды.

— Ал қәне? Сораудың мәнисине түсиндің бе? — деп дауам етти ийтелги көз.

— Түсиндим, түсиндим, — деди Едиге. — Тек мениң бир нәрсени билгим келип отыр. Бул оны өзиниң балаларына естеликке қалдырыу үшін жазбақшы болып жүр еди ғой. Урыста тутқынлықта партизанлықта қалай болғанын, не билеп, не көргенин айтпақшы еди. Онда турған не жаманлық бар.

— Балалар үшін дейсең бе! — деп жекиринди анау. — Буған ким исенеди! Шаппаттай балалар үшін ким сондай нәрсени жазып бас қатырып отырды. Сен ондай ертегинди қой маған! Мине, тәжирийбелі душпанның хийлесі. Дөгерек жым-жырт, бақластыратуғын хеш ким жоқ. Бир меңиреу далаға келип тығылып, енди ол естелик жазатуғын болып па!

— Жазғысы келсе, жаза берсин. Өзиниң кеулинде жүрген ойларын өзінше бир айтқысы келген пикирлерин, балаларым үлкейгенде оқысын деген шығар.

— Ол қандай өз пикири тағы да. Бул не масқарашылық? — деп ийтелги көз биреуді айыппап атырғандай басын шайқап, сууық демин алды. Өзиниң кеулинде жүрген ойлары, өз сөзи деген не бәле? Өзиниң жеке пикир ойы ма? Солай ма? Айрықша өз пикири ме, солай ма? Оның хеш қандай өз пикири жоқ. Қағазға түскен пикир тек өз пикири болмайды. Қәлем менен жазылғанды балта менен шауып қурта алмайсаң. Хәр ким өз бетинше ой-пикир айта берсе қалай болады? Тапқан екенсең май быламықты. Мине, оның «Партизан дәптери» деген нәрсеси, мине темасы—бағдарына қара: «Югославиядағы күн менен түнлер» мине көрдің бе! — деп ийтелги көз қалың-қалың үш шатыраш дәптерди столдың үстине тарс егтирип таслады. Ақ-

мақшылық бул! Ал сен болсаң сол достыңа жаның ашып жақсылық етқиң келеди. Ал, биз болсақ оны әшкараладық.

— Сизлер оның несин әшкараладыңыз?

Ийтелги көз түбиреткиннің арқасына шалқайып, ызалы түрде күлимсиреди. Шийшедей өткір көзлері кирпич қақпай бақырайып, усы хәрекетинен ләззетленип атырғандай табалап сөйледі.

— Несин әшкаралап атырғанымызды өзимиз билемиз, оның менен сениң исин болмасын, — деди хәр бир сөзин салмақлап, оның Едигеге еткен тәсиринен кеули толып. — Бул бизиң исимиз. Оны хәр кимге баянлап отырмайман.

— Онда биз билмедик, — деди Едиге албыраңқырап.

— Душпанлық көз қарастағы еске түсирулер үшін сазайын тартады ол, — деп ийтелги көз бир нәрселерди қағазға асығып жаза баслады. — Мен сени ақыллы киси, өзимиздин адам шығар десем. Алдыңғы рабочий, урысқа қатнасқансаң, душпанды әшкаралауға жәрдемлесесең.

Едиге қоқырайыңқырап, едирейди де, әстен, бирақ гүман қылмайтуғын етип, нықыртып былай деди:

— Мен хеш қандай қағазға қол қоймайман. Буну усы бастан айтып қояйын деген ұақта ийтелги көз бежирейиуи менен жалт қарап. — Бизге сениң қол қойғанының кепекке де кереги жоқ. Сен қол қоймаған менен жүдә бизиң исимиз пасыққа шығып қалады, деп ойлайсаң ба? Қәтелесесең, бирақ. Сен қол қоймасаң да оны қатаң жууапкершиликке тартатуғын материаллар бизде жеткиликли.

Едиге бийшаралық халға түскенин сезгенликтен, жығырданы қайнап отыра берди. Соған қарамастан мына жағдай менен келиспейтуғын қәхәрлениушилик Арал толқынындай лепирип, тула беденин жайлап баратыр еди. Бирден мына ийтелги көзди қутырған ийттей етип алқымынан бууындырғысы келип кетти. Оған күши жетпейтуғынына да исенеди. Урыста Едиге қылғындырып өлтирген фашисттин мойнында буғанькиндей жууан еди. Едигениң басқа илажы қалмағанлықтан усылай еткен еди. Душпанды бизиң әскерлер беккинген жеринен қууып шығып атырғанда, траншеяның ишинде сол фашист пенен екеуи күтилмеген ұақытта бирден бетпе-бет ушырасып қалды. Сөйтип екеуи теке-

тиреске түсіп, алысып атырғанда, бизлердики бир қапталдан граната ылақтырып, автоматтан оқ жаудырып, окоптарды тазартып болып, енди душпанды жапатармақай қууалап, алға умтылған еди. Едиге менен алысқан анау сирә соңғы патроны қалғанша атысқан пулеметчик болыуы керек. Оны қолға тирилей түсіргенде жақсы болатуғын еди. Едиге де солай ойлаған шығар. Бірақ анау қанжарын жалаңлатып енди силтей бергенде, Едиге каскалы басы менен оның бет алдына дүрс еттирген ұақытта, екеуі жумбыршақланып құлады. Сөйтіп алқымынан алыудан басқа жолы қалмады. Анау қырылдап булқынып, қоллары менен түсіп қалған қанжарды шамалап ізлеп жанталасты. Жауырыныма пышақ қадап алар-ау деген пикир қас пенен көздің арасында хүрейлендиргенликтен Едиге ышқынып жиберчп, бирден хайуанларша жигерленди де жүзи қарайып, тислери ақшыйып кеткен душпанның сиңирли мойнын аямай пәнжелеп қыса берди. Анау туншығып, жаны шыққанда пұтының арасына жайылып кеткен сидиктің ашшы ийиси мүңк ете қалды. Едиге сонда барып қурысып қалған бармақларын зорға жаздырып алды. Жүреги айнып, қайтарып жиберди де, ыңыраныуы менен көзинің алды булдырап арман қарай тез-тез енбеклеп кетти. Сол ұақта да, соннан кейин де, Едиге бул айқасты хеш кимге айтқан жоқ. Усы бир патырат гейде түсине енип шыққан күннің ертеңине де ол қайда тығыларын билмей, өмирден безип кеткиси келетуғын еди. Хәзир сол сойқанды Едиге хүрейленип отырып есине түсирди. Бірақ мына ийтелги көздің хйле хәм ақыл менен жеңетуғынын сезгенде, Едигениң жаны түршигип кетти. Ийтелги көз еле жазып отырғанда Едиге оның таққан айыптарының әззи жерин табыуға тырысты.

— Мениң бир нәрсени билгим келеди, — деди Едиге гәзеби қайнап отырғанлықтан, тамағы қақырап баратырғанын сезип. Бірақ ол бул сөзлерди айтыу үшін өзін сабырлы болып отырыуға мәжбүрледи. — Мине, сен айтып отырсаң... Едиге оған қырсығына «сен» деди. Билип қойсын ақыры, Едигениң қорқып жалбырақламайтуғынын, Сарыөзектен асып қаяққа қууар дейсең оны. — Мине, сен айтып отырсаң, — деп қайталады ол, — душпанлық нийеттеги еске түсириулер деп. Буған қалай түсиниуіге болады? Мениңше адам бурын

болып өтип кеткен, хәзир жоқ нәрселердин қашан хәм қалайынша болғанын есине түсиреди. Ямаса жақсы нәрсе болса еске түсирип, жаманларын ұмытып, ідқа алмау керек пекең? Хеш ұақытта олай болмаған. Егер түс көрсең, сол тууралы еске түсириу керек пе, керек емес пе? Ал, егер көрген түсін қорқынышлы, биреуіге айтыуға қолайсыз болса ше?...

— Не деп отырсаң өзин! Хим ишиңди шайтан жайлап кеткен бе деймен! — деп хайран қалды ийтелги көз. Талқылағанды тәуир көрип, айтысқын келип отырма. Усы қатардың данасы, жергиликли философы емес-писең өзин. Ал, қәне онда. Ол сәл-пәл үндемей турды да, гәлти арыдан баслауға өзін сазлап алғандай болып:

— Тарийхый ұақыялардың ұғымы менен турмыста хәр қыйлы жағдайлардың болыуы мүмкин. Қәйтип хәм қалайынша болатуғынының түри аз ба? Өткенди ауызша еске түсириу, сүүретлеу, әсиресе, оны жазатуғын болсаң, хәзирги талап бағдарында, хәзирги бизге керек талапқа сайбағыслап жаз. Бизге керек емес пайдасы жоқ нәрсениң хәммесин де еске түсириуіге болмайды. Ал, егер буған көпбейтуғын болсаң, онда бизге душпанлық нийеттеги көз-қараста болғансаң.

— Мен буған келиспеймен, — деди Едиге. — Ондай болыуы мүмкин емес.

— Сениң келисимің хеш кимге керек емес. Буны сөздің жүйи келген соң айтып отырман. Сен сорадың, мен жақсылық пенен түсіндирдим. Улыума алғанда мен сениң менен бундай етип салғыласып отырыуға миннетли емеспен. Яқшы енди сөзден иске өтейик. Қәне, маған айтып бер. Қутыбаев сениң менен сырласып, мәселен, алайық я бир арақ ишип отырғанда, саған қандай да бир англичанлардың атын айтқан жоқпеди?

— Оның не кереги бар еди? — деп Едиге ырасы менен таңланды.

— Кереги мынада.—Ийтелги көз Әбиұталиптиң «Партизанлық дәптер»иниң биреуін ашып, асты қызыл қөлем менен сызылған мына сөзлерди оқыды». «27-сентябрьде бизиң партизанлар орналасқан жерге англичанлар миссиясы—ұәкиллери бир полковник пенен еки майор келди. Бизлер олардың алдынан қатарласып, марш пенен өттик. Олар бизлерди қутлықлады

Соңынан командирлер палаткасында түслик аўқат берилди. Оған югославиялылар арасында жүрген бир неше шет еллі партизанларды да шақырды, арасында бизлер де бармыз. Мени полковник пенен таныстырған уақта, ол мениң қолымды жүдә сыйласықлы түрде қысып, дилмаш арқалы мениң қаяқтан екенимди, бул жерге қалай өтип қалғанымды сорады. Мен қысқаша айтып бердим. Маған арнап вино қуйды, мен де олар менен бирге иштим. Соңынан тағы да бираз уақытқа дейин сөйлесип отырдық.

Маған англичанлардың эпиўайылығы менен ашық кеўилли екенлиги унады. Полковник, бизлердин фашизмге қарсы пүткил Европа болып жәмлесип бир-биримизге жәрдем бергенимиз уллы бахыт болды деди. Олай етпегенде Гитлерге қарсы гүрестің аўыр болатуғынын, ҳатте аўзы бирикпеген халықлар ушын онын ақыбетиниң қайғылы апатшылық пенен тамам болатуғынын ҳәм тағы басқаларды айтты». Усы дәлилди оқып болғаннан кейин, ийтелги көз дәптерди бир қаптал ысырып қойды. Сөйтип және бир дана «Қазбекти» тутандырып, сәл-пәл үндемей отырды да түтинин бурқыратып гәпин даўам етти: — Мәлим болыўына қарағанда Қутыбаев партизанлар арасында болмақ тўе. егер қаяқта жүрип шулғысада, Сталинниң даналығы болмағанда жеңистің мүмкин емес екенлигин англичан полковнигине уқтырмаған. Демек, ол жолдас Сталинди қыялына да келтирмеген. Бул сениң санаңа жетпей ме?

— Мүмкин, ол бул туўралы айтқан шығар. Едигеңиң Әбиўталиптиң тәрәпин шалғысы келди,—жазайын десе умытып кеткен шығар.

— Қәне, қаяқта оның айтқаны? Дәлиллей алмайсаң. Оның үстине биз Қутыбаевтың қырқ бесинши жылы югославиялы партизанлар арасынан берман қайтқан да тексеріу комиссиясы уақтында айтқанларын мына дәптердегилери менен салыстырып шықтық. Онда англичан миссиясы менен ушырасқаны көрсетилген. Демек, бунда бир сыр-патырат бар. Оның англия разведкасы менен бир байланысының жоқ екенлигине ким гүүалық бере алады?

Едиге тағы да қолайсыз жағдайда қалып, қыйнала баслады. Ол мына ийтелги көздин неге ҳәм қаяққа қармақ таслап отырғанына түсинбеди.

— Қутыбаев саған бир нәрсе айтпады ма, англичанлардың атың атамады ма, қәне ойланып ядына түсир? Визге сол англичанлар миссиясында болғанлардың ким екенин билиу жүдә керек.

— Олардың аты қандай болады екен?

— Мәселен, Джон, Кларк, Смит, Джек..

— Ялғаншыға шыққанлы берли ондайларды еситкен емеспен. Ийтелги көз ойланып түнерип кетти. Оған Едиге менен бул ушырасыўдың сәти түсиңкиремей турғанлықтан қанаатланбаған болса керек. Сонлықтан ол буннан соң ҳийлекерликке салып:

— Ол не қылып жүр өзи, қандай да бир мектеп ашып, балаларды оқытып жүр дей ме, қалай-қалай?— деди.

— Ол не қылған мектеп екен!—деп Едиге ызаға шыдай алмай ериксиз түрде күлип жиберди.—Өзиниң еки баласы бар. Мениң де еки қызым бар. Мине, сол мектеп. Үлкенлериниң алды бесте, кейни үш жаста. Балаларымыздың баратуғын жери жоқ, этирап қуу тақыр-шөлистан. Демек, балаларына ҳәрип-сәрип, үйретип тәрбиялап атырған. Мен айтсам, өзи де ҳаялы да бурын муғаллим болып ислеген. Қитап оқып береді, сүүрет салдырады, жазыу-сызыўды, санаўды үйретеді. Мине, мектеп деген сол.

— Олар қандай қосық айтады?

— Ҳәр қыйлы. Балалардың қосығы. Ядымда жоқ.

— Балаларға не үйретеді? Не жазады олар?

— Ҳәриплерди. Қәдимги эпиўайы сөзлерди.

— Мәселен, мысалы қандай сөз?

— Қандай болатуғын еди! Мениң ядымда тура ма?

— Мынадай!— деп ийтелги көп қағазлардың арасынан балалардың қолы менен оқыўшының дәптеринен бир бет қағазды алды.—Мине, көрдин бе, бала биринши сөзди «бизиң үй» деп жазған. Неге «бизиң жеңисимиз» деп жазбайды? Аўызға түсетуғын биринши сөз қандай болыўы керек еди, қәне ойлан, не? «Бизиң жеңис» деген сөз болыўы тийис. Солай емес пе? Неликтен бул сөз оның ойына кирип —шықпайды? Жеңис пенен Сталинди айырып қараўға болмайды.

Едиге тығылып кетти. Ол өзиниң қорлығы келип отырғанын сезгени соншелли, еле ақылы енбеген балалар менен айланысып сонша уақытларын бөлип

жүрген Әбиүталип пенен Зәрийпаны аяп, жини тырысып кеткенликтен батыл түрде:

— Егер олай болатуғын болса, онда биринши нәубетте «Бизиң Ленин» деп жазыу керек еди. Қалай деген менен Ленин биринши орында турууы керек.

Күтилмеген бул жууаптан қәпелімде ийтелги тынысы тарылып қалғандай әкпесине тығылып қалған түйинди соңынан бираз уақытқа дейин созып шығарып отырды. Орнынан турды. Арман-берман гезип жүргиси келип едиде, бірақ тар бөлмеде орын жоқ еди.

— Биз Сталин десек, Ленинди түсинемиз! — деди ол ентигінкиреп хәм нықлап турып. Соңынан ол жууап келгеннен кейингідей етип, демин сарраслап алып, жууасып былай деди: — Яқшы бизиң арамызда бундай әңгиме болған жоқ деп есаплайық.

Ол орнына отырып еди, түри қайтадан қанталасып, ийтелгиниң көзиндей сарғыш көзлери тесирейип кетти.

— Қутыбаевтың балаларды интернатта оқытпау керек деп айтқаны тууралы бизде мағлыұмат бар. Бунған сен не дейсең, буны ол сениң көзиңше айтқан қу сайды ғой?

— Ондай мағлыұмат қажқан шығып жүр! Ким берген ол мағлыұматты?—деген уақпа Едигениң көзине разъезд баслығы Әбилов елеслеп кетти: Өйткени, усындай бир әңгиме айтылғанда арада ол да бар еди.

Едигениң қайтып шапқан бул сорауы ийтелги көздиң гәзебин келтиргенликтен ол:

— Мен саған айтқан едим ғой: мағлыұматтың қайдан шыққанлығы, қандай мағлыұмат екени—бул бизиң исимиз. Биз хеш кимниң алдында жууап бермеймиз. Билип қой буны. Қәне, оның не дегенин айт?

— Не дейтуғын еди? Оны ядқа түсириу керек. Демек, былай усы разъезддеги ең ески рабочийлардың бири бизиң Қазанғаптың баласы Кумбел станциясындағы интернатта оқыйды. Бала болғаннан кейин аздап сырғышылық етеди, гейде өтирик сөйлейтуғыны турған гәп. Соның менен сол бала—Сәбийтжанды биринши сентябрьде тағы интернатқа жибериу керек болады. Әкеси оны түйели апарып салды. Анасы, яғный Қазанғаптың қатыны Бийке болса, балам интернатқа барғаннан баслап, жат биреуге усап, бир түрли бо-

лып кетти, деп сол сапары жылап-сықлап, зарланып еди, үй-ишине әке-шешесине бурынғыдай мийирман емес, тас бауыр болып баратыр, дейди. Оқымаған сауатсыз қатынның гәпидағы. Әлбетте, баланы оқытуу керек, бірақ мудама алыста, көз алдынан жырақ болған соң...

Ал, яқшы,—деп оның гәпин бөлди ийтелги көз.—Қутыбаев сонда не деп еди?

— Ол да бизлердиң арамызда бар еди. Айтқанының болғаны анасы пақырдың жүреги бир нәрсени севеди-ау. Себеби, ким жүдә бир асып-тасып баратырғанынан баласын интернатқа береді. Интернат деген баланы ата-анасынан айырып, айырып емес-ау алыслатып жат етип жибереді. Бул не, улыуа бул қыйын мәселе,— деди. Қыйынлығы хәммеге де бирдей,—соның ишинде оның өзине де қыйын. Басқа илажы болмаса, не қыласаң енди. Мен Әбиүталиптиң дийдине түсинемен. Өзлеримиздиң балаларымыз да өсип киятыр. Хәзирдиң өзінде қалай болар екен, буның ақыбети қалай болар екен деп жанымыз төзбейди. Яқшы болмайды, әлбетте...

— Буны кейин айтарсаң,—деп тоқтатты оны ийтелги көз... Демек, ол совет интернаты жаман деди. Сөлай ма?

— Ол «Совет интернаты» деген жоқ. Ол тек интернат деди. Кумбелде бизиң интернатымыз. Оны «жаман» деп отырған мен.

— Оның әхмийети жоқ. Кумбел Советлер Союзында.

— Неге әхмийети жоқ?!—деп қызып кетти Едиге. оның қорқытып отырғанын сезип. Адамның айтпаған нәрсесин айтты деп жала жабыудың не кереги бар? Мен де Әбиүталиптиң ойлағанындай пикирдемен. Егер разъезд емес, басқа жерде отырғанымда балаларыма интернат дегениң қарасын көрсетпеген болар едим.

Әне, солай деп ойлайман. Солай болыуы керек пе?...

— Ойла, ойлай бер!—деди ийтелги көз гәптиң белине теуип. Үндемей отырып соңынан тағы былай деди:—А-ал, буннан жууамақ шығарып көрейик. Демек, ол коллективлик тәрбияға қарсы, солай емес пе?

— Хеш қандай ол қарсы емес!—деп шыдамай кет-

ти Едиге. — Жазықсызға жала жабыұдың не кереги бар? Солай етиұ мүмкин бе?

— Қой, қой, тоқтат!—деп қолын силтеди ийтелги көз, истин мәнисин түсиндириұди керек емеске шығарып.— Ал, сен енди маған мынаны айт: «Дөненбай құс» деген атамадағы дәптердин мәниси не бул? Қутыбаев буны сениң көзиңше Қазанғаптың аұзынан жазып алдым деп те тастыйықлады. Солаймеди?

— Солай, — деп жанланды Едиге, — Демек, бул усы Сарыөзекте, баяғы заманларда болған тарийхқа байланыслы пайда болған әпсана. Усы этираптан онна қашық емес жерде найманлардың қабирстаны бар, ҳазир улыұма журтшылық оны Ана-Бейит деп атайды. Сол жерге ең дәслеп мәңгүр баласы тәрәпинен өлтирилген найман-Ана жерленген...

— Яқшы, болар, ол қустың тасасында не жатырғанын оқып көрермиз, — деди ийтелги көз дәптерди бетлеп ашып, тағы да пикирин жалғастырды: Дөненбай құс, ҳим ойлап тапқанына қара оның. Қусқа адамның атын қойған. Жазыұшы болғаныңа сениң. Тағы да бир Мухтар Әүезов шыққан екендағы. Оныңды да билемиз, феодаллық ескиликтин тәрәпдары ол да. Дөненбай құс, ҳим. Түсинбейди деп ойлайды ғой, бизди.. Бир тыныш түпкирде буғып отырып, балаларды бәнелеп жазғанына қара оның. Ал, мынау не? Сениң пәмлеуиңше бул да балаларға арналған ба? — деп ийтелги көз Едигениң бет алдына кленка менен қапаланған тағы бир дәптерди силкип тутты.

— Бул не? — деп сорады Едиге түсинбей.

— Не? Не екенин сениң билиуиң керек. Мине, бас темасы..... «Раймалы ағаның иниси Әбилханға айтқан өгиниши».

— Дурыс, бул да әпсана — деди Едиге. Баяғы өткен заманда болған ҳәдийсе. Бул тарийхты көп жасаған ғаррылар биледи...

— Асықпа, мен де билемен, — деп оның гәпин бөлди ийтелги көз.— Қулағымның бир шетинде қалған. Қартайғанда алжыған бир ғарры он тоғыз жасар қызға ашық болады. Оның неси жақсы? Бул Қутыбаев деген тек душпаншылық нийеттеги адам емес, әдеп-икрамлылық жақтан да бузылған, ҳарамы болса керек. Қара оның халыққа мерез шәптей жугатуғын нәрсени избе-излик пенен әнедей етип жазып алғанын.

Едиге қызарып кетти. Қысығанынан емес, әлбатте. Иши ызаға толып, гәзеби қайнап кеткенликтен қызарып кеткен еди. Себеби, Әбиұталипке жабылған тауқыналеттиң буннан артық болыұы мүмкин емес. Сонылықтан, ол өзин зорға иркип турып былай деди:

— Сен берман қара, сениң ол жақта баслық екенин менен мениң жұмысым жоқ. Бирақ, Әбиұталипти бундай етип жаманатлы етиұге ийтермелеме. Қудайым ҳәркимге сондай хожалық баслығы, сондай меҳрибан әке болыұды көп көрмесин, оның қандай адам екенин усы жердегилердин қай-қайсысынан сорасан да айтып береди. Бул жерде бармақ бүгип санағандай-ақ адамларымыз, бизлер бир-биримиздин жағдайымызды жақсы билемиз.

— Яқшы, яқшы, сабыр ет енди, — деди ийтелги көз.— Ол сениң мийинди айландырған. Душпан ҳар қашан да ҳийлекер болады. Биз оны әшкаралаймыз. Болды, кете бериуиң мүмкин.

Едиге орнынан турды. Малақайын кийип, егленин киреп турып:

— Сөйтип не қыласызлар енди, оны? Қалай болады енди? Тек, мына жазыұларды бәнелеп, қамаққа аласызлар ма оны?

Ийтелги көз орнынан ырғып турды.

— Бери қара, мен саған тағы қайталап айтаман: бул сениң араласатуғын исин емес! Душпанды қалайынша бақлаұ астына алып қалайынша қолға түсириұди ҳәм оны қандай жазаға тартыұды биз—өзимиз билемиз! Буған сениң басың аұырмай-ақ қойсын. Өзиңниң жөниңди — жүретуғын жолыңды бил. Бар шық бул жерден! Сол күни кешқурын Боранлы разъезине тағы бир жолаұшылар поезды келип тоқтады. Поезд бул ирет тек кери бағдарға қарай кетпекши. Бул да көп иркилмеди. Бары-жоғы тек үш минуттай егледи.

Биринши жолдың бойындағы қараңғы жерде поездың келиуин күтип текеки етикли үш адам тур. Олар Әбиұталип Қутыбаевты өзлери менен бирге алып кетип баратырған еди. Әбиұталипти өткен кеткенлерден тасалап, ортаға алып турған сол үшеуиниң жар тастай жараланған туұ сыртында—Зарийпа балалары менен, Едиге, Укибала тунжырасып тур. Разъездин баслығы Әбиллов болса поездың уақтынан ярым саат ке-

шиккенин сылтаулап, арман-берман дызағайлап жүр. Поездың кешиккенине оның не қатысы бар? Адамлардың қатарында арқайын тура бермей ме? Әбиұталиптиң дәптерине жазылған кесепатлы әпсананың дәртінен сорау-жуаптан өткен Қазанғап бұл уақыттары поездың жүріп кетиуіне бағдар беретұғын стрелканың қасында дежурный болып тұр еді. Ол енді Әбиұталипти алысқа алып кететұғын поездға өз қолы менен жол ашып бермекши. Бийке Едигениң қызларына қарап, үй бетте қалған еді.

Етик кийген үшеуі жағаларын көтеріп, самалдан ықтырмаланып, Әбиұталипке арқасын қаратып қоршалап, сазырайысып үндемей тұр. Әбиұталип пенен айырылысатуғын боранлылар да үндемеді.

Қардың қыйқымларын үйіріп ескен самалдың зууылдысы болар-болмас еситиледі. Шамасы, уйытқыған боран баслана жақ құсайды. Сарыөзектің аспаны түнеріп, булағай басланайын деп тұр. Бултардың арасынан Ай анда-санда зорға бозарып көриніп, ақ шаңылтыр дағқа усап тұр. Аяз бетке шым-шым батып кетеді.

Зарийпа күйеуіне берилетуғын азық хәм кийимкеншек оралған түйіншикти услап, үңсіз егитилип жылап тұр. Үкибаланың ақ урып гүрсингени аузынан бурқырап шыққан пуудан билинеді. Ол тонының шалғайы менен Дауылды орап тұр еді. Шамасы, Дауылда қәуетерли бирнәрсени алдын-ала сезген болса керек, ол хүрейи ушып, дым үндемей Үкибалаға тығыла береді. Бәринен де бетер самалдан Едигени паналап, оның қолынан услап, ығында тұрған Ермекке қыйын болды. Бул бала хәшнәрседен гүмансырап тұрған жоқ еді.

— Папика, папика! — деп шақырды ол әкесін. — Берман, бизлердің қасымызға кел. Бизлер де сениң менен кетеміз.

Әбиұталип оның дауысын еситип тула бойы дирилдеп, ерксіз түрде басын бурып бирнәрсе демекши еді, бірақ оған бурылыуға имканият бермеді. Оны қоршап тұрған үшеудің биреуі шыдай алмай:

— Бул жерде турмаңлар! Еситип тұрсызлар ма? Кетиңдер бул жерден. Соңынан келесіздер, — деп жекиринип жиберді.

Олардың былайыраққа барып турууына туура келди.

Әне, алыстан паровоздың жақтысы көрінди, хәмме тұрған-тұрған жерінде қобалжып, қыймылдаса баслады. Зарийпа шыдай алмай, өкирип жылап жиберді. Оған қосылып Үкибалада жылай баслады. Поездың келиуі айралық дәртинің хәсирети еді. Алдындағы жақтысы қар ушқынлары ушып жүрген қараңғы хәуаны қақ жарып, ол думанлы түнектің арасынан қәхәрленіп шығып киятырғандай, улы-гүрсилди болып жақынласып келе берді. Ол жақынласқан сайын қақ маңлайындағы жақтысы жерден жоқары көтеріліп, бийикти шарлап, рельслердің арасынан жылтылдап зуулаған үргін қар анық көрінди. Поршенлардың пысылдысы, дөңгелеклердің ғыжырлап тақылдаған шауқымы қәуетерли болып еситилип; ақырында паровоздың тутас тулғасы билинди.

— Папика, папика! Қара, поезд келди! — деп бақырып жиберген Ермек, әкесинің дауыс бермегенине таң қалып, сол уақыттың өзінде тым-тырыс болып қалды. Сөйтсе де әкесинің дыққатын өзине аудармақшы болып тағы да:

— Папика, папика! — деп бақырды.

Албырап жүрген Әбилов текеки етик кийген үшеудің жанына жақынлап барып:

— Почта вагон составтың бас жағында болады. Алға жүриулеринди өтиниш етемен. Қәне, жүре қойыңлар. Әне, анда шырпыр болды.

Хәммеси де Әбилов көрсеткен тәрепке қарай асығып жүрді. Поезд қапталласып келип қалды. Ең алдында қолына портфель услаған ийтелги көз жан-жағына алаңламай кетип баратыр. Оның изинен Әбиұталипти алдына салып айдап баратырған жауырынлыдан келген еки жәрдемшиси, олардың артында сәл-пәл қашықлықта асығып киятырған Зарийпа, Дауылдың қолынан жетеклеген Үкибала ентелеп баратыр еді. Едиге сәл қапталда кейинленкіреп Ермекти көтеріп киятыр. Ол хаял, бала-шағаның көзинше жылап жибере жазлап, өзін зорға тутып киятыр. Сол баратырғанында ол жутқыншағына тығылған түйинди зорға туншықтырып иркіп, өзи менен өзи алысып киятырған еді.

— Сен ақыллы баласаң ғой, Ермек. Сен ақыллы-саң, солай емес пе? Сен ақыллысаң, сен жылама, яқшыма? — деп гәпиниң басы бирикпей, баланы бауырына қаттырақ қысып гүбирлене берди ол.

Соның арасында поезд тезлигин пәсейтип барып, бәндиргиге жақынлады. Паровоз пуұын бурқыратып булардың тусынан өтиңкиреп барып тоқтағанда, кондуктордың үшпелегиниң дауысы әзирейлиниң сестиндей шырылдап, Едигениң қолындағы бала селк ете қалды.

— Қорықпа, қорықпа! — деди Едиге. — Мен тұрғанда хеш нәрседен қорықпа. Мен мұдамы сениң қасыңда боламан. — Поезд ыңыранып, улы-пысылды болып иркилгенде айналарына қырау қатып, музлап қалған вагонлар қалша тоқтады. Әтирапқа тынышлық орнады. Соңынан паровоз жүриуге таярлық көрип, гүиренип, пуұ шығара баслады. Почта вагон паровоздан кейинги жүк вагонның соңында еди. Почта вагонның әйнеклерин темир менен торлап-шандып таслапты, қапысы вагонның қақ ортасында екен. Сол қапы ишке қарап ашылды. Басларына почташылардың бас кийимин, үстилерине пахталы гүртеше-шалбар кийген бир ер адам менен бир хаял көринди. Хаялдың қолында фонары бар, почта баслығы сол болса керек. Өзи де ири геүделі, ғайратлы көринеди.

— Сизлер ме еди? — деди ол хәммениң бетине фонарды жоқары көтерип, жақтымық түсирип. — Қәне, күтип турыпбыз. Орын таяр.

Хәммеден бұрын қампайған портфель көтерген ийтелги көз минди.

— Қәне, қәне, болыңлар енди! — деп анау екеүиде боранлыларды асықтыра баслады.

— Мен көп кешикпей қайтып келемен! Бул бир қәтелесиушилик! — деп Әбиұталип асығып сөйледі. — Көп кешикпей қайтып келемен, күтинлер мени!

Ұқибала шыдамады. Әбиұталип балалары менен хошласып атырғанда дауыс шығарып жылап жиберди. Хеш нәрсеге түсинбей үрпейискен балаларына, бир нәрселерди айтып, Әбиұталип оларды бауырына қысып сүйе берди. Паровоз болса пуұын бурқыратып жүриуге таяр тур. Дәпең хаял фонарын көтерип тур. Сол мәхәлде бағанағыдай, әзирейлиниң дауысындай ысқы-

рық жаныңды шығарып жиберерликтей етип шырылдады.

— Қәне болды, болар енди, отыр! — деп жаңағы екеуи Әбиұталипти вагонға қарап сүйреді.

Соңғы демлерде Едиге менен Әбиұталип әйтеуір қушақласып үлгерди. Бир-бирине сақал-мурты өсип кеткен, тикенектей бет-аузыларын басып, болған ислерди екеуи де шын жүректен ақыллылық пенен түсинисип, жан дүньясы менен сезип, қалшыйысып жабысып қалды. — Балаларға теңіз қаққындағы гүрринди айтып бере-бер, — деп сыбырлады Әбиұталип.

Ол бұның соңғы сөзлери еди. Едиге түсинди. Әбиұталип балаларына Арал теңизи туұралы айта бер деп тур.

— Қәне болды! Болды! Отыр! Отыр! — деп жаңағылар екеуин ажыратып жиберди.

Етикли екеуи еки жақтан ыйғы менен өнтенлеп, Әбиұталипти вагонның ишине ийтерип жиберди. Балалар әкесинен айырылғаны сонда барып түсинди де, екеүиде бақырып жылап жиберди.

— Папика! Папа! Папика! Папа!

Қолына Ермекти көтерген Едиге вагонның қапысына қарап тура умтылды.

— Сен қаяққа? Сен қайда барасаң? Құдай сақлай-гөр! — деп фонарлы хаял Едигениң көкирегинен ийтерип, жалпақ жауырыны менен қапыны кес-кеследі.

Балалардың шырлап жылап атырғанына жаны шыдамай кеткени сонша, сол минутларда Едиге, Әбиұталиптиң орнына өзи отырып кеткиси келди, сөйтип жолда кетип баратырғанда, өз қолы менен мына ийтелги көзди бууып өлтirmekши болды. Бирақ оның бул ойын өзинен басқа хеш ким де түсинген жоқ.

— Турманлар бул жерде! Кетинлер, бул жерде турманлар! — деп шаулады фонарлы хаял. Оның аузынан шыққан ашшы темекі менен пыяздың ийиси Едигениң мурнына мүңк ете қалды.

Зарийпа қолындағы түйиншиги ядына түсип.

— Мә, мынау аұқатты береғойын! — деп вагонның ишине ылақтырып жиберди.

Соның менен почта вагонның қапысы да тарсетип жабылды. Әтирапта тынышлық орнады. Паровоз қыйғырып, орнынан қозғала баслады. Дөнгелеклері улы-тарсылды болып, тонлап қалған жол менен дәсле

әсте жүрді де, кем-кемнен жүрісін тездете бастады. Боранлылар илажы қурып, поездға ілесіп, қапысы қатты жабылған почта вагоны менен қатарласып жууырып киятыр. Хәммесінен бұрын есін жыйнаған Укибала Зарийпаны ұслап қалды да, бауырына қысып жибермей турды.

—Дауыл тоқта! Апаңның қолынан ұсла!—деп зуулап баратырған поезд дөнгелеклерінің улы-тасырлысы арасынан дауыслап жиберди.

Қолына Ермекті көтерген Едиге елде поезд бенен жарысып жууырып, тек соңғы вагон тусынан өткен уақытта ғана барып тоқтады. Тасыр-тусырлы алыслап, поезддың жақтысы хәлсиреп, ұзақлап, кетіп баратыр еді... Соңғы ирет паровоз дауысын созып қыйғырды...

Едиге кейніне қайтты. Шырылдап жылаған баланы жубатыу қыйын болды.

Үйіне келип пештің қуысында басы мен-зең болып отырғанда, ярым ақшамда Әбиллов есіне түсіп кетті. Едиге әсте түргелді де кийіне бастады. Укибала оның нийетін бірден биле қойды.

—Қаяққа барасан?—деп күйеуінің қолынан ұслап алды. —Тийегөрме оған, хәттеки қолының ұшын да тийгизбе. Оның хаялы екі қабат. Оны уруға хәқыщ жоқ. Қайтип дәлиллейсен?

—Қорықпай-ақ қой,—деди Едиге жай-парахат,—Қол тийгизбеймен! Бирақ, оның бул жерден кеткени жақсы болады. Соны билсин тек. Уәде берейін саған, тиймеуіге, бир тал шашы да қыйсаймайды. Исенсбер усы айтқаным!

Едиге қолын тартып алды да, үйден шығып кетті.

Әбилловтың әйнегі еле жақты екен. Уйықламапты.

Қарды ғаршылдатып басқан Едиге соқпақ пенен жүріп: суп-сууық есикке жақынлап келди де, қатты тарсылдатып қаға бастады. Қапысын Әбилловтың өзі ашты.

—Хә, Едиге, кел, кел, үйге кир,—деп қорыққанынан түри—суп-сур болып, кейінге шегине берди.

Едиге хеш нәрсе деместен пуу менен қосылып үйге кирди. Босағадан атлап кирди де, қапыны жапты.

—Анау сорлыларды неге жетим еттің?—деди ол айрықша сабырлылық пенен.

Әбиллов гүрс етип дизерледи де, Едигенің аяғына жығылып, жеңсіз тонының етегіне жармасты:

—Қудай урсын мен емес, Едеке! Егер өтирик болса, мына айы-күні жетіп отырған хаялым туұмай-тууа шөксін!—деп өлердегі сөзін айтып қорыққанынан қалтырап турған хаялына қарап бурылып, ғарғана бастады. Албырап қалғанлықтан дир-дир қалтырайды. —Қудай урсын, мен емес, Едеке. Сондай етемен бе? Буны ислеп жүрген анау күнги ревизор! Ядыңызда ма? Қутыбаев не жазып жүрипти, не ұшын жазып жүр деп қайта-қайта езип сорай берген еді. Сол ревизордың өзі буны қылып жүрген! Меннен неге гүманлана-сан? Егер мен ислеген болсам хаялым тууа шөгін, бала үстинен кетсин! Жаңа поезддың қасында турғанда кирерге тесик таппадым. Ондай бәлени көргім келмеді! Сол ревизор қайта-қайта сорай жанымды келиге қамал қоймады ғой. Мен маңлайы қара қайдан билеймін!.. Билгенимде егер..

—Болар енди,—деп тоқтатты оны Едиге—Тур былай, сенің менен адамдай болып сөйлесейік. Хаялының көзинше сөйлесейік. Тууа шөкпей-ақ аман-есен босанып алсын. Гәп онда емес. Мейли, сен гүнакар болмай-ақ қой. Бирақ саған қаяқта ислесең де бәри бир емеспе? Ал, бизлер өмиримиздің ақырына шекем, бәлки, усы жерде қалармыз, Сен ойланып көр. Кейнірек басқа жақтан жұмыс излерсен. Бул менин саған берген кеңесім. Айтайын деген гәпим усы еді. Енди қайтып бул гәпти қозғамайық. Тек усыны айтыу ұшын келген едим. Басқа гәпим жоқ...

Усыны айтты да Едиге үйден шығып, қапыны жапты.

Тыныш океандағы Алеут атауларының түслик жағалауына таман тусларда күн тал түстен ауып баратыр еді. Самал бурынғы пәт пенен есіп, көз жетер жердегі көгіс-қаралтым тартқан кеңісликте қайнаұйт лаған толқынлар бир-бирине соқлығысып, суудың үсті тынымсыз хәрекетке келип қубылып атыр. «Конвенция» авианосеци толқынның үстінде әсте-ақырын шайқа тылады. Ол, сол бурынғы орнында, хәуа жолы менен есаплағанда Сан-Франциско менен Влидивостоктың дәл ортасында тур. Суднодағы халықаралық илимий программаның барлық хызметкерлері хәрқандай хәре-

жетке сай болып, қырағылық пенен таярланып тұрған еді.

Бұл уақытта авианосецтің бортында жерден тыс-қарыдағы Держатель қуяш системасында цивилизацияның ашылуына байланысты айрықша уәкиллікке ийе болған комиссиялардың жедел мәжілісі тамамланған еді. Шет планетадан келгендерге қосылып, өз байдалына кетіп қалған 2—1 хәм 1—2 паритет-космонавтлар еле Лесная Грудь планетасында болған-лықтан, Улыұма Орайлық басқаруының «Паритет» орбиталық станциясындағы радио байланыс арқалы оларға хәзирге дейін Улыұма орайлық басқаруының көрсетпесисиз хешқандай хеш нәрсе ислеуши болмаңлар деп үш мәртебе қатаң түрде ескертилди.

Улыұма орайлық басқаруының қойған бұл қатаң талабы қыялы жүз әлуан дөнип тұрғанлардың шеккен азабын сәулендирип гана қоймастан, хәр еки тәрәптің арасындағы жағдайдың оғада шийеленисип, ашықтан-ашық урысуыға сәл қалып, мүмкиншиликтің қолдан кетейін деп тұрғанын айқынластырып жиберди. Хәр еки тәрәп жақында илим хәм техника күдіретінің нәтижесин адамзаттың ийгилиги үшін енді енди иске асырмақшы болып, «Демнург» программасы бойынша бирге ислесип жақынласайын деп тұрған уақытта, күтпегенде Жерден тысқары халаттағы цивилизацияның ашылуы, адамлардың алдына әжайып бир проблеманы қойды да, бирге ислесіу программа-сы өз әхмийетин жоғалтып, екінши планға түсип қалды. Хәзирги пүткіл дүньялық жәмийеттеги адам баласының әсирлер дауамына әуладтан-әуладқа өтип, қанына сиңип, қәлиплескен өз тиришилиги, өз түсиниги, өз мәдейиятының бар екенлигин, енди бұл әжайып жаңалықтың, сол адамзаттың әлимсақтан бери қәлиплескен тиришилигин қәуәтерли бир сынақ астына алып тұрғанын комиссия ағзалары анық хәм айқын түсинген еди. Бундай сынға түсіуіге ким қарсы бара алады? Мәселен, Жер бетиндеги тиришиликтің биротала жоғалып кетпейтуғынлығына ким кепил бола алады?

Мине, тап усундай қәуәтерли сынаққа түскен уақытта жер бетиндеги сиясий-жәмийетлик дүзилісі еки қыйлы хәр еки тәрәптің ески дәртлери қайтадан

қозып, бир-бири менен мәмлеге келе алмай, қарама-қарсылығы күшейген еді.

Мәселени талқылау кегирдекке суу бүркиспеге айланды. Көз қараслардың хәрқыйлылығы, мәмлеге келиудің де хәрқыйлы болуы кем-кем кери түс алып, келиспейтуғын халға келди. Ақыбетинде бұл айтыс тез пәт пенен хәуиж алып: бир-бирине ашықтан-ашық абай көрсетип, қырын қарасып, үәжге турмайтуғын бир сыпатта, пүткіл жер жүзілік урыстың гүрп ете қалиуына таялып қалды. Сонлықтан хәр еки тәрәптің комиссиялары ақырында бұл мәселеге ақыл жорттырып, жер жүзілік урыс жалынын шығарып алмауға, егер сол жалын шыққан жағдайда да еки тәрәптіңде иңғылық болмайтуғынын сезип, келисимге келиуіге хәрекет етпекши болды. Оның үстине мына әжайып жаңалықтың хабары жер жүзине жайылып кетсе, пүткіл адамлардың санасында қәуәтерли қобалжыу болатуғынын есапқа алып, хәзирше сол цивилизация тууралы хешкимге, хешқашан, хешнәрсе сездирмеуіге өз-ара келисти. Егер адамлар Лесная Грудь деген планета барын хәм онда цивилизацияның бар екенін билсе, оның ақыбетинің не менен тамамланатуғыны хешким билмейтуғын болса керек...

Ақыл өз күшіне енип, сөйтип еки тәрәп те илажсыздан қатаң тәртиптеги теңбе-тең келисимге келди. Усыған байланысты «Паритет» орбиталық станциясына Улыұма басқаруы орайынан мынадай мазмундағы радиограмма жиберилди:

«1—2 хәм 2—1 Тексеріуши-космонавтларға». Сизлерге мынадай ұазыйпа жүкленеди. Қуяш системасынан тысқары Галактикадағы Держатель жақтылық системасына киретуғын Лесная Грудь деген планетада болып атырған 1—2 хәм 2—1 паритет-космонавтлар менен «Паритет» бортындағы радио контакт арқалы байланыс жасаңлар 1—2 хәм 2—1 паритет-космонавтлар тапқан жаңа цивилизация тууралы хабарды додалап, сол тарауды изертлейтуғын халықаралық комиссиялардың өзгертиуіге болмайтуғын шешимлерінің тийкарында Улыұма басқаруы Орайы тәрәпинен қабыл етилген мына қарарды 1—2 хәм 2—1 паритет-космонавтларға тез жеткеринлер:

а) Бурынғы 1—2 хәм 2—1 паритет-космонавтлардың «Паритет» орбиталық Станциясына, сондай-ақ

Жерге қайтып түсіуіне тыйым салынсын. Олардың жер шарындағы цивилизацияға қайтып араласуы тилекке сәйкес емес.

б) Жер жүзіндегі жәмийеттің қазіргі рауажлануының өзгешеліктерине, тиришилік мақсеттерине, тарихый жақтан өсіп-жетілісіуі тәжіриібесіне тийісли болмағанлықтан, Лесная Грудь деген планетада жасайтуғынлар менен бизің қешқандай байланыс жасамайтуғынлығымыз туұралы хабар берілсин:

в) Бурынғы 1—2 хәм 2—1 паритет-космонавтларға сондай-ақ олар менен қатнасы бар Лесная Грудь турғынларына ескертилсин: олар Жер шарында жасайтуғынлар менен байланыс жасауға талапланбасын, сондай-ақ Жер этирапын қоршаған сфераға да жақынлаушы болмасын. Олар бир мәртебе «Трамплин» орбитасындағы «Паритет» Станциясына келип кеткен болса, ендіги жағында бундай қәрекет қайталанбасын:

г) Ғайры планеталылардың ушқыш аппаратларының мүмкин болып қалыуы қәуіпли бар хәкіминен қорғаныу мақсетінде, улыұма орайлық басқарыу жедел илажлар қолланып, «Қурсау» атлы Айырықша транс-космослық тәртіп орнатылатуғынын хабарлайды. Бул тәртіп бойынша Жер планетасы дөгерегиндегі космос кеңіслігінде Жерди орап робот-ракеталар қурсауы орналастырылады, ол ракеталар Жер планетасына басақ планетадан жақынлаған қәрқандай нәрсени ядролық лазер сәулесі менен жоқ етип жибереди.

д) Өз ықтыяларына салып, басқа планеталардағы менен байланыс жасап кеткен бурынғы паритет-космонавтларға хабар берілсин: Жер жүзіндегі адамлар жәмийетінің әйіем заманлардан бери қәліплескен тиришилік тәртібін сақлау, оны қорғау мақсетінде бурынғы паритет-космонавтлар менен байланыс биротала үзілсин. Олар менен болған ұақыяның барлығы қатаң түрде қупыя сақлансын, олар менен байланыс етиуге турған жерінде тыйым салынсын. Усы мақсетте «Паритет» станциясының орбитасы тез арада өзгертилсин хәм оның радио байланыс шифрлары қайтадан исленсин. Жер шары этирапындағы «Қурсау» вонасына жақынлаудың жүдә қәуіпли екени ғайры планеталыларға тағы бир мәрте ескертиледи.

Улыұма орайлық басқарыу «Конвенция» авиано-седиінің борты»

Усындай қорғаныу илажларына өткен улыұма орайлық басқарыу «Икс» планетасын менгеріу жөніндегі «демиург» программасын белгисіз мүддетке дейін тутасы менен тоқтатыуға мәжбүр болды «Паритет» орбиталық станциясын айланыс жолының басқа бир параметрлеріне түсіріп, оны тек, күнделікли космосты изертлеу жұмысына пайдалануға уйғарылды. Бирліктегі илимий-изертлеу «Конвенция» авиано-седиі бийтәреп Финляндияға аманатқа берилетуғын болып келісідди. Алыстағы космосқа «Қурсау» системасы орналастырылып болынғаннан кейін, паритеттегі барлық хызметкерлер, илимий, хәм басшылар, қосымша хожалық жұмысындағы адамлардың барлығы тарқатылып жиберилетуғын болды. Олар өле-өлгенше Улыұма орайлық басқарыудағы жұмыстың неге тоқтағаны туұралы қупыя сырды қеш кимге айтпауға ант ишип, тилхат беретуғын болды.

Улыұма жәмийетшилікке «Демиург» программасы бойынша жұмыс «Икс» планетасындағы терең изертлеулерге байланыслы белгисіз мүддетке дейін тоқтатылады деп хабарландырылады.

Бунын бәри де қәр тәреплеме терең ойланып көрилген. Жер шарының этирапындағы космос кеңіслігине жедел түрде «Қурсау» салынғаннан кейін, усы айтылғанлардың бәри иске асырылмақшы.

Оған дейін, комиссиялардың мәжілісі тамам болыудан-ақ, барлық хұжжетлер, барлық шифрлар, бурынғы паритет-космонавтлардың жиберген барлық хабарлары, барлық протоколлар, усы қайғылы ұақыяға қатнасы бар хәмме фотопленкалар, қағаз тухымының бәри жоқ етип жиберилди.

Тыныш океандағы Алеут атаулары түслик жағалауына таман, сол тусларда күн кеш бола баслаған еді. Хауа райы да сол бурынғы қәліпінде, өзгеріссіз тур. Сөйтсе де океан үстіндегі толқынлар кем-кемнен күшейген еді. Жарланған толқынлардың улыгурсилди болып сапырылысқан сести азлап еситиледи.

Сол бир январь айының басынан-аяғына шекем қақаман сууық болды. Сарыөзекке буншама сууық қайдан келеди екен. Поездларға аппақ қырау менен көгіс муз қатып өтеди. Нефть толтырылған қап-қара цистерналар, енді аппақ түрге малынып, разьезде дизбекленип тоқтап турғанын көргенде көзіне бир

түрлі болып сезиледі. Ал, келип тоқтаған поездың қайтадан қозғалуы оғыры қыйын. Дизбекленген паровозлар вагонлардың рельске қатып қалған дөңгелеклерін екі ийінлеп ийтергендей, әйтеуір зордан зорға шайқап қозғайды. Паровозлар тап рельске биригіп, айланбай қалған дөңгелектерді жулқылаған уақты темир терсектің шақыр-шақыр болып ғайзалған, қуйқаны жуулататуғын дауысы сууық күнлері алыстарға жетіп барады. Усындай жағымсыз шақырлыдан түнде Боранлының балалары шоршып оянуатуғын еді.

Ол да аздай темир жолды үргін қар басып қала беретуғын болды. Бір жерін ашсаң басқа жерді көмпі таслайды. Самал да күшейіп кетті. Сарыөзектің даласы кең болғанлықтан, дауыл қайсы тәрептен келетуғынында билмейсен. Боранлылар үшін қасарысқан самал қарды қасақана темир жолға апарып үйіп тұрғандай сезиледі. Тап соны аңлап тұрғандай, құрттай саңлақ тапса соған қарап ұйтқып, барлық күшін соған жумсап атырғандай болады.

Едиге, Қазанғап және үш рабочий өзлеріне тапсырылған жол участкасының басынан-аяғына дейін, биресе ана жерін, биресе мына жерін қардан тазалау менен құмбыл болады. Жаңа тазалап кеткен жерін қар қайтадан басып таслайды. Еледе болса оларға түйеге қосылған иреу—маланың пайдасы тийді. Олар қар үйіндісін соның менен иреп таслап, астын гүрек пенен тазалайды. Едиге қар тазалауға Қаранарды аямай жекті: күшін қаяққа жумсауды билмей тұрған буұраның шаршап силеси қурығанына ыразы болды. Қаранарға өзі менен теңлес бір түйені қатар қосып, маланың үстіне өзі миніп, қалың қарды жолдан шегке ысырады. Ол уақлары басқа илажы да жоқ еді. Адамлар: құдирет, бір жаңа машина шығыпты, паровоздың алдына қатырып алып қар дегенді қалай болса солай тазалап кете береді екен десіп жүрді. Сондай машина Боранлыға келеді десті баслықлар. Бірақ, бул гәптің бәриде хәзірше сөз жүзінде ғана еді.

Егер жазғы саратанда екі ай дауамында мийди ауылжытатуғын дәрежеде ыссы болса, ал мына қыстың аязы бул да оннан қалыспайды. Сууықтың құдиреті сондай көкірегінді қақ айырып кете жазлайды. Ал, поездлар болса күннің ыссылығына, я сууықлы-

ғына қарамайды, тоқтамай жүре береді. Сол үшін илаж жоқ, жол таза болуы керек. Сол бір қыста Едигенің ақ ене баслаған сақал-мурты алынбай, ғаулап, уйқысы шала болғанлықтан қабақтары исіп, айнаға қараса бет әлпеті темирдей қарауытып, адам қарағысыз болып кеткен екен. Сырты брезент плаш пенен қапқанған жеңсіз тоны үстіннен түспейді, бели шешілмейді. Аяғынан байпақ түскен жоқ.

Бірақ, не іслемесін, қандай қыйыншылық көрмесін, оның ойынан Әбиұтәліп Қутыбаевтың аянышлы ауғалы шыққан жоқ. Сол әдалатсызлықтан Едигенің жүрегі сызлайтуғынды шығарды. Қазанғап екеуі бул қалай болды, ақыры не болар екен, деп әри-бери ойлап, ой түбіне жете алмады. Қазанғап көбинесе қабағын үйіп үндемей жүреді, тек өзінше ишнен қатты қыйланады. Солай болса да ол бір күні:

—Хәр заманда да усындай болған. Анығына жетпесе... Баяғыда өткенлер: «Хан құдай емес, олар ұәзирлеринің не іслеп, не қойып жүргенін бірдейіне биле бермейді, ал, ұәзирлер де қалада салық-палық жыйнаушылардың не қылып жүргенін сезбейді де» деп бийкар айтпаған. Заман хәр қашанда да усындай болған,—деді.

—Хау, даналық етип сен не деп тұрсаң, өзін!—деп Едиге оны гәпке тутты. —ханың, ұәзирің не сениң? Ол бәлелердин тухымын қурытқанымызға бираз уақыт болған жоқ па- Мәселе онда емес ғой!

—Неде?—деді Қазанғап салмақлап.

—Неде, неде!—деп Едиге гәзепленгені менен бирақ жууап тауып айта алмады. Сол сорау оның мийн жеседе ылайықлы жууап таба алмады.

Бір айландырса, шыр айландырады деген ырас екен. Қутыбаевлардың үлкен баласы Дауыл аязлап қатты ауырып, төсек тартып жатып қалды. Ыссылығы көтеріліп, жөтел қысып, тамағы исіп, сандырақлап жатты. Зәрийпа болса: «баланың тамағы иридесіп кеткен деп түрлі дәри-дәрмақ беріп атыр. Бірақ, ол балаларының қасында күн бойы отыра алмайтуғын еді, жолда стрелочник болып іслеп, гейде түнде, гейде күндіз жумысқа барады. Әйтеуір, не деген менен күн көрнұ керек ғой. Оның балаларына Үкибала иләжсыз қарап тұрады. Өзинің де екі қызы, Зәрийпаның да екі баласы... Әбиұтәліптің хожалығының бун-

дай мүсәпир жағдайға түскенин ойлап төрт баланы бағып-қағады. Мүмкін болғанынша Едиге де қол ушын беріп атыр. Азан менен тұрып қорадан Әбиүтәлиптиң үйіне көмір әкеледі, ұақыт тапса пешин де жағып береді, Тас көмірди алыстырыу ушын да уқып керек. Балалардың үйі күн ұзақ жыллы болып тұрыуы ушын пешке бир ярым шелек көмір салады. Жолдың арғы шетіндеги цистернадан барып суу әкеледі. Отқа қалайтуғын ағаш айырып береді. Суу тасуу, отын майдалау, әйтеуір, сол қусаған жұмыстарды ислеу Едиге ушын қыйынба, қудайым-ау... Қыямәти буның басқа жақта болып тур, хәммесинен қыйынны Әбиүтәлиптиң балаларының аянышлы түрине туұрына қарап, олардың сорауына жууап бериүден артық азан болмады. Үлкені ауырып төсекте жатыр еди ол өзи тәбиятынан минези ауыр, ал, Ермеги болса, тап шешесиниң өзи, сондай иши-бауырыңа кирип кететуғын ме-хирбан, жүдә сезимтал, сәл нәрсеге қууанып, сәл нәрседен кеули қалатуғын нәзик тәбият бала еди, бәринен де соған қыйын болды. Едиге таң азаннан көмір әкеліп, пешти жаққанда, балаларды оятып алмауға тырысса да, билдирмей шығып кете алмайды. Қап-қара буйра шашлы Ермек тез оянып кетеди. Көзин ашар-ашпастан, айтатуғыны:

—Едиге ағай, папика бүгин келе ме?—дейди.

Бала орнынан ушып тұрып, тыр-жалаңаш түрінде: көзлеринде адам шыдамаслық дәрежеде аянышлы хәм үмит ушқынлары жалтылдаған нәресте жууырып келип Едигениң мойнына асылады. Едиге «ауа» десе болды—әкеси үйге хәзир кирип келетуғындай көреді. Едиге оны ап-арық, тыр-жалаңаш, жып-жыллы түрінде көтеріп алып, бауырына басып турады да, қайтадан төсегине жатқарады. Оның менен тап үлкен адамларша сөйлеседі.

—Ермек, сениң папикан бүгин келе ме, я келмей ме—билмедім. Ал, бирақ оның қайсы поезд бенен келетуғынын бизлерге станциядан телефон арқалы хабарлауы керек. Бизиң разьездге жолаушылар минетуғын поезд тоқтамайтуғынын өзиң билесең ғой. Тек, тоқтаса темир жолдың бас диспетчериниң буйрығы бойынша тоқтайды. Жақын күнлерде хабар беріп қалар. Сонда бизлер екеуимиз, егер Дауыл оған шекем

жазылып кетсе—үшеуимиз перронға шығып күтип аламыз.

—Хәммемиз шауқымласып: Папика, бизлер сени күтип турмыз деймиз, я?

—Ауа дә. Тап сондай деймиз,—деп Едиге баланың гәпин мақуллады.

Бирақ, бундай зейинли илгир баланы алдау аңсат емес.

—Едиге ағай, жүр онда екеуимиз анау күнгидей жүк поездға минип кетип, сол ең үлкен бас диспетчерге барып, папика минип киятырған жолаушы поезды бизиң разьездге тоқтат деп айтайық.

Ал, енди алдарсаң оны.

—Хау, ол ұақытлары жаз айы еди, күн жыллы. Усындай күнлери жүк поезд бенен қалай кетесен? Күн болса қақаман сууық. Самал деген ысқырып тур. Анау әйнеклерди қара, муз болып қатып қалған. Бизлер егер жүк тасыушы поездға минсек муз болып қатып қаламыз. Ондай етиу қәуипли ғой.

Бала үнсиз ғана муңаяды.

—Сен енди жатып тур, мен Дауылды барып көрейин,—деп Едиге сылтау тауып науқасланған баланың қасына барып, сексеуілдей будыр-будыр қолы менен маңлайын сыйпалап көреді.. Науқасланған бала көзин зорға ашып, ыссылықтан кеуип, жарылып кеткен ернин әсте қыймылдатып күлимсирейди. Ыссылығы еле қайтпапты. —Абайлы бол, үстиң ашылып қалма сын. Терлеп атыр екенсең. Түсиндиңбе, Дауыл? Егер ашылып қалсаң буннан бетер аязлайсан. Әй, Ермек, егер Дауылдың иш еткиси келсе ләген әкеліп бер, түсиндиң бе? Ол орнынан түргелмесин. Көп кешикпей жұмыстан мамаң да келип қалады. Ал, хәзир Үкибала апаныз келип, сизлерди ауқатландырып кетеди. Дауыл тәуір болғаннан кейин бизиң үйге келип Сәуле, Шарапатлар менен ойнайсызлар. Ал, мен жұмысқа кеттим, солай етпесем қар деген үйилип қалады, қар үйилсе поездларда тоқтап қалады,—деп Едиге кетип баратырып балалардың бираз кеуилин көтерди.

Солай етпесе Ермектен қутылуы қыйын.

—Едиге ағай,—дейди ол босағада тұрған Едигени тоқтатып. —Егер қар үйилип қалса папика киятырған.

поезда тоқтап қалады ғой. Мен де барып қар тазалайын. Гүрек-белім де бар.

Мине, Едиге бұл үйден хәр сапары жүрегі сызлап, бауыры тилким-тилким болып усындай болып шығады. Әдәлатсыз қорлықтан дәрмансызланып, мына хожалықтың басына түскен аұйрманлық дәртинен жүрегі дуз құйғандай болып турады да, сондай мәхәлери ол пүткіл дүньяны жек көрип кетеди. Сол ашыұын ол үйилген қардан, суұық самалдан, сүйреткиге жегилген түйелерден аямай алады. Сарыөзектиң боранына бир өзи қарсы туратуғындай күлперени шығып жұмыс ислейди..

Күнлер болса тынымсыз тамып атырған тамшыдай биринен соң бири өтип атыр. Сөйтип январь айы да өтип, суұықтың да тауы қайтып босасайын деди. Ал, Әбиүтәлип Қутыбаевтан болса еле хабар-атар жоқ: Едиге менен Қазанғап болса бұл жағдайды хәр нәрсеге жорып, ойланып, ой түбине жете алмады. Екеуи де Әбиүтәлип әне келер, мине келер деу менен жүрипти, себеби, ол бир нәрсе жазса басқа биреу ушын емес, өзи ушын жазған жоқ па? Онда турған не гүна бар... Екеуи усылайынша үмитленип, сол үмитине Зәрийпаны да исендирди, нашар адамның дуұхы түсип, болдырып қалмасын деп кеуилин алатуғын еди. Буны Зәрийпанын өзи де түсннип, балаларына бола тастай беккем болып жүре берди. Шынында ол тастай болып қалды. Ишинен тынып, ашылысып сөйлеспейтуғын болды, тек, бир нәрсеге алаң болғандай қәуетерленип, көзлери алаңлай береді. Қим биледи, оның сабыр-тақатының қай ұақытқа дейин жететуғынын.

Боранлы Едигениң қолы бир мезгилдей жұмыстан бос еди. Жайлауға барып түйелерди, әсиресе, Қаранардың қалай етип жүргенин көрип қайтпақшы болды. Әлле қәйтип тағы биреулердин буұраларын шайнап тасламадымекен-әй? Қутырып—жарап болатуғын ұақты да шамаласты ғой, өзиниң. Аяғына шаңғы байлап алып жолға шықты түйелердин өрисиде онша алыс емес еди. Көп кешикпей ұақтында қайтып келди. Ол түйелердин қал-жағдайын, хәммесиде аман-есен жайылып жүргенин Қазанғапқа айтпақшы еди. Тамамы ойсыл қара әуладының бәри де. Түлки құйрықта жайылып жүрген екен, ол қатардағы қарларды самал

жалап, жер ашылып қалыпты, мал өз аяғынан отлауға қолайлы, хәзирше қобалжығандай хешнәрсе жоқ. Едиге дәслеп өз үйине қайрылып, шаңғысын таслап кетпекши болды. Босағаның алдына келип еди, үлкен қызы хұрейленген түрде қапыны ашып:

—Аға, апам жылап атыр!—деди де ишке кирип кетти.

Едиге сескенип кеткенликтен шаңғыны таслай сала, үйге сүңгип кирди. Үкибаланың ыңыранып жылап атырғанын көрип, Едигениң зәрреси ушып кетти.

—Не? Не болды?

—Тақыры шыққай бұл дүньядағының бәриниң де!—деп зарланды Үкибала көз жасы алпыс тарам болып.

Едиге хаялының хешқашанда бундай қалға түскенин көрмеген еди. Үкибала қыйыншылықты көп көрген, сабырлы хаял еди.

—Буның бәри сеннен болды. Сен айыплысан бұған!—деди ол.

—Неге? Не ушын мен айыплы боламан?—деп Едиге хайран болып, албырап қалды.

—Соры қайнаған балалардың сорын қайнаттын. Бағана жол босамағанлықтан жолаушылар поезды тоқтап еди. Қарсы алдынан киятырған поезды өткерип жибермекши болып тоқтаған екең. Гилең сондай қырсықлар бизиң разьездге тап бола берер ме? Әбиүталиптиң балалары оның тоқтағанын көре сала:—Папика, папика! Папика келди!—деп бақырысып тура жууырысты. Туұры поездға урып баратыр-ау. Изинен: мен де емпенлеп жууырдым. Олар хәр вагонға бир алаңлап жууырып:—Папика, папика! Бизиң папам қайда?—деп бақырысып жүр. Поездың астына түсип кететуғын шығар деп жаным қалмады. Хеш болмаса бир вагонның қапысы ашылса болады ғой. Екеуи зыр жууырады. Узын-шубай созылған составтан оларға хеш ким, сен кимниң баласысан демейди. Олар екеуи сонда да жууыра береді. Изине жетип алып дәслеп кишкенесин, соңынан үлкенин тутып алған ұақтымда поезд қозғалып жүрип кетти. Екеуи болса еки жақта жулқынып:—Бизиң папам усында, поездан түсиуге үлгермей қалды,—деп тоз-топалаң болды. Олардың шырылдап, зар қағып жылағанын көрип гурғанлықтан, жүрегим бир түрли болып шимиркенин, делбе

болып кетпесем болар еди деп ойладым. Ботадай бозлады да қалды байғұстар. Әсиресе, Ермек көп жылап, болдырып қалды. Бар да баланы жубат! Бар! Жолаушылар поезды тоқтағанда әкен келеди, деп сен олардың құлағына құйып таслағансан. Поезд жүріп баратырғандағы олардың жылап тұрғанын сен көргенде ме! Әттегене байғұстар-ай! Неликтен өмір ұсылайынша әке балаға, бала әкеге интизар болатұғын етип жаратылды екен? Бұндай азап-ақыреттің неге керәги бар екен?

Едиге Әбиұтәлиптің үйіне тап өлім азасына баратырған адамдай болып сүйретилип баратыр. Құдайға жалынып тилеген тилеги: Әй құдайым, мына бийгүна нәрестелердің алдындағы гүнам үшін әдил жаза менен гүнамды кеширегөр, дей береді. Мен оларға жаманлық ойламаған едим. Енді олардың алдына қалай бараман, не айтаман?...

Едиге кирип келгенде, бет-аузы жылап-жылап адам танығысыз дәрежеде домбығып кеткен Ермек пенен Дауыл, буны көриүден қайтадан шынғырып бақырысты, Едигеге болған жағдайды екеуі жарысып хабарлап атыр: разъездге жолаушы поезд тоқтады, бірақ, папикамыз түсіп үлгермей атырып, тез жүріп кетті. Едиге ағай сиз тоқтатың ол поезды,—деп шырлады екеуі бірден..

—Сағындым папикамды! Сағынып кеттім, сағынып!—деп Ермек, Едигеден жәрдем күткендей, сонан ғана үмит етип, соған ғана исенген кишкене нәрестелердің гүниренип жылағанын көргенде сай-сүйегің сырқырайды.

—Мен хәзир бәрін билип берейін. Азырақ шыдан сизлер, жыламай турыңдар,—деді егил-тегил болып, боз-бораны шыққан балаларды жубатыұды ойлаған Едиге. Бірақ, өзіннің хәлсізленип, кеулі бузылып баратырғанын билдирмеу үшін, өзін тутып алыу да аңсат емес еді. —Хәзир мине барамыз, барамыз хәзир! «Барғанда қайда барамыз? Қаяққа? Кімге барамыз? Не іслеу керек! Қолдан не келеді?—дейді және өзіннен-өзі. —Мине хәзир далаға шығамыз. Сөйтіп хәммесін ойланып аламыз,—деп Едиге қайдағы бір нәрселерді айтып мыңғырлады.

Ол Зарийпаға жақынлап барды. Зарийпа көпшикке бетін басып дүс төменине түсіп жатыр еді.

—Зарийпа, хә Зарийпа,— деп ийнинен тұрткилеп еді, басын да көтерген жоқ.

—Бизлер далаға шығып усы өтирапта жүреміз, сөйлесеміз,— деді ол Зарийпаға. —Мен балаларды алып кетейін.

Бұл оның балаларды алдастырыу үшін, өзі де есин жыйнап, ояқ-буяғын ойлап алыу үшін тапқан ақылы еді. Ермекті арқалап Дауылды қолынан жетеклеп алды. Сөйтіп олар темир жолды жағалап арман-берман жүре берді. Едиге усы уақытқа дейін басқа адамлардың қайғысына буншама қыйланып көрген жоқ еді. Арқасындағы Ермек болса еле солығын баса алмай, лық-лық атқаны Едигенің көк желкесіне сезилип турыпты. Сағыныштан жаны сызлаған кип-кишкене баланың Едигеге буншама бауыр басып, хәк көкиреклик пенен исенгени сонша, қос қоллап оның екі ийнинен қысып ұслап алған еді. Ермектен сәл ғана үлкен Дауыл да, Едигенің қолына жармасып қиятырғанда оларға деген аяныш сезимінің тәсіринен жүрегине шоқ басылған Едиге дауысының барынша бақырып өкирип жылағысы келді.

Сөйтіп олар Сарыөзектің адамсыз құла даласындағы темир жолды жағалап жүре берді, жүре берді, поездлар болса, тарсылдап-гүрсилдеп арман-берман өтип тур. Поездлар келеді, кетеді..

Сонда Едиге балаларды тағы да алдауға мәжбүр болды. Сизлер билмепсизлер деді, Бизің разъездге әйтеуір тоқтаған ол поезд. Ол пүткіллей басқа тәрәпке баратырған жолаушы поезд. Ал, папикаңыз пүткіллей басқа жақтан келеді. Бірақ, еле келе қоймас. Себеби, оны алыстағы бір теңізге матрос етип жиберген қусайды. Корабль сол кеткен жағынан қайтқаннан соң ғана папикаңыз үйге қайтып келеді. Сол үшін күте туруыңыз керек. Едигенің ойлағаны, ұсылайынша балалардың үмитін үзбей, олардың руұхын түсірмей усы өтириги ырасқа айланғанша оларды шыдауға көндириу керек еді. Әбиұтәлип Қутыбаевтың қайтып келетуғынына Едиге хәш қандай да гүманланбады. Тексеріп көргеннен кейін анығына жетіп, босатып, үйіне қайтарар, ал, ол босанған.

нан соң бир секундта алды-артына қарамай үйіне қайтады деп ойлады. Балалары дегенде жанын беріуге таяр адам, бир секунд иркилеме. Хәзир Едигениң балаларды алдап атырғаны да сол себепли еди. Әбиүтәлиптиң қандай адам екенін ол басқалардың хәммесинен дә көбирек билгенлиги ушын. Әбиүтәлиптиң бала-шағасынан айырылғандағы күни қандай болды екен деп ойлай берди. Оның орнында басқа адам басына усындай күнлер тууып, бала-шағасынан азлы-көпли күнлер айрылысуға туура келседе, бәрибир кешикпей үйіне қайтып келемен деген үмігте болар едидағы, бирақ. Әбиүтәлиптей хәсиретке түсип, ондай болып қыйналмас сирә. Ал, Әбиүтәлип ушын хожалығынан айрылудан артық жаза жоқ екенине Едигениң көзи жетеди. Әбиүтәлиптиң буншама балажанлы, қайырқом әке екенинен қәуәтерленеди. Себеби ол, бул истиң ақ-қарасын айырып, тексерип боламан дегенше шыдай аларма екен деп ойлай береди...

Бул күнлерде Зарийпа тийисли орынларға хат жоллап өтиниш етип, Әбиүтәлиптиң тағдирин сорап, күйеуи менен ушырасуға рухсат сорап өтинди. Хәзирше хәш бир жууап жоқ. Қазанғап пенен Едиге де хәш нәрсеге түсинбей хайран болды. Екеуи де буның баслы себеби, Боранлы разъезди менен тиккелей почта байланысының болмағанлығынан деп ойлады. Булар бир жаққа хат жоллауы керек болса, я биреуден берип жибереди, я Қумбелдеги почтаға өзлери апарып салады. Ал, басқа жақтан жазылған хатлар, я әуеле Қумбелге келип, оннан соң барып, гез келген жолшыбай адам арқалы Боранлыға келип жетеди. Байланыстың бундай түриниң дым әсте-ақырынлық пенен болатуғыны өз-өзинен түсиникли.

Бир сапары сондай болды да...

Февральдың ең соңғы күнлериниң биринде Қазанғап интернаттағы Сәбийтжанды көрип қайтыу ушын Қумбелге барған еди. Қыстың күни жолшыбай жүк тийелетуғын поездға минсең сууықтан биротала қақайып қаласаң. Вагонларға кирип отыра алмайсаң, рухсат етилмейди, ал, сыртта тұрсаң сууықтан силейип қалатуғының тұрған гәп. Ал, жыллы кийиниң, түйениң үстинде қымтанып, тынбай желдиреп отыр-

ған Қумбелге күнине арқайын барып қайтыуға болады.

Сол рет Қазанғап кеште қайтып келди. Оның түйеден түсип атырғанын көрип, Едиге ишинен: шамасы барғанша-келгенше түйениң үстинде селкилдеп отырып силикпеси шыққан қусайды, ямаса интернаттағы баласы бир патырат таптымекен. Түр-түси түнерип кетипти ғой буның?—деп бир ойлап қойды.

—Аман-сау барып қайттың ба?—деп дауысын шығарды Едиге.

—Қайттым ғой,—деп гүнк етти Қазанғап түйеден жүгин түсирип атырып. Ол Едигеге бурылып, ойланып қарап тұрды да:

—Хәзир үйинде боласаң ба?—деди.

—Ауа, үйде болмай қайда бараман енди.

—Бир жумыс бар. Хәзир үйиңе бараман.

—Келебер.

Қазанғап көп кешиккен жоқ. Хаялы Бийке екеуи желди. Алдында өзи, изинен хаялы кирди. Екеуи дә албырап жүрген сыяқлы көринеди. Қазанғаптың түринен шаршағаны сезилип, мойыны созылып, ийни түсип дегендей, мурты да салбырап кетипти. Сеп-семиз Бийке болса жүреги үсти-үстине дүрсилдеп тұрғандай, демин дурыслап алалмай ентигип жүр.

— Сизлерге не болды, сизлерге? Урысып қалмадыңлар ма?—деп күлди Үкибала.— Жарасайын деп келдіңдер ме. Отырыңлар.

— Урысқанда усындай болып жүремиз бе,—деди Бийке бурынғыдан да өлпен дауыс пенен ентигип.

Қазанғап жән-жағына алаңлап:

— Қызларыңыз қайда сизлердин?—деди.

— Зарийпаның үйинде, соның балалары менен бирге ойнап атырған шығар,—деди Едиге.— Олардың не кереги бар?

— Жаман хабар тауып келдим.—деди Қазанғап, Едиге менен Үкибалаға қарап.— Хәзирше балалар билмей-ақ қойсын. Осал хабар емес. Бизинң Әбиүтәлип қайтыс болыпты.

— Не дейсең?!—деп Едиге орнынан ырғып тұрды. Үкибала саз дауысқа салдырып жиберген уақта түри шүберектей ағарып, аузын қолы менен жаба қойды.

— Өлди! Өлди! Соры қайнаған балалар, соры қайнаған жетімлер! — деп Бийке қарлығып, туншыққан дауысы менен жылай баслады.

— Қалай өлипти? — деп Едиге елде исенбегенмиктен, Қазанғапқа жақынлады.

— Станцияға қара қағаз келипти.

Қәпелімнің арасында хәммесиде бир-бирине қарай алмай үнсиз қалды.

— Уай сорымай! Уай, сорым! — деп Үкибала басын қос қоллап услап, ырғатылып отырып, сынсылады.

— Қаяқта ол қағаз? — деди Едиге ақырында.

— Қаяқта болатуғын еди, станцияда, — деп Қазанғап жөн-жосағын айта баслады. — Интернатқа бардым, оннан шығып мына Бийке қайтарсын сабын алып келерсең деген соң, вокзалдың ишіндеги дүканға қайрылдым. Сыртқы қапыдан кире бергеним сол, қарсы алдымнан станция баслығы Чернов шықты. Бир-биримизди бурынан танытуғын болғаннан кейин аман-есенлик сорақтық. Сөйтип турсақ ол маған: «Көзиме көрингенің жақсы болды, кеңсеге жүр, бир хат бар еди, соны разъездине алып кет» деди. Ол кеңсесин ашты, ишке кирдик. Столдан, сыртындағы жазыулары тасқа басылған бир конвертти алып: «Сизің разъезде Әбиүтәлип Қутыбаев деген ислейтуғынбеди?» — деди. «Ауа, не қылыпты?» — дедім. «Мына бир қағаздың келгенине үш күндей болды. Боранлыға берип жиберейин десем, хешкимди таппадым: Мә, хаялына апарып бер. Хаялының сорау салып жазған хатына жууап екен бул. Бунда жазылуына қарағанда ол сол жақта өлген екен» — деп маған түсиниксиз «инфарктан қайтыс болыпты» дегек бир сөзди айтты. Инфарк деген не? — дедім мен. Ол болса: «Жүреги жарылған» деди. Әне, сөйтип жүрегинің қанасы қақ айрылып кеткен екен. Қалай отырған болсам солайынша меніреуім шығып қалыпты. Дәслепп инанған жоқпан. Сөйтип сам-саз болып отырып, сол қағазды қолыма алып оқып көрсем: «Кумбелдеги станцияның баслығына Боранлы разъездинде туратуғын сондай-сондай бир хаял күйеуинің хал-жағдайын сорап жазған хатына усы рәсмий жууап тапсырылсын, деп болып изине, тергеуде жатырған Әбиүтәлип Қутыбаев олайда-былай жүреги қысылып өлди? делинген екен. Тап солай жазылыпты. Оқып болып не қыларымды билмей, баслыққа қарайман... «Жағдай усындай деди Чер-

нов еки қолын еки жаққа жайып. — Апарып бер» — Мен яқ, бизде олай еткен болмайды. Қара қағаз апарып берип, жаман хабар еситириуши болғым келмейди, деймен. Шым-шырқадай балалары бар еди, олардың жүрегине қалай дақ саламан, яқ, алып кетпеймен дедім. Бизлер, боранлылар әуели өзли-өзимиз бир ойласып алайық, оннан соң буны бир жақлы етермиз. Ямаса биреуимиз бул қағазды арнап келип алып кетермиз. Бундай ауыр хабарды дүрс еттирип айтыуға болмайды.

Өлип кеткен жигит те ортаң қолдай азамат еди, шымшық емес ақыры, Сирә, оның хаялы Зарийпа Қутыбаеваның өзи келип, бул хатты сизің қолыңыздан өзинің алғаны мақул болар. Оған жай-жағдайды өзинің айтып түсиндирерсиз дедім. Чернов маған: «Өзиң бил, бирақ, мен ол хаялға нени айтып түсиндиремен. Басықасында болмасам, мен де не деримди билмей турман. Мениң жумысым бул қағазды тийисли адамына тапсыруу» — деди. Кеширерсиз, хәзирше бул қағаз сизде тура берсин. Мен барып ауызша айтыуын айтайын, оннан соң не ислеуди ойласып көремиз дедім. «Мейли, өзиң бил» — деди ол. Сөйтип, соның менен кеңседен шыға сала түйени сабалап киятырғаным. Жол бойы, енди не қыламыз? Бундай сууық хабарды айтыуға кимнің жүреги дауайды? — деп кеулим қабарып келип отырғаным усы...

Қазанғап үндемей қалды. Едиге еңсесинен тау басқандай еңкейип қалды.

— Енди не қыламыз? — деди Қазанғап бир уақта. Бирақ, хешким үндемеді.

— Усындай болатуғынын билип едим, — деп Едиге басын өкиниш пенен шайқады. — Ол балаларынан айра түскенине шыдай алмай өлди. Мен бәринен де бетер оның сондайлығынан қорқып едим. Айралық дәртинен шыдамаған. Айралық деген бул—әнейи, хәсирет емес. Балаларының оны сағынып жүргенин айтсаңа-қарап турып кеуилиң ерип кете береді. Егер Әбиүтәлиптиң орнында басқа бир адам болғанда, мейли сотлансын, не ушын екенин билмедимдағы, мәселен айтайық, бир жыл болар, еки жыл болар, бәлки оннан көп болар, бирақ бәрибир қайтып келер еди. Әбиүтәлип деген не-мецлердин тутқынында да, концлагеринде де болды,

қорлықтың не бір түрлерін көрген, партизан болып жүргенде де көрген азабы аз емес, жат жерлерде жүріп қаншама ақыреттерді көрсе де — өлмей шыдады ғой, пақыр. Неге десең ол, сол жүргенінде жалғыз баслы, өзі менен өзі, хожалығы жоқ еді, енді болса оның етінен ет кесіп алып атырғандай бір ауқал ғой. Оны жанынан артық көретуғын балаларынан айырып алып кетті. Әне, бәленің төркині қайда..

— Аўа, мен де солай деп ойлайман,— деди Қазанғап. — Адам, адамнан айрылғанға өледі дегенге исен-бейтуғын едим. Ғарры-қуртаң емес, жап-жас жигит, сауатлы десең-сауатлы, ақыллы десең-ақыллы исинің ақ-қарасы айрылғанша шыдап тұрса болады ғой хеш болмаса, оның нәрсе жазығы да жоқ еді. Ақылға салып түсинген де шығар, әлбетте, бірақ жүрегі құрғыр шыдамапты да.

Бұлар сөйтіп біразға дейін отырды. Әри-бери ойланып, оул қайғылы хабарды Зариппаға қалай етип айтыудың есабын таппай ақыллары хайран болды. Айналып келип: хожалық ийесіз, балалар жетім, Зариппа жесір қалады дей береді. Бул хәқыйқатлыққа олардың алып қосатуғыны жоқ еді. Сөйтсе де хәммеге бірдей мақул гәпти Укибала айтты:

— Сол қағазды Зариппа станцияға барып өз қолы менен алсын. Қайғының дәслеңки соққысын балаларының қасында емес, сол станцияда көрсін. Азапты да сол станциядан баслап тартып жол бойы келемен дегенше бір пикирге келип басылар, ақыры. Балаларына бул сум хабарды хәзиринше айтыу керек пе, керек емес пе, оны жол-жөнекей өзі ойланып көрер. Олар есейип, үлкейінкирегенше бул хабарды айтпай турады дағы. Хәзир шаппаттай балаларға қалай айтады буну?

— Сеники дурыс, — деди Едиге хаялының сөзін мақуллап. — Балалардың анасы Зариппа болғаннан кейін, Әбиүтәлиптиң қазаланғанын айта ма, айтпай ма, ол өзинің иси. Мен өзим айталмайман, бірақ...

Едиге буннан артық сөйлей алмай кеуили елжиреп, жөткиринип, тили ибараға келмей қалды.

Хәммеси де бір тоқтамға келгенде, Укибала тағы да.

— Қазеке, — деди сөзинің бағдарын Қазанғапқа қарата. — Сиз Зариппаға былай дең: станция баслығында саған арналған бір хат бар екен, сирә сол сениң

сорау салып жазған хитларыңа келген жууап шығар. Баслық тек, Зариппаның өзі келип алсын деп атыр де. Тағы бір айтатуғыным, деп сөзін жасғастырды Укибала, — бундай сапарға Зариппаның жалғыз өзин жибериуге болмайды. Олардың бул жерде, я бир тууысқан тууғаны болмаса. Адамға бундай мүсийбет түскенде ең жаманы жалғызлық болады. Сен, Едиге қасында бирге барып, бундай уақта бирге бол. Ондай хабарды еситкенде не боларын ким биледи. Станцияда жұмысым бар еді, деп бирге кете бер. Балалары бизин үйде болып турар, оған дейін.

— Болады, яқшы, — деди. Едиге хаялының кәйуаншылығына қайыл болып. — Ертең Әбиловқа, Зариппаны станциядағы кеселханаға апарыу керек деймен. Соған бир-еки минутқа өткинши поездлардың биреуін тоқтатып бер деп айтаман.

Олардың хәммеси де усы айтылғанларға келисти. Бірақ, олар Құмбелге еки күннен кейін кетти. Разъезд баслығының өтиниши менен өтип баратырған поездлардың биреуін тоқтатып, соған минди. Бул 5-март күни еді. Боранлы Едиге бул күнди хеш қашан да ұмытпайды.

Олардың мингени көпшиликке арналған вагон екен. Иши лыққа толы, хәр түрли адамлар, арасында балашағасы менен кетип баратырғанлар да бар. Қәдимги жолаушы вагонның тиришилиги, арақтың ийиси өкпене атады, арман-берман сапырылысып жүрген адамлар, карта ойнап атырғанлардың уағырлысы, өмирдің машқаласы, еркеклердің мәскүнемлиги, айырылысып атырғанлар, үйлениу тойы; өли жайғастырыу хәм тағы басқалар жөнинде сыпсың-сыпсың сөйлескен қатындардың гүбирлиси... Адамлар алысқа кетип баратыр. Өмирдің күнделикли тәшүиши менен кетип баратыр. Булардың арасына аз уақытка болса да қайғы-хәсиретин арқалап Зариппа менен Боранлы Едиге келип қосылды.

Әлбетте, Зариппаның кеуили алағада еді. Станция баслығы не жууабын айтар екен деп кеуили қобалжып, ууайымнан басын көтере алмай, жол бойы тым-тырыс отырса да, негедур алаңлай берди.

Адамның жай-жағдайын бир көргенде билетуғын, түсинетуғын, сыншыл, сезимтал, меҳирбан бир адамлар

болады-ау. Зарийпа түргелип, коридор менен тамбурға шығып, поезд әйнегі алдында тұрғысы келип, орнынан қозғалғанда, Едигениң қарсы алдында отырған орыс кемпир бир ұақлары көп-көмбек болып жайнап тұрған, аял хәзир нуры семип бозарыңқыраған меҳрибан көзлерин Едигеге қадап:

— Не болды, балам, хаялын науқас па? — деди.

Едиге қолайсызланып қалды.

— Хаялым емес ол, апай, қарындасым еди. Кеселханаға апаратырман.

— Әйтеуірде, қатты қыйналып киятыр-ау, билип едим. Көзлери мунға толы. Иштен күйинип отыр, қорқатуғын да шығар. Кеселханада не дейди, қандай ауырыу табар екен, деп қәуетерленеди ғой. Бул тиришилик, деген сондай ғой! Дүньяға шықпасаң—жақтылықты, өмирди көрмесең—тууылсаң қайғыдан айрылмайсан. Өмир деген усылай бола береді. Еле жас ғой өзи, тәуір болып та кетер, қудай аясын, — деди станцияға жақынлаған сайын Зарийпаның кеуили әлле қандай болып баратырғанын сезгирлик пенен түсинген кемпир.

Қумбелге шекем поезд бенен бир ярым саатлық жол. Жолаушылар ушын поезд сол күни қайсы жол менен баратырғаны бәри бир. Тек, алдымыздағы қайсы станция деп сорап қояды. Ал, ушы-қыйры жоқ Сарыөзектиң адамсыз даласы қарға көмилип үнсиз көселип жатыр. Солай болса да қыстың қәхәри қайта баслағаны сезиледи. Күн түсетуғын жерлер қарауытып, өсте-ақырын қарлар ериуге қарап, марттың келиуи менен жағымлы жипек самалдан дала ағарып хәм қарайып та көринеди. Бирақ, аспанды қаплаган суп-сур булт, еле де қыстың биротала кете қоймағанын, тағы да қар жауып, қасарысса соңғы сууықта өз күшин көрсетип қалыу түри бар екенін билдирип тур.

Әйнекке қарап отырған Едиге, өз орнынан қозғалмады, қарама-қарсы отырған меҳрибан кемпир менен ара-тура гәплесип, Зарийпаның қасына бармады. Мейли, Зарийпа каридорда, әйнек алдында тұрған екен, тура берсин, оған ойланып алыуға кесент бермеу керек. Мүмкин, оған ишинен сезиклениу бир нәрсени билдирер. Хәзир ол өткен жылғы гүз басланып киятырғанда еки хожалық хаял-бала-шағасы менен жүк поездға минип, Қумбелге келип қауын-ғарбыз алып қайтқан қууанышлы, бахытлы демлерди еске алып тұрған шы-

ғар. Балалар ушын бул күн бир байрамға айланып еди ғой. Солардың хәммеси тап күни кеше болғандай. Едиге менен Әбиүтәлип сонда вагонның ашық тұрған қапысы алдында қатар отырып, зуулап өтип тұрған самалдан рәхәтленип екеуи бираз гәплескен еди, балалары болса булардың өтирапында жууырысып ойнап, ізде қалып баратырған далаға қарап қандай қууанысып еди, ал хаяллары Зарийпа менен Укибала болса сонда бир ашылысып сөйлескен еди-ау. Қумбелге жеткеннен кейин олар дүкан аралады, станцияның бағында болды, кино көрди, парихмакирге де кирди. Балалар мороженое жеди. Ең қызығы сонда болды—хәммеси биригип Ермектиң шашын алдыра алмаған еди. Оған не болғаны биймәлим, шаш алатуғын машина жақынлаудан бай-байды салып, азан-ғазан қылғаны бар. Сонда мына нәрсе Едигениң ядында қалды: қапыдан кирип киятырған әкесин көрип баланың оған қарап тура умтылғанын айтпайсаң ба: Әбиүтәлип оны қушақлап алып шаштәрезге бермейтуғындай, бауырына басып, хәзирше шашын алмай-ақ қояйық, басқа бирде келип батылырақ болып алдырармыз деген еди. Қап-қара буйра шашына тууғалы бери пәки тиймеген Ермек енди болса әкесиз өсип атыр...

Тергеу тамам болмай тұрып Әбиүтәлип Қутыбаев қалай өлип кетти екен? — деп Едиге усы бир нәрсеге түсине алмай өз-өзине қайта-қайта сорау бере-береди. Хәзир және соны ойлап отыр. Балаларын сағынып, сарғайып-ақ өлип кетти-ау деген ойға келе береді. Бундай қайғыны хәр ким өзінше көтереди. Мысалы, Әбиүтәлип ушын балаларысыз өмир сүриу, оларсыз жасау—өлиу менен барабар. Ел жоқ, журт жоқ сарыөзектиң қула даласында балаларым, қараусыз қаңғырып қалды-ау, деген пикир оны өлтирген шығар.

Едиге усылардың бәрін станция паркиндеги скамейкада, Зарийпаны күтип отырып ойланды. Зарийпа станция баслығына барып сол келген қағаздың жай-жағдайын билип қайтқанша усы жерде отырып оны күтиуге келискен еди.

Күн түс болса да, қауа ырайы жаман еди. Түнерген аспан булттан ашылмады. Азлап бетине қар, я жауынға ұқсас бир нәрсе ара-тура тамады. Ашық даладан өсип тұрған самал қардың тап-таза жағымлы ийисин

алып келеди. Едиге бир түрли болып үрпейип отыр. Едиге бирдейине бул жерге келгенде станциядағы ала-сапыран адамлардың арасында жүретуғын еди. Себеби, оның баратуғын жери алыс емес, асыққандай хеш нәрсе болмаған соң солай етеди, сөйтип турғанда поезда келеди, жолаушылар бәри жапа-тармақай түсіп, перрон менен арман-берман асығып жүрип, демнің арасында жоқ болып кетеди: тап кинотеатрлардағыдай. Поездың келгени жаңа, енди демде болса хеш ким қалмаған.

☉ Бул ирет оны бул нәрсе қызықтырмады. Хәзир ол топар-топар жолаушыларға скамейкадан көз таслап отырып, адамлардың түрлерине, бир-бирине усамаған жүрис-турысына хайран қалды. Оннан қалса дауысы қырылдап қалған радиодан пүткил станция майданшасы бойлап бир түрли азалы музыка жаңлап, адамлардың жанын түршиктиреді. Бул қандай музыка?

Зарийпаның вокзалдың жайына кирип кеткенине де жигирма минутлардан өтип баратыр. Едиге тынышсызлана баслады, олар келіскен еди ғой, оны усы скамейкада күтип отыруды, тап усы жерде баяғы ирет Әбиүтәлип хәм балалар менен бирге мороженое жеп отырған жоқ па еди. Енди ол Зарийпаға не болды екен, деп излемекши болды.

Жаңа орнынан тура бергенде, қапыдан шығып киятырған Зарийпаны көрип жүрегі силкинип кеткендей болды. Қапыдан кирип шығып атырғанлардың арасында ол өзгеше болып көзге түседі. Әтирапында хеш ким жоқтай, не болып, не қойып атырғанынан хабарсыздай, зорға адым атып киятыр. Түри өлинің түриндей қуаырып, уйықлап атырып, тап түсинде жүрип киятырғандай, соншелли көп адамның хеш биреуине соқлығып қалмай, тап елсиз, журтсыз далада жалғыз өзи адасып қалған соқыр адамдай дәрт хәм қайғы түскен басып тик услап, туұры қарап киятыр. Ол жақынлай бергенде Едиге орнынан турды. Тап түсинде жүрип киятырған адамға усап адым атқаны өнбейди, хеш жете алмайды, түри қорқынышлы, төмен қараған қозлери хеш нәрсе көрмей киятыр. Дүньядан түңилген жансыз қозлери суп-сууық. Ол жақынлап келемен дегенше арадан узақ бир әсир өткендей болды. Қолында Қазанғап айтқандай машинаға басылған хәриплер менен қазып, қалың конвертке салынған хат. Жақынлап келип қымып турған еринлерин қыймылдатып:

— Сен билетуғын ба едиң? — деди.

Едиге зорға ғана басын ийзеди.

Зарийпа скамейкаға сылқ етип отырды да бетін қос қоллап жауып, басын қатты қысып, тап басы бөлинип баратырған адамдай, өзинің қайғысын, ауыр жоғалтыуын айтып зар жылады. Ол жылап атырып тулабойы дир-дир қалтырап, бир ууыс болып, пүткил дүньяда тек жалғыз өзи қалғанын ойлағандай қайғыдан қайысып, еңиреп атырғанда Едиге, анау күни үш текеки етик кийген адамлар Әбиүтәлипти әкетип баратырғанда, оның орнына мени әкетсе болмай ма деп тилеген болса: бул ирет мына хаялды тәғдирдің соққысынан қалай қутқаруды ойлап азап шегип Әбиүтәлиптиң орнына мени әкетип, бул қорлықларды мен жалғыз басым көтергенде бундай болмас еди, — деп налыды. Солай болса да ол мына қайғыдан Зарийпаны кеуіл айтып қутқара алмаслығын билгеннен кейин, есин жыйнап алғанша, оған тиймеуди ойлады.

Сөйтип екеуи станция паркиндеги скамейкада отырды да қойды. Зарийпа болса, өкпеси қабынып жылай берди, бир уақытлары қарап турмастан қолындағы мыжғыланып қалған қара қағазлы конвертти ылақтырып таслады. Әбиүтәлип болса өлип кетти, енди оның кимге кереги бар? Бирақ, Едиге конвертти алды да қалтасына салып қойды. Қалтасынан бет орамалын алып, Зарийпаның бармақларын күш пенен ашып, зорлап турып көзинің жасын сүртти. Буннан да хеш нәрсе шықпады.

Ал, енди бағанағы азалы музыка станция аспанын гүңирентип, еле бозлап тур, бундай үзликсиз гүңирениуине қарағанда бир нәрсе болған болыуы керек. Март айының аспаны сурғылт тартып түнерип тур, қырдан өскен самал адамды шимиркендирип жибереди. Арман-берман өткен адамлар Зарийпа менен Едигеге көз қыйықларын салып ишинен екеуи урысып қалған екен, күйеуи хаялын қатты жәбирлеген-ау, деп ойлап баратырса керек. Бирақ, хәмме өйтип ойламапты:

— Жылаң қәдирданлар, жылаңлар!.. — деп қапталдан кеуіл айтқан дауыс еситилди. — Ғамқор әкемизден айырылдық. Ендиги күнимиз не болар екен? —

Едиге басын көтерип қараса, қасларынан өтип баратырған гөне шинелли, балдаққа сүйенген хаялды көрди. Бир аяғы бөксесинен баслап жоқ екен. Едиге бул

қаялды танытуғын еди. Фронтвик қаял станция қас-сасында ислейтуғын еди. Кассир қаяллардай жылап-ты, едеде жылап сөйленип баратыр: «Жылаңлар, жылаң! Ендиги күнимиз қалай болады?» Балдақлардың топырланған ушларын гезекпе-гезек жерге тиреп, қос балдақтың тақылдысына гөнерген жалғыз солдат ети-гиниң шыйқылдысы қосылып, солқылдап жылау менен алыслап кетти...

Ол гәптиң мәнисине Едиге станцияға киретуғын есиктің алдында жыйналып қалған адамларды көрген-нен кейін ғана түсинди. Бир неше адам өрмелеп, май-даншадағы бийикке қара тауар менен қоршалған Ста-линнің әскерий форма кийген үлкен сүүретин илдирип атыр. Жыйналған адамлар соннан көзин айырмай тур екен.

Музыканың мунлы сестин де Едиге енди түсинген-дей болды. Уллы Сталинсиз күн қалай шығып, таң қалай атарын түсине алмай ар-сар болған көпшили-ктің арасына барып, басқа уақыт болған да оларға қосылып қалай өлди деп сорар еди, бірақ хәзир өз қай-ғысы өзине мол жетип атыр. Сол ушын тис жарып хеш кимнен хеш нәрсе сораған жоқ. Сталиннің аза-сына қайғырғандай хал Зарийпада да жоқ еди...

Дунья астан-кестеен болып төңкерилип кетседе, поезд-лар тоқтамайды, олар тоқтауға да тийисли емес. Ярым сааттан кейін он жетинши номерли Москва —Алма-Ата поезды келиуи керек. Барлық жолаушы поездлары сыяқлы, ол да Боранлыға усаған майда разъездлерде тоқтамайды. Жол тәртиби солай болған. Бірақ, усы ирет онжетинши поезд Боранлы разъездине тоқтайды деп хеш ким де ойламаған. Оны тоқтатыуға тәуекел ет-кен алдын-ала сабырлы түрде ойланып алған Едиге еди. Ол енди Зарийпаға қарап:

— Көп кешикпей үйге қайтыуымыз керек Зарийпа, — деди. — Ярым саат қалды. Әкесинің өлимин балала-рына айтасаң ба, я хәзирше қойып турасаң ба, соларды сен хәзирден баслап ойлап ал, әбден. Мен саған хеш нәрсе айта алмайман, жубата алмайман хәм енди өзи-не-өзин бек бол. Буннан былай балаларыңның әкеси де, шешесиде — өзин. Буларды сен жол-жөнекей ойланып ал. Егер балаларға хәзир айтпайман десең, онда сыр бермеуиң керек, белди беккем буу да, руухынды тү-

сирме. Балаларыңның алдында көзине жас алып жүр-ме. Усыларға күшиң шыдамың жете ме? Олардың ал-дында, мына биз үлкен адамлар өзимизди қалай ус-лауды билиуимиз шәрт, Түсиндиң бе? Мине, гәп қайда жатыр.

— Болады, мен бәрін де түсиндим, — деди Зарийпа көз жасын тыя алмай турып. Жол бойы, үйге жеткен-ше ойланып, соннан кейін не ислеу керек екенін би-лермен. Мен хәзир... Турайын, қояйын, қояйын, енди...

Қайтарсын да поезд иши быған-жыған адам. Вагон-лар толы, темекинің көк түтинине тығылып узыннай-узақ, ушы-қыйры жоқ жол менен кетип баратыр.

Зарийпа менен Едиге купели вагонға орналасты. Бул жерде адам азлау екен. Екеуи басқаларға кесент етпей жол-жөнекей жай-жағдайды сөйлесип алыу ушын, вагонның ең шетиндеги коридорға орналасты. Тап-тар коридордың жыйналмалы орынлығына отырыуды өтинсе де Зарийпа отырғысы келмегеннен соң Едигениң өзи отырды.

— Түргелип турғаным жақсы, — деди Зарийпа.

Ара-тура сууық демин алып, гүрсинип турған За-рийпа, поездың айнасынан қарап турып, басына түскен мүсийбеттиң жүгин қалай көтеріуди ойлап, ендиги жесирлик тиришиликтің дәслепки адымын қалайынша хәм неден баслау керек екенін ойлауға тырысты. Буған дейін ол Әбиүтәлиптиң ислери жөнлесип қайтып келер, мына көрип отырған азаптары бир көрген жаман түс-тей умытылып кетер, Әбиүтәлип хожалығына келип ийелик етсе, қыйыншылықтан адам өлмейди — әйтеуир қыйналсақ та, не қылсақ та бир илажын етип, бала-ларды бағып-қағармыз, деп ойлап жүрип еди, енди болса хеш қандай үмит қалмады. Буннан былай күн көриудің ғамың ойламаса илаж жоқ...

Усы ийесиз қалған хожалықтың тәғдийри Едигеге де ортақ екенін сезгеннен кейін, ол да бул үйдің ал-дағы күнлердеги тиришилигин ойлауға мәжбүр болды. Хәр қыйлы адамларды бир түрли қайғы бирлестиреди екен. Едигениң Әбиүтәлиптиң бала-шағасына жаны ашымай турыуы мүмкин емес еди. Солай болса да ол өзін салдамлы тутыуы. Зарийпаның болдырып, азып-тозып өмирден түңилип кетпеуи ушын азда болса, су-уық қанлы болыуға тырысты. Зарийпаның қандай нәр-

сеге бел байлағанын билиўге де асықпады. Бунысы дурыс еди. Жылап-сықлап көз жасын тыйып, сөзди Зарийпаның өзи баслады.

— Ҳәзирше балаларға әкесиниң өлими туўралы ҳеш нәрсе айтпайман, — деди ол даўысы бөлинип-бөлинип шығып, жыламаўға тырысып. — Ҳәзир айтыў қыйын. Әсиресе, Еремекти айтсаң-ә... Неге соншама оның жаны әкеси менен бир болды екен... Дәрт-аў, дәрт! Қалай ғана аўзым барып айтаман, оларды үмитлеринен қалай айыраман? Буннан былайғы өмири қалай болар екен? Әкем келеди деген сезим менен жасап атыр-аў олар... Күн санап, саат санап, минут санап жүргенде... Енди бул жерден ертеме кешпе, әйтеўир көшип кетип, қоныс өзгертпесек болмас... Жетимлер сәл өсип үлкейсін. Еремектен қорқа беремен. Бираз үлкейиңкиресин. Соннан кейин айтарман, өзлери де оған дейин азы-кем сезер. Ал, ҳәзир-ҳәзир айтыўға аўзым бармайды... Бул дәртти жалғыз өзим көремен... Өзимниң аға-апаларыма, Әбиүтәлиптиң туўысқанларына хат жазаман. Енди олар неге қорқады, бизден, жәрдем етер, көширип әкетер деген үмитим бар... Оннан соңғысын көре берермиз... Енди Әбиүтәлип жоқ, маған соның балаларын бағып келе қылыўдан басқа не қалды....

Зарийпаның ойлағаны сол болды. Едиге оны үнсиз тыңлап отырып, бул шешим Зарийпаның басындағы таўсылмай атырған мың сан ойдың түйини екенін түсинип қалды. Бундай да адам барлық ойында бар нәрсесин айтып бола алама... Сол ушын да гәпти басқа жаққа бурмастан:

— Зарийпа, гәплериниң хәммеси де дурыс, — деди Едиге. — Егерде мен сениң балаларыңның сырын билмесем басқа гәп, хәммесин де жақсы билгеним ушын сениң гәпиңе қосылып турман. Егер сениң орнында болғанда мен де бул сум хабарды айта алмас едим. Азмаз айтпай тура-турғанымыз дурыс болар. Ал, туўысқан-туўғаныннан хабар-атар боламан дегенше, бизге, бизиң қолымыздан келген жәрдемимизге сүйене бер. Бурын қалай қәдирдан болған болсақ, сол турсымызға қаламыз. Қәдимгидей жумысыңды ислеп жүре бер, балаларың бизиң балалар менен бирге болады. Өзин де билесең, Укибала, сениң бадаларың дегенде жанын бериўге таяр. Ал, қалған нәрселерди көре берермиз...

Зарийпаның көкиреги қарса айырылғандай қатты бир гүрсинип алып, сөзин даўам етти:

— Бул сум тағдийр усындай екен ғой. Бири-бирине хайран қаларлық түрде биригип кеткен. Әне, сондай болып жаратылған екен. Өмирдиң басланыўы, ақыры хәм даўамы бар... Гәптиң ҳадалын айтқанда, Едиге, усы балалар болмағанда өмирден ҳәзир-ақ қол үзиўге таяр едим. Тап усыған бел байлар едим. Енди маған тириликтиң не мағанасы қалды? Бирақ, усы балалар мени сақлап турыпты, солар менен өмир сүриўге, тири жүриўге мәжбүр етеди. Мени өмирден гүдер үздирмей турған да, өмирдиң даўамы да солар. Ашшы болса да, аўыр болса да, әйтеўир бизиң өмиримиздиң мазмуны... Бәрибир қашан болса да олар әкесиниң өлимин биледи, оннан қашып қутыла алмайды, бирақ, мениң жүрегимди сызлататуғын бир нәрсе: буннан былайғы жағында не болар екен? Әкесиниң бундай жағдайға дуўшар болғаны олардың да кеўлин қабартады-аў. Оқыўға кирерде де, жумысқа араласқанда да, сол Қутыбаев деген фамилия алдынан кесент берип шығады-аў... Соларды ойласам бул өмир бизге қырын қарағандай көринип турады. Әбиүтәлип екеўимиз сол туўралы сөйлеспеўге тырысатуғын едик. Ол мени, мен оны аяп жүретуғын едик. Өзи тири болғанда балалары қатардан қалмай, ҳеш кимнен кем болмай өсетуғын еди, буған исенимим мол... сол исеним менен бизиң хожалығымыз бузылмай, татыўлық пенен жасадық... Енди не болатуғыны биймәлим... Мен оларға әке орнына әке бола алмайман... Себеби, Әбиүтәлип-Әбиүтәлип еди... Ол мақсетине жетер хәм еди. Ол жән-тәнин балаларына бағышлап, өзи де балаға айланып кететуғын еди. Оның басына жеткен де сол шексиз сүйиспеншилиги емес пе, балаларынан айырылып еди, жанынан да айырылды...

Едиге оның гәпин дым үндеместен тыңлады. Зарийпа оны ең жақын адамындай көрип, барлық сырын, ойында не барын жасырмай айтқанына бола Едигениң жаны ашып, усы хожалыққа қол ушын берип, ғамхорлық етип, қорғап, жәрдемим тийсе жақсы болар еди-аў, деп ойлана берди, бирақ оларды бахытлы ете алмайтуғынына, ондай етиў қолынан келмейтуғынына өкинип жүреги өртенип кетеди.

Олар Боранлы разъездине жақынлап қалды. Талай

қыс хәм жазды жұмыс ислеп усында өткерген Едиге ушын бул жоллар бұрыннан таныс...

— Сен таярлан — деди ол Зарийпаға. — Келип қалдық. Сөйтіп енди келистик ғой, балаларға хәзир хеш нәрсе айтпайсан. Мине, усылай келистик, Зарийпа, сен мықты бол, балалар сезіп қоймасын. Усти-басынды жыйнақлап ал. Хәзир тамбурға бар, тез бар. Қапының алдында тур. Поезд тоқтауы менен жерге түс те, мени күт. Мен соңынан түсемен. Үйге бирге қайтаман.

— Сен не қылажақсаң?

— Хеш нәрсе. Өзим билемен. Қалай болса да сениң поездан түсіп қалуыға хақың бар ғой.

Он жетинши номерли жолаушы поезд әдеттегидей разьездге тоқтамай өтпекши, тек семафордың тусында ғана жүрисин пәсеңлетип, аздап, ақырынлап жүретуғын әдети бар. Тап сол жерлерге шамаласқанда, Боранлы разьездине кире бергенде, поезд бирден тормоз берип, вагонлар бир-бирине соқлығысып рессорлар, дөнгелеклер артықша шақыр-шуқыр етип, тасырлап тоқтады. Бақырысқан дауыстар, ысқырық, жан-жақтан еситилип атыр.

— Не болып қалды?

— Стоп кранды жулып алды?

— Ким?

— Қаяқта?

— Купели вагонда!

Сол уақыт ишинде Едиге қапыны ашып, Зарийпа поездан түсти. Өзи асықпай, тамбурда проводник пенен кондуктор өкпеси өшип жетип келемен дегенше күтип турды.

— Тоқта! Стоп кранды жулған ким?

— Мен, — деди Боранлы Едиге.

— Сен кимсең? Қандай хақың бар?

— Солай етиу керек болды.

— Керек болды дегенің не? Сотланайын деп жүрсең бе?

— Асықпаң, сотқа бересіз бе, я басқа жаққа жибересіздер ме, актке жазың. Мынау документлерим. Былай деп жазың, урыс қатнасыушысы, темир жол рабочийси Едиге Жангелдин Боранлы разьездинде жолдас Сталиннің өлимине байланысly қайғырыу белгиси иретинде стоп кранды жулып, поезды тоқтатты.

— Неге, Сталин қайтыс болып па?

— Аға. Радиодан айтты. Тыңлау керек.

— Хе, ондай болса басқа гәп, — деп анау екеуи албырап қалды. Олай болса кетебер, онда.

Бир неше минуттан кейин он жетинши номерли поезд зуулап жүрип кете берди...

Поездлар шығыстан-батысқа, батыстан-шығысқа қарай тағы да жүрип кетти.

Ал, темиржолдың өне бойына бул үлкеде сол қәдим заманнан бери адам изи түспей бос жатырған Сарыөзек шөлистанлығы, жердиң Орта тусы болған сарғыш тартқан кеңислик созылып кетеди.

Бул қатарларда ол уақытлары Сарыөзек—I деген космодром да жоқ еди. Бәлки, ол келешекте космослық ушыуды болжастырып отырған илимпазлардың қолында болған шығар.

Ал, поездлар хәзир сол баяғы бағдары менен батыстан-шығысқа, шығыстан-батысқа гуулеп өтип атыр...

Елиу үшінши жылдың жазы менен гузи Боранлы Едигениң өмириндеги ең бир азаплы уақытлар болған еди. Бурынлы-сон ол қыстың қақайған аязында да, темиржолды үргин қар басып қалғанда да, Сарыөзектин аптабы менен суусыз шөлинде де, сондай бир дозақтай азаплы күнлерде де, тап урыста да, — урыста ол Кенгсбергке дейин жетип, мың ирет өлип-тирилгенде де жарадарланып, хәттеки, аяқ-қолсыз майып болып қалуы мүмкин болған уақытларда да бүйтип қыйналмаған еди.

Афанасий Иванович Елизаров бир мәртебе Едигеге жер жылжыуы тууралы хәм оның неден пайда болатуғыны хаққында түсиндирип еди. Артықмаш күштен тутас бир бәлентликлер: гейде тутас таулар ауысып, жердиң денесин жарадарлап, бир жамбаслап қулап кететуғын уақытлар да болады екен. Аяғының астында не бәле, қандай құдирет барын билмей адамлар албырайды. Жылжыудың қәуиплилиги сонда бундай сумлық өзін нәрсе билдирмей, күн-күннен писип жетилисип бара береді. Себеби, жер астындағы суулар жердиң қартысын әсте-әсте геулеп жасырын бир күш жыйнала береді. Сөйтіп жер силкине қойса ямаса гүлдирмама-гүрилдеп, яки бир нөсер жауын жауса болды-тау әсте-ақырын жылжып шөге береді. Жылжыу деген бәлеге қарсы тура алғандай хеш бир күш жоқ, сол себепли ол жүдә қорқынышлы.

Сондай бир хал адам баласынын жекке басында да болууы итимал. Өзин-өзи жене алмай, ишки дуньясын хасирет жайлап, сол хасирет пенен жүзбе-жүз бир өзи қалады: оған хеш ким де жәрдем бере алмайды, сол себепли адам өз дәртин өзи көтерип, азабын хеш кимге айта алмайды, жан дуньясы азап шегеди. Басқа хеш ким оны жеңилете алмайды хәм кеулинде не барын түсинбейди. Сол адам өзиниң туңғыыққа батып баратырғанын түсинеди хәм соннан сескенеди.

Өз өмириндеги усундай жылжыуды Едиге Қумбелге кетип баратырғанда биринши ирет сезді. Оның қандай жылжыу екенин жүреги бар болғыр ап-анық сезді. Қумбелге Зарийпа екеуи барып қайтқаннан бери де еки ай өтті. Бул ирет ол басқа бир мәселе менен жолға шықты. Зарийпаға жол үсти почтаға кирип саған хатлар болса алып келемен деп үәде берди. Жоқ болса да меңли, Зарийпа берген үш телеграмманы үш адреске салып жибермекши болды. Зарийпа тууысқанларынан өзиниң жазған хатларына бир де жууап алған жоқ. Енди олардың хәммесине телеграмма жиберип, мениң жазған хатларымды алдыңлар ма: я алдық, я алмадық деп жууап бериңдер, хатыма жууап жазбасаңыз өзлериң билиң, деп жалынып өтиниш етти. Сирә аға хәм апаларының Қутыбаевлардың хожалығы менен ең болмаса хат арқалы да байланыс жасағысы келмеген-ау...

Едиге Қаранарға минип азанда ерте шығып кешке қарап қайтып кележақ болды. Егер жүксиз жалғыз өзин дус келген машинист паровозға жаны менен мингизер еди хәм Едиге Қумбелге тек ғана бир ярым саат ишинде жетип барған болар еди. Бирақ, Әбиүтәлиптиң балаларын ойлап ол өткинши поездға мингиси келмеди. Еки баланың екеуи де, үлкени хәм кишкенеси хәр күни темиржолды бағып, әкесиниң келиуин күтип жүреді. Ойнап жүргенде де, сүүрет салса да балаларға тән тилек пенен барлық уақта әкесин күтип отырғаны сезиледи. Әкесин күтиу олардың өмирлик мақсетине айналған. Сол күнлерде олардың көзине Едигеден абырайлы адам болмады, олардың пикиринше Едиге хәммесин биледи, жәрдем бере алады. Бул балалардың разьездеги турмысы дым ауыр екенин бул болмаса олардың биротала жетимсиреп қалатуғынын өзи де түсинетуғын еди.

Сонлықтан жумыстан қолы босағандай болса оларды бир нәрсе менен алдастырып, әкесин мәниссиз күтиуден қутылдыруды, умыттыруды ойлады. Әбиүтәлиптиң балаларға теңиз тууралы айтып бер дегенин ядына алып, ол өзиниң балалық жылларын, балықшы болған жас уақытларын, Арал теңизине байланыслы ыраслы-өтирикли гәплерди, аңызларды тағы да ядқа түсирип, олардың хәммесин тәрийплеп, балалардың түсинигине ылайықлап айтып беретуғын болды. Олардың зейинлигине, айтқанды-айтқандай қағып алатуғын түсингишлигине хайран қалды. Солардың бәри де әкесиниң тәрбиясынан, деп Әбиүтәлиптиң рууихына ыразы болды. Едиге соларды айтқанда дәслеп Ермектиң түсиниуи ушын ылайықлап айтады. Бирақ, кишкене Ермек, Дауылдан, Едигениң қызларынан да қалысатуғын емес, түсимпаз. Едиге оны басқа балалардан айырып қарамаса да, Ермек өзи-ақ шаққанлығы менен Едигениң айтқан уақыяларын демде түсинип алып, умытпай хеш бирин қалдырмастан өзине қайтарып айтып береді. Сөздиң бағдары неге байланыслы болса да гәптиң соның әкесине апарып жалғастырады. Әкесиниң атын қоспай ол сөз сөйлемейди, ол не айтса да арасында паникасы жүреді. Мысалы мынадай бир гәп айтылған еди:

Арал теңизиниң жағасында қалың нар қамыслы көллер бар. Сол қамыслықтың арасында гезеислеп мылтықларын гөзлеген мергенлер жасырынып жатады. Өйткени, бәхәрде Аралға үйреклер ушып келеді. Қыста олар басқа жақтағы жыллырақ теңизлерде болып, ал Аралдың музы түсип ерий баслаудан-ақ, бул жақты қатты сағынғанлықтан күни-түни топар-топар болып ушып келе баслайды. Олар сууға тезирек жетип, жүзгиси келип, сүнгип ойнағысы келгенликтен, жағаға түсиуіге бейимлесип төменлей береді. Сонда олароқ жететуғын шамаға келген уақта қамыстың арасынан мылтықлар тарса-тарс атылып жалын аралас, көк түтин көтериледи. Сөйтип мергенлер үйреклерди оқ пенен қарсы алады. Оқ тийген үйреклер жан халатында шүйкилдеп-бақырысып, өзлерин сууға таслайды. Пытыра тиймегенлери бирден серпиліп үркіп, теңиздин ортасына қарай ушып, енди қайда қонарын билмей, толқынлардың үстинде айланып ушып, шүйкилдесип жүреді. Олар жағалауға уя салып, өнип-өсиуіге үйренген, ақыры Ал, жағалауға болса, жақынласууға қорқады.

— Едиге аға, бирақ, бир үйрек келген жағына қарай ушып кетеди.

— Ол неге келген жағына қарай ушып кетеди екен?

— Ол жақта мениң папикам, үлкен корабльде матрос болып жүзип жүр ғой. Өзин солай деп едің ғой.

— Аға, ол ырас, — деп Едиге албырақлап қалды. — Ал, оннан кейін не болады?

— Сол үйрек мениң папикама ушып барып қамыслардың арасында мергенлердің жасырынып жатып, олардың үйректерди атқанын айтады. Уя салып палапан шығаратуғын жеримиз жоқ дейди.

— Аға, аға, бул дурыс.

— Папикам ол үйрекке, жақында көп кешикпей қайтатуғынын разьедде Дауыл хәм Ермек деген еки баласының, Едиге ағайдың бар екенлигин айтады. Папикам келгеннен кейін, хәм мемиз Арал теңизине, қамыслықтың арасында жасырынып жатып, үйректерди ататуғын мергенлерди қуып жиберемиз. Сөйтіп Аралдағы үйректерге хеш ким оқ атпайтуғын болады. Олар сууда қайтадан жүзип, қайтадан сүңгип ойнайтуғын болады...

Гәп таусылғанда Боранлы Едиге майда таслар менен пал ашатуғынды шығарды. Енди ол бирдейине үлкенлиги буршақтың қарамындай қырқ бир тасты жанынан қалдырмай қалтасына салып жүретуғын болды. Әлимсақтан киятырған пал ашып, болжаудың өзіне тән ырым, өз жолы болады. Едиге тасларды шашып жиберип, Әбиүтәлип атлы адам тириме, тири болса қай жерлерде жүр екен, жақын арада берман қайтыуға жолы ашықпекен, оның ығбалына не болған, кеулинде не гүптикейи бар екен, соның ырас-өтиригин айт, деп гүбирленген уақта, балалар сол таслардың жерге қалай гүскенине бежирейисип қарап, ынтығып отырады. Бир ирет Едиге үй сыртында гүбирлескен сесті еситип, абайлап қараса, Әбиүтәлиптиң балалары екен. Ермектиң өзи енди пал ашатуғын болыпты. Ол тасларды өз билгенинше таслаудан алдын, хәрбир тасты маңлайына хәм ернине тийгизип:

— Мен де сени жақсы көремен. Сен де жүдә ақыллы тассан. Сен жаңылып-жазылмай, Едиге ағайдың таслары қусап, ырасыңды айт, — деп хәрбир жалынады келип. Буннан соң ол жерге түскен тасларды, хәр топарға бөлип, Едигениң айтқанларын қайталап,

таслардың жөн-жосағын Дауылға түсіндире баслайды. — Мине, көрдің бе, Дауыл, улыма бағдары жаман емес, нәрсе жаман емес. Мынау жол. Жол азмаз гүнгиртлеу екен. Қандай да бир думан түсип турғандай. Бирақ, бул хеш гәп болмас. Едиге ағай бундайды жол азабы дейди. Солай етпесе жол болама. Әкемиздің бәрхәма жолға шыққысы келип, шулғып турады екен. Зәңгиге аяғың салып ерге омырауын артайын десе, айылы аздап босап кете береді екен. Көрдң бе, айылы тартылмаған. Оны қатты етип, тартыу керек. Демек, әкемизге бир нәрсе иркиниш берип турған екен, Дауыл. Күтип турыуымызға туура келеди. Енди оң жақтағы қабырғасында не бар, сол жақтағы қабырғасында не бар, соны билейик. Қабырғалары пүтин екен. Бул жағы жақсы. Ал, маңлайына не болған? Қабағы үйилип турған сыяқлы тап. Ол бизлерди ойлап жүдә тынышсызланады екен, Дауыл. Ал, жүреги қалай екен десең-ә, мине, мына тасты көрип тұрсаң ба, ол үйдің қатты сағынғанлықтан жүреги сызлайды екен. Жақында жолға шығамекен? Шығады екен. Бирақ, атының артқы аяғындағы бир тоғасы босап кетипти. Демек, қайтадан қағып алмаса болмайды. Еле де күтип турыуымыз керек. Бөктергидеги қоржынында не бар екен? Хә-ә, қоржынында базарлық бар қусайды! Ал, енди жулдызы оң тәрәпинен жарқыраймекен? Көрип тұрсаң ба, мына жулдыз Темир қазық. Буннан былай қарап из кеткен. Излер еле онша анық емес. Демек, жақын арада атты сол қазықтан шешип алып, жолға да шығып қалар.

Боранлы Едиге оларға билдирмей былайырақтан айланып кетип баратырып хайран қалғанынан жүреги елжиреп хәм қапа болып кетти. Соннан баслап Едиге пал ашқанды қойған еди.

Бирақ, алдамаға бала қайым дегендей, оларды дәмелендирип, кеулин алып, дым болмағанда гунаға батсаң да, өтирик айтып алдарқатып турыуға болар еди. Деген менен Боранлы Едигениң кеуилин басқа бир хәсирет қаплап алды. Бундай жағдайда, уақыялар мынадай болып дизбеклесип турғанда, сол хәсирет Едигениң ишинде жер ауысып-жылжып, таулар бир қырынлап қалатуғындай аухал қашан болса да жүзеге келгенде, оны тоқтата алмайтуғындай болып сезиле берди.

Ол соны, яғный Зарийпаны жүдә көп ойлап кеуилген жары бола берди. Олардың арасында хәр күнги

тиришиликтің ғамынан басқа хеш қандай гәп-сөз болмай, яғнай Зарийпаны оған күлип қарап қас қақпасада, Едиге оны кеше-күндіз ойлайтуғын бир бәлеге жолықты. Зарийпаны көргенде хәркимнің де жаны ашып, аяныш сезимин билдирген болар едидағы бирақ, Едигеге оны кеули елжиреген бир халатта аяп хәм Зарийпаны жан жағынан алған қысқыға ынжылыу менен шекленбеди. Тек, солай болған жағдайда, бул тууралы әнгиме қозғаудың кереги жоқ. Оның Зарийпа тууралы қыялоы бир гирбисиз гайбана ашықлықтан ибарат болып, қалай еткенде оны бул бахытсызлықтан қутқарып алсам екен, деген пикир ойынан шықпай тынышын ала береді. Егер Зарийпа оның усындай нийетте жүргенін түсинсе, сезсе, тарыққанда өзіне сүйеу болатуғын адам екенлигине көзи жетип бул дүньяда оны жанындай жақсы көрип, шын ықласы менен берилген адам екенін билсе, Едиге ең бахытлы адам болған болар еди.

Бирақта, мине усындай қыялларға берилмегендей болып, хеш нәрсени билип-сезбеген адам қусап сыр бермей, тымсырайып жүриуден азап нәрсе жоқ екен.

Кумбелге баратырсын ол пүткил жол бойы усындай ойдың гә ийримінде шырланып, гә туңғыйығына батты. Хәттеки, зеригип кетти. Хәр нәрселерди ойлай берди. Кеули алаңлап, биресе жақында болатуғын байрамды күткендей, биресе сарыйы шығып, төсек тартып, ауырып жататуғын халға түсетуғындай бола берди. Усы жағдайда ол өзін тағы қайтадан теңизде жүрген сыяқлы сезді. Теңизде жүргенде адам өзін пүткиллей басқаша сезеді, этираптың бәри жай парахат болып, хешқандай қәуип-қәтер болмаса да, кеули жер бетінде жүргендегиден өзгеше болады. Теңиз қаншама дәрежеде айдын шалқар болып, толқынлардың үстінде жүзиу кеуилли хәм күн батып баратырғанда да, мейли таң атып, көк жийектен шығып киятырғанда да соншелли сулыу, гөззал бола берсин, бәрибир, түбимде адамның я арғы жағаға, я берги жағаға шыққысы келип талшына береді. Әмиринше мұдамы суудың жүзинде жүзип жүре алмайсаң, ақыры. Ал, жағада адамды пүткиллей басқаша көринис, басқаша әмир күтип турады. Теңиз—ұақытша, ал құрғақшылықтағы тиришилик турақлы болады. Ал, егер жағалауға—құрғақшылыққа шығыу қәуипли болатуғын болса, онда сен теңиздің ишинен бир атау тауып алып, соның үстине шығып, ен-

диги турақлайтуғын мұданының мұдамы сол екенлигин сезиуң керек болады. Едиге тап сондай бир атау тауып алып, Зарийпаны балалары менен бирге сол жаққа алып-кетип әмир сүриуди де көз алдына елеслетти. Балаларды да теңиздеги тиришиликке үйретип, өзи де әмириниң ақырына дейин теңиздің ортасындағы сол атауда тәғдирине хеш қандай наразы болмастан, қайтама қууанып жасай берген болар еди. Тек, Зарийпа мұдамы жанында жүрсе, Зарийпа да, Едигени паналап, жақыннан көриуге, солай етип, ең қәдирдан адамлар болып жүре берсе болды.

Усындай қыялларға берилип киятырғаныда сол еди, айлана дөгеректе жүзлеген шақырым жерге дейин хеш қандай адам-бәндеси болмаса да, қәпелимде ол өзіннен-өзи уялып, еки бетиниң алмасы дуулап кетти. Қишкене балаға усап, жоқ жердегилерди әрман етип, атауда жасағысы келген қыялына болайық! Ол өзиниң хожалығына, бала-шағасына, жұмысқа-темиржолға, ең ақырында Сарыөзекке пүткил жан-тәни менен аяқ-қолы шырмалып байланып қалғанына қарамастан, буныки не әрман, буныки не қыял бул? Зарийпаның не жарасына ем екен бул? Мейли, Зарийпаның аухалы сондай бола қойсын, неге ол буны жақсы көрип қалыуы керек екен сонда? Едигениң бундай қыяллардың басына барыуы керекпеди? Неге?! Балалар жөнинде ол хеш қандай гүманланбады—олар дегенде Едигениң ықлас-ықтықаты өз алдына, балалар да Едигеге үйирсек, жақсы көреді. Ал, бирақ, Зарийпа оғач ашықларғатән мүнәсийбетте бола қоярма екен? Едигени әмирдин өзи ең соңғы демлерине дейин әлле қашаннан бери тийисли орнына тырыстырып, шандып байлап қойғанда, оның бундай нәрселерди әрман етиуге хәқысы бармекен?..

Боранлы Қаранар өзи талай ирет жүрип өткен, таныс соқпақ пенен ийесине дыр силтетпей-ақ, едеде алдында қанша жол бар екенін билип, бир бап пенен жортып киятыр. Сарыөзектиң кең даласының танабын қууырып, бәхәрде пайда болған жыралар менен сайсал кеуип қалған тақырлық, ақтаңлағы шығып атырған кебир жерлердің үсти менен анда-санда бозлап, азнап желеди. Оның үстінде қоқаңлаған Едиге өз қыяллары менен бәнт болып, хәсирет шегип отыр.. Жан дүньясы астан-кестен болып, сирексен сезимлер ағымың тәсири менен шыбын жаны сызлап, мына усында кең

Сарыөзектің даласына сыймағанлықтан, кен дүнядан жанын қоярға жер таппай исиніп баратырған еді... Ол қанасына сыймай баратырған еді...

Усындай бір қалатта ол Қумбелге келип жеткен еді. Әбетте, ол Зарийпаның туысқан-тууғанларына жазған хатына, жууап хат алғанын тилеген еді. Бірақта, сол туысқанлары келип, жетім-жесир болып қалған хожалықты өзлери тәрентке көширип алып кетпелекен деген пикирден шоршып кетеді. Почтаға барып хабарласып еді, Зарийпа Қутабаеваның атына хешқандай хат-хабар келмеген екен. Сонда ол бирден қалайынша қууанып кеткенин өзи де билмей қалды. Хәттеки, ар-намысына қарама-қарсы келетуғын: «Хат келмесе, келмей-ақ қойсын» деген жат пикир қыялында жылт етип кетти. Соңынан ол Зарийпаның үш аманат тапсырмасын шын кеулинен орынлады: үш адреске үш телеграмма жоллады. Соның менен кешке таман үйине жетип келди...

Сөйтип жүргенде арадан бәхәр өтип, жаз келди. Сарыөзектің шөплери солып, күнге күйип, геудиреп қалды. Жап-жасыл болып шайқалған көк шөпкер көрилген хазарсыз түстей болып қалды. Бурынғы сарғыш тартқан дала, тағыда сарғайып қалды. Хауа ырайы кемменнен ысып, күн-күннен қыздыра баслады.

Ал, Қутыбаевлардың туысқан-тууғанларынан сол бурынғысындай хеш қандай ызым-сызым хабар-атар болмастан кетти. Олар хатқа да, телеграммаларға да жууап қайтармады. Ал, поездлар болса Боранлының үстинен арман-берман өтип, өмирде өз бағдары менен өте берди.

Зарийпа да енди жууап күтиуден гүдерин үзди, туысқанларынан жәрдем күтип, оларға хат жазып, шақырған менен келмейтуғынын түсинди. Туысқанларының қайырқомлық етпейтуғынына көзи жеткен хаял байғус үндемейтуғын бир халға түсип-енди қалай болады, енди қайда бараман?—деп ууайымлай беретуғын болды... Балаларына экесинің қайтыс болғанын қалай айтады, шаңарағы ортасына түскен хожалықтың машқаласын қалай тартады? Хәзирше ол буған ылайықлы жууап таба алмады.

Итимал, Едиге де усыларды ойлап, Зарийпадан кем қайғы-хәсирет шекпеген шығар. Олардың халына боранлылардың бәринің де жаны ашыйтуғын еді, би-

рақ, сөйтсе де бул хожалықтың қайғысы Едигенин тәнха өзине тийислидей болып сезиле берди. Едиге өзин олардан бөлек тута алмайтуғын халға түсти. Ол енди күн-күннен Зарийпа хәм оның балалары менен бирликте тәғдирлес болып жасай баслады. Зарийпа сыяқлы бул да: енди булар қалай күнелтеди, деп ойлай-ойлай, басы мең-зең болып, ишинен тынып, енди-ги жағында қалай болады, деп қайғырған менен бул аз болғандай, енди өзим не қыламан, Зарийпаға ғайбана интизар етип қойған күштиң ыңыранған гүцирениуін қалай туншықтырсам екен, деп тынымсыз азаплы ойларға берилди. Яқ, ол буған хеш қандай жууап таба алмады.. Ол өз өмириниң ишинде бундай иске гириптар боламан деп хеш қандай ойламаған еді...

Едиге бирнеше мәртебе оған өз ойын, оны соншелли жақсы көретуғынлығын, оның барлық ауырманшылығын мойнына алатуғын, ашық айтыуға тәуекел етсе де, бірақ, жүреги дауап батына алмады. Бул мақсетин қалайынша иске асырса екен? Гәптиң ашым-айырыған қалай етип айтса болады? Зарийпа бунын нийетин түсине қояр ма екен? Хаял адамның басына усындай мүсийбет түскен уақлары бир қапталдан ол өзиниң сезимин билдирип, жармаспақшы! Буның кимге кереги бар еді! Бул қандай масқарашылық! Едиге усыны мудама ойлай бергенликтен, сықыл-сыйқы азғын тартып, тунжырап, адамлардың алдында сыр бермеуге хәрекет етип зорға жайқорсыған болады.

Бир сапары ол бәри бир тәмеси Қултайдың тәмесиндей екенин билдирди. Жумыстан қайтып киятырып, цистернадан суу алыуға шелек көтерип баратырған Зарийпаны алыстан көрип қалды. Бир күш оны солай қарай тартты да турды. Ол солай қарай жүрди. Шелегинди көтерисип жүрейин дегенди сылтау еткенликтен емес, әлбетте. Олар күн ара, хәтте күнде жол бойындағы жумыста бирге ислеитүғын болғанлықтан қанша сөйлесемен десе де имканият бар еді. Бірақ, Едиге хеш егленбестен оның жанына тап хәзир жетип барып, енди айтпаса болмайтуғын сөзлерин айтқысы келип кетти. Оның ынтыққаны соншелли, айтыуын айтайын, түсинсе түсинер, түсинбесе аулақ жүр деп, бүйтип ар-сары болып жүргеннен көре жаным жай тауып сабасына түсер деп ойлады.. Оның жақынласып киятырғанын Зарийпа көрмеді де,

сезбеди де. Арман қарап цистернаның шүмегин ағызып тұр еді. Бір шелекті толтырып, былайырақ шығарып қойыпты, екінші шелек сарқыраған суудың астында тұр, суу ернегинен асырылып төгилип атыр, шүмекті барынша ашып қойғанлықтан, шелектегі суу гөбиклесип, шайпатылып төгилип, цистернаның дөгерігі жайрап қалыпты. Зарийпа болса хеш нәрсені сезбейтуғындай болып цистернаға ийнин сүйеп, төмен қарап тұр. Үстінде өткен жылы бәхәрдегі нәсердің астында ойнап жүргендегі кийген шыт көйлегі бар... Едиге оның құлағының артындағы, желке тусындағы шашларының бұйраланып тұрғанын көрді, Ермек анасына ұсап бұйра шаш болған ғой ақыры: Жағы сүмпиіп, мойны ырғанақтай болып, ийни түсіп, бір қолы менен шелекті ұстап, бір қолын бүйіріне таянып тұр. Сарылдап аққан суудың сесті оған Жетисуу тауларынан аққан булақтар менен жыралардың сарылдысын ядына салдымекен, ямаса сол тұрғанында хәсирет ийриміне түсіп кетіп этирапындағы өзге нәрселерді ұмытып тұрмекен? Құдай биледи не қылып тұрғанын. Едиге оның сол тұрысын көргенде Зарийпаны шексіз сүйетуғын сезіп, өз жүрегі өзінің геүдесіне сыймай сызлап, оны мийри қанғанша қушақлап, хәрқандай бәле-қададан, қорлық-азаптан қорғағысы келип жаны жай таппады. Бірақ, оны қушақлап бауырына басыу қайда. Едиге дым үндемей барды да шүмекті бурап жауып, сууды, тоқтаты. Зарийпа оны алыстан қашан-ақ көріп тұрған адамдай таң қалмай, қаяқтан келдің демей мәніссіз қарады.

— Саған бір нәрсе болды ма? Не өзі?—деді Едиге жаны ашып.

Зарийпа хеш нәрсе демеді, тек, сәл ғана мыйық тартқандай нұр ене баслаған көзлерінің жоқарысындағы қасларын көтеріңкіреп: хеш нәрсе-ау... дегендей болды.

— Не өзі, қыйналып қалдың ба?—деді тағыда Едиге.

— Қыйналдым,—деді мойынлады Зарийпа гүрсинип.

Едиге не ислеуді билмей қолайсызланып қалды.

— Бұнша неге өзіңді қыйнай бергенсең—деді Едиге, оны айыплагандай болып. Оның айтайын дегені бұл емес еді—Қашанғы өзіңді-өзің мүжій-

сең? Сен қанша езилген менен өлген адам тириле ме? Сенің бұл жүрісің де (маған да демекші еді) балаларыңа да жақсы емес. Соларды билсено. Булай еткенің болмайды. Бір нәрсенің хәрекетінде болмақ керек...—Ол өзінің Зарийпаны дүньядағы барлық адамлардан жақсы көретуғынын, оның қайғысына қабырғасы қайысатуғынын билдиргиси келип, соған ылайық гәп изледі. —Өзің-ақ ойлап көр. Хатларыңа жууап бермесе, құдайдан тапсын, өлмеспіз. Бизлер (мен дейжақ еді) сени өзіміздің жақын адамымыздай көреміз. Тек, егитилип, еңсенді түсіре бермей жүр. Жұмысыңды ислеп, руұхынды түсіре бермей жүре бер. Балаларың—бизлер менен (ол менің менен демекші еді) бирге болып өсіп жетиледи. Еле бәри де ұмыт болып кетер. Бір жақларға көшип кетіп не қыласаң? Бизлер де саған алыс емеспіз, тууысқан болып қалдық. Өзің де билесең ғой. Мен сенің балаларыңсыз бір күн хәм жасай алмайман. —Усыларды айтып болып тоқтады, әдеуір шыдамы жетіп кеуилин билдиргени де ұсы еді.

— Мен хәммесін де түсінемен Едиге,—деп сөз баслады, Зарийпа.—Буныңа рахмет. Бизди жеккелетпейтуғыныңызды түсінемен. Бірақ, қәйткенде де бұл жерден кетіуі керек. Бұл жердегі әкеси менен байланыслы болған нәрселердің бәрин де балалар ұмытсын. Соннан кейін барып мен оларға шынлықты айтсам болады. Өзің де түсінесең бұны қашанға дейін жасыраман. Соларды ойлап, қалай айтар екенмен деп ой түбіне жете алмайман.

— Солай екени ырас ғой,—деп мақұллауға мәжбүр болды Едиге.—Бірақ, еле сен асықпа еле де болса ойланып көриңкіре. Кип-кишкене балаларың менен қайда барасаң, қалай күн көресен? Сизлер кетіп қалсаңыз, сизлерсіз қалай күн кешіремен, деп менің де жаным қалмайды.

Ырасында да Едиге, Зарийпа менен оның балаларын ойлап, кеткенде олар қәйтіп күн көреді деп азап шегетуғын еді. Бірақ, бәрибір қайуақ-бируақ олардың кететуғынын биледи... Соннан бір неше күн кейін тағы бір уақыя болды хәм сол уақта Едиге барлық сырын айтып қойды. Өзінің бұл исине ол көп уаққа дейін өкенип жүрді хәм өзін ақлауға себеп табалмай қалды...

Сол сапарғы есте қаларлық Қумбелге барған уақты

хәм Ермектиң парикмахерден қорқып, шашын алдырмағанынан бери бираз айлар өтип кетти. Соннан бери бала елеге дейин шашын алдырмауы менен жүрипти. Толқынланып турған қап-қара буйра шашы өзіне жарасады, оның желкесине түсіп турған шашын алыу керек еди. Едиге гейде ирети келгенде де оның буйра шашлы басына мурнын тақап, оның нәресте ийисин қумартып ийискеп, сүйипте қоятуғын еди. Сол шашлары енди күн сайын өсіп жауырынына шекем өсіп, балаға қолайсыз болып баратыр. Шашты алдыруу керек дегенге бала хеш көнбейтуғын еди. Сонлықтан хешким жүрек етеалмай жүрип еди. Бир қолайын излеп жүрген Қазанғап бир күни буның хәмелин тапты. Шашы узын балаларды ешкилер жек көреді, сүзип те алады деп баланы қорқытты.

Соңынан Зарийпа, Ермектиң шашын қалай алғандығы тууралы айтып берди. Қазанғап көп қыйыншылық пенен алған екен. Баланың басын еки дизесиниң арасына қысып отырып, машинка менен сыпыртып алып таслапты. Баланың бақырған дауысы пүткіл разъездке жаңғарып еситилди дейди. Шашын алып болғаннан кейин ақ көкирек Бийке; баланы тынышландыруу ушын, оның қолына айна берипти. Қарай ғой, қандай жақсы болып қалдың деген. Бала өзіне қарапты да танымай қалыпты хәм оннан бес метр жылап жиберипти. Сол турсында бақырып жылап атырған баласын қолынан жетеклеп Қазанғаптың үйінен шығып баратырған Зарийпаға, Едиге ушырасып қалды.

Басы сопайып, құлағы қалқандай болып, өзіне өзі усамай қалған тақырбас Ермек анасының қолынан жулқынып шығып, шырылдап Едигеге қарап жууырды.

— Едиге ағай, қара маған олардың не қылғанына!

Егер Едигеге биреу хәзир усындай жағдай сени күтип тур дегенде исенбеген болар еди. Ол баланы көтерип алды да, бауырына қысып туырып оның қайғысын, ғамхорсыз қалған нәрестениң барлық азабын, өзіне деген шексиз исенимин жан жүрегинен уғынып, оның көрген жәбирин тап өзі көргендей тербиренип, баланы айланып-толғанып сүйип, дауысы қалтырап не айтып, не қойғанында билмей кетти.

— Қоя ғой қулыным! Жылама. Мен сени хеш кимге қапа еттирмеймен, мен саған тууған әкендеймен! Сени әкендей жақсы көремен, тек жыламай тур!—Тап

сол уақытта Зарийпаға көзи түсіп кетти. Зарийпа болса бир түрлі болып, қаққан қазықтай бир орында туырып қалыпты. Соны көрген Едиге дым шеннен шығып кеткенлигин сезип, уялғанынан қаяққа кирерин, не қыларын билмей, баланы көтерген халында бир айтқанын «мың» ирет қайталап Зарийпаның қасынан алыслай берди: —Жыламайақ ғой. Сол Қазанғаптыма! Көрсетемен мен оған! Көрсетемен хәзир оған! Хә, сени Қазанғап! Көресен сен меннен! Көрсетемен саған!

Соннан кейин бир неше күнлерге дейин, Зарийпаның көзине көриниуге уялып жүрди. Зарийпаның да алысырақ жүргенин сезип қалды. Өз қайғысы менен өзі болып қан жутып жүрген хаялдың кеулин абайламай жаралап алған Боранлы Едиге қатты өкинди. Жаңа ғана питинкиреп киятырған жарасын тырнап алғандай болды. Едиге өзин ақлауға сөз таппай қыйналды. Сол бир умытылмайтуғын, қайталанбайтуғын нәрсени, кемкеуіл баланың өз бауырына тығылып, оннан жәрдем күткенин, сонда өз жүрегиниң елжиреуін, буны көрип Зарийпаның қалшыыйп қатып қалғанын хәм қайғыға толып кеткен муңлы сондай бир үнсіз жылап турған көзлери менен қадалғанын, Боранлы Едиге көп жыллар дауамында хәттеки өмириниң ақырғы демлерине шекем умыта алмайды...

Соннан кейин Боранлы Едиге көп уақларға дейин ойын-күлки менен иси болмай,—аз сөйлейтуғын болып ишинен өзиниң сезим хәм меҳирбанлығын Зарийпаның балаларына бағышлады. Басқа илажын таппады. Жұмыстан қолы бос уақытларда хәрдайым ол теңиз тууралы баяғыда бир айтқанларын көбинесе қайтадан айтып беретуғын болды. Бул олардың ен жақсы көрип, уйып тыңдайтуғын әңгимеси еди. Әңгимениң бағдары шағалалары балықлар, хәм мәүсимде ушып келип кететуғын құстар, басқа жерлерде ушыраспайтуғын, жоқ болып баратырған жекке-сийрек хайуанлардың Аралдағы атауларда сақланып атырғаны хәққында болады. Балалар менен гүрриңлесип отырғанда Едиге гәптиң арасында бурын хешкимге айтпай жүрген, айтпауға тырасатуғын жасырын сырларын да ядына түсирип қояды. Өйткени, Арал теңизинде өткен жас жигит мәхәлиндеги уақыялар оның қыялларына түрткі салып, толқытып жиберетуғын еди. Бирақ, буның өзі бала-салаға айтатуғын да әңгиме емес, әлбетте. Оны тек, Үкибала менен екеуі ғана биледи,

билседе, бірақ, бул тууралы екеуи де билмегендей болып жүре береді. Өйткени, бул сыр олардың шетнеп кеткен баласы менен байланыссыз ақыры. Сол баласы тири болғанда хәзир Боранлыдағы балалардың ең үлкени болып жүрер еді. Хәттеки, ол Қазанғаптың Сәбийтжанынан да еки жастай үлкенлиги бар еді. Бірақ, өмири келте болды. Хәркимде бала тууылғанда өмир жасы узақ болсын, дым узақ болсын (буны көз алдына келтириудің өзи қыйын) деп тилейді. Солай етпесе, қудайдан бала тилеп, оны тууыудың не кереги бар?..

Урыс басланбастан сәл бұрынлау, балықшы болып жүрген жас жигит уақтында, Укибала екеуинің бир таңқаларлық хәдийсеге тап болғаны бар. Ондай жағдай адамның өмиринде гезлессе тек бир ирет-ақ гезлесер, оннан соң хәш қашанда қайталанбайтуғын шығар.

Екеуи хожалық болғаннан баслап, Едиге теңизде жүрсе мұдамы үйине қарай шулғыйтуғын әдетти шығарды. Ол Укибаланы жақсы көретуғын еді. Укибаланың итизар болып күтип отыратуғынын да биледи. Ол уақытлары бұның Укибаладан басқа хаял тухымына дәзер салғысы келмеді. Гейде ол тек, Укибаланы ойлау ушын жаратылғандай, күн менен теңиздің ләбинен өз бойына күш-ғайрат жәмлеп, сол күш-ғайратты үйинде күтип отырған хаялына жеткизиу ушын жасап жүрген сыяқлы сезеди. Сол күш-ғайраттан екеуи теңинен бахыт тауып хәм бахыттың тиреги пайда болып—бұннан басқасының бәриде тек, сол бахытты нығайтып толықтырып, күн менен теңиз инам еткен күш-ғайраттан тууылған екеуине тең-зауқы-сапаны паянлы етиуге хызмет ететуғын еді. Сөйтип жүрген күнлеринде Укибала өзине бирнәрсе болғанын, жүкли болып қалғанын, енди кешикпей ана болатуғынын биллип, теңизден қайтатуғын күйеуи менен бирликте қурсағындағы тунғышын итизарлық пенен күтетуғын әдетти шығарды. Сол мәхәллер олардың өмириндеги аспаны бултсыз күнлер еді.

Түздің ақыр аяғында, тап қыс түсейин деп турғанда Укибаланың бетине түскен сепкилди сер салып қараған адамның аңғарып қалыуы қыйын емес, еді. Ишн де томпайып билине баслады. Бир сапары ол күйеуинен: «Алтын бекире деген қандай болады?

Естиуи еситип жүрсем де, бірақ, хәш қашанда көрген нәрсем емес»—деди. Сонда күйеуи оған былай деди: Ол қызыл балықлар тухымынан, жүдә сийрек ушырасады, өзи де мұдамы теренде жүреді, ири болады. Оның қәдир-қымбаты әсиресе, сулыулығында. Балықтың өзи теңбил-көшил болып, қалашлары, тулғасы, қыр арқасы, басынан баслап куйрығына дейин сап алтын жалатылғандай әжайып бир көринис берип, жалт-жулт етип турады. Сонлықтан оны адамлар алтын бекире деп атап кеткен.

Келеси сапары Укибала түсинде алтын бекирени көргенин айтты. Балық тап әтирапында айналып жүзип жүргендей болыпты, Укибала оны услап алмақшы болыпты. Сол балықты услап алып бир көрсем болды, оннан соң қайтадан сууға жиберер едим, деп соншелли қуштарланыпты. Қалайда ол балықтың алтын денесин өз қолы менен услап, сыйпалап сезбекши екен. Оның сол балықты бир қысып услап көргиси келгенликтен, түсинде соны услап алмақшы болып изинен қууыпты. Балық түспегир услата қоймапты. Укибала оянғаннан кейин тап ең бир аңсаған әрманына жете алмаған, пәнт қумар халатта қалып, бираз уақытқа дейин өкине берипти. Өзинің көрген түси өзине күлкили болып көринсе де, бірақ, ол онында да сол алтын бекирени бир услап көриуге шыдамаслық дәрежеде қуштар бола берди.

Едиге бұған түсинди, бул жөнинде ойланып, оның көрген түсин өзинше бир жақсылыққа жорыды да, онында да умыта алмағанын есапқа алып, теңизге ау салып, алтын балық усламаса болмайтуғынын билди. Ол еки қабат Укибаланың алтын бекиреге жерик болғанын сезип, енди оны қалай болмасын таппаса болмайтуғын болды. Жүкли болған көп қатынлар хәр нәрсеге; биреу ашшыға, биреу душшыға, биреу дузлы нәрсеге жерик болады. Биреулері қандайда бир табылыуы қыйын жабайы хайуанның ямаса қустың етип қууырып жеуди әрман етип, жер бауырлап жатып алады. Едиге хаялының жерик болғанына таң қалған жоқ. Атайы балықшының хаялы, әлбетте күйеуинің кәсибинен өнетуғын бир нәрсеге жерик болыуға хәқысы бар. Оған алтын бекирени қолым менен услап, көзим менен көрсем дегизип, аллаталаның өзи ийтермелеп, аян берип турған. Егер хаялдың жериги қан-

баса, құрсақтағы балаға зияны тийеди дегенді Едиге биреулерден еситип жүретуғын еди.

Ал енди Үкибаланың жериги ерсилеу хәм қыялай болғанлықтан буны ол күйеуине анықлап айтыуға батына алмады. Едиге де оннан шуқластырып сорамады. Себеби, ондай сийрек ушырасатуғын балықты ушлаудың өзи машақат. Сонлықтан ол дәслеп оны бир ушлап алайын, әне оннан кейин сениң жерик болып жүргениң усымеди деп сораймаң деп ойлады.

Мәүсимнің қызатуғын мәхәли июль менен ноябрь айының аралығы болғанлықтан, сол уақытлары Арал теңизинен балық аұлау жұмысы тамамланып та қалған еди. Қыстың да аязы бетти қарып кетеди. Артель енди қыстың күни балық аұлауға таярланып атырған уақыт еди. Қыста айлана-дөгергеи бир ярым мың шақырымға дейин созылған теңиздің үсти сирескен қалың муз болып қатқанлықтан, балықшылар хәр жер хәр жерден үлкен-үлкен етип үки ойып, үкинің бирине түсирілген аұдың ушын екінши бир үкиден шығарып алыу ушын оны шөлистанның теңи жоқ көлиги түйеге тарттыратуғын еди... Қыста теңиздің үстинде суық самал зуұлап туратуғын болғанлықтан, үкиден тартылған аұға илинип шыққан балықлар тыпырлауға үлгерместен муздың үстине шығуыдан тонлап, музлы «бояу» жағылып қойылғандай жылтырап, сәрийип қалады. Едиге артельдегилерге бас қосып, қысы-жазы балық аұлап жүргеннен бери балықтың ирисин де, майдасын да, жақсысында, жаманында, құлласы, хәр түрлісин ушлап жүрсе де, бирақ алтын бекирениң аұға илингенин көрмеген еди. Бул балықты аұда-санда қармаққа түсиргенлер бар, бирақ жүдә сийрек, ушлап қойса соның өзи балықшыларға үлкен байрам сыяқлы көринеди. Пәленше алтын бекире ушлапты деп адамлар оны төрийілеп гәп-сөз етип жүреді.

Сол сапары ол азан менен теңизге кетип баратырып: муз қатқанша өзлеримизге боларлық балық аұлап келейін деди. Үкибала жақтырыңқырамай:

— Хау, үйде балық дегеннин хәртүри үйилип турғой. Оған хәлек болуыдың не кереги бар екен? Күн суық—деди.

Бирақ Едиге айтқанынан қайтпады.

— Үйдеги балық хәш жаққа қашып кетпейди,— деди ол.—Өзиң айттың ғой, Сағын анай қатты сыр-

қатланып қалыпты деп. Оған таза сүеннин, ямаса сыланың ыссы сорпасы болмаса болмайды. Қонатуғын еми сол оның. Өзи аұырыу кемпирге ким балық аұлап әкелип береді дейсен?

Әне, Едиге усыны сылтаұлап азан менен алтын бекире ушлау ушын теңизге кетти. Ол аұ-әсбапларының барлығын бурыннан ғамластырып, тап-туйнақтай етип қойып еди. Олардың бәрін жыйнап-терип, қайықтың тумсығына таслады. Өзи де қалың кийини алып, сыртынан бүркемели брезент плащ кийип, қайығын айдынга бағдарлап жүзип кете берди.

Гүз бенен қыстың шабырыспасы болғанлықтан, хауа ырайы хәрқыйлы дөнип кубылып тур. Жағалауға урған толқынды қыйдырып өтип, қайығының тумсығын ашық теңизге қарай туұрылап, Едиге ескекти қулаш-лап есип, алдын бекирениң болатуғын жерлерин шамалап кете берди. Деген менен бәри де истин сәтине түсиу-түспеуине байданыссы. Теңизге қармақ салып балық тутуы деген жердің үстинде жүрип аң аұлау емес, әлбетте. Қурғақшылықта қалай болғанда да мергенлер қоян, қырғауылды көзи менен көрип, қуулап, буққы таслап жүрип, бир жақлы етиуине болады. Балықшыға бул имканият өзелден берилмеген. Суыдың астында не бар екенін, не болып атырғанын ол көре алмайды. Қармағын суға таслайды да, тек төуекелге бел байлайды. Балық қармақтың әтирәпына келеме, келген менен жемтикке қабама, я қаппайма—бул жағы нәмәлим.

Едигениң кеулине қармағына балық түсетуғындай болып сезиле берди, себеби ол үйинен шыққанда, балықты қарақан тамағы ушын емес, ал, еки қабат қатынының аңсары аұған жерик асы ушын аұлауды нийет еткен еди.

Едиге жас хәм ғайратлы еди. Ескекти гүспанлап есип, толқынлардың арасы менен қайығын қыялап салып, ашық теңиздің айдынына қарай жылжып берди. Жағалаудағы бундай толқынларды араллық балықшылар ийрек толқын дейди. Бундай ийрек толқынлар теңизде үлкен дүбелей басланардың алдында болады. Болмаса ийрек толқынның өзи онша қәуипли емес, қорықтастан теңиздің «төрине» қарай алыс-лап кете бериуге де болады.

Теңиздің ишкерисине қарай алыс-лаған сайын жағалаудағы толқын урған бийик таслы тик жарлар кем-

Қоната
Бекире
болмайды

кемнен киширейип, пәсейип баратырғандай болып, соңғылығында ұақты-ұақты жоқ болып кететуғын түнгиретленген сызыққа айланып кетти. Жоқарыны жылжымайтуғын булт қаппап, төменнен суудың бетин жаппап ескен самалдың сести азлап еситиледи.

Арадан еки сааттай ұақыт өткенде Едиге қайығын тоқтатып, ескеклерди шүйден шығарып, якорь таслады да, қармақларын сууға таслай баслады. Оның өзи ислең алған еки қармағы бар еди, соның биреуин жигирма метрдей қалдырып қалғанын қайықтың қуйрық жағына таслап, жүз метрдей тереңликке батырып жиберди де, екіншисин қайықтың тумсық жағына қарай ылақтырып, сол тақылетте орналастырады. Сөйтип ескеклерди қайтадан қолына алып, қармақлардың жиби бир-бирине оралып қалмау ушын, қайықты самалдың бағдарына кеселеп қойды.

Оның ендиги жумысы күтип отыруу еди. Едигениң шамалыуы бойынша ондай қасыл балықлар усындай терең жерлерде болыуы керек. Буған әлбетте келтиретуғын дәлили жоқ, тек сезим-болжауы солай дейди. Бирақ, сол излеген балығының усы қатарларда болатуғынына исеними мол. Ол қалай, да усы қайық турған дегереклерге келиуи керек. Соны таппаса Едиге үйине қайта алмайды. Қасыл балық оған ермек ушын керек емес, оның өмиринде жүз беретуғын айрықша хәм әқмийетли жағдай ушын керек.

Біраздан соң балықлар өзлериниң бар екенлигин сездирип, белги бере баслады. Бирақ, Едигениң дийдигени булар емес еди. Дәслең қармаққа сыла түстти. Едиге оны тартып көрип еди, алтын бекире емес екен. Яр дегеннен алтын бекирениң қармаққа илине қойыуы мүмкин емес еди. Ондай олжа аңсатлық пенен қолға түсе бергенде, бул дүньяда өмирдин де қызығы болмайды. Едиге оның ушын қыйыншылық шегіуге, күтиуге қайыл бирақ. Аздан соң қармаққа Аралдағы балықлардың тәуири, хәтте ең жақсысы десе де болады, сүуен түсти. Оның басына қалақ пенен бир урып есеңкиретип, қайықтың ултанына таслады. Дым болмай баратырса Сағын апайға ем болатуғын сорпа ушын усының өзи де болады. Тағы бир траң шабақ та қармаққа илинди. Буны қандай жин урып жүрген екен? Көбинесе траңлар суудың бетине жақын жүретуғын еди. Мейли өзинен көрсин, өзи айыплы. Буннан соң көпке созылған, зериктирерли тынысна

Басланды... Яқ, мениң күтип отырууым керек деп ойлады Едиге.—Мейли, мен кетпей-ақ қояйын, бирақ, ол мениң алтын бекиреге кеткенимди бәрибир биледи. Оның құрсағындағы баланың қыйналып қалмауы ушын мен сол алтын бекирени қалай болмасын алып қайтыуым керек. Ақыры, аңсының алтын бекирени қолына услап көриуине сол нәресте тилеклес болып жатыр ғой. Недиктен тилеклес болып атырғанын хешким де билмейди. Тек, анасы биледи... анасы да соған тилеклес, ал мен әкеси болатуғын болсам, сол тилеклерди қанаатландырууым керек.

Ийрекленген толқынлар қайықты қоқаңлатып шайқай баслады. Сонлықтан да олар ийрек толқын болып аталған, қайыққа ийрекленип келип бир қапталдан соқлығады. Қыймылдамай қақшылып отыра бергендиктен, Едиге қунжыйып, тона баслады. Сөйтсе де сол отырысын бузбай, қалқыдан хәм қармақтың жиби өткерилген ашадан көзин айырмайды. Қайықтың я қуйрығындағы я тумсығындағы қалқылардың екеуи де қылт етпестен, өт қақпай қалды. Бирақ, Едиге шыдап отыра берди. Алтын бекирениң әйтеуір, түбинде келип, қармаққа қабатуғынына исенип, билеп отырған еди. Тек, теңиз сәл-пәл тынышланса екен, ийрек толқынлар да жанына тийип баратыр. Бул нениң нышаны екен, буның изи не болар екен-ә? Яғә, жақын арада дүбелей бола қоймас. Болсада кешке қарай, ямаса түнлетип гиддиман, алабас толқын көтерилиуи итимал. Әне, сонда қәхәрленген Арал ұайқанды салып, ана шети менен мына шетине ақ гөбик шашып шуулайды. Бундай ұақытлары теңизге тири бенде жолай алмайды. Ал, хәзиринше шыдауға болады, хәзирше ұақыт бар еле...

Ғорбыйып, тоңып отырған Едиге жән-жағына қаппап, теңизден тартып алагуғын өз балығын күтти. «Сен неге буншама еглене бересең, қудайым-ау, сен өйтип қорқа бермей-ақ қой,—деп ойлады Едиге балық тууралы.—Қорықпа деймен, мен сени қайтадан теңизге жиберемен. Ондай болмайды дейсен бе! Болмаса көресең ғой өзин. Мен сени қазанға бузып салыу ушын күтип отырған жоқпан. Ишип жейтуғын да, балық та үйде молшылық.

Мияне, қайықтың ултанында үш балық жатырыпты. Сени қазанға салатуғын болғанымда усындай етип

зарығып күтермедім, алтын бекире! Билесең бе, биздердің туңғышымыз жақты дүньяға шығыуы керек. Сен жақында мениң хаялымның түсине енген екенсең, соннан бери оның сабырыу-қарары кетип, сени бір көриуге зар болып атыр. Буны ол айтпайды, бірақ айтпасада, мен сезіп жүрмен. Неликтен солай екенін мениң түсиндирип бериуім мүшкіл, бірақ, оның сени қолына ұслап көргісі келеді. Ұслап көріп қумары тарқаса болды, оннан кейін мен сени теңізге қайтарып жиберіуге үде бермен. Ол жерде мәселенің үлкени сениң өз алдыңа айрықша сийрек ушырасатуғын балық болғанлығында болып тур. Сениң қыр арқан, қуйрығын, қалашларың да алтын ғой. Өзің биздердің орнымызда болғанда не қылар едің. Ол сени қолына ұслап, алтын тәниңди өз алақаны менен сыйпалап, жан-дүньясы менен сезінгиси келип, бйтақат болып атыр, алтын бекире! Сен балық екенмен, адамлардың маған жумысы түспейди деп ойлама. Балық болсаңда сени хаялым өз тууысқанындай,—сіндиси, яки инисиндей сағынып, жас босанар алдында өзінди бір көргісі келеді. Оның құрсағындағы бала да ырза болар еді. Аұхал усындай, алтын бекире. Интизарлықтан, мүтәжликтен қутқар бизди. Жақынла берман. Мен сени иренжитпеймен. Құдай урсын, егер сөйтетуғын болсам. Егер мен жаман нийетте болсам, сен буны сезген болар едің. Еки қармағым бар, хәр қайсысына жудырықтай-жудырықтай гөш илдирип қойыппан—қәлегенінди ал. Гөш азмаз гөнериңкиреген, сени алыстан ийсін сезсін деп солай еттім. Сен хеш қандай жаман нәрсе ойламастан, жақынлай бер, берман. Егер мен қармаққа темирден исленген жылтырақ шабақ қыстырғанымда, буным әдилсизлик болар едидағы, сен оған тез қауып түскен болар едің. Бірақ, сен сол темирди жутып жиберсең ғой, оннан соң мен сени теңізге қайтарып жиберген уақтымда, қарныңда темир қалып қойып қыйланар едің, Бул саған пәнт бериу болар еді. Мен сени алдамайын деп қармақ ұслап отырман. Тек, аздап ернің жырылады, болғаны сол. Сен қәуетерленбей-ақ қой, мен үйден үлкен мес алып шыққанман. Оған суу толтыраман да ишине сени салып қояман, теңізге қайтып келемен дегенше соның ишінде жата турасаң. Бірақ, мен сени ұсламай кетпеймен. Уақыт болса өтип баратыр. Толқынлардың

туулап, самалдың күшейіп киятырғанын сен қалайынша сезбей атырсаң-әй. Ямаса сен мениң туңғышымын әкесіз, жетім қалғанын қәлейсең бе? Ойлап, жәрдем бер маған»...

Қыс басланар алдындағы теңіздің көгилдир көбеті қарауыта бастады. Гә жарланған толқындардың үстінде қоқаңлап, гә толқынның сай-сайларына түсіп көринбей кетип, жалғыз қайық жағалауға қарай киятыр. Дүбелей кем-кемнен күшейтип, булағайласып, теңіз гүүлеп, шууылдай бастаған еді. Жалғыз қайық ақжал толқынлар менен қасарысып киятыр. Муздай тамшылар балықшының бетине шашырап, ескек ұслаған қоллары сууық ығалдан домбығып кетті.

Бул уақытлары Үкибала жағада жүрген еді. Ол әлле қашаннан бери күйеуінің кешиккенинен қәуетерленип, теңизди жағалап, күтип жүр. Усы балықшының үйіне келип болып түсиуге қайылшылық билдиргенде, Үкибаланың қырдағы шаруа тууысқан-тууығанлары оған: балықшыға үде берместен бұрын ойлансаң жақсы болар еді, көргенің күнде қорлық болып, сениң байың адам емес, теңіз болып жүрмесін. Сол теңіздің жағасына талай мәртебе шығып, көзіңнің жасы көл-дәрья болып жүрмесін деп еді. Бірақ, Үкибала Едигеге берген үдесін шаймаламады: күйеуім қайда жүрсе, мен де сонда боламан деген еді...

Айланып келгенде солардың айтқаны болды. Бул сапары күйеуі артельдеги кәсиплеслері менен бирге кетпей, қара басы кетті. Демде геүгим түсіп, теңіз астын-үстин болып, гүүилдеп атыр.

Толқынлар арасынан ескеклер шошаң-шошаң етип бир уақта қайық көринди. Басына ормал байлап алған, қарны шәмпейген Үкибала суудың жағасына жетип келип Едигенің суудан шығыуын күтті. Жарланған толқын қайықты бар күши менен аунатып жиберді. Оннан секирип түскен Едиге ыйғын сүзетуғын бугадай гүжирейтип, кемени жағаға сүйреп шықты. Дузлы сууға малынып қалған Едиге керилип бир бойын тиклегенде, Үкибала барды да муздай плащтың ишінде тоңып қақайып қалған күйеуінің мойнына и кушақлап алды.

— Қарай-қарай көзім төрт болды. Бунша неге кешиктиң?

— Күни менен қармаққа илинбей, жана күн ба тарда ғана түсті.

— Сен сонда алтын бекире ушлау үшін кетип пе
един?

— Жалынып зорға көндиріп қойыппан. Енди оны
ушлап көриуіне болады.

Едиге кемеден суу толы үлкен мести алып шығып ау-
зын шешіп, жағадағы жар таслардың үстинен мeste-
ги сууды бекире менен қосып аударып жиберди. Балық
үлкен екен. Шырайлылықтан келісіп қалған ири балық.
Ол алтындай сап-сары қалашлары менен жан-жақты
сабалап, суу-суу жар тасларды үсти менен тыпырлап-
булқынып, өзіннің тууылған теңизине, ақшыл толқын-
ларға жетпекши болып умтылып қызғылт аузын аран-
дай ашты. Қас қағым уақыттың ишінде ол бірден
тынышланды да, қаяқта жатырғанын билгиси келген-
дей дөп-дөңгелек, тап-таза көзлери менен мына жақ-
ты дүньяға қарап бежирейіп қалды. Тап қысқы кеш-
тің ала геүгимдеги бийтанис жақтылығы басына ша-
ғылысып, балық өзіне қарап тұрған адамлардың жай-
нап тұрған көзлерин, сол этираптағы жерди хәм ас-
пандағы көрди. Үйренісе алмай атырған көзіне бәлент
аспандағы батқан күннің булт арасынан шығып тұр-
ған хәлсіз нурының өзи оған көз қамастырарлық
жақтылық сыяқлы сезилди. Балықтың деми қысыла
баслады. Бир туулап түсти. Құйрығы менен жерди
сабалап хәдден тыс күш пенен шырайланып сууға же-
тиуге умтылды. Едиге алтын бекирени қолына ушлап
көтеріп турып Үкибалаға:

— Усла, қолыңды тут,—деди.

Үкибала нәмнаған балықты бала көтергендей, қос
қоллап көтеріп бауырына басты.

— Япырмай, мынаның тыпыршылауын-ай! — деп
хайран қалды, Үкибала балықтың тыпырлап атыр-
ғандағы серппели күшин сезіп.—Өзи де келсаптай
зилдей екен! Теңиздің ийиси аңқып тур! Өзи де бир
қыйлы сулыу екен! Мә, Едиге, ырзаман саған, тап
өлгенше ырзаман. Жаным бир жай тапқандай болды.
Тезирек сууға жибере ғой...

Едиге алтын бекирени теңизге алып түсти де ди-
зесине шекем суу кешіп, толқынлардың арасына ба-
лықты босатып жиберди. Алтын бекире сууға түскен-
де қас қағым уақыт ишінде оның басынан құйрығы-
на дейін зер иренли тулғасы көкшип хәуада жарқ
еткендей болды да, балық жылтыр, сып-сыйдам де-

неси менен сууды қақ айырып тереңге қарап жүзіп
жетти:

Теңизде дауыл түнде қутырды. Теңиз жар астын-
да шуулап, гүрсилдеп атыр. Дауыл болар алдында
ийрек толқынлардың бийкарга пайда болмайтуғынлы-
ғына Едигениң көзи жетти. Түн ортасы еди. Туулаған
толқынлардың шууылдысын уйқылы-оюу тыңлап атыр-
ған Едиге бағанағы алтын балықты еследи. Хәзир
ол қайда екен? Теңиздің терең жерлерінде толқын-
лардың тууылғаны онша билинбейтуғын болса керек.
Сол өзіннің қап-қараңғы тунғыйық мөканында алтын
бекире де теңиз үстиндеги толқынлардың шууылды-
сын тыңлап, тым-тырыс жатырған шығар. Едиге усы-
ларды ойлап балаларға усап мыйық тартып, уйықлап
баратырып, бир қолын хаялының бүйирине салып еди,
қурсағының бүлк-бүлк еткенін сезді. Бул оның қур-
сақта жатқан перзенти еди. Едиге буған баладай бо-
лып қууанып, мыйық тартыу менен буйығып, алаңсыз
уйықлап қалды.

Сонда ол арадан бир жыл өтпей атырып-ақ урыс-
тың басланатуғынын, тиришилик атаулының астан-гес-
теңи шығып, сөйтіп теңиз бенен биротала хош-аллияр
айтысып, соңғылығында оны, тек есине түсіріп жү-
ретуғынлығын, әсиресе, қыйын күнлерге дус болған-
да ядына алатуғынын билмеген еди.

Бул үлкеде поездлар шығыстан батысқа батыстан
шығысқа қарай зымырап өтип турады...

Ал, темиржолдың еки тәрәпин жағалап бул үлкеде
уллы шөлистан—Сарыөзек кеңислиги—жердің Орта
шени болған сарғыш дөңген далаңлық созылып кетеди...

Боранлы Едиге ушын қырсығына келген сол елиу
үшинши жылы қыс ерте түсти. Бурынлы-соңлы Сары-
өзекте ондай қыс болмаған еди. Октябрь айының аяғы-
на таман қар жауып, сууық басланды. Бир тәуір же-
ри өзіне де, Зарийпаның үйине де уақтында Құмбелден
картошка түсіріп алған еди. Билгендей асыққан екен.
Құмбелге соңғы мәртебе түйели барды. Өйткени, өткін-
ши жүк поезды менен әкелейін десе, оның тамбурында
турып үйине жетемен дегенше картошканы сууық урып
кетер деп қорықты. Сууық урғаннан кейін кимге кереги
бар оның. Сөйтіп Боранлы Қаранар менен барып, үл-
кен еки қапшық картошканы теңлеп артайын деп атыр-
ғанда бир өзіннің күши жетпегенликтен, сол жердеги

адамлар келип биреулері ояғынан, биреулері буяғынан демеп, жәрдемлесип жиберди. Самал тиймесин деп қапшықлардың үстине кийиз жауып қымтастырып алды. Өзи еки қапшықтың ортасына қаңқайып минип алды да, Боранлыға қарай асықпай бағдар алды. Қаранардың үстінде пилге мингендей болып келе берди. Едигениң өзи солай ойлайды. Соған дейин бул этирапта пилге минип жүрген адамды ҳешким көрип-билген емес. Сол жылы гүзде станцияның кинотеатрында биринши ирет Индия фильмин көрсеткен еди. Қумбелдин бала-шағасынан баслап, кемпир-ғаррыларына дейин бийтанис ел туўралы—бийтанис картинаны көриўге шубырысып барды. Фильмде изи үзилмейтуғын саз ҳәм ойын менен бирге пиллерди де көрсетти. Индиялылар пилге минип, қалың тоғайдың арасынан жолбарыс аўлайды екен. Сол картинаны Едиге де көрген еди. Олар разьездин баслығы екеўи сол ирет профсоюзлардың улыўма жыйналысына боранлылар атынан делегат болып Қумбелге келген еди. Жыйналыстан кейин депонийн клубында сол индия фильмин оларға көрсетти. Бәри де соннан басланды. Ғаўырласқан көпшилик кинодан шыға сала Хиндистанда адамлардың пилге минип жүретуғынын айтысып, темиржолшылар оған таң қалысты. Әллеким даўысын қаттырақ шығарып:

— Сизлер неге сол пиллерге соншама ҳайран қаласызлар, Едигениң Қаранарының сол пиллерден қай жери кем? Жүк артың—ол да пилдей болып кете береди!—деди.

— Аўа, ырас-эй, тап,—деп этираптағылар күлисин жиберди.

— Пил деген не сол!—деди тағы биреў.—Пил деген тек, ыссы еллерде болады. Қыстың күни бизин Сарыөзекке алып келсин, сол пилинди. Табанын суўық алып, исип кетеди. Қаранардай болыў қайда оған!

— Хәй, Едиге! Хәй, Боранлы Едиге! Сен неге Индиядағы пиллердин үстиндегидей етип, Қаранардың үстине бир шатыр қурып алмайсан. Хиндистанның байларына усап, шалқайып таслап жүрмейсең бе сөйтип бир.

Едиге күлип жиберди. Қатар-қурбылары оны басқылап атыр. Сөйтседе өзиниң атақлы атаны туўралы марапат сөзлерди есйтиў оған жағып турған еди.

Бирақ, оның есесине, сол жылы қыста Едиге Қаранардан көрмес қорлықты көрди.

Бул сәл кейинирек, суўық басланғаннан соң болды. Ал, тап сол күни Едиге картошқа алып киятырғанда қар жаўды. Қар буннан бурында бир-еки ирет жаўып, ерип кеткен еди. Бул ирет жаўғанда да мықлап жаўды! Сарыөзек аспанын түнерген бул қаплап, самал ұйтқыды. Жапалақлап қуйған қар этирапты демде аппақ етип таслады. Суўық болмаған менен бирақ, еримшик, ызғарлы еди. Бир жаман жери борасынлап қуйып турған қардан этирап көринбейди. Енди не қылыў керек? Бул Сарыөзекте жақын этираптарда, қардың пөсеңлеп, тыныўын күтип турғандай паналайтуғын жерде жоқ. Енди бир үмити қалды—ол да болса Боранлы Қаранардың күшине, сезимталлығына байланыссы. Ол үйди таўып барыўы керек. Едиге атанды биротала өз байдалына жиберди де, жағасын көтерип малақайын басып кийип, сыртынан капюшинди бүркенип, этирапқа сер салып қарап сабырлылық етип, қунжыйып отыра берди. Дөгеректе болса жапалақлап қуйып турған қардан басқа ҳеш нәрсе көринбейди. Қаранар сол аппақ булағайдың арасы менен жүрисин бузбай, адымды керип таслап киятыр. Ал, үстиндеги ийеси болса, ҳазир оған ҳәкиреңлемейди, оның қылт етпей ғана тым-тырыс отырғанын түйе сезген еди. Қар усындай болып бурқасынлап турғанда усынша жүк пенен бултармастан маңқылып баратырған Қаранарда өнейи емес еди. Үстинде ийеси, Қаранар ара-тура бозлап арысландай ақырып жибереди де, гейде даўысын созып азнап, танаўлары аяқ таслаўларына сәйкес желп-желп етип, пуў шығып турған мурнының деми қарсы алдынан жапалақлаған қарды қақ жарып қармай-талмай жүрип киятыр.

Бурқасынлап турған қардың арасында Едиге жалғыз өзи кеўили бийжағдай болып, жеккесиреп отыр. Этирапта тырс еткен сес жоқ, аппақ қардан басқа ҳеш нәрсе көринбейди. Қаранар ара-тура басына үйилип қалған қарды силкип түсирип, тынбай жол жүрип киятырғанлықтан гейде арқырап, этирапын қоршаған тыныш дүнъяны шоршытып жибергендей болады. Ал, эның үстинде отырған ийесиниң кеўили ҳәр жақта. Едиге өзин-өзи тоқтата алмай, өзиниң жалын шарпығандай сезимин бир жерге жыйнап, тыянақлы бир пикирге келе алмай, кеўли алағанда болып киятыр. Я табан тиреп тура алмайды, я Зарийпаға барлық сырын ақтарып айта алмайды, я болмаса ҳаялы Үкибала менен араны

ашым-айрық ете алмайды. Сондай уақытлары ол өз-өзине ызаланып, өзін аямай нәлетлейді. «Хайуан сенің! Сен де мына түйеннен айнымайсаң! Оңбаған йиті Ақмақ хайуан!»—деп хәрқыйлы сөгисле менен өзін аямай азаплап, өзіннің сезимине тыйым салыуға, есин жыйнауға күш салады.. Ол хәм бир, көшип-жылжыу арқалы қозғалып, қулап баратырған тау да бир еди... Тек ғана исенетуғыны, кеулиннің тоғы балалар. Балалар оған артықмаш машақат туудырмайды, Едигени, тек ғана Едиге ағай деп атайды, жақсы көреді, басқасы менен олардың жұмысы жоқ. Олар неге мүтәж, қандай жәрдем керек болса Едиге аянбайды. Мине, хәзирде сонша узақ Қумбелден Қаранар менен еки қанар картошка алып киятыр. Бир қанары солардың үйіне... Қыста отың да, суу да таярлап берген сол Едиге...

Сол балаларды ойлау—Едигениң бас мақсети. Соларды ойласа жаны жай тапқандай болады. Хәзир Боранлыға жеткен соң Едиге, балалар алдынан қалай жууырып шығатуғынын көз алдына елеслетти. Қарборап турса да олар секирип-секирип қууанысып: «Едиге ағай келди: Қаранар менен келди. Картошка әкелди!» деп бақырысып алдынан шығады. Оларға болса: «кириндер үйлеріңе!» деп сирә айталмайсаң. Едиге соннан кейін бақырып жиберіп: «Шөк!»—деп Қаранарды шөктиреди. Үсти-басы қарға малынып, түйеден түседі хәм кийімлерін қаққышлап, қардан тазалап туырып, балалардың басларынан сыйпалап та қояды, соннан кейін түйенің үстиндегі қанарларды түсире баслайды. Сол уақлары егер үйінде болса, олда шыға қоярма екен, деп Зарийпаны күтип қапысы бетке қарап та қояды. Зарийпа шығып қалғанда да оған хеш нәрсе айта алмайды. Зарийпа да хеш нәрсе демейді. Едиге тек, онын бетіне бир қарайды, бир көргеннің өзи оған бир талай мәдет болады. Соның менен жүрегі қурғыр және қалт-қалт титиреп, ишки дүньясы астан-кестен болады. Оннан қашып қутылатуғын күш қайда? Ал балалар болса түйенің арқыраған дауысынан қорқа-қорқа, абайлап ғана басып, батылланып, жақынласып келеди де жүк түсиріп атырған Едигеге көмеклеспекши болады да—тыным таппай аяққа оралады... Едигениң барлық азабын, сызлаған жүрегін емлеп жиберетуғын құдиретте усы еди...

Қар жауған сол күнди ол усылайынша жол үстинде өткерди. Жол бойы мыңсан ойдан, гүманнан айырыла алмады... Жол бойы қар да тоқтамай жауды.

Сол қар Сарыөзекке хә демей, атырып, келген ерте қыстың басламасы еди.

Сууық түсиу менен Қаранар қайтадан қутырына баслады. Тула-беденин бир хайуанлық күш бийлеп, қайтадан ауызынан көбик шашыратып, бақырып-гүниренип, әтирапты азан-қазан қылып жиберди. Енди оны қорда сақлап турғандай хеш бир күштің болыуы мүмкин емес. Хәттеки, ийесинің де «бәледен қашып қутыла-йық» деп оны еркине жибермеуіге илажы қалмады...

Қардан соң үш күн өткеннен кейін Сарыөзекте ысқырған самал пайда болып, жердің бетін тап утик пенен басқандай етип, сирескен музға айландырды. Аяз аралас қарлы әтирапта хәр қандай сес, тық еткен дауыс, тырс еткен тысырлы—хәммеси де алыстан ап-анық болып еситиледи хәм жаңғырып кетеди. Берман қарап киятырған поездлардың дауысы бир неше шақырым алыстан келеди. Таң атып киятырғанда уйқылы-оюу жатырған Боранлы Едиге тысқарыдан Қаранардың арқыраған дауысын, қораны қыйратып кете жазлап тапырықлағанын еситип, тағы бир бәле баслағанын сезді. Дәрхал кийинип алды да таң қаранғыда қармаланып жүрип қораға кирди де, сууықтан аяз қарып, тикен киргендей шаншып баратырған тамағын қырып шауқым салды:

— Не бәле көринди! Басыңа тағы ақыр заманды еки ели шамаластырдың ба. Басладың ба және ойқанды. Тағы да мениң жанымды келиге қамап, аузымнан қарақанымды келтире жақсаң ба? Хә, оңбаған хайуан! Тоқтат! Қой, деймен өкиргениңди! Быйыл сениң «жигитшилигин» жүдә ерте қозған екен, маңлайы қара. Елге күлки болып, масқараң шықпаса болар еди!

Бирақ, айтқан гәпинің бәри қула далаға кетип атыр. Тула-бойын қумарлық қысқан атан, ийесинен хеш қандай да сескенген жоқ. Ол өзіннің айтқанынан қайтпай, ыңыранып, пысқырып, өңеши жыртылғанша бақырып, тислерин жан түршиктиретуғын дәрежеде шықырлатып, қораны қыйратып кете жазлады.

— Демек, сезген екенсең,—деди ийеси ашыулануыды қойып, өкпели пишинде. Түсиникли болды, хәзир

Сен табаның жерге тиймей ингендерге жетіуге асығып тұрсаң-ау, сирә усы әтирапта, жақын жерлерде гүйлетен бір қайманша жүр-ау шамасы! Хәй-хәй! Япырмай-ай, қудайым-ай, бул Ойсылқараның туқымын қудай ғарғап, не ушын жылына бир ирет ғана гүйге келетуғын етип жаратқан екен. Ың-жыңсыз әсте ғана хеш кимге сездирместен-ақ хәр күни шатасқанда да болмай ма екен? Сонда сениң менен хеш кимнің жұмысы болмас та еди! Ал, хәзир болса қыямет қайым болатуғындай булқынып, жулқынасаң соры қайнаған!...

Бул өкпе-гыйнени Едиге тек өзиниң атан алдында хәлсизлигин жууып-шайыу ушын айтты. Бул бәлени қашанғы бақыртып қояды, илажы жоқ, қораның дәрүазасын ашты. Адам бойынан бийик шынжырлы дәрүазаны ашқаны да сол еди, Қаранар оны қағып кете жазлап, қамақтан атылып шықты да, гүңиренип бақырып, қақайған өркешлери дир-дир етип, кең даланы бойлап тайраңлап кетти. Аяқларының астынан көтерилген қар тозаңғып демде-ақ көзден таса болды.

— Түп-ә, саған!—деди ийеси артынан түпиринип, ызаланып, хәм шын кеуилинен оған тилеклеслик билдирип:—жууыр самсам, жууыр, болмаса кешигип қаларсан!

Едиге таң атыудан жұмысқа кетиуи керек еди. Сонлықтан жулқынып, урынып тұрған Қаранарды босатып жиберди. Сол сапары буның соңы не болатуғынын билгенде ме, егер жулқынбақ түе, тұрған жеринде аяқ серппей өлсе де қамап қоятуғын еди ғой оны. Бирақ, Едиге жұмыста жүргенде, бул қутырған бәлеге кимнің күши жетеди? Оннанша жоқ болсын, қарасы батып-Далада самаллап жүргеннен кейин қаны сууып, өзи-ақ басылып тынышланар деп ойлаған еди, Едиге...

Ертеңине-ақ Боранлы Қаранардың «жауынгерлик хәрекетлери» жөнинде, тап бир фронттан жиберилген мағлыұматлардай хабарлар жетип келе баслады. Бәри де тынышсызлантыратуғын, кеуилсиз хабарлар еди. Боранлыда поезд тоқтаса болды, мейли машинист, мейли кочегар, мейли кондуктор болсын бәри бирден жарысып сөйлеп, поезд жол бойындағы түйели ауылларда жүрген Қаранардың салып жүрген ұайқанларын айтып ада ете алмайды. Малақұмдышап разъездинде Қаранар еки атаңды өлимши етип шайнап, төрт инген-

ди алдына салып далаға қарай қууалап кетип баратырғанда, ингенлердің ийелери оларды Қаранардан өлдим хазарда, зорға айырып алып қалыпты. Адамлар Қаранарды қорқытпақшы болып аспанға мылтық атыпты. Басқа бир жерде Қаранар инген минип баратырған бир адамның изинен қууып жетип, оны қалпақтай ушырып түсирипти. Жерге жалп етип түскен сорлы да, аллатала өзін сәүселим етип жаратқан биреу екен. Қаранар ингеннің исин питирип болғаннан кейин, босатып жиберетуғын шығар, деп еки сааттай сарылып күтип отырыпты Қарап отырса ингенде оған ийкемлесип, атаннан айырылғысы келмепти. Сонлықтан ийеси ингенин алып, үстине минип, ауылына қайтпақшы болып, оларға жақынласып барған екен, Қаранар оған бирден булқынып, тәп берип жууырып, таплап, женшип таслай жазлапты. Егер жаңағы сорлы жан халатында терең бир қарлы шуқырға секирип түспегенде, женшипте таслайды екен. Сөйтип, шуқырдың ишинде, тап тышқанға усап, я өли емес, я тири емес бир халатта зорға аман қалыпты. Соңынан ол есин жыйнап, өзекти жағалап еңбеклеп, Қаранардан биротала алыслаганнан кейин бойын тиклеп, жолға түсипти де, әйтсеуир еплеп тири қалғанына шүкираналық етип үйине жетипти.

Қаранардың салып жүрген ұайқанлары жөниндеги қорқынышлы хабарлар ауыздан-ауызға өтип көбейип кетипти. Ал, бирақ, ең қәхәрли хәм қәуипли хабар Ақ-Мойнақ разъездинен жазылған хат арқалы келди. Шайтанның қайларға шығынып кеткенин көрдин бе—Ақ-Мойнақ қайда, биреу қайда. Ол деген Құмбел станциясының аржағында ғой. Хатты жазған Қоспан деген биреу екен. Сол қәдирли хатта былай деп жазылыпты:

«Ассалаұма әлейкум, хұрметли Едиге аға! Сен өзін Сарыөзекте белгили баслы адам болсаң да, қулағыңа жағымсызлау сөзлерди айтыуға туура келеди. Мен сени нық хәм беккем адам деп ойлайтуғын едим. Сен неге бәлеқададай Қаранарыңды өз байдалына жиберип қойыпсаң? Бизлер сеннен буны күткен жоқ едик. Бул жерде ол бизлердің жанымызды келиге қамап, ийманымызды бир қысым етип атыр. Бизің атанларымызды майырып, шетинен қыйратып таслады. Ең жақсы деген сайланды үш ингенимизди алдына салып, қууып алып

кетти. Буны аз дейтуғын болсаң өзи менен бирге бир жазылаулы (ертлеули) ингенди де қууалап келди. Шамасы, үстиндеги адамын жолда жығып кеткен шығар, болмаса ол ингеннің неге айылы тартыулы жүрипти. Сөйтип бизлердің ингенлеримизди де оған қосып алып кең далаға қарай қууып кетти. Этирапына қыбырлаған жанды жолатпайды—жанына я адам, я басқа түрлі хайуан да баралмайды. Усындай-әм боламекен? Бир атаншақың қабырғасын сындырған екен, өлип қалды. Аспанға оқ көширип, үрkitип, ингенлерди ұлып қайтайын деп едим, болмады. Қайда саған! Хеш кимнен, хеш нәрседен қорықпайды. Кимди болса да, ғайзап жер менен жексен етиуге тайын! Оған тек, өзинің жұмысы менен шуғылланыуға мәлел бермесе болды. Ол отламайды да суу да ишпейди, тек сол ингенлерди шетинен қайып, дизерлеп жүреді де қояды. Оның сол хайуанлық хәрекетин көргениңде жаның түршигип кетеді. Сөйтип атырып, пүткил даланы гүңирентип, ақырзамаң баслап киятырғандай арысландай арқырайды. Еситип, шыдап тура алмайсаң. Соған қарағанда ол, шамасы, ингенлерди жүз жылға дейін қайыуға да шаршамай шуғылланатуғын шығар. Мен бундай бәлени өмирим тууып көрмеген едим. Ауылымыздағылардың бәри де қорқысып қалды. Хаяллар менен балалардың үйден шығалмай қалған есабы... Сонлықтан мен сениң егленбестен, тез келип, Қаранарыңды алып кетиуиңди талап етемен. Бир күн мәулет беремен. Бир күннен кейін алып кетип, бизди бул бәледен қутқармаиуғын болсаң маған өкпелеме, қәдирли аға! Патронға жекке оқ басып қойыппан. Бундай оқ пенен айыуды да муққаптырыуға болады. Қарасы батқыр Қаранарыңның басын гүүалардың көзинше шылпәрше қыламан—соның менен тамам! Сөйтип, терисин сылып аламан да, өткинши жүк поездына салып жиберемен. Боранлы Қаранар екенине қарамайман. Ал, бирақ, мен бир сөйлейтуғын, айтқанымнан қайтпайтуғын адамман. Кешикпей тез жет.

Сениң Ақ-Мойнақлы иниң Қоспан».

Мине, сөйтип ис патыратласты. Қалайда хат ерсилеу болып жазылса да, бирақ, ескертиуи тәуирақ қатал еди. Едиге, Қазанғап пенен мәсләхәтлесип, Ақ-Мойнақ разъездине егленбестен кетпесе болмайтуғын еди.

Бул айтыуға аңсат, болмаса...

Азаңда Едиге жолға шықты. Укибала оған жол азық таярлап қойған еди. Қалың кийинип алды. Пахталы шалбар менен гүртешениң сыртынан постын кийди. Аяғында—байпақ, басында түлки қулақшын, қолында—қолғап. Усылайынша қымтанып, енди жүрейин деп, ингенди шөгирейин деп атырғанда, оның Ақ-Мойнаққа кететуғынын билип, қасына Әбиүтәлиптиң еки баласы жууырып келди. Дауыл оған қолдан тоқылған жүн шарфты берип атырып:

— Едиге ағай, мамам сизиң мойныңыз тоңып қалмасын,—деп мынаны берип жиберди,—деди.

— Мойын дейсең бе? Алқым деп айт. Едигениң кеуили көтерилип, балаларды гезекпе-гезек қушағына тартып, бетлеринен шорпылдатып сүйе берди. Жүреги елжиреп кеткенликтен, жаңағыдан басқа төрели сөз де тауып айта алмай қалды. Жаны жай тауып баладай болып қууанып кетти: бул Зарийпаның оған деген дыққат—сезиминиң биринши нышаны еди.

— Мамаңа айтыңлар,—деди ол балаларға, кетип баратырып.—Мен тез қайтаман қуда қалесе оң сапарын берсе, ертең-ақ қайтып келемен. Бир минутта иркилмеймен. Әне, оннан соң хәммемиз отырып бирге шай ишемиз.

Боранлы Едиге сол бир Ақ-Мойнақ деген қарғыс атқан жерге тезирек барып қайтқысы келди. Жүн шарф берип жибергени бул бир жақсылықтың нышаны болар. Айланып келгеннен кейін Зарийпаның көзине бир үңилип қарап, соған өзін исендиргиси келди. Жүн шарфты ол бүклеп қойын қалтасына салып қойды да, үйнен шығып әдеуир жерлерге барып қалғанда кейнине қайтпақшы болып қыялы бузылды. Қутырып кеткен Қаранарды Қоспан деген адам атса—атып-ақ тасласын, терисин жиберсе жибередағы, атасына нәлет соның. Сондай қутырған хайуан менен қашанғы айқасып жүреді, енди обалы өзине, өзинен көре берсин. Не болғаны болардағы. Оған сол керек еди. Сөйтип, Едиге демде айнып кете жазлады! Бирақ, ол уялды. Адамлардың алдында, әсиресе, Укибала менен Зарийпаның алдында күлки болатуғынын, сөзинде тура алмайтуғын адам екенин сезді де, кеули сабасына түсти. Шыдамсызлығын тоқтатыуға бир ғана жол бар: олда болса Ақ-Мойнаққа тезирек жетип, изине тезирек қайтыуға бел байлады.

Едиге Ақ-Мойнаққа күн батқанда келип жетти. Мин-

ген түйесі де шаршап болдырды. Жол болса ұзақ хәм қыстың күні. Қоспан хәм оның үй-ишлері де жүдә бир жақсы адамлар екен. Қартайған анасы, хаялы, бес жасар баласы (олардың үлкен қызы Қумбелдеги интернатта оқыйды екен), Қоспанның өзі қонақты қаяққа отырғызарың билмей алдында пәйік болып атыр. Жыллы етип, от жағып қойған үйінің иші сыпайы, сәнли. Асханада болса қысқа сақланған қақ гөш қайнап атыр. Ол писемен дегенше хәммеси шай ишіуге киристи. Кемпир Боранлы Едигеге шайды өзі құйып беріп, оннан үй-ишлерін, бала-шағасының аманлығын сорастырды. Өзі де гәпти алыстан баслап, ашылысып, бул Ақ-Мойнақ бәндиргисине қашан хәм қаяқтан келгенлигин айтты. Едиге де күйдирилген сары майды ып-ыссы таба нанға жағып жеп отырып, гәпке киристи, арасында майды да мақтап қояды. Бундай сыйырдың майы Сарыөзекте әуесек. Қой, ешки, түйе майы дегенлерде жақсы дә, бирақ сыйырдың майы бәринен де артықмаш. Оларға да бул сыйыр майын Орал беттеги ағайинлері беріп жиберген екен. Едиге бул майға нанды басып жеп атырып буннан тап жағымталлы көк майса менен беде ийісі сезилип турады екен, деп мақтап қойды. Бул теңеуі кемпирге жағып кеткени сонша Жайық жеріндеги жәннеттей мәканы туұралы, ол жақтың малынып тұрған тоғайлары, көл-дәрьялары туұралы сөз баслады...

Сол мәхәлде бәндиргинің баслығы Ерлепес кирип келди. Боранлы Едиге менен бирге отырып жазылысын, деп оны Қоспан шақырған екен.

Далада тас қараңғы, түн басланды. Боранлы бәндиргидеги сыяқлы бул жерде де, улы-дүрсилди болып әйнеклерди дирилдетип, поездлар арман-берман өтип атыр. Бул еки бәндирги Сарыөзек даласында бир темиржол бойында болсада, не деген менен басқа жерғой, Едиге болса бийтаныс адамлар арасында отыр. Қутырған Қаранарды бәнелеп келген менен, ол бул үйге мийман. Ал, Ақ-Мойнақтың адамлары қонақты хұрметлеп күтип атыр.

Ерлепес келгеннен бери Едигеде оншама қысылғанды да қойды. Ерлепес қазақтың өткендеги бастан кеширгенлерін жақсы биледи екен. Гәп бара-бара баяғы өткен замандағы атақлы адамларға дөнди, тарийхтағы өткен-кеткенди айтысты. Сол ақшам Едиге Ақ-Мойнақтың адамларына унап қалды. Оның ашылысып, ке-

уилли отырыуына, тек гәптиң бағдары ғана емес, үй ийелеринің ықласы, пейли-кенлиги дәстурхан пайызы хәм қала берсе ишимликте тәсир етти. Арақ берди. Жол жүрип, сууыққа тоңып, келген Едиге ярым-стакан арақты көтеріп жиберди де, пәскелтек дөңгелек столдағы дәстурханнан жас тайлақтың дузланған өркеш майынан бир асап алды. Соннан кейін тула бойы ерип, жаны жайтапқандай болды. Азмаздан арақ тәсир еткен Едигенің кеули көтерілип, күлимлеп шыға келди. Қонақтың хұрметине Ерлепес те ишип жиберди, оның да кеули көтеріңки. Сонлықтан да ол Қоспанға қарап:

— Бар-Қоспан, берекет тап, мениң домбырамды әкел, — деди.

— Әне, бәрекеллә, домбыра шертетуғынларға мен бала күнимнен қызығаман да, — деп қуұатлады Едиге де.

— Үлкен бир концерт көрсетемен деп айта алмайман, Едиге, бирақ сениң хұрметине азмазлап саз шерттип, өткен-кеткенди еске түсирип көрейік, — деди Ерлепес пәнжегин шешип, жеңін күннен бұрын түринип отырды.

— Көп сөйлейтуғын, жалбырақлаған Қоспанға қарағанда, Ерлепес бираз салдамлы екен. Өзине исенимлі турқы хәр кимнің де сусын басады. Ол домбыраны қолына алғанда хәр күнги баса-бас, тамам болмайтуғын ғалма-ғалды умытқандай, кеули әлле қаяқларға кетип көзлері пәтикке қадалды. Адам өзіннің ишиндеги қайнап жүрген дебдиұин иштен шығарғанда усындай халда болады. Домбыраның құлағын қаңтарып отырып, Ерлепес ойшаң көз бенен Едигеге бираз қарап тұрып қалғанда, оның үлкен қара көзлерінде теңізге шағылысқан ай сәулесіндей болып, әлле қандай бир нур жарқ ете қалады. Ол домбыраның тарын дыңғырлатып жиберди де, ұзын саусақлары дәсте бойлап жоқары өрмелеп, төмен түсип хәрекетке келди. Гүмбирлеген наманы бир тыма шерттип екіншисине өтиу гезегі келгенде бул сыйқырлы сазды тыңлау ойлап көрсе Боранлы Едигеге аңсатқа түспейтуғын түри бар екен. Ол қонақ болып отырып аз ғана уақыт өзіннің уағайым-қайғысын умыта жазлап, кеули бираз көтерілип қалды. Бул құдиретли саздың бағыты хә демей-ақ жүрек дәртине, муңына сәйкес келип, оны сезим туңғылығына батырғандай болды. Неге буншелли тебиренип

отыр бул? Сол сазды шығарған адам, сол баяғы замандарда-ақ өзінен кейін Едиге деген бала тууылып, оның пешанасына қандай хәсирет, қандай машақат жазылғанын, оның нелерди көріп, нелерди бастан кеширетуғынын алдын ала билгендей болыпты. Олай етпегенде, олар мына Ерлеспес сол сазды шерткенде Боранлы Едигениң жаны жай тауып қалай тебиренгенин қайдан биледи? Едиге тап қанат қомлап ушатуғын қустай шайқатылып, көтерилип-басылып отыр. Оған пүткіл дүньяның дәруазасы ашылып кетип қууаныш та қайғы хәм муң да тилек хәм талпыныулар да, гүман да бәри-бәри жан-жағынан қоршап, қамашалап алғандай болды.

Боранлы Едигениң жүзи нур жайнап, кеуили елжиреп, домбыра сести оны еритип жиберди. Тек, усы сазды тыңлау үшін Сарыөзектиң даласы менен күн бойы жол жүрип келген екен ғой. Соған татыйды да екен. «Қаранардың усы жаққа ылағып келгени де жақсы болды,—деп ойлады Едиге.—Ылағып кетип мени де келиуге мәжбүр етти. Соның себебинен бир рет болса да саз тыңлап бир жасап қалдым-ау. Әй, Ерлеспес, сау бол! Хә бәрекелла! Буның өзи әнедей жыршы екен-ау. Бурын билмеген екенмен...»

Ерлеспестің шерткен сазын тыңлап отырып, Едиге терең ойға шүміп, өз тиришилик күн көрисине бийигирек жерде турып нәзер салғысы келди. Әл-аспанда қарақустай шарқ урып қанаттарын қуяшқа шағылыстырып жиберип, сол бийикликтен төменде не болып, не қойып атырғанын бир серлеп көргиси келди. Көз алдына Сарыөзектиң қысқы кең хәм айбатлы даласы елеследи. Анау темиржолдың қосылысқан жерінде бир-бирине тығылыстырып салынған бирнеше үйлер, хәр жерден жалт-жалт еткен отлар көринеди. Ол Боранлы бәндиргиси. Сол үйлердин биреуінде қызлары менен Үкибала отырыпты. Қызлары сирә уйықлап қалған шығар. Ал, Үкибала уйықламауы да мүмкин. Ол да бәлки бир нәрселерди ойлап отырған шығар, жүреги қурығыр бир нәрседен гүманланып та жүрген шығар. Ал, басқа бир үйде балалары арасында Зарийпа отыр. Зарийпа сирә да уйықламайды ғой. Несин айтасаң оның, халы ауыр-ау. Алдында еле қанша қыыншылықтар бар—балалары елеге шекем әкесиниң

өлимин билмейди. Бәрибир хеш қашан шынлықтан қашып қутыла алмайсан...

Сыйқырлы саз оның қыялларын демнің арасында биресе баяғы өткен өмирине, биресе хәзирги күнлерине алып кетеди. Ертең оны не күтип тур, соған жетелейди. Тап сол уақытлары кеуилин бир хөктем сезим бийлеп турады, өзи танытуғын гүлли әлемди, өзине қәдірли барлық адамларды қәуип-қәтерден өз геүдеси менен қорғағысы келеди. Хешбир адам, хешбир мақлуқ жапа шекпесе екен, деп ойлайды. Өмирде өзіне жақын адамлар алдында әлле қандай гүнә ислегендей, бир өкинишли сезим оның дал-дал болған жүрегин биротала мунға батырады.

— Әй, Едиге-ай,—деди Ерлеспес мәнили етип күлимсиреп, тамамланған саздың ақырында пердени әсте-ақырын басып көрип.—Сен жол жүрип шаршап келген шығарсаң, дем алыуың керек, домбыра дыңылдап сенің мазанды алды-ау мениңше...

— О не дегениң, Ереке,—деп Едиге ырасы менен уялып қалып, қолын көкирегине апарды. —О не дегениң. Қайтама мен бираздан бери бундай рәхәт, ләззетте болған жоқ едим. Өзиң шаршап қалмасаң берекет тап, тағыда шерт.

— Қайсы наманы шертейин?

— Оны өзиң бил, Ереке. Саз шерткен адам өзіне не унайды, нени сүйеди—өзи биледи. Әлбетте, гөне намалар деген адамның кеулине жақынырақ ғой. Неге екени белгисиз, бурынғы намалар деген адамды ойтеңизине шүмдирип, жүректи елжиретип жибереди.

Ерлеспес мақуллағандай басын ийзеди.

— Мине, мынау бизиң Қоспан да сондай,—деп әдеттен тыс тым-тырыс болып отырған Қоспанға қарап мыйық тартып қойды.—Домбыра тыңласа болды, тула бойы балқып баратырғандай өзгерип сала береді. Солай емес пе, Қоспан? Бирақ, бүгин үйінде қонақ бар. Оны умытпа сен. Анауыннан бизлерге тамызып отыр...

— Буны келистиремен ғой,—деп Қоспан демде шаққанласып, стаканлардың түбине арақтан жаңалап құйды.

Олар стаканларындағыны жутып, дастурханға қол созып, ауызларының дәмин алды. Ерлеспес сәл иркилип отырып, домбырасын тағы қолына алып, дыңғырлатып, қулағын таулап, қаңтарып сазлады да:

— Егер саған ески намалар менен жырлар жағатуғын болса,—деди Едигеге қарап,—онда мен сениң есиңе бир тарийхты салайын, Едеке. Оны көп ғаррылар да биледи, сен де билесең. Қала берсе буны сизлер беттеги Қазанғап жақсы айтады, айырمامыз, ол қара сөз бенен—насыр етип айтса мен домбыра менен жырлап айтаман. Тутас бир театр десең де болады. Сениң хұрметіңе, Едеке. «Райымалы ағаның иниси Әбдилханға айтқаны».

Домбыра гүмбирлеп, оған Ерлестің қоңыр, жиңишкелеу лапызы қосылып, бул лапыз атақлы Райымалы жыршының хәсиретли тәғдири тууралы термени баянлап айтыуға арналғандай алысып түседі екен. Райымалы аға жасы алпыстан асып кеткенде, ел гезіп, қосық айтып жүрген, он тоғыз жасар Бегимай деген жас қызға ашық болыпты. Әйне сол ұақлары Бегимай оның жолында жақты жұлдыз болып ушырасыпты. Ырасын айтқанда қыздың өзи оған ашық болған екен. Бегимай басы бос болғанлықтан, қалай жүріп, қалай тураман десе ерки өзінде, иш қысталаққа көнбейтуғын қыз болыпты. Ал, енди жетер-жетпестің қаңғымай гәли Райымалы ағаны айыплайды. Соннан бери усы бир мухаббат тарийхын жақлайтуғынлар да, жақламайтуғынлар да бар. Әйтеуір, бийтөреп болып қалған хәшким жоқ. Биреулері Райымалы ағаның хәрекетлерин жақтырмай иренжип, оның исми-шәрийпин өширип тасламақшы болады, ал, енди биреулер керисинше оған жаны ашып мундас болып, ғарры жыршының хәсиретли мухаббаты тууралы усы жырды әуладтан-әуладқа атадан-балаға мийрас етип қәстерлеп қиятыр. Райымалы аға тууралы айтылатуғын сол әпсана сөйтип еле умытылған жоқ. Бурынғы ұақта да, сонғы ұақта да,—қулласы барлық ұақта Райымалы ағаны кемситиушилер де, хошеметлеушилер де болған, хәзир де бар.

Сөйтип отырғанда Едигениң ядына сол сапарғы кесалатлы кешки мәхәл түсип кетти. Әбиүтәлип Қутыбаевтың дәптерлериниң арасынан Райымалы ағаның иниси Әбдилханға айтқан зарлы өтинишин тауып алған сол ийтелги көз сонда бир алып умтылып, усы термеге жини түсип еди. Ал, Әбиүтәлип болса бул термени сахраның Гетеси тууралы дәстан деп жоқары бахалалған. Өйткени, жап-жас қызға ашық болған хәм уллы

хәм дана ғарры немислерде де болған екен ғой. Әбиүтәлип буну үлкейгеннен кейин балаларым оқыр деген үмит пенен Қазанғаптың өз аұзынан жазып алған еди. Улыұма көпшиликтің ийгилигине айланатуғын айырым ұақыялар, жекке бир адамлардың тағдирлери болады деп Әбиүтәлип айта беретуғын еді, пақыр. Себеби, сол әпсананың, бир адамның басынан өткен тарийхтың гейде тәлим-тәрбиялық әхмийети жүдә жоқары болса керек, бир адамның тәғдири гейде өз дәуириндеги, хәттеки, кейинги замандағы барлық адамларға да тән болып кетеди...

Қарсы алдында домбыраға қосылып шын кеули менен саз шертип, соған берилип кеткен Ерлесті отыр. Оның өзи разъездің баслығы—мойнындағы ұазыйпалы жумысы темиржол участкасының өзине тийисли жерине басшылық етиу. Баяғыда өткен бийшара Райымалы ағаның тәғдийрин тап өзи басынан кеширгендей азаплы әпсананы, хәсиретли термени жүрегінде бунша сақлап неси бар екен... Хәр қашан жан дүньясы таза, иләхйида көкирегине йош уялаған адамлар сондай болады. Хәқыйқый саз деп усыны айтса болады, деп ойлады Едиге, тап хәзир жанынды беріуге таярсаң, бундай рәхәт ушын. Саздың рәхәти өлген адамды тирилткендей. Йошлы күдирет-ау бул. Ах, егерде усындай кеуилди ашып, мумдай еритетуғын йош барлық ұақта көкирегінде жалынлап тура берсе-дә!

Кисиниң үйинде Едиге уйықлай алмады. Әйнектің алдына салынған төсекте жатып, ол әйнекке соқлыққан самалдың ызыңлағанын, поездлардың арман-берман зуулап өткенин еситип жатты. Қутырынған Қаранарды қалай услап алыуды ойлап, таңның атыуын күтті. Тезирек қайтыу ушын жолға шығып, тезирек Боранлыға жетиуди ойлады. Оны еки үйдиң бала-шағасы күтип отыр. Бул болса олардың екеуин де жанындай жақсы көреді, усы дүньяда, тек солардың ғамы ушын тири жүр ғой өзи. Сол жатысында Қаранарды қалай жууасытсам екен деп ойланып жатты. Япырмай-ау, қырсығын. Буның қылған исиниң хәммесиде адам еситпеген нәрсе, патырат-ау. Түйеден бундай бәләмәт шықты деген не сумлық, хәттеки, оны атып таслай-жақта болған. Ал, бирақ ол хайуанға нениң жақсы, нениң жаман екенин түсиндириу мүмкин бе...

Сол түнде даланы ызғырық самал жалап турған еді. Сууық күшейіп кетті. Қаранардың таңлап алған төрт ингени, соның ғамхорлығында бір пәскелтеклеу төбенің тасасында сайда ықлап тұр екен. Самал менен өрден қар борап, ингенлер өзлерін ыққа алып, бір-бирине тығылып, басларын бір-биринің мойындарына сүйеп, бір жерге топланып тұрыпты. Бірақ, олардың қанаатсыз хәм инсапсыз хожейини—Қаранар тынышлық берер емес. Ол ингенлердің этирапын тынбай айланып, бозлап-бозлап алып хеш тыным таппайды. Ингенлерди кимлерден, яки нелерден қызғанады екен ол? Аспандағы Айдан қызғанбаса этирапында хеш ким жоқ.

Қаранар өзін қоярға жер таппады. Иймек мойын, қос өркешли, үрпек бас, бақырауық қара хайуан қар сууырған тоң жерди тынымсыз таплай береді. Қаяқтан шығып атыр екен, ондағы бул таусылмайтуғын күш! Ол хәзирде шағылысыудың рәхәтти машақатына мантиқпақшы болып, биресе ана ингенге, биресе мына ингенге ауызы салып, тобығынан, сатанынан аямай тислеп, бір-бирине қоспай тоз-тоз етип атыр. Әлбетте, оның бул қылығы мийри қанбағанлықтан болса керек. Болмаса ингенлер күндизи өзлери-ақ бейимлесіп барып, оның менен бирликте өткерген «әйшу-әширет» уақтындағы тапқан ләззети де жеткиликли болып атырғанлықтан, түнге қарай олар бундай биймазашылықты жақтырмайтуғын еді. Сонлықтан олар да наразы кейипте бозлап, бақырып, оның орынсыз қыңырлығына мойын таулық ете берді. Түнде оларға тынышлық керек, ақыры.

Таңның алдында Боранлы Қаранар хәуиринен түсіп, тынышланғандай болды. Ингенлер менен қатарласып, уйқылы-оюу тұрғанлықтан, ол анда-санда арқырап, этирапына жабайыларша кейип пенен қарап қояды. Соннан кейін барып ингенлердің төртеуі де биринің қасына бири қардың үстине шөгіп, мойындарын созып, баслары менен жер дастанып, сәл-пәл қалғып та кетті. Сонда олар өткен жылларда туған боталарында, басқа бууралар менен шайнасып өзлерине ийелик етип алған, қайдан келгени белгисіз мына тайнапыр қара атаннан енди тууатуғын боталарын да түслеринде көрді. Буннан тысқары олар жайнаған жазды, хош ийисли жуусанды, боталақларының емшеклері-

не тийіп атырған жумсақ еринлерин, хәм олардың сорыйтуғын сүтин алдын-ала бир тилсим нәзиклик пенен сезіп, желинлеринің сызлап, дыз-дыз етип кеткенін түсинде көріп, билип жатты... Боранлы Қаранар болса шуудаларын сууық самал уйпа-жуйпа етип этирапқа қарап қаңқайып тұр.

Сырты Әлемнің самалы менен «жууылған» жер өз бағдарында айланып, жүзеді. Күнди айланып жүзеді, сөйтіп өз көшеринде айланып жүргенде, ақырында Сарыөзектің үстінде таң атқан уақта, Боранлы Қаранар, қәпелимде түйели, киятырған еки адамның жақынлап қалғанын көрді. Олар Едиге менен Қоспан еді. Қоспан мылтығын да асынып алған екен.

Буларды көрген Боранлы Қаранар қалш-қалш етип дирилдеп, ашыуланғанлықтан ғәзеби қайнап, арғысандай арқырап жиберді—бул адамлардың оның жатқан жерине, ийелеген ингенлерине жақынлап, «некели тойын» бузыуға қалайынша батылы барды екен? Қандай хәқысы бар екен, қәне, булай етиуіге? Сонда Қаранар ыңыранып өкириуі менен узын мойынлы басын пысқырып былғап, айдархандай ауызын ашып, тислерин ақшыйтып сақылдатты. Ауызынан шыққан ыссы пуу түгиндей буудақланып, сол уақыттын өзінде-ақ бет алдындағы қара шуудасына аппақ қырау болып қатады. Дәпинип жулқынған Қаранар ашыуға шыдамағанлықтан, самалдың өрине қарай шабдырып жиберген уақта, тозандай бүркилип шашыраған ашшы сидиктин сасық ийиси демде хәуаға тарқалып, хәтте, муздай бир тамшы Едигениң бетине де шашырап кетті.

Едиге түйениң үстинен жерге секирип түсти де, тонын қардың үстине шешип таслап,—гүртеше, шалбар менен жеңилтекленип—дәрхал қолындағы дырдың орамын жаздырды.

— Абайлы бол, Едеке, саған қарсы умтылғандай болса, сулайтып таслайман,—деп Қоспан мылтығын қолайлап, гөзледі.

— Яқ, хеш қандай олай етпе сен. Меннен қәтиржам бол. Малдың ийеси мен, өзим жууап бермен. Сен өзіне бек бол. Егер саған ауыз салатуғын болса, онда гөп басқа.

— Яқшы, өзін бил, онда,—деді Қоспан түйениң үстінде отырып.

Ал, Едиге болса, сол Ұақта узын дырды палақпандай етип таулап, ысқыртып былған, өзиниң Қаранарына қарай қарсы жүре баслады. Қаранар да оның жақынлап киятырғанын көрип, бұрынғыдан да бетер аұзынан гөбик шашып, қутырынып бақырып тарпып, жерди тайранлап басып Едигеге қарай дәпинип умтылды. Соның арасында ингенлер де жатқан орынларынан турып, өңкенлесип, тынышсызлана баслады.

Қар тазалайтуғын сүйретпеге жегилетуғын түйелерге жумсалатуғын дырды шарт-шурт еттирип, Едиге қарды ғытырлатып басып, Қаранарға алыстан жекиринип бақырып, дауысымды, танырмекен деген тәме менен:

— Хәй. хәй, Қаранар! Ақмақ болма! Ақмақ болма деймен саған! Бул—мен! Сен не, соқыр болдың ба? Бул—мен деймен!—деп келе берди.

Қаранар оның дауысын писентке алмады, сескенбеді де. Тумсығының жоқарысындағы бұйраланған жүннің арасынан көринген ғәзепке толы көзлери шытпап, өркешлери бултаңлап, өзине қарай дөнип киятырған қап-қара бәледен Едигениң хұрреси ушып кетти. Сол Ұақытта Едиге малақайын басып кийип алып, егленип турмастан, дәрхал дырды қулашлап сермеу менен болды. Қарамайға ийленген териден тилип өрилген дырының узынлығы жети метрге шамалас хәм аұыр еди. Түйе арқырап бақырып, гә қарпып аұыз салмақшы болып, гә омырыулап қақтырмақшы болып, аяғының астына салып таппап таслағысы келип Едигеге умтылды. Бірақ, күшиниң барынша үсти-үстине дыр силтеген Едиге оны қатты сабалап қасына жақынлатпады. Оны жаңына дарытнау ушын Едиге де бирден жалт берип қаймығып кетеди де: биресе кейин шегинип, биресе қарсы умтылып, еси енип, дауысымды таныр деген үмит пенен ышқынып, одағайлап бақыра берди. Атан өзиниң ингенлер менен бирдикте болатуғын ләззетинен айрылып қалмауы ушын, буншама дәрежеде өлерментлик пенен қарсыласқанына Едиге «жағасын услап» хайранлар қалды. Едиге оны сондай бахыттан айыратуғынын түсинсе де, бірақ басқа илажы жоқ еди. Ол тек, бирнәрседен дәуипсинди: елес-қапаста атанның көзине дыр тийип көзи шығып қалмаса болды, басқа жағына бәле келмейди. Едигениң қайсарлығынан ақырында хайуанның пәти қай-

тып, жууасыйын деди. Дырды аямай силтеп хәм қатты бақырып жүрип, Едиге ең соңында атанға жақынлап барды да, бир секиргенде оның үстинги еринен қып еттирип, қамтымлап алғаны сонша жулып ала жазлады. Дәрхал, қас пенен көздиң арасында бұрыннан таярлап жүрген бурауды еринге салып жиберди. Бурау салыныудан Қаранар аұырыу хәм азапқа шыдай алмай ыңыранғаны сонша қыймылдай алмағанлықтан, мөлдерген көзлери аларып баратырған Ұақта, сол айнадай жарқыраған көзден Едиге өзиниң түрин көрип, шоршып кетти. Хәш қандай жазығы жоқ мақлуқты бүйтип азаплаганша, енесине шайтан дарысын бунын, деп босатып жиберип, изине ғырра қайтпақшы болып турғанда, Едиге тағы ойланып қалды. Болмайды екен. Боранлыдағылар оны күтип отыр, Қаранарсыз қуры қол қайтыуға болмайды. Оннан қала берсе буну Ақ-Мойнақтың адамлары атып өлтиреди. Усыны ойлап, өз пикиринен қайтты. Едиге хөктем дауыс пенен түйеге хәмир етип бақырып, жерге шөгийге мәжбүрледи. Атанды ашамайлап — «ертлеу» керек еди. Сөйтседе Қаранар аұзынан ыссы пуу бурқырап, бозлап-бақырып, қарсыласып көрип еди, бірақ, ийеси өз пикиринен қайтпады. Ол атанды өз дийдине бойсындырып, шөктирди де:

— Қоспан, ашамайды берман ылақтыр! Анау ингенлерди қырдан арман асырып айдап жибер! Мынау көрмесин соларды! — деп дауыслады.

Қоспан ингенниң үстинен ашамайды тез таслады да, Қаранардың сүйикли «ойнасларын» алдына салып, өңкеңлетип қуып кетти. Соның арасында Едиге Қаранарды дәрхал қуйысқанлап, ашамайлап алды. Қайтып келген Қоспан, Едигениң шешип таслаған тонын әкелип берди. Едиге тез кийинип, егленип турмастан Қаранардың үстине минип алды.

Ғәзепленип жулқынған атан еледе болса, өзиниң сүйикли ингенлерине жетип алғысы келгенликтен, хәтте, үстиндеги ийесиниң санынан қарпып тислеуіге хәрекет етти. Бірақ, Едиге де энейи емес, не ислейтуғынын биледи. Қаранардың арқырағанына да, бақырғанына да қан жылап бозлағанына да қарамастан, қасарысып, тежеп, атанды қарлы даланың үсти менен желдирип айдап отырды. Сол киятырғанында ол жол бойы Қаранарға нәсият айтқан болды:

— Өшир сестинди! Болар енди! — деп жекиринди ол түйеге. — Дауысыңды шығарма! Бәрибір кейинине қайталмайсаң. Басың ислемейди сениң, ақмақ! Мени саған жаманлық етеди деп ойлайсаң ба? Егер усыннан мең болмағанымда ғой, сени қазір-ақ қутырған қайуан деп атып таслайтуғын еди. Бұған не дейсең сен? Сениң жарап-қутырғаның ырас па — ырас болғанда қандай! Қутырып алып, салдың келип ұайқанды! Болмаса бул жақта неге қаңғырып жүрсең, ауылдағы ингенлер азлық етти ме саған? Есинде болсын, усыннан үйге бир барып алайық, оннан соң сениң қақайлығың тамам, жат жерлерде қаңғырғаныңның соңы болады усы. Шын-жырлап таслайман, саған бир адым атыуға еркинлик берилмейди. Сендей қаңғы бас, қақайларға сол керек!

Боранлы Едигениң бул бопса урыуы өзін-өзи айыпсыз етип көрсетип атырғаны еди. Ол Қаранарды Ақ-Мойнақтың ингенлеринен зорлап алып кетип баратыр. Улыұма бул қақыйқатлыққа қылаплық еди. Егер Қаранар жуұас болғанда — онда гәп басқа! Әне, Едиге Ақ-Мойнаққа минип келген ингенин жаңа Қоспанға таслап кетти ғой. Жуұас мал деген сондай болады. Жо-лым түскенде ингенинди Боранлыға апарып тасларман деп Қоспан қалды. Дау да жоқ, жәнжел де жоқ, әнедей. Ал, Қаранардың жүрген жериниң турысы патырат.

Бирқанша ұақыттан кейин Боранлы Қаранар өзиниң қайтадан ноқталанып, қайтадан ийесиниң тақымына түскенин сезип, жуұасыйын деди. Бозлағанды да сийрекситип, жүриси дүзелип, аздан соң қәдимги жағдайлы желиске салып, Сарыөзектиң даласының танабын қуұырып, айранлап келе берди, Едигеде тынышланып, айры өркештиң ортасында жайғасып отырып, самал қарсы алдынан ескенликтен сәдеплерин илдирип, малақайының бауын байлап алып, енди тек, Боранлыға тезирек жетиўди ойлады.

Бирақ, ауыл еле алыс еди. Күнниң ырайы жаман емес. Азлап самал демесен, аспанда шамалы булт бар. Жууық арада самал уйытқып кете қоймас, итмал түнге қарай бир гәп болар. Боранлы Едиге Қаранарды услап, ноқталап алғанына, әсиресе, кеше түнде Қоспанның үйинде қонып, Ерлепестиң домбыра шертип, қосық айтқанын тыңлағанына биротала кеуили толып киятыр.

Сөйтседе Едигениң ойы өзиниң сәтсиз өмирине ерик-

сиз түрде қайта оралды. Эттегене ялғаншы дүнья! Қуда да тыныш, қудағайда тыныш дегендей, өзиниң қәсиретин жеңиллетип ушын, ал, Зарийпа мен сени жақсы көремен, деп ашық айтыудың иретин қалай тапса болар екен. Егерде Әбиүталиптиң балаларына өзлериниң фамилиясының кесапаты тийип турса, егер Зарийпа қайыл болса, олар мына мениң фамилияма өте қойсын. Егер Дауыл менен Ермекке Едигениң фамилиясы бола қойса Едигеге оннан артық бахыттын кереги жоқ. Бул дүньяда, сол балаларға, әйтеуир зыян болмаса болды. Қалғанларын бахтыларынан көре берсин. Сонлықтан да Едиге өз фамилиясын олардан аямайды. Пүткил жол дауамында Едиге усындай ойлар менен бәнт болды.

Күн де батып баратыр еди. Ғайратлы Қаранар қаншама өшегисип, ашыуланса да сол жүрисин бузбастан, бар интасын салып ғырсылдап желип киятыр. Әне, алды бетинде Боранлының сайлары, — қарға толып қалған ойлары диңкийип жатқан қырлары да көринди. Анау турған темиржолдың бурылған жериндеги шығанақта Боранлы бәндиргиси бир шуқым болып тур. Морилардан түтин буұдақ-буұдақ шығып атыр. Ол жердеги өзине дәрек үйлер қалай екен? Кеткени болса кеше еди, кеули тап бул жерди бир жылдан бери көрмегендей толқып кетти. Сағынып та қалыпты, әсиресе, балаларды көргиси келип кетти. Ауылдың жайлары көриниўден Қаранарда адымды жийирек атып киятыр. Терлеп, қызып киятырған атан аяғын аннан-саннан басып тайранлап киятырғанлықтан, аузынан буұдақ-буұдақ пуу шығарды. Едиге үйине жақынлап келемен дегенше, еки жүк поезд дусласып, айырылысып та үлгерди. Биреуи батысқа, екиншиси шығысқа қарай бағдар алды...

Едиге үйиниң алдына келип тоқтады. Қаранарды сол ұақытта қораға қамап тасламақшы болды. Атаннан түсти де, кирер жердеги көмиўли турған шынжыр менен оның аяғын кисенлеп таслады да, оны сол турған жерине қалдырды. «Азғана тери басылсын, ашамайды соннан кейин-ақ аларман» деди ол. Бирақ, не болғаны белгисиз, сол ұақыттың өзинде диңке-дәрманы қурып кетти. Сиресип, қурысып қалған арқасын хәм аяқ-қолын жазып, қорадан енди шығыуға бетлегенде, қасына үлкен қызы Сәуле жууырып келди. Едиге үстин-

деги қалың кийімлері менен ғорбаңлап, қызын еркелетіп, бетінен сүйді.

— Тоңып қалыпсаң ғой, — деді қызына. Сәуле далаға көйлекпен шыққан екен. — Тез үйге кир, хәзир мейде бараман.

— Аға, — деді қызы әкесіне еркелеп турып. — Дауыл менен Ермек кетіп қалды.

— Кеткені қалай?

— Биротала кетіп қалды. Мамасы менен бирге кетті олар. Поездға мініп кетті.

— Неге кетеді? Қашан кетті? — деп Едиге хәш нәрсеге түсіне алмай, қызының көзіне бежірейіп қарады.

— Бүгін азан менен кетті.

— Хим, солай де, — деді Едигенің дауысы дирилдеп. — Үйге бара ғой, жууыр, — деп ол қызын қушағынан босатты. — Мен кейіннірек бараман, соңырақ. Хәзир, хәзир... Кете бер енді.

Сәуле жайдың мүйешінен айланып, бурылып кетті. Едиге болса қораның қапысын да жаппастан, сол тон кийіп ғорбыйған қәдінде Зарийпаның үйіне қарап тез-тез жүріп кетті. Қиятыр-ау, кеулі құрғыр ісенбей қиятыр. Бала деген шатастырып айтыуы да итимал, баланың аты бала ғой, кетіп қалып не көринипті. Бірақ, есигенің алдылары арман-берман басылған іздерге толып кетіпті. Едиге қапының қулабынан тартып ашты да, кирип барды — әлле қашан босап қалған үйдің хәр жер-хәр жерінде керек болмай таслап кеткен затлар ғана жайрап жатыр екен. Балалары да, Зарийпада жоқ!

— Япырмай! — деп гүрсинді Едиге қаңырап қалған үйдің ортасында зиңирейіп турып, елде болса болған ұақыяға ісенбей. Ұрасы менен-ақ кеткені ме? — деп хайран болды. Хуулеп қалған үйде тұрса да өз көзіне өзі ісенбей көкірегін қайғы кернеп қатты.

Усы жасына келгенше ол хәш қашанда бүйтіп пәнт жемеген шығар. Қаңырап қалған жайдың дәл ортасында постын кийіп, ебетейсіз ғорбыйған турысында, музлап қалған печтің қасында жаңын қыйнаған бул жоғалтыуға қәйтип көндигерін, не іслеуін билмей қалшылып, ақыл-хуушынан айрылған адамдай силейіп турды да қалды. Әйнектің алдында пал ашатуғын жумалақ таслар шашылып атыр. Ермек оларды умытып

қалдырған болыуы керек. Әлле қашан өлип қалған әкесін келеди деп үміт пенен кеулін жубатып жүрген қырқ бир тас, сағынышлы хәсірет таслары. Едиге таслардың бәрін жыйнап, алақанына толтырып алды. Олардан қалған нәрсе Едиге ушын усы екен. Соннан кейін оның барлық шыдамы таусылып күйіктен күл болыуға шамаласқан халында, маңлайын муздай қапының тахтайына басып, буулығып турып изін үзбей жылап жиберди. Ол жылап тұрған мәхәлде уысын-дағы жумалақ таслар биринің изінен бири жерге тысырлап түсіп, жайдың мүйешлеріне шашылып кетті...

Сөйтіп артына айланып жауырны менен дийуалды төмен қарай үйкелеп — сыпырып, жүрелеп отырып қалды да, ғорбыйған постыны менен, басындағы малақайы қыйсайып, дийуалға арқасын сүйеп, еңиреди ме дейсен, қоя бер енді! Жыла, соры қайнаған! Ақ-Мойнаққа кетіп баратырғанда Зарийпа беріп жиберген шарфты қалтасынан алып көзіннің жасын сүртіп, жылайды-ау жүдә...

Қаңырап қалған үйде усылайынша отырып ол, бул не қылғаны екен деп ойланды. Демек Зарийпа бул жол жүріп кеткен ұақтында балаларын алып, билгендей кетіп қалған Едиге бар ұақытта жибермес деп ойлаған-ау, Зарийпа. Бул ырас бірақ, Едигенің өзі болғанда, оларды өлсе де жибермес еді. Егер ол хәш жаққа жол жүріп кетпей үйде болғанда, гәф басқа еді, буның не менен питиуін ким биледи, енді оны ойлаудың керегі де жоқ! Бул олардан сирә дә айрылмас еді. Едигенің жоқ мәхәлінде кетиу керек екенін Зарийпа билген. Кетиуі аңсат болған менен қаңырап, үйде, жалғыз өзі отырып еңирейтуғын Едигені еске алмаған екен-дә...

Сол ұақытта разъезде поезды тоқтатыуға биреу себеп болған ғой! Ким екен ол? Қазанғаптан басқа хәш-ким емес! Бірақ, ол Сталин өлген күні стоп — кранды жулып, поезды тоқтатқан Едигедей етпей, оның орнына разъездің баслығына жалынып турып келисім алып, жолаушы поезды тоқтатып, миндирип жиберген-ау. Бул Қазанғаптың қолынан келеди... Зарийпаның балалары менен тезірек өкшесін көтеріуіне Үкибала да үлесін қосқан шығар! Қойып тұрың, қәне! Тап солардан өш алғысы келгендей қаны қайнап, қалшылдап, өз-өзінен мыйы солқылдап кетті. Ол барлық күшін жый-

нап, мына Боранлы деген бәндиргинің күлін көкке сууырып, бундай қудай урған жердің тас-талқанын шығарып, тып-тыйпыл етип, соннан кейін өзі Қаранарға миніп, Сарыөзектің қула даласында адасып, ашылықтан, суықтан өлсе де қаңғырып кеткиси келди. Сөйтіп ийесіз қаңырап қалған үйде, болған іске қаң жылап отыра берди. Бірақ, оның басында тек бір сорау қайталана берди: «Зарийпа не ушын кетти? Қаяққа кетти? Неге кетти? Қайда кетти екен?»

Соннан кейін өзінің үйіне келди. Үкибала хеш нәрсе деместен оның постынын, малақайын, етигин шешіп апарып қойды. Боранлы Едигенің сүп-сурғылт айбатлы жүзінен не ойлап отырғанын, не істейтуғынын айырып билиу қыйын еди. Көзлери хеш нәрсе көрмей тұрғандай. Өзін-өзі зорға иркіп отырған адамның көзлеріне қарап хеш нәрседе түсиніп болмайды. Күйеуінің шай ишиуін күтип, Үкибала самоварын қайта қайта ысытып отыр. Ишкі қууысы ағаштың шоғына толы самовар қайнап тұр.

— Шай ыссы, — деди оған хаялы. — Қайнап тұр еле.

Едиге болса оған үнсиз бір қарады да, ыссы шайды аямастан уртлай берди. Қайнап тұрған шай да оған тәсир етпеди. Екеуі де бирин-бири сынап, қайсысы сөз басларын билмей аңдысып отыр.

— Зарийпа балалары менен кетип қалды, — деп сөз баслады Үкибала.

— Билемен, еситтим, — деп Едиге басын көтермеуі менен гүнк етті. Үндемей көп отырса да ақыры шайдан басын көтерместен:

— Қайда кетти? — деп сорады.

— Бизге ояғын айтқан жоқ, — деди Үкибала.

Соның менен сөзде тыйылды. Ыссы шай аузын күйдирип баратырса да, шыдап отырған Едиге бір нәрсе ни ғана ишинен тилеп отыр: әйтеуір бір шауқым шығарып үйдің ишин бүлдирип, балалардың жүрегін жарып жибермесем болар деп ойлай береді хәм дым үндемей отырды...

Шай ишип болыудан және далаға шығуға асықты. Етигин, тонын, малақайын қайтадан кийип алды.

— Қаяққа баратырсаң? — деди хаялы.

— Қора бетлерден бір айланып, малларды көрейин, — деди шығып баратырып.

Қыстың қысқа күні батыуға да шағаласып қалды. Ымырт жабылып, қаранғы түсіп киятыр екен. Самал күшейіп, жер қатқалақ болып, тонлай баслапты. Едиге сол түнериуі менен қораға қарап баратыр. Кирип барды да шынжырды жулқып тұрған Қаранарға аларған рәзепли көзлери менен қарап тұрып:

— Хә, сен еле хәуириннен түспедиң бе! Бақырып тұрсаң ғой жүдә! Сен ийт хайуанға мен көрсетемен енди! Енди сениң менен гәплесип турмайман! Енди мен хеш қайсыңызды да аямайман!

Едиге Қаранардың бүйиринен ләт пенен ийтерип жиберди. Әке-шешесін, заў-заддын қалдырмады. Түйенің ашамайын алып ылақтырып жиберди. Атан байлаулы тұрған шынжырды жаздырып, оның аяғын босатып алды. Едиге оның буйдасынан ушлап, өрими сабына оралған дырды қолына алып, атанды далаға қаран жетеледи. Атан болса бозлап, зарлауы менен киятыр. Ийеси оны қорқытпақшы болып сестинди өшир деп айбат шегіп, буйдасын силкип, қолын былғап-былғап жиберген еди, бірақ, түйе оны итибарға алмады. Едиге жерге бір түпирди де, түйенің бозлап, бақырғанына кеуіл аудармай, сабырлылық етип, үсти бети уйытқып тұрған қалың қарды омбалап, геўгим қаранғылығында алдына қарай жүре берди. Ол пыснап, ентигисп қалса да, бірақ, тынбай жүре берди. Басы кеуілсиз түрде мантаңлап, көп жерге асып кетти. Разъездден аулақ, қырдың арғы жағына шығып алғаннан кейін, Қаранарды тоқтатып, бір сабады дейсең, қоябер енди. Тоннын шешіп таслады, түйени қашып кетпесін деп, буйданың бір ушын белине орап байлап алды. Сөйтіп дырдың сабынан еки қоллап ушлап, атанға қарай үсти-үстине шырпылдатып силтей берди... Көкирегіндеги барлық қайғы хәм ызаның қәхәри дырдың шырпылдысына айланып кетти. Боранлы Қаранарды усылайынша аяұсыз сабалап, дауысы қырылдап, аузынан сөгис пенен бәләәтли сөзлер атлығып шығып атыр.

— Мә, саған! Мә, оңбаған, хайуан! Усылардың хәммеси сениң себебиннен! Сениң кесапатыңнан болып атыр! Солардың хәммесине сен айыплысаң! Енди сендей ийтти басынның ауған жағына жиберемен, майып болсаң өзиннен көр. Мә, саған қәнәәтсиз хайуан! Саған я болмаса инген жетпедиме! Алыстан ізлеп ден бар еди! Сени ізлеймен деп жүргенде, ол балаларын алып

кетип қалыпты! Сизлердин хәммениздин де менин жағдайым менен жумысыңыз жоқ. Енди бул жақты дүньяда мен қалай өмир сүремен? Олсыз қалай жасайман? Сизлерге бәрибир болса маған да бәрибир. Мә оңбаған ийт, мә! Сазайынды тарт! Сыбағанды ал!

Қардай бораған қамшының астында қалған Қаранар бақырып-бозлап, жан түршиктирерліктей жулқынып, аямай шырпылдаған дырдың дәстинен, көзи аларып, күш бермей, ийесин жығып, қардың үсти менен сүйретип алып кетти. Бар күши менен қутырынып, ийесин тап кесилген ағаштай сүйреп баратыр, тек болғаны усындай азаптан қутылып, босанып кетсем екен, мәжбүрлеп әкелген жаққа қайтадан ылағып кетсем екен дегендей болып баратыр.

— Тоқта! Тоқта деймен!—деп атан сүйреп баратырған Едиге қарға аузы-мурны басылып туншығып, дем алалмай сүйрелип баратыр.

Басындағы малақайы болса түсіп қалған, жерди қаплап жатырған қар оған биресе сууық, биресе ыссы сезилип, бет-аузын, басын музлы қар жырып, мойны хәм көйлегиниң иши қарға толып кетти. Қолындағы дур шубатылып, атанды тоқтатыуға да беліндеги буйданы шешиуге де дәрманы жетпей баратыр. Егерде Едиге әйтеуір есабын тауып қайысының тоғасын жаздырып жибермегенде құдай биледи, ол қарға туншығып өлиуи де мүмкин еди, сөйтип бул шермендешиликтің ақыры сондай менен питиуи де турған гәп еди... Бірақ, жан айбат пенен онын буйдасына асылып қалғаныда сол, түйе оны бираз жерге дейин тағы сүйреп, тек ғана Едиге буйданы бар күши менен тартқан уақытта ғана зорға тоқтады.

— Хә, оңбаған, ақмақ! — деп гүбирленди Едиге ақыл-есин жыйнап, демин сарраслап алып, орнынан зорға турып атырғанда. — Солайма еле! Ал сыбағанды, нәлетий хайуан! Жоқ бол, көзиме көринбей! Иләйим жер жутсын сендей қарамы хайуанды! Қутырған ийттей етип атып өлтирсин сени! Хәммеси сениң кесапатың! Лашың далада қалғыр! Қаран батсын, қаран батқыр! — Қаранар болса бозлап алып Ақ-Мойнақ тәрәпке қарап тайрақлап баратыр. Едиге оның изинен жууырып баратырып, дырды қайта-қайта силтеп-силтеп қала берди. Қаранарды аузына келген жаман гәптерди аямай айтып нәлетледи. Атанынан айрылып, арасы узақ-

лап баратыр еди. Сонлықтан Едиге оның изинен биразға дейин бақырып турды:

— Жоқ бол, жоқ болғыр хайуан! Тайранла! Жууыр! Сол жақларда бир жерде өлип, мын жерде ийиси шыққыр сениң! Қақ маңлайына оқ тийип, муққабасаң!

Қаранар ушы-қыйры жоқ дала менен өңкеңлеп шауып баратырып бәлентликтен асып түсти де, демде қаранғыда қарасы көринбей кетти. Соңынан оның аратура гернайдан шыққандай бозлаған дауысы еситилип турды. Едиге болса оның енди сол жүрис пенен тап Ақ-Мойнаққа жеткенше аппақ қардың үсти менен сол жақтағы ингенлерге қарап шаба беретуғынын ойлап қала берди...

— Түпә! — деди де ол, қапталына бир түпірип, жана өзи сүйретилич келген изи менен жүрип изине қайтты. Устинде тоны, басында малақайы жоқ, бет-аузы жанып баратырған қалында тас қаранғыда дырын сүйреп киятыр. Сол турысында бирден тула-бойы ауыр тартып, диңке-дәрманы қурып, силикпеси шығып қалғанын сезді. Қарға дизерлеп отырып алды да дүс төменине жығылып, басын қос қоллап қысып, өкпеси аузына тығылып, еңиреп қоя берди. Сарыөзектиң кең даласында қара басы отырып, ысқырып есип турған самалдың сестин хәм жауып киятырған қардың түйирлерин сезип отырды. Аспаннан жапалақлап жауып атырған миллионлаған қар түйиршиклери бир-бири менен биригип, сыбырласып, Едигеге: сен енди бундай айралық азабына шыдай алмайсан: сүйип қалған хаялын хәм өзине сүйикли болған балаларсыз өмир сүриудің биймәнилигин айтып атырғандай еди. Едиге тап сол мәхәлде, сол жерде өлип, мына жауып атырған қардың астында қалып, көмилип кеткиси келди.

— Құдай деген жоқ! Ол адамның басындағы қайғысы тууралы, хәш нәрсе де билмейди. Құдай усылай етип қойғанда, биз басқалардан не күтемиз? Құдай деген сирә жоқ, жердин үстинде! — деди ол өзинен-өзи күйинип, парты шығып, түн ишинде Сарыөзектиң қула даласында жалғыз өзи отырып. Усыған дейин ол бундай гәпти, сестин шығарып айтқан жоқ еди. Тап Елизаровтың өзи де бирдейине құдайды жийи-жийи есине алып, бірақ, илимий көз-қарастан құдай жоқ дегенде, Едиге оның бул гәпине қосылмайтуғын еди. Хәзир, бірақ, исенип отыр...

Пүткіл әлемді желпиген самал жүзін сыйпаған Ана— жер, өз жолы менен жүзіп жүріпті. Күнди айланып жүзеді, дөңгеленіп баратырып, сол бір демлерде қарлы далада муздай қар үстінде диге бүгіп отырған адамды беліне көтеріп жүзіп баратыр. Тахтынан түсіп, мәмлекет хәм хәкімшилик мәртебесінен айрылған хәрқандай король яки император, хеш қандай хуқимдар сүйикли хаялынан айрылған мына Едигеге мегзеп, пүткіл әлем алдында дизерлеуі менен маңлайына урып, жер дүмбишлеген халатта ышқынып азап шекпеген шығар сирә... Жер болса өз бағдары менен жылжып баратыр...

Соннан үш күннен кейін рельсти оңлау үшін құрал-сайман беретұғын складтың қасында Қазанғап Едигени иркіп турып:

— Сен неге бүйтип, адамлардан қашып жүрсен. Едиге, — деди ол темир-терсеклерді зәмберге салып атырып, кеулиндегини айтқан болып. — меннен аұлағырақ, шетлеп жүргенге усайсаң, сөйлесіудің де иреті келмейді.

Едиге шыдамай кетти. Қазанғапқа ызалы түр менен қарап:

— Егер екеуіміз сөйлесетуғын болсақ, мен сенің бууып өлтирип қойыуым мүмкін. Өзің билесең оны! — деди.

— Сен, мен түүе басқа бирнеше адамды да бууып өлтире алатуғыныңды билемен. Бирақ, буның мәнісі не?

— Зарийпаны кетиуге мәжбүрлеген сизлер! — деп Едиге бул күнлери көкірегінде гүдик болып жүрген ұақыяларды айтып салды.

— Хә, солай де еле, — деп Қазанғап басын шайқап, өкиништен хәм уялғанынан еки бети қызарып кетти. — Ондай қыялың болған болса, сен бизлерге де Зарийпаға да өкпелеме. Сен өзің эззи екенсен. Еле де Зарийпаның аса ақыллы нашар болғанына рахмет айт. Булардың бәри соңында не менен тамам боларын ойлап көріп пе едін? Сол ушын да ол ертерек кетиуге бел байлапты. Оның өтинишин орынлап, жәрдем бергеним ырас. Балаларың менен қаяққа жол алдың, деп мен де сорамадым. қаяққа барыуға бел байлағанын ол да айтпады — тәғдир қайжерлерге дуз тартып турғанын хеш ким билмейді. Өзінің абырайын да, сениң хаялыңның абырайын да төкпей турып кетип қалды. Зарийпа менен Үки-

бала екеуі қәдирданларша хошласты. Олар сени тууры келген бәледен сақлап қалғаны ушын сен олардың екеуінің де алдында диге бүксең болады. Үкибаладай хаялды сен дүньяның төрт тәрәпин айланып шыққанда да таба алмайсан. Оның орнында басқа хаял болғанда жаныңнан жан қоймай, жағаңнан алып, аспанды жерге түсірип тоз-топалаң шығарғанда, сен анау Қаранарыңнан да төмен бир мақлуққа айналып, басын аұған жаққа тентиреп кетер едің...

Едиге дым үндемеді — не десін? Қазанғаптың гәпинде жан бар қусаған. Бирақ, Қазанғап Едигениң дәртин қаяқтан билсин. Едиге енді қопаллыққа салып:

— Болар, яқшы! — деп жақтырмастан қапталына түпирип жиберди. — Даналық гәпинди тыңладық. Сен сол ақылың менен жигирма үш жыл бойы усы жерге кисенлеп қойғандай табжылмай жүргенсен. Мениң қайғымды сен қаяқтан түсинесен! Яқшы болыпты, түсинік-ли! Сениң гәпинди тыңлап турғандай жағдай жоқ менде, — деди де гәплескиси келмей кетип баратырғанда артынан:

— Онда өзің бил, — деген сөзді қулағы шалды.

Сол гәптен кейін Едиге өзин бийзар еткен Боранлы бәндиргини таслап басқа жаққа кетпекши болды. Ойлап қалды, кеули алағада болып Зарийпаны ұмыта алмады. Жанын жеген, кеуилин ұайран қылған сағыныштан шыдамы таусылды. Зарийпасыз, оның балаларысыз бул дүнья әтирап қаңырап қалғандай. Сонда Едиге бул азаптан қутылыуға жол излеп, разьездин баслығына жумыстан босаныу тууралы арза бережақ болды. Хожалығын көширип, қәлеген жағына кетпекши болды. Тек, усы жерден көшсе болар. Усындай құдай қарғаған жерге оны өмир бойы байлап қойыппа? Жұртлар басқа жақларда қалаларда, аұылларда жасап атырғой. Олар бундай жерде бир саат та турмас едi. Едиге не ушын бул жерде өмир бойы қалыуы керек екен? Өйтип не гүнасы бар оның. Болар енді, я Арал теңизине я Қарағандыға, ямаса Алматыға қарай кетиу керек. Жердің жүзи кең, баратуғын жерлер көп. Қолынан келмейтуғын жумыс жоқ, өзи бир мийнеткеш, дени сау, ойлана берип не бар, көз жумда кете бермейсең бе? Едиге бул нийетин Үкибалаға қалай айтып, көндирсем екен деп ойланды. Оннан басқа жағын көре берермиз. Бул мақсетин хаялына айтпақшы болып, таярланып

жүргенде арадан бір хәпте өтті. Сөйтіп жүргенде өзі босатып жиберген Қаранар да бір күні қайтып келді.

Едиге үйдің алдында ийттің шабаланып үріп, арман-берман жууырып жүргенине хайран қалып, не болып қалды екен, деп далаға шықса, қораға жақын жерде әудийіп тұрған басқа бір түйени көрді. Ол қыймылдамай тұр еді. Едиге оған жақынлап барып оның Қаранар екенін зорға таныды.

— Хау, бул сен бе едің еле? Әй, бийшара-ай, қуры ғана сүлдерің қалыпты ғой! Өлімтигің шығыпты ғой! — деп Едиге албырап дауысын көтеріңкіреп сөйленді.

Бұрынғы Қаранардың, тек, қуры сүйегі менен териси қалыпты. Мұңлы көзлери мөлериң, ғауқыйған басы, ұзын мойнына зорға илинип тұрғандай. Шуұдалары масқара халда қолдан жабыстырылғандай дизеден төменге түсіп жалбырап тұр. Қаранардың бийик сымбатлы өркешлеринен нәрсе қалмапты — екі өркеші де жымпыйып кемпирдің төсіндей болып қалыпты. Атаи бийшараның болдырғаны сонша қораға жетіуге де дәрманы болмай усы жерде тоқтаған екен. Мұхаббат қызығына ақырғы бір тамшы қанына дейін сарп етип, босап қалған қаншықтай сүйретилип, қуры геүдеси зорға жетипті.

— Әх-хе! — деди Едиге мысқыллағандай болып, Қаранардың ол жағына бір, бул жағына бір шығып қарап. — Әй, жәниұар-ай, болып болғаның ба? Сени бул үйдің ийти де танымай қалды. Хау сен атақлы атан емес пе едің? Ауа, сондай едің. Тағы келип тұрғаның не енді! Я уят, я намыс болса сенде! Үсти-басың неге буншама сасық? Динке-дәрманың қалмай тирсеги не сорғалатып жиберипсең ғой. Соры қайнаған, ғума-лағың болса қуйысқаныңа қатып қалыпты. Бийшара! Қор болған бийшара!

Қаранарда болса қозғалыуға шама жоқ, бұрынғы күшінен де, көркинен де хеш нәрсе қалмаған. Аянышлы сүлдері муңайып, басын зорға услап құлап кетейін деп зорға тұр.

Едиге атанды аяп кетті. Үйине кирип кетип бір самар бийдай алып шығып, үстине дуз себелеп:

— Ал же, — деп жемди атанның алдына қойды. Тамағыңды тойдырып ала ғой, қораға соннан кейін киргизермен. Шөккеннен кейін халланарсан.

Сол күні ол Қазанғап пенен сөйлесті. Үйине өзі барып, гәп баслады

— Қазанғап, мен саған бір жұмыс пенен келдим. Кеше мениң менен сөйлескиси келмей отырып, бүгін буған не болған екен деп таңлан ба. Бул бір әхмийетли нәрсе. Қаранарды өзіңе қайтарып бермекшимен. Оны маған бота уақтында сыйлыққа берип едің. Рахмет. Ол көп мәртебе пайдама жарады. Жақында оны шыдамым таусылып қууып жиберсем, бүгін болдырып өзі келип тұр. Өлип-талып зорға жетипті. Енді қорада жатыр. Еки хәптеден соң баяғы қалпине келеди. Қайтадан өзін алады. Тек, жемине қарап тұрсаң болды.

— Қойып тұр, — деди Қазанғап, Едигениң гәпин бөлип жиберип. — Не ислемекши болып жүрсең. Енді Қаранарды маған қайтарып бермекхисең? Я мен сеннен соны сораппедім?

Сонда Едиге бұрыннан айталмай жүрген сырын ашылысып айтты. Сондай-сондай, үйимди алып басқа жаққа көшип кетпекшимен. Сарыөзектен басқа жерге қоныс жанартпасам болажақ емес. Усылай еткенім дурыс болар, деди. Қазанғап оның барлық гәпин зейін салып тыңлап алды да, былай деди:

— Ойланып көр, оны өзін билесен. Бирақ, сен өзіңнің не ушын кетип баратурғаныңды да билмейсең-ау, деп қорқаман. Яқшы, ал көштин дейик, сен бәрибир ишиндеги азаптан көшип аман қутыла алмайсан. Қаяққа барсаң да манлайыңа не жазылған болса, соны көре бересең? Бәрибир жүрегіндеги күйик қаяққа кетсең де, өзің менен бирге болады. Оннанша Едиге сениң азамат болғаның ырас болса, сол күйикти усы жерде жүрип жең. Ал, көшип кетіу деген, ол ерлик емес. Хәммеде көше алады. Ал, өзін-өзі көндириу деген — хәр адамның қолынан келе бермейтуғын ис!

Едиге, Қазанғапты қууатлаған да жоқ, айтысқан да жоқ. Тек, ойға шүмип гүрсине берди. «Бирақ, қәйткен менен көшиу керек пе?» — деди ол ишинен. — Умыта аларма екенмен? Ал, ұмытқанда не қыламан?» Сөйтіп, онда, не қылсам екен? Ойламасаң болмаса, ойлайын десең бундай болса, Зарийпаға да аңсат па? Жап-жас балалары менен хәзир қайда жүр екен? Қыйналған уақта оған қол ушын бергендей адамлар бар ма екен? Үки-баланың да берекети қашқанына қанша күн болды — мениң усы минезиме қабағы ашылмаған тұр-түсеме ол

Үндемей-ақ көніп атыр. Сонда оның гунасы не өзіг»
Қазанғап, Едигенің ойы қаншама қыяллар менен
бәнт екенін билип, тек ғана оған жигер болсын деп,
тамағын арнап қырынып турып, басын көтерген ұақлары
былай деди:

— Тап сени көндіріп, мен үлкен пайда көретуғын
адамдай меникі не, онша өзерлене беріп. Өзіңнің
ақылың өзіңе жетеди. Әйтеуір, сен Раймалы аға, мен
Әбдилхан емеспен ғой. Мен Әбдилхан болғанда да,
сени бул кең далада байлап таслағандай бир түп тал-
ды ат шауып излесен де табылмайды. Сениң өз еркің
өзіңде, не ислесен өзің билесен. Тек ғана көшіп кетиу-
ден алдын жақсылап ойланып ал деймен.

Қазанғаптың бул гәпи Едигенің ядында уялап қал-
ды.

Раймалы аға өз дәуірінің атақлы жыршысы еді.
Даңқы жаслайынан таралып кетті. Құдайдың бер-
ген несийбеси шығар. Ол өзі әжайып үш қәсіятке
ийе болған: жыршы хәм өз қосықларына өзі ар-
наулы нама ойлап шығарып, оны кәмине келтиріп
айтқанда алдына адам салмайтуғын еді. Ол өзі менен
заманлас болған жыршылардың бәрін де жеңген. Дом-
бырасын қолға алыуы менен дәслеп нама ағылып, оннан
кейін қосық дегенди дәстелеп, дуйым журттың көз ал-
дында шығара беретуғын болған. Раймалы ағаның ау-
зынан шыққан сол қосық ертеңине-ақ ауылдан-ауылға,
елден-елге тарап кете берген. Оның қосықтарын сол
дәуірдеги шоқ жигитлер аузынан түсірмей айтып жү-
ретуғын болған:

Салқын суудың қәдірін
Аңқасы кепкен ат билер.
Сүйген қыздың қәдірін
Күйген жигит — мәрт билер.
Жақсы сөздің қәдірін,
Қаты құлақ — яд билер.

Тууды-питти питкен минез Раймалы аға қызыл-жа-
сыл дөңіп, шыррайып кийиніп жүретуғын болған екен.
Ол әсиресе, қысқа қарай бир түрлі, бәхәрге қарай тағы
бир түрлі, жазға салым басқа түрлі, құлласы, гилен
құндыз, түлкі телпеклерди кийгенди жақсы көретуғын
болған. Сондай-ақ оның бар байлығы—барлық қазақ
халқына дәстан болған, жақсы жүрмели, ақалтеке нә-

силли алтын иреңли Сарыала аты болған. Оны бир
тойда Раймалы ағаға түркменлер сауға еткен. Халық
Раймалы ағаны қалай тәриплесе, Сары аланы да солай
тәриплеген. Оның сыбыттай шырайына қайран қалған
журт, тек, оған қарап турып-ақ ләззет алған ұақлары
да болған. Сол себепли гейпаралар дәлкеклесип Раймалы
ағаның барлық байлығы домбырасы менен Сарыала
аты ғой дейди екен.

Ырасы да усы еді. Раймалы аға барлық өмирін
домбырасын алдына өңгеріп, Сарыала аттың үстінде
өткереди. Даңқы жер жарса да хеш байымады. Барлық
өмирін той менен тамашада бүлбилдей сайрап өткерди.
Қаяққа барса да оған төр таяр, қазан асыулы, төсек
салыулы, Сарыаланың да бабы табылады, әлбетте.
Сонда да буның бундай әдетлерін жақтырмаушыларда
табылы: «самалдай есип, босқа өткен өмир», — деп
гүнәлаушылар да бар еді.

Сондай өткен адамлардың өзі басқалар менен бирге
той-жыйындарда Раймалы ағаның келиуіне, домбыра-
сын қалай қолға алып қалай шерткеніне шекем — дем
алмастан, жыршының көз илмейтуғын саусақтарына,
қас қақпай, хәр бир қыймыл-хәрекетінен көз жазбай қа-
рап отыратуғын еді. Дуйым журт оның қолларына те-
биреніп қарауының себеби — сол қоллардан жүректі
тебирендіретуғын ләззет бағыш сеслер шығады, көз-
көзлеріне үнсиз телмиретуғынының себеби — ол көз-
лерден әжайып инсанға тән терең ой хәм рууының
нұры парлан туратуғын еді. Ал, бет-әлпетіне сүйсиніп
қарауының себеби болса, оның сулыу етип салынған
мүсіндей дийдары қосық айтқан мәхәлде дауыллы күнги
теңиздин айдынындай толқып туратуғын еді...

Хаяллар болса оның алдында отыра беріуге шыда-
мы жетпей қайтып кетеди, бирақ, қаншама хаяллар
Раймалы ағаны ойлап, оған интизар болып, түн ишин-
де төсегінде жатып, көз жасын жасырып, көл-дәрья
ететуғын болған.

Солай етип өмир деген қосықтан-қосыққа, саздап-
сазға, тойдан-тойға уласып жүргенде, сезилместен ғарры-
лық та келип қалған екен. Дәслеп муртына «қырау»
түсті, соңынан сақалына да ақ ене баслады. Ол түе
Сарыала аттың өзі де болдыра баслады, құйрық-жалы
төгилип, шырайынан айрылды. Хәзир тек ғана аздап
оның жүрिसін көріп адамлар оның бир ұақлары атақ-

лы жорға болғанын билетуғын еди. Сөйтіп қыстың күні жапырақтарынан айырылып сыйдамланып қалған жалғыз өзі өскен ақ теректей Раймалы аға да ғаррылықтың қақпанына түсті... Оның хаял-бала шағасы, я үй-жайы, я малы, я арттырған байлығы болып хеш нәрсесі жоқ еди. Сол себептен иниси Әбдилхан оны қолына киргизеди. Ең дәслеп ол барлық ағайын-тууысқанларын жыйнап, солардың көз алдында Раймалы ағасына өкпе-гийнесін айтып алады, соннан кейін ол жекке Раймалы ағаға арнап үй тиккизіп, аұқатын писиріп, кийім-кеңешегін жууын тұрыуы үшін хызметкерлеріне пәрман береді...

Раймалы аға енді болса ғаррылықты жырлап, алдындағы өлім, қаза тууралы ойлай бастады. Сондай ұақлары құдиретлі намалар, әжайып қосықлар дүньяға келеді. Соннан кейін ол барлық адамзаттың асқан даналарының өзі жууап таба алмай кеткен—адам бұл өмірге не үшін келеді!—деген сауалға жууап ізлемекші болады. Сөйтіп ол алысқа қадем бастайды, той жыйынға бармайды, жалғыздан-жалғыз отырып муңлы хәм хәсиретлі намалар дәретеді, өткен өмирін ойлап бийопа дүньяны жырлап ғарры-ғуррылар арасында болады...

Қартайған шағында жан дүньясын астан-кестен еткен мына бір ұақыя болмағанда, құдай биледи, Раймалы аға буннан былайғы өмирін үйінен бір адым шықпай, тып-тыныш пәкизе ғана өткізбекші еди.

Күнлерде бір күні Раймалы аға шыдай алмай ишқыста болып, өзінің ғарры аты Сарыаланы ертлеп, кеуіл көтерейін деп домбырасында алды. Оның менен табақлас болып жүрген кеуіл жақын дос-яранлары: қосық айтпасаңыз өзиніз билиң, мәжбүрлемейміз, бірақ тойға барып, мийман болың, деп қоймай кендірген еди. Сол себепті Раймалы аға ядында хеш нәрсе жоқ, тез қайтаман-ау, деп ойлап кетіп еди.

Той ижелері оны құрмет пенен күтіп алып, ең жақсы ақ ордаға жайғастырды. Ел арасындағы жасы үлкенлер менен қымыз ишисіп, барды-келді дегендей гәплер айтысып отырды.

Ауыл арасы той-тамаша болып: қосықлар айтылып, ойын-күлкі, қыз-жигитлердің хәзил-дәлкегі хәуижге минген мәхәл еди... Жас келин-күйеудің құрметіне атларын байраққа қоспақшы болып атырған адамлардың

ғауырлысы ошақ этирапындағы аспазлардың дауысы ауылдың шетінде уйлығысқан ат туяқтарының дүсір-лиси, сүйек-саяқты ғайзап тойып қалған ийтлердің бирин-бири қууып ойнаулары, хәр қыйлы шөплердің ийнисін алып келип есип тұрған самалдың ызыңлаған сесті қулаққа шалынады... Хәммесиненде бетер Раймалы ағаны қонсы үйден еситилип тұрған домбыраның сесті менен қосыққа жүйрік қызлардың сыңғырлаған күлкисі елеңдетіп, тыпыршылап, бийтақат бола бастайды.

Қартайған жыршының жан-жүрегі сызлап қоя береді. Қасында отырған ғаррыларға сыр бермейді. Бірақ, оны өзінің өткен өмирі қызықтыра берді. Ол ұақлары бул да мына далада жүрген, сыңқ-сыңқ күлген жаслардай жас еді ғой, суулыққа таслап тұрған Сарыала аты менен даланы дүбірлетіп өткенде, оның туяғы астында қалған от-шөптер мыжғыланып, бир басылып, бир көтеріліп, гә жылап, гә күлгендей болатуғын еди. Оның дауысын еситіп күн маңлайынан жарқырап сүйіп, геүдесін жипек самал сүйіп, оның домбырасының сестіні еситкен адамлардың жүрегінде қаны тасқылап, хәрбір сөзін аузынан түсірмей, қағып алып кететуғын еди. Сүйіуге де шебер, күйіуге де жаны жақын адам, аттың зәңгисіне аяғын салып тұрып, не бир гөззаллар менен хошласып атырғанда, қыймай кеткен сол күнлердің ләззеті қас қағымда өтіп кеткенін айтпайсаң ба? Бәрі де бир күншелли болмады. Неликтен солай екен-ә? Енді ғаррылық жасына барғанда сол күнлердің хақына аұлап-ұқлеп жүриу үшін, өшип баратырған шоқтай муңлы күнлер үшін жасадыма екен?

Өткен өмирін қыялында шамалап, Раймалы аға көбинесе гәпке араласпай отыр еди. Бирден оның жүрегі усы үйге жақынлап киятырған бир талай адамның дауысларын, қызлардың сыңғырлаған хәйкеллерінің, суусылдаған жипек көйлеклерінің желпидісін сезіп отырды. Әлле ким отаудың ший есигін түріп жиберіп еді, босағада көкірегине домбырасын басып алған, келбеті келіскен, қасы керілген, төкаббир хәм назлы, қап-қара көзлері жұлдыздай жарқыраған бир қыз көрінді. Оның өзі бир шебер уста соққан мүсіндей сулыу екен, ашық минезі, кийген кийімлері, жүріс-тұрысы бәрі жарасымлы. Этирапында қыз-келиншектер, жигитлер бар. Домбыра ушлаған қыз босағада тұрып, жасы үлкенлерге ийилип сәлем берді, кешірім сорады.

Ал, жасы үлкенлер сәлемин әлик аламан дегенше, қыз домбырасын сазлап алды да, Раймалы ағаға қарап қосық пенен сәлем берді.

«Алыс жолдан, аңқасы кеуіп мөлдір булаққа асыққан көрүандай мен хәм сизге сәлем бериўге асығып, интизар болдым, Раймалы аға. Улы-шаўқым менен үстине басып киргенимизди айып көрме себеби, бул той. Той деген сазсыз, қосықсыз болмайды. Мениң бул ислетенимди бийәдепликке санама, Раймалы аға. Мен саған қосық айтып, саз шертип, ишимнен қалтырап келгендеги мақсетим, өзине арналған таўсылмайтуғын муҳаббатымды баян етиўге зорға тилим айланып тур. Кешир мени, Раймалы аға, мениң оқлаўлы мылтықтай болғанымды кешир. Мен той-жыйында емин-еркин сайрап жүрсемде, сениң менен ушырасыў уақтың, пүткил өмир бойы күттим, мен өзимди хәррениң бир тамшыдан пал жыйнағанандай саған деген сағынышымды көп жыл интизарлық пенен кеуилиме сыйғыздым. Мине, енди соны айтатуғын уақыт келди».

«Ал, сен өзін кимсен, қәдди-кәўмети келискен гөзал?—деп айтыўға Раймалы аға қайымласып еди, бирақ, ол айтылып атырған қосықты бөлип жибергиси келмеді. Сонда да ол алдына умтылыққырап, хайран қалып қарады. Пүткил денеси өртенип, қаны шалшып баратырғандай болып кетті. Егер оның бул сезимин түсингендей адам табылғанда, Раймалы ағаның дүр-дүр силкинип, ушыўға қолайласқан бүркиттей қанат қомлап отырғанын сезер еди. Алыстан бир жағымлы сес еситкендей, көкирегін көтерип, көзлерине нур енип, түри шоқтай жайнап баратыр. Раймалы аға, енди өзиниң ғаррылығын, димарсызлығын әсте-әсте умытып басын көтерді.

Ал, қосықшы қыз болса, сайрай берді: «Мениң тәрийпимди есит уллы шайыр, мен сениң алдына келиўге әлле қашан бел байлаған едим. Мен сени қаршадай жас уақтымнан бери сүйемен, құдай шайыр етип жаратқан, Раймалы аға. Сен қайда барып, қай жерде қосық айтсаң да мен сени мұдамы барластырып жүргенмен, Раймалы аға. Айып етпе. Мениң мақсетим сендей шайыр, қосық пенен саздың асқан шебери болыў еди, Раймалы аға. Мен сениң изине көлеңкедей ерип жүргенмен, сениң бир ауыз сөзиңди жерге түсирмей, нешше мәртебе қайталап, қыялымда саған сыйынғанман, се-

ниң қосықларыңды үйренгенмен хәм қулағыма қуйып алғанман. Мен құдайдан сениң менен иркилмей айтысқандай инта берип, бир бахытлы күни саған дусластырыўды, сөйтип муҳаббатымды баян етиўди, өмиримше тилеп, әрман еткенмен. Мениң бундай тәуекелге бел байлаған исимди бир құдайдың өзи кеширсин, мен саған сыйынғанман құдиретли жыршы—жеңилсем жеңилейин, мен сениң менен қосық хәм саздың жарысына түским келеди. Әзийзим, Раймалы аға, мен бул күнди, ержеткен қыздың неке тойын әрман еткениңдей әрман еткенмен. Бирақ, мен кишкене едим, ал, сен болсаң асқар таўдың шыңындай бәлентте едиң, әтирапың толған журт еди, сол толған адамның арасынан мен саған қалай көринемен. Ал, сениң қосық хәм сазларыңа қуштар болған мен бийшара, уялмай-нетпей, қыялымда сениң менен бирге болыўды ойлап, тезирек хаял болыўды әрман еттим, саған тезирек ушырасып барлық сырымды баян етиўге асықтым. Сөз гәўхарың тап сендей етип жыйнап, наманың сыйқырын сендей сезип, даңқты сендей ийелеп, қосықтың аспанында сендей шарықлап, қанат қақсам екен, деп тиледим хәм ант иштим. Соннан кейин сениң менен дийдарласып, сәлемнама айтып, жасырмай, уялмай, сениң сыншыл көзлериңнен сескенбей турып, жүрек төринде сақлаўлы сырымды, муҳаббатымды алдына тәгип, сениң менен бир айтысқа түссем, деп жүр едим. Мине, хәзир алдында турман. Дуйым журттың алдында айтқаным усы. Мен тезирек ер жетип, тезирек хаял болыўды хәуес етип жүргенде, бираз уақыт өтип жасымда усы бәхәрде он тоғызға толып қалыпты. Ал, сен болсаң баяғы мениң жас қыз уақтымдағы қыялымдағыдайсаң, сақал-шашыңды аз-маз қыраў шалсада, сол баяғы қырандайсаң. Шашыңа ақ енгени—жаман емес, гәйпара жасырақ адамларды сүйгеннен гөре маған сени сүйиў мың мәртебе артық. Мен сениң алдында турман. Енди барлық айтылған сөзимниң шешиўши мәнисин туппа-туўры айтыўға рухсат ет, сен меннен қыз иретинде бас тартсаңда, жыршы-шайыр иретинде бас тартпайсаң. Мен сениң менен қосық жарысқа түсип, айтысыўға келип турман... Айтысыўға шақырғаным усы, сөз гезеги сизге жыршы!

— Аты-жөниң ким, сениң? Қаяқтан келдиң?—деп

таң қалып Раймалы аға орнынан турып кетти.—Атың жим сениң?

— Мениң атым—Бегимай.

— Бегимай? Сен усы күнге шекем қаяқта едің? Қаяқтан пайда болдың, Бегимай?—деп дауысы ериксіз шығып кеткен Раймалы аға, оның алдында түри өзгеріп турып бас ийди.

— Айтып едим ғой жаңа ғана Раймалы аға, мен ол жыллары нәуше едим, енді камалыма келдим.

— Хәммесине де түсіндим,—деди сонда ол.—Тек ғана өзімнің тәғдйрме түсінбей турман! Сен не үшін буншелли сулығу етип жаратылып мениң өмірімнің түс мезгили өтип, батығуға шамаласқанда, Бәхәри өтип, қысы қалғанда сени маған ушырастырды екен? Неликтен? Усы ұақытқа шекемги қорғен-билген қызығым мына турған сениң алдыңда түкке турмай-турғынына өкіндириу үшін ба? Бурын маған сениң дуньяда бар екенинди сездирмей, бул тәғдир усы жасымда, мени дәлкек етип, сени дусластырып, өткен өмірме пушайман жегизиу үшін ба екен? Тәғдир дегенің буншеллиде қатал бола ма?

— Бийкарға бунша қапа бола берме, Раймалы аға,—деди сонда Бегимай.—Егер мен сениң маңлайына жазылған тағдир болсам,—маған гүманланып қарама. Раймалы аға. Егерде мен усы қыз тулғам менен, қосықларым менен саған арналған шексіз мухаббатым менен сени қууандыра алсам, бахытлы ете алсам, мениң үшін оннан артық қууаныш хәм мәртебенін кері жоқ. Мениң бул сөзіме гүманланып, исенбей жүрме, Раймалы аға. Егер сен мениң мухаббатыма шек келтирип, кеулинді ашпасаң да, мең сени қыяметке шекем сүйіп, сениң менен сөз-қосық айтысына түсіуді өзиме бахыт деп есаплайман, Раймалы аға.

— Сен өзің не тууралы айтып тұрсаң? Сөз бенен айтысқа түсіу деген не өзи, Бегимай!—Шешенликтің жарысы деген хәм гәппе екен—алдымызда мухаббаттай үлкен құдиретли күш турғанда. Жаным, Бегимай, сениң менен айтысқа түсемен, деп көкірек кере алмайман. Бирақ, бул мениң өззилігім, я айтысқа шамам келмегени, қосықларым таусылып қалғанлықтан, ямаса саз дауыстан айырылғанлықтан емес. Мен хәзир тек сени көріп, сеннен ләззетленгенімнен ол, Бегимай. Мен сени тек ғана сүйе алыуым мүмкин, бар-

лық қайғым алдында, оларды ұмытып сениң менен тек мухаббат жарысына түсе алыуым итимал, Бегимай.

Бул сөзлерди айтып турып Раймалы аға домбырасын қолына алды да баяғы сол бахытлы шағларындағыдай жаңадан хәуижге миніп, қайтадан қосық айта баслады. Сонда бул қосықта жипек самалдай ғыр-ғырлап есип, шөплердей сылдырласып, гейде аспандағы гүлдирмама гүлдирлеп атырғандай болып кетти. Соннан бери сол қосық жердің үстінде, адамлардың аузында яд болып киятыр. Сол қосықтың аты «Бегимай» еди.

«...Егерде сен сыңғырлаған булақты хәуес етип келген болсаң, мен самалға айланып, сени желіп есейін, Бегимай, аяғыңа бас урайын, Бегимай. Егер мениң маңлайыма бүгін өмірдің таусылған деп жазылған болса да, бүгіннен баслап мен қайта тириліп, мәңгилікке жасап қаламан, Бегимай. Сеннен айырылып қалмау үшін, қанат қомлап, қайтадан ұшаман, Бегимай. Сенсіз өмір маған екі көз шамшырақтан айырылуы менен барабар, Бегимай!»—деп, жырлапты сонда Раймалы аға.

Бегимай қосығының шығыуы усындай болды. Сол күні бул елдің ядында көп жылларға дейін ұмытылмай сақланып қалды. Раймалы аға менен Бегимайдың бул ушырасуы, халықтың арасында дуу-дуу гәп болып тарқап кетти. Узатылатуғын қызды күйеу жигиттің ауымына шығарып салғанда тойға тигілген ақ ордалардың арасында, қызды шығарып салушылар менен бирге Раймалы аға менен Бегимай да атларын ойнақлатып, салтанат құрып, басқалардың арасында екеуі айырылып, жарасып тұрды, олар да жас келін-күйеулерге бахыт тилеп, көпшілік пенен бирге «хәужар» айтты. Екеуі ғаздай қатарласып жүріп, зәңгилери бир-бирине қағысып тұрды. Екеуінің бирге жүргендегі көркі не деген жарасты дейсең. Олар құдайға шүкірлік етип, екеуі де яббарға сыйынып, екеуі де жас жуптыларға бахыт тилеп, екеуі де алма-гезек домбыра шертип, қосық айтып, жайнап-жаснады.

Усындай әжайып қосықтарды тыңлап, құлағының құрышы қанған жұрт рәхәтке бөленіп қалды, көк шөп-лер сырлы түрде ырғалып-сыбырласып құстар дүрлі-

гип ушып, тайға минген балалар мәс болып шабысып, этирапты ойын-күлкі, шады-қуррамлық қаплас кетти.

Раймалы ағаның жасарып кеткенине таңланбаған адам қалмады. Хауазы тап баяғы жас хәм атақлы уақтындағыдай ашылысып, жүзлери жайнап, көзлери ақ отаудың ишине жағылған қос шамдай жарқ-журқ етеди. Хәттеки, Сарыала ат та газдай мойнын көтерип, сыбыттай сулыұланып, қоқырайып кетти.

Бирақ, бул уақыяға қуғанбай, кек тутқанларда болды. Көпшиликтің арасында, Раймалы ағаға түпирип, жеркениш пенен қараушыларда табылды. Әсиресе, оның аталас ағайын-туғанлары—Барақбай руының адамлары қатты наразы болды. Той үстінде олар исинип, бултыйысып жүрди: бул не деген масқарашылық—Раймалы аға қартайғанда алжыды. Олар Раймалы ағаның иниси Әбдилханды күстаны етип, тонқылдамаға қарады. Ғарры көпек Раймалы бизлерди елге соншама масқара қылса, сайлау уақтында бизлерге журттың бәри етегин ашып күлсе, сени болыслыққа қалай сайлаймыз? Тыңлап тұрсаң ба, Әбдилхан ағаның дауысын.—ғунан айғырдай киснеуин қара! Ал, анау саллақының оған не деп жууап урып тұрғанын еситип тұрсаң ба? Буннан көре өлген абзал! Дуйым журттың көзинше ғарры көпектиң басын айландырып баратыр. Бул жақсылықтың әләматы емес. Сол саллақы менен байланыс жасамағанда не қылады екен? Ауыл-елге жаман гәп-өсек тарап кетпестен бұрын, ағанның жылауын тартқаның мақул болады, бирақ...

Сақал-шашы ағарғанда да хәулекилигин қоймай, жүуенсиз кеткен ағасына әлле қашаннан бери-ақ Әбдилханның жығырданы қайнап жүр еди. Енди қартайды ғой, басылатуғын шығар, деп ойлап жүр еди, аларсаң, тапқан екенсең басылатуғынды—пүткил Барақбай руының атына дақ түсирмекши..

Сонда Әбдилхан астындағы атына қамшы басып, қалың көпшиликти айырып, ағасының қасына жетип барды да, оған қамшысын шошаңлатып тұрып: «Ақылесинди жый! Үйге қайт!»—деп одағайлап жекирінди. Бирақ, көмекейинен жәннетий жыр ағып, татлы қыял менен киятырған ағасы инисиниң гәпин итибарға алмады, көзине илмеді. Ат үстінде айтысып киятырған

шайырларды қамашалап, олардың хәр айтқан сөзин уйып тыңлап киятырған көпшилик. Әбдилханды демде шетке ығыстырып, соңынан қақ жауырынына биреулер қамшы менен тартып-тартып жиберди. Соншама көпшиликтің арасында кимниң урғанын қайдан билсин. Әбдилхан ауылға қарай атының басын жаздырды.

Ал, айтыс болса хәуижине минип баратырған еди. Сол уақытлары олардың аузында өзгеше бир қосық пайда болды.

«Таң алдында марал мөңиреп, жубайын излеп шақырса, даусы тау менен жаңғырады»—деп жырлайды Раймалы аға.

«Таң атқанда жубайынан айра түскен аққуу жана шығып киятырған күнге қараса, күн де қап-қара болып көринер»—деп жууап қайтарады оған Бегимай.

Жас жубайлардың хұрметине олар екеуи усылайынша алма-гезек айтыс қосық бағышлады. Гә ол, гә бул... яғлы бәхәр...

Жыр менен тойдың хәм қасындағы қыздың қызығына түсип кеткен Раймалы аға, сонда иниси Әбдилханның көкирегінде ыза қайнап, қара қан қатып баратырғанын, пүткил барақбайлардың ашыуға минип, изинен атланып кететуғынын билмеген еди. Олардың бұған қандай азап, қандай қорлық көрсетиуге мәсләхәтлесип, ғауқылдасып кеткеннен Раймалы аға хабарсыз еди...

Ал, айтыс болса хәуижине минип баратыр. Екеуи алма-гезек айтады...

Әбдилхан жауатуғын булттай түнерип, ердің үстінде еңкейип, еле шауып баратыр. Тиккелей ауылына, үйине қарай тартып баратыр. Оны уялас қасқырлардай қоршап алған рууласлары сол патырақласып киятырғанында:

— Сениң ағанды жин урған! Ақылынан айрылған! Сорлап қалдың! Тезирек порханға зикир салдырмасақ болмайды!—деп жабырласты.

Ал, айтыс болса хәуижине минип баратыр. Екеуи алма-гезек айтады...

Мине, олар усындай қосық пенен шубырысқан той кәрұанын күйеу жигиттиң елине—тийисли жерине деийн шығарып салды. Хошласатуғын уақытта шайыр-

лар жас жубайларға арнап, тағыда тилеклеслик қосырын айтты. Раймалы сонда көпшиликке қарап тұрып: Усындай бахытлы күнге жеткеніме, тағдирдің мени шайыршылығы өзіме тәқабил Бегимай сынлы жас бұлбилгояға дуұшар еткен ығбалыма ырзаман деди. Шақмақ тас пенен шақмақ тас шағылғанда ғана ушқын шашырап, жалын лаулайды, сөз жарыстырыу хөнерінде, нағыз шайырлар айтысқанда ғана хөнердің жасырын сырының ләззетіне мийри қанады. Бирақ, сөйтсе де, бәрінен де өтери бұл өмірімде көрген бәрше қызықтанда бетер, өмірімнің соңында, күн батайын деп тұрған уақта, дүнья бинә болғаннан бери құдиреттен күш алған жарық күн толысып қайтадан шыққандай, тууылғалы бери сезбеген мухаббаттың әжайып күш-қууатын билдим деди.

— Раймалы аға!—деди сонда Бегимай.—Мен де әрманыма жеттім. Енди мен сениң изиңнен қалмайман. Айтқан жеріңе, айтқан уақтыңда, домбырамды алып, егленбестен жетіп бараман. Қосық пенен қосық уласып, мениң мухаббатым менен сениң мухаббатың улассын. Усы нийетте алған бағытымнан қайтпай алаңламастан, өмірімди тағдирге тапсырдым.

Қосықта усылай етип айтылды.

Екеуі далада тұрған соншама адамлардың көзінің алдында ертеңнің арғы күні болатуғын үлкен ярмаркада ушырасып, дүньяның төрт төрепинен келетуғын адамлардың алдында қосық айтыуға үәделести.

Тойдан қайтқанлар Раймалы аға менен Бегимай Шарбазарда дусласып айтысатуғын болды деген хабарды жетер жерге таратты. Бұл хабар елден-елге жайылды:

— Шарбазарға барыңлар!

— Шарбазарға атларыңды сазлап, ертлеңдер!

— Шарбазарға шайырлардың қосықтарын еситиуге барыңлар!

Адамлардың ғауырлысы жаңғырып кетти:

— Ал-ға, нәхан той-тамаша сол болады!

— Қызықтың үлкени де сол болады!

— Байрам!

— Масқарашылық!

— Мерекел!

— Ялырмай-ау!

— Қандай ар-намысы жоқлар, ә!

Ал, Раймалы аға менен Бегимай болса, жолдың дәл ортасында тұрып хошласты:

— Шарбазарда ушырасқанша, жаным Бегимай-й!

— Шарбазарда ушырасқанша, Раймалы аға-а-а!

Күн кеш болып қалған еди. Кең дала әсте-ақырын булдырап, жазғы кештің ақ сағымлы қушағына енип баратыр. Жасыл гиялардың жетилісип, писип-қатқан мәхәли, әтираптан солыған гүлдердің ийиси сәл-пәл сезиледи. Тау бетте себелеп өткен жауыннан кейін, жипектей салқын самал есип тұр. Күн көк жийекке таялып, батып баратыр. Қаршығалар асықпастан, төменлеп ушып, құстар мәужиреген жазғы кешті тәриплеп жуғырласып атырғандай еди.

— Қандай жанға жағымлы, рәхәт тынышлық-ә!—деп Раймалы аға атының жалын сыйпалады.—Ах, Сарыала, Сарыала, қартайған жәниуарым, қаназатым мениң! Өмірім тамам болайын деп тұрған мәхәлде де усундай етип ышқы жолында ашық болатуғын болсам, бұл не деген әжайып едің сен, ессіз дүнья!

Сарыала болса жортақлап, пысқырып, үй бетке қарай асығады. Күнде-күнде арқасынан ер-тоқымы алынбай миниле бергенликтен, шаршаған аяқтарына дем бергиси келеди. Дәрьяның салқын сууына қанып, айлы ақшамда жайлауда емін-еркін жайылғысы келеди.

Әне, дәрьяның бурылысына мөкан басқан ауыл көринди. Әне, ақотаулар, ошақларда от жылтылдайды.

Раймалы аға асығып келип аттан түсти де, Сарыаланы көмиули тұрған бақанға байлап, қаңтарып қойды. Үйге кирмей, тысқарыда, отаудың шийине арқасын сүйеп отырып, бираз дем алғысы келди. Соның арасында әллеким оның қасына жақынлады. Қараса қонсы үйдің баласы екен.

— Раймалы аға, сизди үйде отырған адамлар шақырып атыр,—деди ол.

— Қандай адамлар?

— Бәриде усы өзиңнің ауылыңның адамлары—Барақбайдың әуладлары.

Босағадан ишкери атлай бергенде Раймалы аға үй толы, қатарласып отырған Барақбай ауылының ақсақалы, атқа минерлерін көрди. Арасында иниси Әбдилханда бар екен, ол да бир қапталда отыр. Әб-

дилхан түнерип кетипти. Басын көтермейди. түр-түсінен бір сырды жасырып отырғаны билинеді.

— Ортаңыз толсын!—деп аманласты Раймалы аға рууласлары менен.—Аманлық па, бул не жыйын?

— Бизлер сени күтип отырмыз,—деди ақсақаллардың ең одан басысы.

— Егер мени күтип отырған болсаңдар, мине келдим мен,—деди Раймалы аға,—қатарларың да мен де отырып алайын.

— Тоқта! Босағада тур! Дizeңди бүгип, дизерлеп тур!—деген хәмир еситилди.

— Бул не дегенлерің? Хәзирше бул отаудың хожайыны мен.

— Яқ, сен емессең хожайыны. Ақылы алжыған ғарының хожайын болыуының итималы жоқ.

— Бул қандай гәп?

— Гәп сол: ендигіден былай қосық айтсам ауызыма қум, той-мереке излеп қаңғырмайман, бағана күндіз өзиң менен қосық айтысқан саллақыға енди қайтып жоламайман, деп ант-суу ишесен! Сен уятсыз, ийегіңдегі сақалыңның ағарғанын умытып, мына отырған бизлердің, қала берді өзиңнің намысыңды аяқ асты етип, сол бузақының изине ерип, хәддіңнен асып кеттің ғой бүгін. Гәп сол: енди сол саллақының көзине көринбеймен, деп ғарғанып отырып, ант-суу иш, қәне!

— Қуры далаға сөйлеп отырсызлар! Ертеңнің арғы күні мен шарбазарға барып, сол қыз бенен пүткіл халықтың алдында айтысып, қосық айтаман.

Отырғанлардың хәммеси гүулеп, шауқым көтерди:

— Мынау бизлерди жер менен жексен етти ғой!

— Хәй, жаның барда ырайыңнан қайт!

— Хау, оны жин урған ғой!

— Бул ырасында да, жин урған адамның гәнин айтып тур ғой!

— Хәй, қойсаңдарда, шағалдай шуұласа бермей! Тынышланың!—деп ең үлкен ақсақал жекиринип жиберди.—Қәне, Раймалы, сен айтатуғыныңды айтып болдың ба?

— Айтып болдым.

— Хәй, Барақбайдың әуладлары еситтіндер ме,

мына бизің рууласымыз Раймалы деген сорлының не деп турғанын?

— Еситтик, еситтик!

— Ондай болса, енди мениң айтқанларымды еситіндер! Әуеле саған айтып алайын, маңлайы қара Раймалы. Сен пүткіл өмириңди жалғыз атқа жарбыйып минип алып, той-мереке излеп, тентиреп, домбыранды тыңқылдатыу менен масқарапаз болып өткердің. Сөйттип, пүткіл өмириңди басқалардың уақты-хошлығына сарп еттің. Сениң сол жалғыз баслы қақайлығыңды, ол уақытлары жас болғаның ушын кеширип едик. Енди сен қартайдың, енди сен алжыдың. Енди бизлер сеннен түңилдик. Абайлап сөйлеп, алдымнан жарылқа, деп өлим тилейтуғын мәхәлиң келди. Ал, сен болсан, сол бир саллақының изине ерип, бизлерди душпанның табасына қалдырып, салт-дәстүримизди аяқ асты етип, самалдың ығына түскен ең бир сорлы гүбелектей елпеңлеп, ағайын-тууғанның айтқан ақыл-нәсиятын алмай турысың мынау. Биз не қылайық, өзиңнен көр, қудайдың өзи сазайыңды берсин. Ендиги айтайын дегенім, қәне, сен, Әбдилхан, тур орныңнан! Сен усының менен қаналас, бир әкеден дөреп, бир шешеден тууылған тууысқанысан. Биз сени пүткіл Барақбай рууының атынан таңлап алып, болыс болғаныңды көрермиз деп едик. Бирақ, мынау турған сениң ағаң ақылынан адасып, не ислеп, не қойып жүргениң өзи де билмейди. Усының кесапатынан биз дийдилеген тилекке жете алмаспыз деп қорқып турман. Сонлықтан Барақбайдың барлық әулады алжыған Раймалының себебинен, жат журттың адамлары бетимізге түкирип, олардың алдында күлкіге қалмауымыз ушын, сен буған не қыламан десең де ерк өзинде.

— Хәй, ағайынлер! Маған бирде биреуің пайғамбар да, әдил төреде бола алмайсызлар!—деп Раймалы аға Әбдилханның алдын орап сөйледі.— Бул жерде отырғанларыңды да, отырмағанларыңды да аяйман, сизлердей қараңғыда қармаланып қалған соқырларды. Журт жыйналып мәсләхәт құрғандай не қылыппан мен бир Бул ялғаншыда дурыслық деген не, бахыт деген қаяқта, соған да пәмиңиз алыспайды сизлердің. Көкирегінде йош қайнап турғанда, саз шертип, қосық айтыудың не айыбы бар? Жалт етип бир жарқылдап

сөнип қалатуғын мына өмирде, құдай-тала жүрекке бір мәртебе ғана сүйиушилик шербетин қуйса—оның қаяғы уят? Ақ, усы жердің жүзіндеги ең құдиретли қууаныш, сүйискенлердің бахтына қууаныу емеспе екен? Егерде мен мәхәлинен өтисип келген мухаббатта ләззетленип, бахтияр болғаным ушын, кеулимнен соған арнап таусылмайтуғын йош булағын тасқынлатқаным ушын алжыған деп айыпланатуғын болсам, мейли, мен бирақ, усы мухаббаттан бәри-бир бастартпайман, қайта соған сүйенип, исенип жасайман, түңилдим сизлердің хәммеңизден! Ел халықтың кемис-қутығын дүзеп жүрген сизлер емес, сизлерден гүдер үзгеним болсын! Хәзир Сарыала аттың белине минип аламан да, қосықларым хәм жағымсыз минез-құлқым менен сизлерди пәтеңге келтирмеу ушын Бегимайға жетип бараманда, соның менен қол уласып, алысларға, сизлерден аўлақ кеткенім болсын!

— Кетпейсең сен!—деди де усы ўақытқа дейин тилин тислеп, үнсиз отырған Әбдилхан тарғыл-тарғыл дауысы менен харылдап орнынан ушып турды. Усы босағадан адымыңды атлап тысқарыға шықпайсаң! Умитиңди үзе бер, ярмаркадан! Ақыл-есинди жыйнатыу ушын сени тәуипке қаратамыз.

Соны айтып турып ол шайыр ағасының қолындағы домбырасын жулып алды.

— Мине саған!—деп шеберлеп соғылған домбыраны жерге қулашлап бир урып сындырып, қутырылған бұғадай аямай тепкиледі. Ендиги жағында қосық деген нәрсени умыт! Алып келиңдер, анау Сарыала қуршаңқыны!—деп Әбдилхан қолын нұсқап жиберди.

Қапының алдында буйрық күтип, таяр турған жаулаңласқан жалпылдақлар, бақанда қаңтарыулы турған Сарыаланы жетеклеп келди.

— Сыпырып таслаңлар ер-турманын! Ылақтыр берман!—деп Әбдилхан хәмир етип, буйынтықлап қойылған балтаны сууырып алды.

Қурама етип соғылған ерди балта менен ояғынан бир, буйағынан бир урып пыт-шытын шығарып жонқалап таслады.

— Мине, енди сен хеш жаққа бара алмайсаң! Ярмаркиде басың қалғыр!—Жин шақырған порхандай есерленип, ол жүуен менен айылды туурамлап, зәңги-

лериниң хәрқайсысын—хәржаққа шөпликтин арасына ылақтырды.

Тап усы ўақытта бул апаттың енди өз басына келерин сезгендей, Сарыала тыпыршылап, артқы аяқларын бүгип, ауызлығын ғарш-ғарш шайнап, пысқырып жиберди.

— Сен бе ярмаркаға баратуғын?! Сарыаланы минип бармақшы енди? Қалайсаң енди!—деп жулқынды ол.

Соннан кейин, жақын-жууықлар қасқағымда Сарыаланы жығып таслады да, қыл арқан менен хасылзада ақыл-теке арғымақтың төрт аяғын байлап таслады. Ал, Әбдилхан болса жабадай қоллары менен Сарыаланың тумсығынан услап турып, аттың басын кекшийтип, алқымына пышақты салып, тартып жиберди.

Этирапын қамашалап, услап турған аға-инилериниң арасында турған Раймалы аға ең соңғы дәрманын сарп етип атына қарап умтылды-ау сонда.

— Тоқта! Атты сойма!

Ол айтып үлгермей атырып-ақ, пышақтың қыйқаланған жеринен атлыққан ыссы қан Раймалы ағаның бет алдына дызғырып шашырап, көзине құйылған ўақытта, тал түсте күн тутылғандай болып, этирап қапқараңғы болып кетти. Усти-басынан Сарыаланың пууласқан қаны сел-сел болып сорғалаған Раймалы аға отырып қалған орнынан теңселіп турды.

— Бийшаралар! Қуры далаға хәулекиленип атырысызлар! Мен пиядалап-ақ кетемен. Тап еңбеклеп жетсемде жетемен!—деди сонда қорланған жыршы шапанының шалғайы менен бет-аузын сыпырып атырып.

— Сени пиядалап та жибермеймиз!—Сарыаланың бауызланған алқымынан басын көтерген Әбдилханның басы көтерилгенде, аузы қыйсайып кетти.—Усы жерден бир адым былай атлап шықпайсаң!—деп гүңкилдеде, бирден бақырып жиберди:

— Усла! Абайлы болыңлар! Оны жин урған! Байлап таслаңлар, болмаса өлтиреди ол!

Соның арасында бақырыс, шауқым басланды. Хәмме быған-жыған болып, араласып кетти:

.. Арқанды берман алып кел!

— Қолын артына қайыр!

- Мықлап байла!
- Делбе болыпты! Я тоба!
- Көзине қараңлар, көзине, қандай-ә!
- Бул ақыл-естен айрылған!
- Арман, қайыңға қарай сүйре!
- Сүйрең деймен, қәне! Сүйре!
- Тарт тезирек!

Ай тас төбеде тур еди. Аспан мүлтиксиз шағырайып, жерде тып-тыныш болып, этирап мүлгип тур. Бир ұақлары қандайда бир порханлар келип, от жағып, уллы шайыр—атақлы жыршыны ақылдан алжастырған жин-перийлерди қуғалап, зикир салып, қул-перені шығып, жулқынып ойнай баслады.

Ол болса еки қолы артына қайырылып, мықлап байланған қалында, қайыңға бекиштирип таңуұлы тур еди.

Бир ұақлары молла келди. Ол қураннан бир сүре оқыды. Ақылынан айрылған бендени хақ жолына салмақшы болды.

Сонда иниси Әбдилханға қарата Раймалы аға былайынша жыр баслады:

«Ала геүгим-ымыртты өзи менен әкетип, түнде де өтип баратыр. Көп кешикпей таң атып, күн де шығып қалады. Бирақ, мениң соңғы сәўлем енди тамам болады. Бахытсыз иним Әбдилхан, күнимди мениң сөндирдин. Қартайғанда құдайым инам еткен сүйгенимнен айырып, қуғанасаң бассынып, қанатымды қайырып. Биле-билсең бахытымды жүрегиме орап кеттим, сорлы иним, ағанды ақылсызлық етип сүйреттин. Бул ағанды басып-женшип, аққайыңға арқан менен байладың, мен бул жерде турған жоқпан сонда да, қыялымды анбадың. Сорлы Әбдилхан билмейсең ғой, бул жерде тек, геўдем тур мениң руўхым самал болып, жаўын болып жерге тамып, сүйгенимди излеп таўып алып жүр. Сүйгенимнің қолаң шашын мениң қолым сыйпа-лап, турғанымды билермисең ентигемен аймалап. Азанда ол уйқысынан оянғанда назланып, боз отаўдан шығар салланып, оны көрип мен арқардай бир жар тастың үстине секирип-секирип шығаман, сөйтип ту-

рып сүйиклиме кел деп қушақ ашаман. Ол от болып лаўласа, мен хош ийисли түтин болып пысқыйман. Сүйиклим сонда атқа минип, дәрьядан өтип асығар, мениң руўхым ат туяғының астынан, тамшы болып қолларына хәм бетине шашырар. Жүректи өртеп жоқлаўы, сыңсыр сонда Бегимай, Шарбазарда айтыста жеңип алсам деген кеўлим-ай...»

Таң самалы менен қайыңның шақалары қозғалап таўып, жапырақ әсте сылдырлады. Көк жийектен күн шашырап шықты. Раймалыны жин урыпты дегенди еситип, көриўге келген қонсы-қобалар атқа минип, этирапына келе баслады. Олар аттан түспеди, қайтама арманырақ, қашықлап барып, үрпейисип турды.

Үсти-басы өрим-өрим болған ол қоллары артына қайрылып байланған қалында, қайыңға бекиштирип таңуұлы тур еди.

Сол турғанымда ол қосық айтты, бул өзнен кейин ел арасына кеннен таралып кеткен қосық еди:

Қаратаўдан көш қайтқанда,
Қолымды шеш, Әбдилхан.
Көкшетаўдан көш қайтқанда,
Арқанды кес, Әбдилхан.
Ойлапедим сен болар деп қандарым,
Қол-аяғым матадын қурыды ғой мәдарым.
Қаратаўдан көш қайтқанда,
Көкшетаўдан көш қайтқанда,
Қолымды шеш, баўырым,
Мен ушайын бағдарлап—
Аспандағы периштелер аўылын...
Қаратаўдан көш қайтқанда,
Шарбазардан мени излеп,
Аланлама, Бегимай.
Шарбазарда екеўимиз.
Айтыспаспыз, Бегимай.
Ат арыды, мен жетип
Баралмаспан, Бегимай.
Қаратаўдан көш қайтқанда,
Көкшетаўдан көш қайтқанда,
Шарбазарда күтпе, мени, Бегимай.
Мына ғана кен аспанды аңсап турған кеўилим-ай.

Мине, қандай хәдийселер болған дейсең...

Енди мине, Ана-Бейитке баратырған жолда, Қазан-ғапты соңғы сапарға шығарып салуға қиятырғанда, бул хаққында Едиге қайта-қайта ойлана берди.

Бул үлкеде поездлар шығыстан-батысқа, батыстан-шығысқа қарай гүлөп өтип турады.

Ал, темиржолдың еки тәрәпин жағалап, бул үлке де уллы шөлистан—Сарыөзек кеңислиги— жердин Орта тусы болған сарғыш далаңлық созылып кетеди...

Бул үлкеде хәрқандай қашықлықлар Гринвич меридианы бойынша темиржолға сәйкесленип өлшенеди.

Қумлы тикжарлары қызғыш дөнген Малақумдышап ойпатлығы менен көп жүргеннен кейин, олар ақырында Ана-Бейит қойымшылығына да жақынлап келип қалды. Бул қатарлар—бир заманларда Найман-Ананың мәңгүр баласын ізлеп шарқ урған жерлери еди. Едигелер усы тусларға келгенде биринши тосқылыққа ушырасты. Олар күтпеген уақта узун-шубай тартылған тикенекли сымға тап болды.

Дәслеп Едиге тоқтады—ал, қайда барар екенсең! Едиге хәттеки, Қаранардың үстинде зәңгиге ширенип турып оң тәрәпине де, шеп тәрәпине де қарады. Көз жетер жерге дейин төрт қырлы темирбетон өрелсрге қатар-қатар керип тартылған тикенекли сымның бағдары даланың үсти менен жыландай ийретилип созылып атыр.

Артта киятырған тракторда тоқтады. Онын кабинасынан әуели Сәбийтжан, кейнинен Әдилбай Сырық секирип түсти.

— Мынаў не?—деп Сәбийтжан тикенекли «дийўалға» қарай қолын силтеди. Басқа жаққа шығынып кеттик пе?—деп Едигеден сорады.

— О неге басқа жақ болады, бағдарымыз туўры мына бир енесине шайтан дарыған тикенекли «дийўал» қайдан пайда болды екен?!

— Хаў, бурын бул жоқпеди?

— Жоқ еди.

— Онда не қыламыз енди? Алдымызға қарай қалай жүремиз?

Едиге үндемеді, Енди не қылатуғынын оның өзи де билмей тур еди.

— Хәй, сен! Өшир тракторынды! Болар сол тырыл-

датқаның да!—деп Сәбийтжан кабинадан басын қылтыйтып шығарып отырған Қәлибекке рәзепленип бақырды.

Ол моторды өширди. Оннан соң эксковатордың да даўысы тынды. Әтирап тым-тырыс болып қалды. Жымжырт—тынышлық орнады.

Аспанның аясында уллы Сарыөзек даласы ана шети менен мына шетине көз жеткисиз болып көлбеп атыр, бирақ «Ана-Бейит қәбирстанлығына өтиўдин хеш имканияты жоқ.

Хәмме үндемей турғанда, биринши болып Әдилбай Сырық сөз баслады:

— Бул не, Едеке, бурын бул тикенекли қоршаў жоқпеди?

— Өмиринде болған емес. Хәзир көрип турман.

— Шамасы, зонаны арнаўлы түрде қоршалаған болса керек. Космодром салатуғын шығар?—деп болжады Әдилбай Сырық.

— Аўа, солай болса керек. Болмаса қуры далаға усыншама машақат шегип, қоршап не қылады. Биреўиниң қыялына келип кеткен ғой, усындай етиў. Қыялына не келсе, соны ислей береді, енесине шайтан дарығанлар,—деп Едиге бәләтлеп жиберди.

— Шайтанда не жұмысыңыз бар. Бундай алыс жолға өлини алып шықпастан бурын, алдын-ала ойлаў керек еди, буны!—деп безилдеди сол уақта Сәбийтжан.

Хәмме түнерисип, тым-тырыс болып қалды. Қаранардың үстинде отырған Боранлы Едиге қасында турған Сәбийтжанның бастан-аяғына жеркениш пенен еңкейиңкиреп қарап:

— Сен бала, көп шошаңдай бермей, жөнине, сабыр етип тур, шырағым,—деди даўысын көтермеўге өзин мәжбүрлеп.—Бурын бул тикенекли «хәрем» жоқ болса, енди усындай болатуғынын қайдан билемен?

— Мен де соны айтып турман,—деп гүңк еткен Сәбийтжан артына терис қарап бурылып, былайырақ барып турды.

Тағыда хешким үндемей қалды. Соның арасында Әдилбай Сырық бир есабын таппақшы болып:

— Ал, енди не қыламыз, Едеке? Не қылайық қәне? Қәбирстанлыққа баратуғын басқа жол жоқ па?—деди.

— Болыуы керек. Неге болмайды? Оң тәрәпимизде усыннан бес шақырымдай қашықтықта бир жол бар, —деди Едиге әтирапына алаңлап қарап. Қәне, солай қарай жылжыйық. Я олай, я булай, түбинде бир жол болмауы мүмкін емес.

— Анық па? Сол жақта жолдың бар екені ырас па?—деп хәуиринен түспей тұрған Сәбиитжан шыдамсызланып сорады.—Я олай, я булай еместің өзі болып турмасын тағыда.

— Бар, бар,—деп исендирди Едиге.—Миниңлер, көліктеріңе. Уақытты босқа өткермейік.

Сөйтіп олар тағы да жүріп кетти. Арт жақтағы тракторлар қайтадан тырылдай баслады. Олар тикенекли «дийуалды» жағалап кете берди.

Едигениң кеуіли бир түрли болып кетти. Жаңағы жағдай оның руұхын қатты түсіріп жиберген еди. Бул қалай болғаны деп қыйланды ол ишинен,—әтираптын бәрін қоршап таслап, қойымшылыққа баратуғын жолға бир белги қоймағаны неси екен? Уәй, ялғаншы, ессиз өмир-әй! Сөйтсе де ол еле үмитин үзбей қиятыр—усы оң қапталда, усы бағдарда бир жол болыуы керек. Айтқанындай солай болды. Жүріп-жүріп, ақырында ала сырық кеселеп тұрған—шлагбаумның үстинен шықты.

Шлагбаумға жақынлап келе бергенде Едиге қарауыл пункттиң қоладан қуйылғандай нық хәм беккемлигине нәзер салды: еки қапталын жағалатып бетоннан мықлап дийуал жүритилген екен, зонаға кирер ауыздағы жолдың ғырра шетинде тас гербиштен салынған жай тур. Иштен қарағанда жән-жағы тутас көринип тұрсын деп ғыр дөгереклеп, айландырып, айналап таслапты. Шамасы, түнге қарай жолдың үстине жақты түсіп туруу үшін болса керек, жайдың тептегис басына еки прожектор орнатылыпты. Шлагбаумнан ары, ишкериге қарай асфальт жол салыныпты. Буншама муқиятлап салынған қурылысты көріп, Едигениң кеуіли алаңлайын деди.

Булардың жақынлап келип қалғанын көріп, автоматының уңғысын төмен қаратып, ийinine асып алған, сары үрпек палапандай, жап-жас бир солдат гербиш жайдағы постта тұрған жеринен берман шықты. Ол олпы-солпы болып көринбеуіге тырысып, гимнастер-

қасының етегин жүріп қиятырып тартқылап, басындағы фуражкасын хәнкийтинқирип дүзеп, алашубар шлагбаумның дәл ортасына таялып келип қақшылып турып алды. Сөйтсе де ол, Едиге кесе тартылған ала сырыққа түйениң басын тақаған уақта:

— Здравствуйте!—деп қолын шекесине апарып, сәлемлести де, Едигеге балаларға тән, тынық, көкшил көзлерин бежирейтип:

— Ким боласызлар? Қайда баратырсызлар?—деди.

— Бизлер усы өңірдин адамларымыз, солдат,—деди Едиге, қарауылдың шөже қораздай қоқыраңлап тұрғанына күлимсиреп.—Арамызда бир ғарры қайтыс болып еди, соны жерлеу үшін, әулийеге баратырмыз.

— Пропуска—рухсат қағаз болмаса жиберіуіге болмайды,—деп жас солдат басын шайқады да, гүйис қайтарып тұрған Қаранардың арандай ауызынан сескенип, сәл кейин шегинди.—Бул дөгерек қорықланыуға алынған зона,—деп түсіндирди.

— Билип турман, бирақ, бизлердин әулийеге барыуымыз керек, ол усы қатарда жақын, онша қашық емес. Онда тұрған не бар? Жерлеймиз де кейин қайтамыз. Хәшқандай иркилмеймиз.

— Мүмкин емес, Жиберіуіге хәқым жоқ,—деди қарауыл.

— Берман қара, балам,—деди Едиге түйениң үстинен еңкейип атырып, жауынгерлик орденлерим менен медальларым анығырақ көринсин дегендей етип.—Бизлер бөтен адамлар емеспиз. Боранлы деген разъезденбиз, Боранлы дегенди еситиуің бар шығар. Бизлер өз адамларыңбыз. Өлген адамды жерлеу керек пе—керек. Мынау тұрған әулийеге барамыз да, кейин қайтамыз.

— Мен де түсинип турма-ан, —деп қарауыл солдат, ырасынан келип, ыйығын қоқаң еттирип еди, қасақана тап сол уақытта хәкімет адамының пишимин билдиріп менменсиреген Сәбиитжан дох урды:

— Бул не өзи, не турыс бул?—Мен облсовпрофтанман,—деп бир қойды.—Неге жибермей тұрсыз?

— Неге десеніз, рухсат жоқ.

— Мен айтып турман ғой, саған, жолдас қарауыл, мен облсовпрофтанман деп.

— Маған бәрибир, сизің қайдан екенлигиңиз.

— Қалайынша?—деп Сәбиитжан шарт етти.

— Солайынша. Бул қорықтағы зона.

— Ондай болса гәпти соза бериўдиң неге кереги бар?—деди Сәбийтжанның намысы келип.

— Ким гәпти созып турған. Сизди емес, түйениң устинде турған адамды сыйлағанлықтан жөнин айтып атырман. Бул киси түсинсин деп турман. Улыўма алғанда маған басқа адамлар менен сөйлесиўге болмайды. Мен поста—қараўылда турман.

— Демек, әўлийеге барыўға болмай ма?

— Болмайды. Әўлийе түүе, улыўма ҳешкимге де бул жерден былай бир адым өтиўге болмайды.

— Болды онда,—деп ашыўланды Сәбийтжан.—Усындай болатуғынын билип едим,—деп Едигеге едирейип қарады.—Усындай болып әўере-сарсан болатуғынымызды билип едим! Қулақ астыма? Қайда саған! Ана-Бейит! Ана-Бейит! Ал, бар енди, Ана-Бейитиңе!—Усы сөзлерди айтты да, Сәбийтжан қорлық көрген адамдай шетлеңкиреп шығып, қалш-қалш етип, ғезепленип түспирди.

Едиге жап-жас қараўыл солдаттың алдында қысынып қалды.

— Кешир, балам,—деди ол оған әкелик кейиптеги ҳүрмет пенен.—Жағдай түсиникли, сениң поста турғаның да ырас. Бирақ, енди мына мархумды қайда қоямыз. Думалатып таслап кете беретуғын ағаш емес бул.

— Мен түсинип турман. Түсинсем не қылайын? Маған қалай айтылған болса, солай ислеўим керек. Мен баслық емеспен бул жерде.

— Со—лай—де,—деп Едиге албырағаннан созып сөйледи. Өзиң қай жерден боласан?

— Мен, ағай,—Вологда жақтан боламан,—деп қараўыл балаларға тән тартыншақлық пенен қызарып, бул сораўға жуўап бериў жанына жағып баратырғандай «О» ҳәрибине зор берип сөйледи.

— Сөйтип сизлер беттеги Вологда жақтада усундай болып—қойымшылықта қараўыл тура ма?

— Бул не дегениң сениң, ағай! Қойымшылыққа қашан хәм қалай бараман десенде ықтыяр өзінде. Мәселе онда болып турған жоқ ғой. Бул жерлер жабық зона. Ағай, сен өзиң де армияда болып, урысқа қатнасқан қусайсаң, көрип турман. Әскерий хызметтин

аты—әскерий хызмет екенин билесиз. Маған жағама, жақпайма, бирақ миннетли ұазыйпаға дақ түсирип, тәртипти бузыўға болмайды.

— Солай екени, солай ғой,—деп оның гәпин мақуллады Едиге.—Сонда бизлер мархумды қайда алып барамыз енди?

Олар үндемей қалды. Жас солдат қатты ойланып турды да, үник сары қасларын үйирип, қыйналған кейипте басын шайқады:

— Яқ, ағай, мүмкин емес! Олай етиўге мениң ҳуқуқым жоқ!

— Илаж қанша,—деп гүнкилдеди биротала босасып кеткен Едиге.

Хәтте, ол қапталындағы жолдасларының бетине де қараўға батына алмай қалды. Себеби, Сәбийтжан, Әдилбай Сырықтың қасына жақынлаңқырап барып кемнен шымшымай гәпти минберлете берди:

— Мен айттым ғой! Усындай алысқа, ийт өлген жерге келмей-ақ қояйық деп. Буның бәри, тек бир ески ырым! Өзлериңниң де өзгелердиң де басын шырылдыўға салдыңлар қуры! Өликти қай жерге көмгенде де бәри бир емеспе! Яқ, болмайды: Ана-Бейитке бармасақ болмайды деп шулғыдың да турдыңлар! Сен де маған: «Сенсиз де жерлей аламыз, кете бер»—деп ҳәкиреңлеп атыр едиң. Ал, енди жерлей бериндер!

Әдилбай Сырық үндей алмастан, оның қасынан былайырақ кетти. Ол шлагбаумға жақынлап, қараўылға былай деди:

— Берман қара, иним. Мен де армия қатарында хызмет еткенмен. Тәртип-сәртиптен мениң де хабарым бар. Телефон бар ма сизлерде?

— Бар, әлбетте.

— Онда былай ет—қараўыллардың баслығына телефон ур. Усы қатардың адамлары Ана-Бейит қойымшылығына өтип барыўға рұхсат сорап атыр,—деп айт!

— Қандай? Қандай? Ана-Бейит?—деп қайтадан сорады қараўыл.

— Аўа. Ана-Бейит. Солай деп аталады. Бизлердин баратуғын қойымшылығымыз. Солай ет, иним, басқа илажымыз қалмады. Бизлер ушын тиккелей рұхсатты өзи алып берсин. Бизлерге исене бер, қойымшылықтан

басқа, ол жерде бизлерге қеш нәрсенің керегі де жоқ, қызықтырмайды да.

Қарауыл қабағын үйіп, аяқтарына алма-гезек салмағын салып, ойланып қалды.

— Хау, сен гүманлана берме,—деді Әдилбай Сырық оған.—Бәри де устав бойынша. Постқа басқа адамлар келди дейсең. Соны қарауыллардың баслығына баянлайсаң. Тетиги қолында тур ғой. Оның несине қыйланасаң. Сен хабарлауға миннетлисең.

—Яқшы, онда,—деп басын ийзеди қарауыл.—Хәзир телефон ураман. Бирақ, қарауыллардың баслығы постларды тынбай аралап, машинадан түспей территорияны аралап жүреді. Территорияның қаншама кең екенлигин өзің де көріп тұрсаң ғой!

—Мен де қасыңда тұрайын, рухсат етсең,—деп Әдилбай Сырық оннан өтিনিш етті.—Түсиниспеген жағдайда, қосымша бирнәрсе айтыуға керек болып қаларман.

—Қәне жүр онда,—деп келесім берди қарауыл.

Олар жайдың ишине кирип, кетти. Қапы ашық тұрғанлықтан, Едиге олардың сөйлескенлеринің бәрін де еситип тұрды. Қарауыл бир жақтарға телефон урып, қарауыллардың баслығын үсти-үстине сорап атыр. Ол табыла қоймады.

Яғәй, маған тек қарауыллардың баслығы керек,—деп бақырады бул жақтан жас солдат. Тәңха өзи керек... Яқ. Бул жақта бир әқмийетли жұмыс болып тұр.

Едиге тынышсызлана баслады. Қаяқта жүр екен-ә, сол қарауыллардың баслығы. Бир қырсықса хәммеси де қырсығына кетеди сөйтип.

Ақырында ол табылды.

— Жолдас лейтенант! Жолдас лейтенант!— деп шаңқылдаған дауысы толқынланып бақырды қарауыл.

Сөйтип ол усы қатарда туратуғын адамлардың бир өлген кисини ески қойымшылыққа жерлеуге келгенин оған баянлады. Қалай болар екен? Едиге дәрхал құлағын түрди. Лейтенант өткерип жибер десе болды—тамам! Жарайсаң Әдилбай Сырық! Есабын табатуғын жигитсең-дә. Соның арасында қарауылдың гәпи созылып кетти. Енди ол, тек сорауларға ғана жууап бере баслады:

Ауа.. Қанша дейсиз бе? Алты адам. Табыттағы менен жетеу. Бир ғарры қайтыс болған. Алтаудың ен үлкени түйенин, үстінде отырыпты. Тағыда тиркеу салған трактор бар. Трактордың изінде эксковатор да... Ауа, қәбир қазыуға керек дейди. Қалай? Мен не дейин оларға? Демек, болмай ма? Рухсат етилмейди? Әжеп болады!

Соның арасында Әдилбай Сырықтың дауысы еситилди. Шамасы, трубканы сол алған қусайды.

—Жолдас лейтенант! Бизлердің орнымызда өзин болғанда не қылар един? Жолдас лейтенант, бизлер Боранлы бәндиргисинен келдик. Ал, енди қайда барамыз? Бизлердің орнымызда өзин болғанда не қылар един? Бизлер усы жағаның адамларымыз, ондай жаман қыялымыз жоқ. Бизлер тек, мархумды жерлеймиз де кейин қайтамыз... Ха! Не? Ол қалай болғаны! Ал, кел онда, кел, өз көзиң менен көр! Арамызда бир ғарры бар, фронтта—урыста болған. Соған айтып, түсиндир.

Әдилбай Сырық жайдан қапа болып шықты да, лейтенанттың өзи усы жерге келип, мәселени хәл ете-туғынын айтты. Әдилбайдың изин ала шыққан қарауыл да усы гәпти айтты. Баслықтың өзи келип мәселени шешетуғын болған соң, қарауыл солдаттың қәлди көтерилип, өзин жеңил сезе баслады. Сонлықтан ол кеселеп қойылған ала сырықты бойлап, арман берман, емин-еркин жүре баслады.

Саат үш болды. Ана Бейит жақын жерде тұрса да, бирақ булар, еле оған жете алмай жүр.

Едиге қарауылға қарай, бурылып:

— Балам, сеңиң баслығыңды еле көп күтемиз бе?—деп сорады.

—Яғә. Хәзир зыңғып келеди. Астында машинасы бар. Он-онбес минутлық жол ғой.

—Яқшы, күтемиз онда. Ал, мына тикенекли сымларды тутып таслағаныңызға көп уақыт болды ма?

—Тәуирақ уақыт болып қалды. Бизлер ғой буны тутқан. Мениң бул жерде хызмет етип атырғаныма бир жылдай болды. Шамасы, ярым жылдай болып қалды, бул этирапты тикенекли сым менен қоршап таслағанымызға да.

—Солай қусайды. Бул этирапты қоршап таслағанынан мениң де хабарым жоқ еди. Соның себебинен

усындай болып турмызда. Мархұмның жәсәетін усы жерге алып келгенимізге, шамасы, мен айыплыдай болып турман. Усы қатарда бизлердің ескиден қалған Ана-Бейит деген қойымшылығымыз бар. Ал, мархұм Қазанғап наятый жақсы адам еді, пақыр. Екеуіміз отыз жылдай разьезде бирге ислеп едик. Жақсылап жайғастыра қояйық деп едиктә бир.

Солдат Едигени аяп кеткен болса керек:

—Берман қара, ағай, сәл сабыр етип тур,—деди ол шын кеуили менен. —Хәзир қарауыллардың баслығы лейтенант Таңсықбаев келгеннен кейін, соған жай-жағдайынды айт. Ол да адам баласы ғой, түсинетуғын шығар? Қолынан келмесе жоқарыдағыларға айтсын. Бәлки, рухсат берип қалар.

— «Жақсы сөз жарым ырыс» деген. Рахмет. Басқа не келеди қолымыздан. Сол келмесе болама енди. Ким деп едің сен—Таңсықбаев па? Әкесинің аты Таңсықбаев па екен?

—Ауа, Таңсықбаев. Өзи де бизлерге жақында келди. Қалай? Танысыңыз ба? Сизлерден ол. Мүмкин, өзлеріне тамыр-таныс болып шығар еле.

—Яғә, олай емес,—деп күлди Едиге. —Таңсықбаевлар көп бизде, сизлердеги Иванов дегендей бир гәптағы. Былайынша усы фамилиядағы бир адам ядыма түсип кетти...

Соның арасында постағы телефон сынғырлағанлықтан қарауыл солай қарап жууырып кетти. Едигениң бир өзи қалды. Қабағы қайтадан үйилип кетти. Этирапына түнерип нәзер таслап, машина көринбеспе екен дегендей шлагбаумның аржағындағы асфальт жолға қарап, Боранлы Едиге басын шайқады. «Бул, баяғы сол ийтелги көздің баласы емеспекен?—деген ой қыялында жылт еттиде, Едиге өзине-өзи кейий баслады. Меники не бул? Қыял деген келе береді. екен-ау адамның басына. Бундай фамилияда жүргендер азба, өйтип, Олай емес, олай болуы мүмкин емес. Ол Таңсықбаев пенен соңынан есапласып едик ғой... Қалай деген менен жер бетінде қақыйқатлық бар екен ғой! Бар! Қанша бәле-мәтер дөндирсе де, бәри бир қақыйқатлық болады...»

Сөйтип былайырақ барып турды да, қалтасынан қол орамалын алып Таңсықбаевтың көзине бирден

көринсин деген ой менен орденлерин, медальларын, мийнет алдыңғысы деген значокларын жақсылап сүртіп, жылтыратып қойды.

12

Ал, енди сол ийтелги көз Таңсықбаевтың жағдайы былай болған еді.

1956-жылы бәхәрдің ақырына таман Қумбелдің депосында үлкен митинг болды. Митингиге барлық станциялар менен разьездеги гүллән темиржолшылар шақырылды. Сол күни линияда жұмыс бабында қалғанлардан басқасының бәри де келди. Боранлы Едиге өз өмиринің ишинде талай-талай жыйналыстарды көрсе де, бирақ бул митинги хәш қашанда умытылмастай болып ядында қалды.

Адамлар паровоз оңланатуғын цехқа жыйналды. Халықтың ийин тиресип сығасқаны соншелли, ийне шаншар жер қалмай, орын жетпегенликтен, адамлар жайдың басына минип, пәрдийәлларда отырды. Бәрин айтта, бирин айт, ең баслысы сондағы сөйлеген сөзлерди айт! Берия туұралы биротала жерине жеткерилип айтылды. Нәлет жауғыр жауыздың нәрсесин қалдырмай қаралады— хәш қандай аяп отырмастан ғарғыс таңбасын басты. Япырмай, сөз деген қаттыға кетти-ау, сонда. Отырған жерине шегелеп таслағандай кешке дейін бир адам тырп еткен жоқ, депоның рабочийлары өзлери минберге шығып сөйлемеге қарады дейсен, қоябер енди. Депоның пәтиги гүнгирлеп, адамлардың дауысы дауыллы күнги тоғайдай шуұлап кетти. Бул көринистің сыпаты жөнинде Едигениң қасында отырған биреу нағыз Россия муқамында: «Дауыл болар алдындағы теңиздей толқыұын қара!»—деп еді. Бул сөз оның ядында қалыпты. Шынында да тап сол айтқандай болды. Жүрек қанасына сыймай дүрсилдейди. фронтта жүргенде, тап хұжимге шығардың алдында усындай болып дүрсилдейтуғын еді. Аңқасы кеуип, оғыры суу ишкиси келип кетти. Тили таңлайына тығылып қалды. Мына ызғыған адамлардың арасында сууды қайдан табарсан? Хәзир суу ізлеп жүретуғын уақытпа саған, шыдауға туұра келеди. Тәнепистің уақтында Едиге станцияның бұрынғы баслығы,

хәзир депоның партия шөлкеминиң секретары болып ислеп атырған Черновтың қасына ысыр-ысыр менен ийинлеп барып, зорға жетти. Чернов президиумда еди.

— Андрей Петрович, мен де сөйлесем қалай болады?

— Сөйле, егер сөйлегің келип турған болса.

— Сөйлегім келип турғанда қандай. Дәслеп әйла-сып алайық. Ядындама, бизиң разъезде Қутыбаев деген ислеп еди ғой. Әбиұталип Қутыбаев. Тағы өнебир ревизор не? Югославия туұралы естелик жазып жүр деп Қутыбаевтың үстинен домалақ арза жазып еди ғой. Әбиұталип болса Югославияда партизан болып урысқа қатнасқан. Баяғы Берияның адамлары болса Қутыбаевты тутқынға алып кетти. Сол кетистен ол қайтыс болды, гүнасыздан-гүнасыз азап шекти. Ядындама?

— Ауа, ядымда. Қара қағазды хаялы келип, менен алған еди.

— Онда тап соның өзи! Соннан кейин оның балашағасы көшип кетти. Хәзир мен мына отырғанлардың сөйлеген сөзлерин тыңлап ойланаман. Югославия менен болса биз хәзир доспыз—арамызда хеш қандай әдауат жоқ! Сонда не ушын адамлар гүнасыздан гүнасыз азап шегеди? Әбиұталиптің балалары болса ер жетип қалды, хәзир мектепке барып жүрген шығар. Енди хәқыйқатлыққа жеңислик бериу керек ғой! Солай етпесе балалардың кеулинде дақ, бетинде ширкеу қалады, ким көринген бетине баспай ма? Бийшаралардың онысыз да көрген азабы аз емес—әкесиз қалды олар.

— Тоқта, Едиге. Сен солар туұралы айтажақсаң ба?

— Әлбетте.

— Ал, жаңағы ревизордың фамилиясы ким?

— Сорастырсақ билип алыуға болады ғой. Ырасымды айтсам, мен оны кейин көрмедім.

— Ал сен хәзир, кимлерден сорап билесен, және сол қағазды тап сол жазғаны туұралы документ, тастыйықлайтуғын дәлиллер барма?

— Сол жазбаса, ким жазады?

— Хәй, қәдирдан Боранлым, бундай мәселеде факты дәлиллер болмаса болмайды. Егер ол болмай шықса не қыламыз. Бундай ислер менен ойнауға болмайды. Сен дәслеп мыналарды тыңлап ал, Едиге. Солар-

дың бәрин баян етип Алматаға хат жаз. Не болғанын, қалай болғанын айтып, барлық жай-жағдайды қалдырмастан республиканың Орайлық партия Комитетине жолла. Сол жақта анықлайды. Көп иркпейди. Партия бундай мәселеге айрықша кеуил аударып атыр. Мине, өзиң де көрип тұрсаң.

Сол митингиде хәмме менен бирликте Боранлы Едиге де: «Жасасын партия! Партияның тутқан сиясатын қуұатлаймыз!» деп бар дауысы менен бақырды. Митингтамамланыу алдында әллеким «Интернационал» ды баслады. Оған дәслеп бирнеше дауыслар қосылып, соң бул барлық дәуірлердеги, өмир бойы езилип киятырғанлардың уллы гимнин пүткил зал толы халық қосылып айтқанда, депоның иши жаңғырып кеткен еди. Едиге буннан бурын, буншама көпшиликке қосылып қосық айтып көрген емес еди. Сонда ол жер жүзиниң тери хәм сөли болған рабочий халықтың арасында екенине кеулин мақтаныш бийлеп хәм қыйланып хәм буны мәртебе көрип, теңиз толқынында турып, бир таудай толқынға арқа сүйегендей болды. Коммунистлердин гимни болса соншама халықтың жүрегин елжиретип, тасқынлатып, пүткил елди, халықтың хуқықы ушын аянбай гүресиюге хәм сол бахытты жан-тәни менен қорғауға шақырып атыр еди.

Усындай бир кеули дәрьядай тасып турған халында ол үйине қайтты. Митингиде болған гәп-сөзлердин хәммесин қалдырмай шай ишип отырып Укибалаға айтып берди. Өзининде сөз сөйлегиси келгенин, бирақ хәзирги парторг Черновтың оған не дегенин айтты. Укибала оған шай қуйып берип отырып, гәпин бөлместен тыңлады.

—Саған не болды өзи, бир самовар шайды бир өзин тауыстың, ғой!—деп таңланып күлди.

—Билмеймен, митингиде сондай шөлледім. Қызып кеттим бе, билмеймен. Ол жерден суу тауып ишиу қайда, адам дегенлер шожып кеткен, қыймылдауға мүмкиншилик жоқ. Сөйтип далаға шөлимди қандырайын деп атылып шықсам, биз тәрепке поезд жүрейин деп тұр екен. Жууырып машинисттин қасына бардым. Таныс жигит екен. Дегерек Тамдағы Жандос деген. Сөйтип, соннан жолда киятырып суу иштим. Бирақ, ол шайдай болама!

—Сөлай шығар әйтеуір, шөлден аңқан кеуіп қалыпты,—деді Үкибала оған қайтадан шай құйып атырып. Соннан кейін:—Сен Едиге дурыс ислепсең олар тууралы, Әбиүтәлип хәм оның, балаларын еске алғаның тууры болған. Бул қурақым заман дүзеліп, жетим-жесирге жәбир бермейтуғын күнлер келген екен, сен де бир жең түринип кирис. Хат жазсаң да болады-ау, бирақ, сен оны жазып, ол хат барып жетемен дегенше, ояқтағылар ойласып шешкенше қанша уақыт өтеди. Оннанша Алматаға өзиң-ақ кете бер. Сол жерде бәрін өз аузын менен айтып берерсең.

—Сонда сен маған Алматаға кет деп отырсаң ба? Сол ең үлкен баслықтың алдына ма?

—Хе, не қылады барғанда? Сен оған жұмыс пенен баратырсаң. Жораң Елизаров қанша уақыттан бери мирәт етип шақырып атыр. Хәр келген сайын адресин берип кетеди. Мен болсам бара алмайман, сен кете бер. Үйдің машқаласынан менің қолым тийеме? Қызларды кимге таслап кетемен. Сен ойланып турма. Отпуска ал. Отпускаға шығып дем алмағаныңа да жүз жыл болған шығар. Ең болмаса бир ирет демалыс ал, сөйтип үлкен адамларға бетпе-бет бир ушырасып қайт.

—Хаял, сен тууры гәпти айтып тұрсаң. Ойланым көрейик.

—Ойланғандай хеш нәрсе жоқ. Уақты келип тұр хәзир. Қаншама тез болса, соншама жақсы. Афанасий Иванович саған жәрдем қылар. Кимге, қайерге барып хабарласуды ол биледи.

—Бул да дурыс.

—Сол ушын айтып атырман. Уақытты өткеріудин кереги жоқ. Оннан қалса үйге керек-жарақ алып қайтарсаң. Қызларымызда үлкейип киятыр. Сәуле усы күзде мектепке барады. Интернатқа беремиз бе, не қыламыз? Оларды ойлап көрдің бе сен?

—Ойладым, ойламай бола ма? деди Боранлы Едиге. қызларының буншама тез өсип қалғанына, хәттеки, мектепке баратуғын уақыт жеткенине хайран қалғанлығын жасырғысы келип.

—Әне, ойлансаң сол,—деді Үкибала. Бар да сол жақтағы үлкенлерге баяғы жыллары басымыздан қандай күнлердің өткенін айтып бер. Үлкенлер ең

болмаса сол жетим балаларға жәрдем берсин, олар гунасыз өкеси ушын да азап шегип жүрмесин. Оннан кейін уақыт тапсаң базарға кир, қызларына, қала берсе маған да керек затлар табылып қалса шөл болмайды. Енди мен де жас емеспен,—деді ол гүрсинип алып.

—Едиге хаялына нәзер салып қарады: хәр күни көрип жүрседе итибар бермей жүрген нәрселерин бир күни өзинен-өзи билип қалатуғыны қызық екен. Үкибала енди жас келиншекте емес, ал қартайыу да еле алысырақ оған. Солай болсада Едиге оның түртүсинен әлле қандай бийтаныс белгилерди сезгендей болды. Сонда барып түсинди: хаялы да бираз ақыл тоқтатып, кәйуанылық пайда болғаның хәм үш-төрт тал шашы ағарғанын серледі, соның өзи өткен күнлердин умытылмас елеси ғой.

Ертеңине Едиге Қумбелге жүрип кетти. Алматаға баратуғын поездға миниу ушын Боранлыдан шығып кейниңе қарап Қумбел тәрепке жүриуге мәжбүр боласаң. Едиге оған қыйланған жоқ. Өзинин Алматаға жол алғанын хабарлап, Елизаровқа телеграмма беріуи де керек еди. Телеграмманы болса, тек, Қумбелде қабыллайды.

Алмата перронында ызғыған адамлардың арасында ол Елизаровты көрип нәрестедей қууанып қалды. Елизаров оны көриуден қалпағын былғап, вагон менен қатарласып жүрип киятыр. Әне, енди жолы болды. Едиге оның өзи алдынан шығар деп хеш ойламап еди. Олардың көриспегенине де бираз болды. Былтыр күзден бери бир-бирин көрмеген екен. Жасы жетип қалса да Афанасий Иванович еле онша өзгермепти. Қәдимгидей шаққан, шыйрақ. Қазанғап оны—арғымақ деп атайтуғын еди. Ол Афанасийди марапатлаганы. Елизаров оны түсингенликтен, шын кеулинен қууатлап: Мейли, сениң айтқанындай болсын. Қазанғап! дейди. —Ғарры арғымақ болсам да, әйтеуір арғымақ екенім ырас ғой, дейди күлип. Оғанда рахмет! Хәр қашан ол Сарыөзекке жай рабочий кийиминде—ески керзовой етик, гөнелеу шапки кийип келетуғын еди, ал, хәзир болса галстук таққан, жақсы қара-қоңыр костюм кийген. Костюмы өзине қуып

қойғандай жарасып тұр. Әсиресе, ең баслысы оның шала ағарған шашына үйлесіп, жарасып тұр.

Поезд тоқтайман дегенше Елизаров бір қырынлап, әйнекке үңилиуі менен күлімсиреп қарап, қатарласып жүріп киятыр. Сарғыш кирпичкери астындағы, көкшил көзі күлімсиреп, бул ушырасуға қуанып тұрғанын көрсетіп тұр. Буны көріп Едигениң кеули еріп, жол бойы қалай күтіп алар екен, қалай болар екен, деп гүманланып киятырғаны умытылып кетті. «Бул да жақсы болды, демек, жолым болады екен» деп қуанды ишинен.

—Ақыры, келдің бе әйтеуір! Қанша уақытлар болды! Ассалаума алейкум, Едигей. Сәлем, Боранлы!—деди қарсы алып атырып Елизаров.

Екеуі бір-бирине бой таслап қушақласып көресті. Қуғанғанынан ба, я халықтың көплигинен бе, Едиге сәл албырайын деди. Екеуі вокзалдың сыртындағы аллеяға жетемен дегенше Елизаров оны сорауға «көміп» таслады. Хәммесін тежеп, сорап атыр. Қазанғап қалай, Үкибала хәм Бийкелер аман-сау отырма, балаларың сау жүрме, хәзир разьездинизге ким баслық болды... Ол түүе Қаранарды сорауды да умытқан жоқ.

—Сениң қәдимги Қаранарың қалай?—деди ол бир нәрселер ядына түскендей кеуилли күлімсиреп. —Еле де сол турысыма, тап арысландай арқырап турма?

—Жүрипти ғой. Оған не болар дейсең, еле де сол арқырауы,—деди Едиге. Сарыөзектиң даласы кең, жетеди оған. Басқа не керек.

Вокзалдың жанында жарқылдаған үлкен қара машина тұр еді. Бундайды Едигениң биринши ирет көриуі. Сол елиуінши жыллардың ең жақсы машинасы бул—ЗИМ деген.

—Бул мениң Қаранарым,—деп хәзиллесті Елизаров алдыңғы, қапысын ашып. —Отыр, Едиге, кетеміз.

—Машинаны ким айдайды?—деп сорады Едиге.

—Өзим,—деди Елизаров, рулге отырып атырып. Қартайғанда бир тәуекел еттім. Америкалылардан бизиң қайеримиз кем?

Елизаров моторды исенімли түрде гүрилдетті.

Машина орнынан жылжыудан алдын қонағына сораулы мәниде күлімсиреп қарады.

—Сөйтти сен де келип қалыпсаң. Қәне, ырасыңды айт—неше күн боласаң?

—Мен бир жұмыс пенен жүрмен, Афанасий Иванович. Соның жөн-жосағын әуеле сениң менен ойласып алайын деп едим.

—Өзим де солай шығар деп ойлап едим-ау. Жұмыс болмаса сени сол Сарыөзектен сүйреп те шығара алмаймыз. Солай емеспе? Ондай болса былай, Едиге. Хәзир бизикине барайық. Бизиң үйде боласаң. Яқ демейсен. Мийманхана дегенди қоясаң. Сен мениң айрықша қонағым боласаң. Мен Сарыөзекте сизлердің араңызда қандай болған болсам, сен де бизиң үйде сондай етип боласаң. Сыйдың—сыйы бар, солай демейтуғынбеди қазақлар? Хұрметке-хұрмет болуы керек!

—Солай екени, солай ғой,—деп оның гәпин мақулады Едиге.

—Демек, келистик онда. Маған да кеуилли бола туғын болды. Кемпирим—Юлия Москвадағы баламыздыкине кетип еді. Келиним жас босанып, екінши ақлығым дүньяға келди. Соны есите сала Юлия қуанышы қойнына сыймай асығып кетті.

—Ақлығың екеу болған екен ғой, онда. Қутлы болсын.

—Ауа, берман қара, екеу болды,—деди Елизаровтың өзи де оған таңланғандай ыйығын көтерип қойып. —Еле ата болғанда, алдына келеди! Ондай болуға хәзирше ерте саған. Сениң мына жасында басымда самал гүүлеп, хәулекишилигим басылған жоқ еді. Мениң таңланатуғыным: жас жағынан арамыз алшақ болса да, бир-биримизди түсинеміз. Ал, қәне, кеттик онда. Қаланың дәл ортасы менен кете берейик. Жоқары өрлеймиз. Көрдіңбе анау тауды, басындағы қарды көрдіңбе? Медеуге қарай барамыз. Мен саған бизиң үй қаланың сыртында деп айтқан шығарман деймен. Хәтте, ауыл десенде болады.

—Ядымда Афанасий Иванович, үйім дәрьяның жағасында күни—түни сарқырап турады деген едіңиз.

—Хәзир барғаннан соң өзін де көресен. Кеттик.

Күндіз қаланы көріп қал. Хәзир әйне жақсы мәхәл. Бәхәр болған соң бәри жайнап, гүллеп тур.

Вокзалдан басланған дүзиу көше еки жағалауындағы қайыңдар менен парклердің дәл ортасы менен шексиз өрлей беретуғындай сезилди. Елизаров онша асықпай бир бап пенен айдап киятыр. Жол-жөнекей хәр қыйлы мәкемелерди, дүканларды, адамлар жасайтуғын үйлерди Едигеге таныстырып келе берди. Қаланың дәл ортасындағы жән-жағы ашық майданлықта турған жайды Едиге, Елизаровтың бұрын айтыуы бойынша бирден билди—бул хукимет үйи еди.

—Мынау Орайлық Комитет,—деди Елизаров басын ырғап.

Ертең жұмыс пенен бул жерге келетуғынларын ойларына да алмастан тусынан зымырап өтип кетти. Дүзиу көше менен киятырып, шепке бурылған жердеги тағы бир жайды Едигениң өзи-ақ билди—бул Қазақтың опера театры еди. Еки кварталдан өткеннен кейин, олар тау тәрепке бурылып, Медеуге қарай бағдар алып кетти. Қаланың орталығы изде қалып баратырған еди. Бир қабат жайлар менен олардың қасындағы бағ-бақшалардың тусынан таудың салқын сууын сылдырлатып тартқан жап-салмаларды бойлап, узын көше менен келе берди. Этираптың бәри шешек аққан бағлар.

—Көркем екен,—деди Едиге гүбирленип.

—Тап усундай уақта келгениңе қууанып отырман,—деди Елизаров. —Алматының ең гөззал уақты бул. Қыста да сулыу болып көринеди, әлбетте. Бирақ, хәзир жанның рәхәти!

—Демек, кеуил хошыңның жақсы болғаны,—деп Едиге де Елизаров пенен бирге қууанды.

Сол уақытта Елизаров үлкен баданадай көгис көзлерин Едигеге қадап, басын ийзеди де, қабағын үйип, түр-түси қаталланып турып, демнің арасында көзлериниң этирапында күлки нышаны пайда болды.

—Бул бәхәр—айрықша бәхәр, Едиге. Өзгерис болып атыр. Жас деген бар болғыр биразға барып қалсада, жасағың келеди екен. Есимиз енди, этирапымызға жақсылап турып қарап алдық. Сен өмирди қайтадан аңсайтуғын халатта қатты ауырып көрдің бе өзин?

—Ядымда жоқ,—деп Едиге ырасын айтты. —Баяғы бир контузиядан кейин болмаса...

—Яғә, сениң дениң сау, бұгадайсаң!—деп күлди Елизаров. Мениң айтайын дегеним бул емес еди. Былайынша сөздің ирети келип қалды. Ауа, солай. Биринши сөзди партияның өзи айтты. Өз басым жәбир-жапа шекпесемде, мен бул өзгериске оғада ырзаман. Сонлықтан жаным жай тауып, кеуилим жас уақыттағыдай үмитке толып, толықсыйды. Ямаса бул қартаюу баслағанымның нышанымекен? Хәр!

—Афанасий Иванович, мына мениң кеуилимде усы өзгерислерге байланыслы ғой. Соның ушын келгенмен.

—Ал, ол не еди, сонда?

Мүмкин, ядыңызда шығар? Мен сизге Әбиұталип Қутыбаев тууралы айтып едим ғой.

—Әлбетте, әлбетте! Бәри де ядымда бар. Хим, солай де. Сен түп-сағасынан ойлайды екенсен. Жарайсаң! Соңға қалдырмай дәрхал жетип келипсен.

—Буны ойлап тапқан мен емес, Укибала. Ал, енди соны неден басласам екен. Қайда барыуым керек?

—Неден баслау керек? Буны екеуимиз талқылап, ойласып көрейик. Үйге барғаннан кейин, шай ишип отырып, телпектиде қапталға қойып, асықпай ойнанайық,—деп болып, Елизаров үндемей қалды да, аздан соң тағы көп мәни аңғарылатуғын етип сөйледи: —Уақыт қалай өзгереді-ә, Едиге, буннан үш жыл бұрын бундай жұмыс пенен келиу сениң сирә қыялыңа да келмес еди. Ал, енди хешнәрседен қәуипсинбейсен. Тийкарында солай болыуы керек ғой өзи де. Бәримизде, бирде биреуимиз қалмастан усы хақыйқатлықты жақлап—дурыслықтың тәрепинде болыуымыз керек. Хешкимге де хешқандай артық-аспай право берилмесин. Мен солай деп ойлайман.

—Бул жағы сизге ашық—айдын ғой, оның үстинә илимпаз адамсыз,—деп өз пикирин билдирди Едиге. Бизде депода болған митингиде де хәмме усы жөинде айтты. Сонда ядыма дәрхал Әбиұталип түсип кетти, өйткени, оның жазықсыз жәбир шегип кеткени бұрыннан жаным батып жүр еди-дә. Хәттеки, мен сол митингиде сөйлемекшиде болдым. Гәп тек хақыйқатлық тууралы болып атырған жоқ. Әбиұталиптиң

Балалары қалып еді, олар болса үлкейіп атыр, туңғышы быйыл гүзде мектепке барады.

—Ал, олардың бала-шағасы хәзир қаяқта турады?

—Билмедім, Афанасий Иванович, сол кеткеннен олардың қаяқта экенин билмедім, кеткенине де жақында үш жыл болды.

—Буннан қорықпай-ақ ғой. Излеп табамыз. Хәзир ең баслысы, юристлердің сөзи менен айтқанда Әбиүтәлиптің исин қозғау керек.

—Хә, берекет тап. Сиз хә дегеннен түсиндиңіз гәпке. Мениң келген жұмысымның өзи де сол еді.

—Ойлап едим әйтеуір келмеген шығар деп.

Хәммесиде ойлағанындай болып шықты. Тез күндерде-ақ, Едиге қайтып келгенинен кейін үш хәптеден соң Алматадан қағаз келди. Онда ап-аңық етип: —Боранлы разъездинің бұрыңғы рабочийы, тергеу ұақтында қайтыс болған Әбиүтәлип Қутыбаев гүнасы болмағанлықтан толығы менен ақланды деп жазылыпты. Тап сондай етип жазылған: Бул қағаз жәбиркеш адам жұмыс ислеген коллективте оқылсын депти.

Усы документ пенен бир ұақытта Афанасий Иванович Елизаровтан да хат келди. Бул соншелли ұмытылмай есте сақланатуғын хат еді. Едиге бул хатты өмиринше өзинің ең қәдирли документлеринің балаларының тууылғаны хәққында гууалықлары, урыста алған наградаларының гууалықлары, фронтта жарадар болғаны тууралы справка, мийнеттеги минезлеме—характеристикаларының арасында сақлады...

Усы бир узыннан-узақ жазылған хатында Афанасий Иванович Әбиүтәлиптің исинің тез қаралыш, оның ақланғанына жүдә ырза болып, қууанғанын айттыпты. Усы факттың өзи заманның, ұақыттың жақсыланып киятырғанының нышаны депти. Елизаровтың гәпи бойынша усының өзи, өз-қәте-кемшилигимизди өзимиз оңлап, өзимиз жөнлеймиз дегени қусайды...

Тағыда Елизаров былай депти: Едиге кеткеннен кейін ол, бұрын Едиге екеуи бирге барған мекемелерге тағы барыпты хәм әхмийетли жаңалықлар еситипти. Бириншиден, тергеуши Таңсықбаев жұмысынан шығарылып, барлық атақ-абырайынан, наградаларынан журдай етилип, иси сотқа берилипти. Екин-

шиден Елизаровтың хабары бойынша, Әбиүтәлип Қутыбаевтың бала-шағасы хәзир Павлодарда турады екен. (Япырмай, соншама узақлап кеткенбе!?) Зарийпа бир мектепте муғаллим екен. Хәзирги ұақтағы хожалық жағдайы, ол күйеуге шыққан. Оның жасап атырған жеринен сондай рәсмий дәреклер гүсипти. Исти қарау ұақтында Едиге сениң сол ревизор тууралы гуманың ырас болып шықты, депти Елизаров, Әбиүтәлип Қутыбаевтың үстинен жала жауып, өтирик арза жазған сол екен. «Оны сондай етип жала жабууға, залымлық ислеуге не мәжбүрледі екен? Сениң айтқанларың бойынша да, өзим билетуғын сыяқлы ұақыялар бойынша да, усы сорауға жууап таппақшы болып көп ойландым, Едиге. Хәммесин көз алдыма елеслетип, жаңағы ревизордың хәрекетинің себебин билмекши болдым. Бирақ, жууап таба алмай қыйландым. Әбиүтәлип Қутыбаев болса оған сирә жақынласпайтуғын бийтаныс адам ғой. Ал, хәш бир таныс-билислиги жоқ адамға жала жауып, сыртынан хат жазууға не себеп болды екен—мен соған түсине алмай-ақ қойдым. Тарийхтың сондай бир дәуірлеринде адамлар арасында, усындай бир дәртли-иллет тарайтуғын шығар. Адамларды ақылдан аздырып, хайуанлық көз-қарасқа ийтермелейтуғын, сол бир қызғаныш деген бәле, адамның тәбиятына әзелден бир айырылмастай кесел болып жабыстыма екен? Бирақ, Әбиүтәлиптің жағдайы оған қандай қызғаныш туудырыуы мүмкин? Сол маған түсиниксиз болып тур. Ал, енди оны жәбирлеп, көзин жойууға талпынуына келсек бул әдеттің өзи дүнья пайда болғаннан бери бар ески дәрти. Сондай ұақытлар болған, егер биреу-биреудің үстинен, бул адам қудайды билмейди деп сыбырласа, гүнасыз бийшараны Бухараның базарында тас ылақтырып өлтirse, Европада отқа жағып жибереди екен. Едиге, сен сол ирет Алматаға келгенде биз ол тууралы сөйлескен едик. Әбиүтәлиптің исин қайтадан қарап, оның ақ-қарасы анықланғаннан кейін мен қайтадан мынадай жууамаққа келдим: адамзат бири-бирине деген қастыянлықты қояман дегенше еле қаншама заман керек болады! Сол жаман кәсийеттің қай ұақлары тамыры қыйылатуғынын шамалап айтыудың өзи қыйын. Ал, соған қарамастан,

жер бетинде хақықатлықтың өмири узақ екенлиги ушын да мен усы эжайып өмирди даңқа бөлегім келеди. Мине бул иретте хақықатлық женип шықты. Хақықатлық қымбатқа түсседе бәри-бир салтанат құрды! Жердин үстинде тиришилик бар екен, бул хәр қашан қайталанып тура беретугын хәдийсе. Едиге, сен хақықатлықты өз көзин мөнен көрдің. Бул женисти сен артықмаш бир нәрсе талап етпестен қолға киргизгениңе ырза болдым..»

Едиге көп күнлерге дейин усы хаттың рәхәтине бөленип жүрди. Боранлы Едиге өзинен-өзи хайран қалады: Хәммеси пүткиллей өзгерип кеткендей, ишки сезимлери жаңарып, өзин жаңа танып турғандай. Соннан кейин ол дәслепки ирет жақынлап киятырған ғаррылыққа таярлана беріу керек шығар деп ойлады.

Елизаровтың хаты оның өмириниң ең бир асырымы сыяқлы көринди. Хат келемен дегенше жасаған өмири басқа, ал хәзиргиси пүткиллей басқаша сезиледи. Сол хатқа дейинги көрген-билгенлери теңиздин алыста қалып атырған жағысындай булдырап көринбей қалып баратыр, ал хәзиргиси мәңгилик болмаған менен узақ уақыт өмири бар тиришиликтей бир турыста, шауқым-сүренсиз өтип атыр. Бул хатты оқып болып билген ең баслы дәреги Зарийпа күйеуге шығыпты. Бул хабар оны тағы да қатты езип жиберди, қыйналған жүрегиниң дүрсили барып-барып, зорға басылғандай болды. Ол бурынлары Зарийпаның қаяқта хәм балалары менен қандай адамлар арасында жүргенин билмесе де, Зарийпаның басқа биреуге күйеуге шыққанын ишки бир сезгирлик пенен билетугын еди. Сол сезими хақықатлыққа айналды да, ол өзин-өзи жубата қойды. Тап сондай сезим Алматадан поезд бенен қайтып киятырғанда барлық ойын бәнт етип алған еди. Неге буншама тынышсызланғанын билип болмайды. Бирақ, кеули толмағанлықтан емес. Ол Алматадан көкиреги дәрьядай тасып қайтты. Елизаров екеуи барған мәкемелердин хәммесиде оларды ашық жүз бенен қарсы алып, қулақ қойып тыңлады. Соның өзи-ақ олардың ойлаған ислериниң шынлығына исеними артып, бул мәселениң шешиле туғынына кеули тоқ болды. Соңында ойлағандай болып шықты. Едиге Алматадан қайтатуғын күни, Ели-

заров оны вокзалдың ресторанына алып барды. Поездың жүриуине еле бир талай уақыт бар болғанлықтан, екеуи асықпай отырып ауқатланып, арақтан да аз-маз татып отырып, әрмансыз бир гәплескен еди. Сол гәплесиуден Едигениң түсингени: Афанасий Иванович сол ирет өзиниң сақлап жүрген сырын айтты. Жигирмаланшы жыллары Түркистан жерине келип, баспашылар менен гүрес жүргизип, усы үлкеде биротала қалып қойған, сөйтип геология илими менен шуғылланған. Москваның бурынғы комсомолының пикиринше, пүткил дүнья Октябрь революциясы баслаған жаңа мәмлекетке бийкарға үмит пенен қарамаған екен. Жол қойылған қөте-көмшиликлер ушын қаншама азап шексекте, тыннан басланған жол менен алға басыу хеш қашан тоқтаған жоқ. Тарийхтың мәниси де усында. Енди бул умтылыу қайтадан күш алып алға өрлейди, деди Елизаров. Оған жәмийеттиң өзин-өзи тазартып, өзин-өзи дүзетиуи кепил. Бул хаққында биз бири-биримизге батыл түрде айта алған екенбиз, демек, келешекке де күшимиз жетеди» деп сөзин тамамлады Елизаров. Ауа, усындай етип олар түсленип отырып бираз ашылысып гәплесип алған еди.

Әне, сонда жаны жай тауып, қумары тарқап Боранлы Едиге Сарыөзекке қайтты.

Поездың әйнегинен тауларға, бәхәрги далаға көз жиберип отырып, Едиге: дүньяда Елизаров қусаған сөзи де, иси де бир адамлардың бар болғанына қуанып, ондай адамларсыз адамзатқа қыйын болатуғынын ойланды. Әбиүтәлиптиң иси бойынша желип-жууырыулары сәтли тамамланғаннан кейин Едиге, ойлана баслады: өмир болса зымырап өтип атыр, егер хәзир тири болғанда, өзине жабылған жаладан, бәле-мәтерден, қутылып, ақланып, бәлки, бала-шағасына ийелик етип, бахытлы, татыу өмир сүрер еди: Егер тири болғанда! Барлық гәп сонда болып тур. Егер ол тири болғанда, Зарийпа оны ақырына дейин күткен болар еди. Ол хақ, бирақ! Ондай хаял басына қандай күн туғанда да күйеуин сабырлық пенен күтер еди. Ал, енди күйеуи болса, өлип қалды. Енди кимди күтеди? Өзи жап-жас хаял, қалай жасайды жалғыз басы? Тәуірлеу адам қолайға келсе күйеуге шыққаны дурсы, шықпай не қылады? Бул ойлардан

Едигениң кеўли бузылды. Енди буны умытып, басқа бир қыялларға дөнгиси келди, Зарийпаны ойлаўды тоқтатып, өз ойларын басқа тәрәпке аударыўды ойлады. Бирақ, келиспеди...

Поезд болса теңселип, зуўлап киятыр.

Қаратаўдан көш қайтқанда,
Көкшетаўдан көш қайтқанда
Ярмаркиде күтпе мени, Бегимай..

...Бул үлкеде поездлар шығыстан—батысқа, батыстан—шығысқа қарап гүўлеп турады.

Ал, темиржолдың еки тәрәпин жағалап, бул үлкеде уллы шөлистан—Сарыөзек кеңислиги—жердің Орта тусы болған сарғыш дөнген далаңлық созылып кетеди..

Бул үлкеде ҳәрқандай қашықлар темиржолға сәйкесленип Гринвич меридианы бойынша өлшенеди.

Ал, поездлар болса шығыстан—батысқа, батыстан—шығысқа қарай гүўлеп өтип турады.

Малақумдышап тик жарлығындағы уясынан көтерілип ушқан үлкен ақ қуйрықлы шайқус аспанда қалқып жүрип, жер бетин шөлып шықпақшы болды. Ол өзиниң меншикли жерин түске шекем бир, түстен кейин бир айланып қайтатуғын еди.

Жер бетине сезгирлик пенен көз тигип, қыбырлаған қоңыз, жылт етип жуўырған кесирткеге дейин тири жәнликтин бәрин көрип-билип шайқус Сарыөзектин үсти менен сес-семирсиз ушып баратырып, қанатларын анда-санда қағып қойып, даланың үстин еле де анығырақ көриў ушын әсте-әсте бийиклей берди. Дәслепп сол жерлерди айланып ушып жүрди де, кейин өзи аң-аўлаўға қумартып жүрген жери жабық зонағада жақынлады. Усы кең дийўал қоршалғаннан бери ҳәр қыйлы майда жәнликлер, ҳәр түрли майда құслар қәдимгидей көбейе баслады. Себеби түлкиниң ямаса басқа бир түрли жыртқыш ҳайўанлардың енди бул дийўалға кириўи қыйынласты. Ал, шайқус ушын бундай тикенли дийўал гәппе екен. Ол өзиде ол артықмашылығына мәсиреди. Енди оған рәхәт болды. Бирақ, ким биледи дейсен. Кешегиниң алдындағы күни шайқус бир қоянның гөжегин көрип қалып, аспаннан зуўлап киятыр еди, гөжек тикенек сымның астына кирди де кетти. Ал, шайқус жаңағы тикен

сымға илинип қала жазлап, зорға дегенде жалт берип қаймығып үлгерди. Сонда да мамық пәрлери темир тикенекке тийип, аспанға булдырап ушып кетти. Жәмсегиниң тусынан жулынып қалған пәрлер қәлеген тәрәпке тозаңғыды. Соннан бери шайқус тикенек темир қоршаўдан алыслаңқырап ушып жүр.

Хәзир де шайқус хожейинлерге тән салмақлылық пенен жер бетиндеги қыймылдаған тири нәрселерге өзиниң ҳәрекетин билдирмеў ушын жүрипти. Бүгин ол дәслепп ушып келгенинде де, екинши ирет келгенинде космодромның узыннан—узақ бетонланған қоршаўы ишинде адамлар менен машиналардың ызғып жүргенин көрди. Машиналар арман—берман барып, әсиресе, ракета қурылысының қасын айланшықлап жүрипти. Аспанға қарап бағдарланған бул ракеталар өз орынларында қашшаннан бери шаншылып турғанлықтан шайқустың болса оған әлле қашан көзи үйренисип кеткен, бирақ, бүгин солардың этирапы күндегидей емес, қыбыр-қыбыр адам. Машиналар да, адамлар да көп, кирип-шығып жүргенлер көп.

Бағана дала бойлап жүрип киятырған түйсли адам, патырлаған еки трактор жүни өсик сарыкөпекте шайқустың нәзеринен шетте қалмады, хәзир олар темир қоршаўдан өте алмай сыртты қацтарылып тур... Тап тойға баратырғандай еркинсип жүрген сарыкөпектин адамлардың этирапынан шықпай жүриўи шайқустың жинине тийди. Сарыкөпекке болған өзиниң гәзебин шайқус билдирген де жоқ, сондай нәрсегеде бүлинип, қанын қайнатып не бар... Шайқус енди буннан буюғы не болар екен, адамлардың жанында қуйрығын былғанлатқан сарыкөпек енди не ислер екен, деп дөгерегинен көзин айырмай пәл-пәллет ушып жүр...

Едиге басын көтерип, аспанға қарағанда шайқусты көрди. Үлкен аққуйрық екен,—деди ишинен. —Әй, дүньяй, егер шайқус болғанымда мени ким ирке алар еди. Ушып барып Ана-Бейиттиң гүмбезине қонар едим-дә».

Сол ўақта алдыңғы тәрәптен машина көринди. «Киятырыпты! —деп қуўанып кетти Едиге. —Қуда қәлесе енди бәри де келисип кетер. «Газик» зуўлап келип, қараўылхананың босағасына келип шарға

тоқтады. Машинаның келиуін қарауыл да күтіп тұр еді. «Газик» тен лейтенант Таңсықбаев түскенде, қарауыл қылт етпестен тұрып қалып, қолын шекесіне қойып жай-жағдайды баянлауға киристи.

— Жолдас лейтенант, сизге баян етіуіге...

Бирақ, қарауылдардың баслығы оны қолын бір силтеп тоқтатып таслады. Қарауыл қолын шекесінен түсіргенде барып шлагбаумның аржағында тұрғандарға бурылды.

— Басқа адамлар кимлер? Ким ол мени күтіп тұрған? Сиз бе?— деди ол Боранлы Едигеге қарап.

— Бизлер ғой, бизлер қарағым. Ана-Бейитке жете алмай тұрыпбыз. Қалай етсенде жәрдем бер, қарағым,— деди Едиге жас офицердің көзіне өңіріндегі наградаларын көрсетіуіге тырысып.

Лейтенант Таңсықбаев оның орден хәм медальларына пысқырыпта қараған жоқ, тек жөтеліп алды да, Едиге ғарры тағы сөз баслай бергенде, түрін сурландырып:

— Жолдас басқа адам, мениң менен орысша сөйлесіңіз,— деп ескертті. — Мен хызметте жүрген адамман,— деп түсіндірді ол қысық көзлерінің үстіндегі қара қасларын көтеріп, тикшийіп.

Боранлы Едиге, қатты албырап қалды.

— Аұа, аұа, кешир, кешир бизди. Жөнсіз болса кешир. — Айтажақ гәплерінің бәрін ұмытып, шатастырып алды да, тили айланбай, үндемей аңқайып тура берди.

— Жолдас лейтенант, бизлердің өтіншімізди жерде қалдырмаң, сизге баянлауға рухсат етің, — деп ғаррыны қысыныспадан қутқаруы үшін гәпке Әдилбай Сырық араласты.

Тек қысқа ғана баян ет,— деп ескертті қарауыллар баслығы.

— Бір минутқа.. Бул гәпти мархұмның баласы да тыңласын. — Әдилбай Сырық, Сәбийтжан тұрған жаққа бурылды. — Сәбийтжан, хә Сәбийтжан, берман кел!

Бирақ, Сәбийтжан арман-берман ерсилі-қарсылы жүріп, жақтырмаған пішінде қолын бір силтеди:

— Өзлерің келісе берің.

Әдилбай Сырық ұлғанынан қызарып кетти.

— Кеширерсіз, жолдас лейтенант, жағдайымыздың бундай болғанына ол өкпелеп тұр. Ол бизің қайтыс

болған Қазанғап ғаррының баласы. Ол адамның күйеу баласы да усы жерде, эне, анау тиркеуде отырыпты.

Күйеу бала, мени шақырдыма екен дегендей тиркеуден түсе баслады.

— Ким өкпеледи, я өкпелеген жоқ, онда мениң не жумысым бар. Маған гәптиң тоқ етерін айтың,— деди қарауыллар баслығы.

— Яқшы.

— Қысқа етіп, түсіндіріп айтың.

— Яқшы, қысқа түсиникли етіп айтайын.

Әдилбай Сырық барлық уақыяны қысқа ирети менен баянлай баслады. Өзлерінің ким екенін, қаяқтан, қандай мақсет пенен келгенин— бәрін айтып атыр. Әдилбай сөйлеп тұрғанда, Едиге лейтенант Таңсықбаевтан көзін айырмады хәм буннан жақсылық күтіудің керегі жоқ екенін сезді. Қарауылдардың баслығы шлагбаумның арғы бетінде, тек, басқа адамдардың өтіншіні тыңлау үшін ғана тұрыпты. Едиге бунны түсінгеннен баслап, қынжыла берди. Қазанғаптың өліміне байланыссыз хәрекеттің хәммеси— жолға шығаман дегенше ислеген қаншама таярлығы, мархұмды Ана-Бейитке апарып көмейік, деп жаслар тәрешіні жалынып-жалпайып тұрып көндіріуі, Сарыөзек үлкесінің өткен замандағы хәм хәзіргі турмысын байланыстырғысы келгени, барлық ойлаған арман-үмітлері хәммеси мынау тұрған Таңсықбаевтың алдында күлге айланып, көкке сууырылып кетти де қалды. Едигенің қорлықтан жүрек-бауыры шыл-пәрше болды. Анау қорқақ Сәбийтжан болса кеше кеште ғана арақты шубат пенен қосып симирип отырып, қудай хәққында, радио менен басқарылатуғын адамлар хәққында был-шылдап, боранлыларды өзіннің билімі менен хайран қалдырмақшы болып үріп еді-ау. Енди болса аұзын ашыуға шамасы келмей тұр. Бунны көріп тұрған Едиге бір жағынан күлкиси келсе, бір жағынан жылағысы келди. Енди шашақлы гилемше жабылып безелген Боранлы Қаранардың да аұхалы күлкіли хәм өкинішли болып көрінди. Енди бул салтанаттың кимге, неге керегі болды! Өз ана тилинде сөйлескиси келмеген ямаса сөйлеуіге қорыққан мына қусаған лейтенант сымақ Таңсықбаев Қаранардың безелген салтанатын түсінермекен? Едиге Қазанғаптың иси келіспеген арақ-

хор күйеу баласын да хәм күйинип хәм аяп кетти. Ол бийшара кешеден бери арақ дегенди аўзына алмастан, қайин атасының қасында болып тиркеуде селкилдеп киятыр еди. Енди болса тележкадан түсип, булардың қасына келди. Оның бет-әлпетине қарағанда, қойымшылыққа өткерер деген үмит пенен турғаны билинеди. Едиге, хәттеки, сарыкөпек Жолбарыс ушын да хәм күйинип хәм күлкиси келди. Қайғылы кәрүанға өз ықтыяры менен илесип келип, не бар екен оған? Енди болса қашан қайтамыз дегендей сарсылып күтип тұрыпша? Бул нәрселер усы сарыкөпек ушын неге керек болды екен? Бәлким, усы ийт өзиниң ийесиниң қыйыншылық-ушырайтуғынын алдын ала сезип, басына ис түскен уақта ийеси менен бирге болғысы келген шығар! Кабинада тракторшы жас жигитлер, Қәллибек пенен Жумағәлий отырыпты. Енди Едиге оларға не дейди? Мынадай қырсықлы уақыядан кейин олар, Едиге туұралы қандай пикирде болады?

Аянышлы аўхалға түсип, жүреги езилген Едиге тосаттан өз бойын бир ызалы сезим кернеп киятырғанын сезди. Жүреги дүрсилдеп, қаны қайнап, қалтырап баратыр. Өзиниң минезин билгеннен кейин, ол, ашыўға жендирсе қәуипли екенин сезип, барлық күшин жыйнап, ашыўдай душпанның азғырыўына жол қоймаўға тырысты. Мархұмның денеси еле жерге қойылмай атырып, оның сүйеги еле тележкада жатырғанда Едигениң өзін-өзи тутпаўға, шыдамаўға ҳақысы жоқ еди. Есирип шаўқым шығарыў ғарры адамға жараспайды. Сол уақта ол көкирегин кернеп турған ызаны, я қопаллық пенен, я сөз бенен билдирип алмаўға тырысты хәм Едигениң шеке тамырлары белеўдей болып билинип, тисленип турды.

Едигениң күткениндей болып шықты, Әдилбай Сырық пенен қарауыллардың баслығының сөзлери үйлеспей, ис питпейтуғын жағына қарады.

— Хәш қандай жәрдем ете алмайман. Зона территориясына басқа адамлардың кириўине қатты тыйым салынған,—деди лейтенант Әдилбай Сырықты тыңлап болып.

— Биз ол жағын билмеп едик, жолдас лейтенант. Егер билгенде бул жерге келемиз бе? Бундай болатуғынын билгенде келмес едик! Ал, енди келип қала қойып едик, бизге жоқары жақлар менен сөйлесип, өл-

ген адамымызды жерлеўге рухсат әнерин. Өликти қайтарып алып кете алмаймыз ғой.

— Мен қашан-ақ айтқанман баслықларға. Хәш қандай сылтаўды бәнелеп, хәшким өткерилмесин деген көрсетпе алдым.

— Қандай сылтаў бул жолдас лейтенант?—деп Әдилбай Сырық хайран қалды. — Сизиң зонаңыздан бизлер бир нәрсе излеп киятырған жоқбыз. Өйтип не қыламыз? Неге кереги бар? Егер мархұмды жерлеўге келмегенимизде, сонша жол жүрип бизлерге не бар бул жерде?

— Мен сизге тағы бир мәртебе түсиндирип айтаман, жолдас сырттан келген адам, бул жерге кириўге хәш кимге де рухсат етилмейди.

— Сырттан келген дегенине қалай түсинемиз!—деп бирден гәпке араласты күни менен гәпке араласпай үнсиз турған мәскүнем күйеу. — Ким сырттан келген? Биз бе басқа жақтан келген?—деп мәскүнемниң иркилдеген бети қара-қоңыр тартып, ерни көгерип кетти.

— Бәсе, бизлер қашаннан бери басқа адам болдық?—деп оны қуўатлап қойды Әдилбай Сырық.

Мәскүнем күйеу дым шектен шығып кетпеўге тырысып, өзиниң орысшаға жетик емес екенин де умытпай, хәрбир сөзди нақ айтқысы келип, албыраңқырап, жай даўыс пенен сөйледи.

— Бул бизиң Сарыөзеклилердиң қойымшылығы. Хәм биз сарыөзеклилер өзимиздиң қайтыс болған адамларымызды усы жерге жерлеўге хәқымыз бар. Баяғы заманда усы жерге Найман-Ана жерленгенде хәш ким бул жердиң усындай жабық зона болатуғынын билген жоқ.

— Мен сиз бенен ерегисип турғым келмейди,—деди оған лейтенант Таңсықбаев. — Тап усы уақта қарауыллар баслығы иретинде тағы да ескертемен: қарауылланған территорияға хәш кимге, хәш қандай себеп пенен кириўге рухсат хәм болмайды.

Хәммеси де дым үндеместен қалды. «Шыдамым жетсе болар еди, тек ғана сөгип жибермесем болар еди» деп тисленип, өзине тилек тилеп, Боранлы Едиге аспанға көзин қадағанда, алыста хәш асықпай пәлпәлlep ушып жүрген сол шайқусқа көзи түсти. Усы бир сабыр-парасатлы қустың тиришилигине көзи қы-

зықты. Хәм ол ойланып турып, енди буннан буяғына тәғдийрин сынап көргендей ҳеш нәрсе қалмағанлықтан, күш көрсетип кире алмаслығын билген соң, кетиў керек екенлигин түсинди. Шайқусқа тағы бир мәртебе қарап алды да, Едиге:

— Жолдас лейтенант, бизлер қайтамыз. Бирақ, сен соны, ол жақта кимиңиз бар, генерал ма, я оннанда үлкен бе, соларға жеткер бул гәпти—бундай етиўге болмайды! Мен ғарры солдат иретинде айтыўға тийислимен—бул надурьс.

— Не нәрсе дурьс, не нәрсе надурьс, мен өзимнен жоқары адамлардың буйрығын талқылаўға ҳақым жоқ. Сизлерге айтыў маған буйырылған, буннан былай ядыңызда болсын: ол қойымшылық жоқ етилиўи керек.

— Ана-Бейит пе?—деп Әдилбай Сырықтың аўзы ашылып қалды.

— Аўа, солай деп аталса-сол.

— Хаў, неге ондай болады. Бул әўлийе қимге зыян берип тур?—деп Әдилбай Сырық шыдамай кетти.

— Ол жерге жаңа микрорайон салынады.

— Хайран қаларлық екен!—деп Әдилбай Сырық қолларын жайды. — Сизлерге басқа жерден ырын табылмай атыр ма?

— План бойынша сондай етилген.

— Маған қара, усы сениң әкең ким?—деп сорады Боранлы Едиге лейтенант Таңсықбаевтың көзине қадалып турып.

Ол жүдә хайран қалды.

— Буның неге кереги болды? Сизің не жумысыңыз бар онда?—деди.

— Мынандай, сен буны бизге ҳәзир айтып турғаннан гөре, бизің әўлийемизди жоқ етиўди ойластырып, планластырып атырған да сол жақтағыларға айтыўын керек еди. Я болмаса сениң ата-бабаң өлген жоқпа? Я сениң өзиң өлмей мәңгиге жасайсаңба?

— Буның бул иске ҳеш қандай қатнасы жоқ.

— Яқшы, сеники дурьс болсын, усы иске қатнасы бар нәрсени сөйлесейик. Жолдас лейтенант сизлердиң ең үлкен баслығыңыз ким, сол адам мениң гәпимди тыңласын, мен еоны сизлердиң баслықларыңыздың ең үлкенинің мениң гәпимди тыңлаўын талап етемен.

Оған жеткер, ғарры фронтовик, сарыөзекли Едиге Жангелдин еки аўыз сөз сөйлеспекши де.

— Мен буныңызды орынлай алмайман. Маған не буйырылған болса, соны ислеўим керек.

— Сениң қолыңнан не келеди онда?—деп қайтадан гәпке араласты мәскүнем күйеў. Хәм ол шыдамай кетти де:—Сендей адамнан базарда жүрген милиция артық!—деди.

— Ақмақшылықты тоқтатыңлар!—деп қараўыллардың баслығы суп-сур болып кетти. — Тоқтатыңлар! Алып кетиң мына биреўди шлагбаўмның алдынан хәм жолларды босатың тракторлардан!—деди!

Едиге менен Әдилбай Сырық мәскүнем күйеўди сүйрелеклеп оны арманырақ тракторлар тәрепке қарай алып кетти. Ол болса артына қарап даўысының барынша бақырып кетип баратыр.

— Саған жол да жетпейди, саған жер де жетпейди! Урдым сендейдиң аўзын!

Усы ўаққа дейин аўзын ашпай түнерип турған Сәбийтжан енди булардың алдынан шығып дана болды да қалды.

— Хе, қалай болды? Тек, арман-берман жуўырғаныңыз қалды! Солай болыўы да керек еди! Хәммениз жортып едиңиз усылай қарап. Ана-Бейит! Тек ғана сол деп! Ал, енди таяқ жеген ийттей қуры изге қайтыңыз!

— Ким сол таяқ жеген ийт?—деп ырасы менен ашыўланған мәскүнем күйеў Сәбийтжанға тура умтылды. — Егер арамызда бир ийт бар болса ол да болса сен өзінсен, ақмақ! Анаў лейтенантсымақта бир, сен де бир! Айырмашылығыңыз жоқ сизлердиң! Екеўиңиз де ийтсизлер! Және де; мен мәмлекетлик адамман деп мақтанасаң, келип! Қаяқтың адамы, сен ҳеш қандай адам емессен!

— Әй, мәскүнем, тарт тилиңди!—деп Сәбийтжан тап қараўыллар еситсин дегендей арнап, шинкилдеген даўысын шығарыңқырап:—Мен сол адамлардың орнында болғанымда, бундай гәплердиң ушын қаранды батырып, алысырақ жерге жиберер едим. Сизлер қусағанлардан жәмийетке не пайда түседи, сизлерди жоқ етип жиберіў керек!

Соны айтып болып Сәбийтжан сениң де, сениң қасындағылардың да, бәрине түпирдим дегендей, терис

қарап кетип, тағы бірден епшил адамдай белсенип шыға келди хәм қасындағыларға, ақыл үйреткен болып, дауысын көтерип сөйлеп тракторшыларға бұрық бере баслады:

— Хау, бул не сизлердики, аўзыларыңыз ашылып қалды? Тракторды ходлаң тез! Келген жағымызға, қайтамыз! Не болғаны болар! Бур артқа! Болар! Усыншама ақмақ болғанмыз да! Әлле биреулердин гәнине ерәмиз, деп тапқанмыз!

Қәллибек тракторын ходлап, тележканың тиркеуін абайлап бура баслағанда мәскүнем күйеу тележкаға секирип минди де мархұмның жанына барып отырды. Жумағалий болса Едиге экскаваторға байлаулы Қаранарын шешип аламан дегенше асықпады. Сәбийтжан буны көрип шыдамай кетип, тракторшыларға «бол қа болды» сала берди.

— Әй, сен неге ходламай тұрсаң? Бол тезлет! Бул не тұрыс! Кейниңе бур! Жерлеп болдық. Мен дәслептен-ақ қарсы едим ғой! Жеткиликли болды! Бур, аўылға қарап!

Боранлы Едиге түйеге минбестен бурын дәслеп оны шөктиртип, соннан кейин барып, үстине отырып алып, атанды тұрғызғанша, тракторлар жолға түсип, алға озып кетти. Келген жолы менен кетип баратыр. Едигени күтип тұрған да жоқ. Оларды алдыңғы тракторға минип алған Сәбийтжан асықтырып баратырған еди...

Аспандағы сол шайқус еле айланып ушып жүр. Неликтен екени белгисиз сарыкөпектиң өз еркинше жүриси оның ашыуын келтиретуғын болыу керек, ол бәлентте жүрип соны аңлып киятыр. Тракторлар қозғалғанда көпектиң не ушын алға озып кетпей түйели адамның қасында қалып қойып, атан жүргенде ғана оның сонынан жорта баслағаны түсиниксизирек болды.

Трактордағы адамлар, олардың изинен түйе минген кици, оның кейнине қос аяқлап шапқан сарыкөпек тағыда Сарыөзектиң даласы менен Малақумдышап тикжарлығына қарап кетип баратыр. Тикжардың жауынның сууы бузған бир қууыс қолтығында шайқустың уясы бар еди. Басқа ұақлары шайқус тынышсызланып, дауысының барынша шаңқылдап, өзи алыста жүрсе де, қанатын тез-тез қағып сол демлерде-ақ же-

тип келип, соған қонсылас өзи ийелеп алған жерлерде жем излеп жүрген жубайын уяны қорғау керек болған жағдайда көмекке шақырар еди. Бирақ, бул ирет ақ қуйрықлы шайқустың басы айланған жоқ, себеби палапанлары әлле қашан ушыуды үйренип, уясынан безип кеткен. Шегир көзли, биздей тумсықлы палапанлар күн сайын қанатлары қатып, епдигиден былай өзлери аұқат тауып жейтуғын дәрежеге жетти. Сарыөзектиң даласында олардың да өзлери ийелеп қойған жерлери бар. Енди ғарры қус олардың меншикли жерлерине барып қалағойса, жанағы өзиниң асыраған палапан жүуермеклери әкесине оқырайып қарайтуғын әдет шығарды...

Шайқус артына қайтқан көрүанды, бурынғы өзиниң үйренискен жерлеринде не болып атырғанын барлап, билетуғын әдети бойынша бийиктен ушып серлеп жүрипти. Адамлардың жанынан бир ели қалмай жармасып, жортып киятырған сабалақ жүнли сары көпекке әсиресе, шүкшыйып қарайды. Ол ийттиң адамларға не ушын үйирсек болғанына таң қалады. Өз бетинше не ушын аң аўламайды? Өз жұмыслары менен шүғылланып жүрген адамлардың изинен қуйрығын бултаңлатып жууыра берип неси бар екен? Оған бундай тиришиликтиң не кереги бар екен? Шайқустың нәзерин өзине аударған тағы бир нәрсе—түйе минген адамның омырауындағы жалтыраған затлар еди. Сол жылтырақ затлардан көзин айырмай киятырғанлықтан шайқус тракторлардың изинен киятырған жанағы түйе минген адамның жалт бурылып бир қапталға қарап жүргенин, тракторлар өзекти айланып өтемен дегенше, ол өзекти тууры кесип өтип баратырғанын сизди. Түйели адам дыр менен салып-салып жиберип, еди, атан селкилдеп шауып баратырғанда өңириндеги жылтырақ затлар сылдыр-сылдыр етеди. Түйе узын аяқларын керип таслап, өңкеңлеп киятыр, ал сарыкөпек болса қос аяқлап шауып баратыр...

Түйели адам тракторлардың алдын орап, Малақумды шап жарлығына кире бергенде, олардың алдына кес-кеслеп тоқтап тураман дегенше бир қанша ұақыт өтти. Тракторлар түйели адамның алдына барып тоқтады.

— Не өзи? Және не болып қалды, тағы?—деп Сәбийтжан кабинадан басын шығарып қарады.

— Хеш нәрседе болғи жоқ. Моторды өшир!—деп буйырды Едиге. — Гәп бар.

— Тағы қандай гәп? Иркпе енди, жүристен де исимиз питти ғой!

— Хәзир иркип турған сениң өзин. Себеби, мархумды усы жерге жерлеймиз.

— Болар сол қорлағаның!—деп Сәбийтжан тоңқылдап мойнындағы мыжымырланған галстугин оннан бетер тартқылай берди. — Разъездге өзим апарып қояман, айттым—болды! Сөзимнен қайтпайман!

— Маған қара, Сәбийтжан, әке сеники, хеш ким сениң менен таласайын деп атырған жоқ. Бирақ, сен дуньяда жалғыз өзиң емессен ғой. Қәйткенде де сен бизлерди тыңла. Бағанағы постта не болып, не қойғаны өзиңе мәлим. Оған бизлердиң хеш биримизде гүнакар емеспиз. Сонлықтан сен мыналарды ойла. Мархумды әулийеден үйге қайтып апарғанды сен қайерде көрдиң? Ондай сумлық хеш қашан болған емес. Бул бизге кеширилмейтуғын масқарашылық болады. Бундай масқарашылық бурынлы соң болған емес.

— Түпирдим хәммесине де!—деп ерегисти! Сәбийтжан.

— Сөгинсен хәзирше—сөгине бер. Ашыў үстинде аўзыннан хәр нәрсе шығады. Ал, ертең уялып қаласан. Ойлан оннанша. Масқарашылықты бир нәрсе менен жуўып-шайыў қыйын болады. Үйден шыққан өли, үйге қайтып бармас болар.

Сол ўақлары эксковатордың кабинасынан Әдилбай Сырық түсти, эксковаторшы Жумағалийде не болып, не қойды екен, деп жақынласып келди. Қаранарға минген Боранлы Едиге олардың алдында кес-кеслеп тур.

— Әй, жигитлер, мениң гәпимди тыңлаң,—деди ол. Адам атаның әдет-үрпине, тәбияттың нызамына қарсы болмаң! Өлини әулийеден алып қайтыў деген саўда бул өмирде болған емес. Жерлеў ушын алып шыққан мархумды жерлеў керек. Басқа жолы жоқ бунын. Мынаў турған Малақумды шаптың тик жары. Бул бизиң Сарыөзектиң жери! Усы Малақумды шапта Найман-

Ана өзиниң атақлы жоқлаўын айтқан. Ал, хәзир сизлер Едиге ғаррының сөзин тыңлаңлар. Қазанғаптың қәбири усы жерде болсын. Маған да топырақ усы жерден буйырсын. Қуда қәлесе мени өзлериң жерлейсизлер. Бул мениң сизлерге айтар ўәсиятым. Ал хәзир күн батпай турып, анаў турған бийиктиң тап төбесине мархумды жер қойнына қояйық!

Әдилбай Сырық Едиге көрсеткен жерге қарады.

— Жумағалий, қалай, эксковаторың сол жерге өте ала ма?—деп сорады ол эксковаторшыдан.

— Өтпей не қылады. Өтеди. Анаў шығарлықтан өтсе болады...

— Сен қойып тур, сол шығарлығыңды. Дәслең сен меннен сора!—деп Сәбийтжан араласты.

— Ал сорап турмыз,—деди Жумағалий.—Мынаў турған адамның айтқан гәпин еситтиң бе? Енди саған не керек тағы?

— Мени усыншама аяқ асты еткениңиз болар! Бул өлини қорлаў деген сөз! Разъездге қайтамыз!

— Сен егер солай ойлаған болсаң, өлини қорлаўдың ең үлкени оны әулийеден үйге сүйретип алып қайтыў болады,—деди оған Жумағалий. Соның ушын сен, жақсылап турып ойлан.

Хәммеси тым-тырыс болып қалды.

— Сизлер не қылсаңыз өзлериңиз билесиз,—деп тоңқылдады Жумағалий. — Мен қәбир қазыўға кеттим. Мениң ўазыйпам шуқыр қазыў, оны теренцирек етип қазыў, басқасы менен жумысым жоқ. Күн батпай турып соған үлгерий керек, қараңғы түскеннен кейин хеш кимде жер қазып жүрмейди. Басқаларыңыз не қыламан десениң өзлериңиздиң жумысыңыз.

Солай деди де, Жумағалий өзиниң «Беларусь» эксковаторына қарап кетти. Оны тез ходлады да жарға қарап бурылып, бәлентликти қыялап, Малақумды шап бәлентлигиниң төбесине қарай өрмелетип айдап кетти. Изинен Әдилбай Сырық жаяўлап жүрип баратыр, олардың изинше Боранлы Едиге Қаранарды тежеди.

— Мәскүнем күйеў тракторшы Қәллибекке:

— Егер сен сол тәрепке қарап жүрмесең—деп тик жарды көрсетти,—мен трактордың астына таслайман өзимди. Трактордың астына түсип өлий маған хеш қыйын емес,—Ол соны айтты да тракторшының алдында қақайып турып алды.

— Енди не дейсең, қалай қарап жүрейдің?—деп сорады, Қаллибек Сәбиитжаннан.

— Бәриңіз де сволочь, бәриңіз де ийтсизлер! — деп Сәбиитжан бақырып турып сөгінді.—Не қылып тұрсаң енди, бол тез, ходла, айда солардың изинен.

Шайқус енди бәлентте тұрған адамлардың қыбырқыбыр хәрәкетине нәзер салды. Машиналардың биреуін қазған балпақ тышқандай ғарш-ғарш етирип, жерди геулеп шығарған топырақларын шуқырдың қасына үйіп атыр. Сол ұақытта артқы жақтан тележкалы трактор да келди. Тиркеудің ишинде сол бағанағы жалғыз адам бұрынғы тұрысында тележканың ортасында ақ нәрсеге оралған қыймылдамайтуғын бийқолай бир заттың қасында қылт етпестен отыр. Сабалақ жүнли сарыкөпек болса адамлардың қасында арман-берман барып-келип жүрди де, түйе тәрәпке өтип, соның жанына барып жатты.

Бул келген адамлар, енди сол бийиктиң басында жерди қазып биразға дейин хәлек болажағын шайқус сезді. Соны сезді де бир тәрәпке қыйсайып ушып, даланың үсти менен, қалқып бир айланды да енди жолжөнекей жем излеп, оннан қалса космодромда не болып атырғанын билейин дегендей жабық зона тәрәпке қарап ушып кетти.

Зоналар менен бирге қараңғы түнде жүзлеген прожекторлардың жақтысы менен жарқырап турады. Тап түн иши күндизден де жарық болады. Бир нешше үлкен хәм кишкене және арнаулы машиналар, көплеген илимпазлар хәм инженерлер «Обруч» операциясын иске асырыуға таярлық көрип атыр. Космостағы ушыушы аппаратларды жоқ етиуге арналған антиспутниклер космодромның айрықша майданында әлле қашан таяр тур. Бирақ ОСВ—7 шәртнамасы бойынша, олар арнаулы келисим менен белгили бир ұақытқа дейин бул қураллар сақлаулы тур еди. Тап усындай қураллар Америка тәрәптеде тур. Енди «Обруч» деп аталған транскосмослық операцияны иске асырыудың программасы бойынша бул қураллар жаңаша қолланыу формасын ийелейди. «Обруч» операциясы бойынша бундай робот—ракеталар бир ұақытта ушырылуы үшін Американың Невада космодромында да таяр тур.

— Сарыөзек кеңислигинен ушатуғын ракеталардың

ұақыты кешки саат сегізге туура келеди. Тап ноль—ноль сегізде ракеталар ушырылуы керек. Хәр қайсысының арасынан бир ярым минут өткерип, алыстағы космосқа биринен кейин бири тоғыз антиспутник Сарыөзектен көтерилип, ушады. Олар басқа планеталы ушыушы аппаратлардың Жерге жақынласып келиуине қарсы қорғаныс жасап, Жер шары этирапын қоршап, Батыс—Шығыс тәрәпти қорғауы керек. Неваддан ушатуғын робот—ракеталар Арқа-Қубла тәрәпти қоршап, қорғанып тұрыуы керек.

Түстен кейин саат ноль-ноль үшти көрсеткенде Сарыөзек—! космодромында, ракеталарды ушырыу алдынан «Бесминутлық—қадағалау» системасы иске қосылды. Хәр бес минуттан барлық экранларда цифрлар жарқылдап хәм сес пенен қайталап стартқа дейин төрт саат елиу бес минут! Стартқа дейин төрт саат елиу минут!»—тәкирарлап турды. Стартқа үш саат қалғанда «Минутка» системасы иске қосылуы керек.

Усы ұақыт ишинде «Паритет» орбиталық станциясы өзиниң космостағы орнын өзгертиуге үлгерди хәм 1-2 және 2-1 паритет-космонавтар менен байланысты биротала үзиу мақсетинде станциядағы радио-байланыс каналларының шәртли белгилериниң биреуи өзгертилип жиберилди.

Тап сол ұақытта 1-2 хәм 2-1 паритет-космонавтар аспан кеңлигиниң алыстағы бир точкасынан жиберилген радиосигналлар, қула далада қалған жалғыз адамның дауысындай тоқтамай еситилип қала берди. Олар байланысты үзбең деп жалында-ау сонда. Улыуа басқаруы орайының шешими менен бақырып тұрған жоқ. Себеби, ең дәслең жердегилердин мүддәхәсин қорғай отырып, Лесная Грудь цивилизациясы менен мүмкин болатуғын байланыслардың проблемаларын қайта-қайта изертлеу керек деп үмитленеди. Олар өзлериниң хәк екенин дәрхал айтқысы келген жоқ, олар қаншама созылса да күтиуге таяр болып, өзлериниң усы Лесная Грудьта жүргенлери планета аралық қатнасты жақсылауға хызмет етсе, соған ыразы болажақ. Бирақ, олар хәр еки тәрәп келискен «Обруч» операциясына қарсы, себеби олардың ойлауынша, Жер шарын бундай етип қоршап қойуу, адамзат жәмийетин, сөзсиз тарийхий хәм технологиялық жол менен қыйралууға ушыратады. Соннан кейин буну дүзетип, заман

ды қәлибине келтириуі үшін мыңлаған жыллар керек болады... Бирақ, енди хәммеси де өтип кетти... Жақты дүньяда енди олардың сестин хеш ким еситпейди. Дүнья жүзлик кеңликте олардың жалынышлы сести жаңлап атырғанынан хәмме хабарсыз болып қала береди....

Сол ўақытта Сарыөзек—I космодромында «Минутка» системасы иске қосылып, «Обруч» операциясы бойынша ракеталар старт алатуғынын ескертти....

Ал, шайқус болса өзинин арнаулы сапар етиуинен қайтып Малақумдышап бийиклигине қайтып келди. Ол жердеги адамлар елеге дейин өз жумыслары менен машғул болып атыр екен, енди бел менен қазыўға кириспти. Эксковатор бир талай топырақты шығарып таслапты. Ең соңғы ирет ол тереңдеги топырақларды сыпырып-сыйырып алып атыр. Соннан кейин хәрекетин тоқтатып бир шетке шығып турды, ал адамлар қазылған шуқырдың түбинде әлле қандай бир нәрсени тағы да геўлеп атыр. Түйе орнында тур, ал, көпек болса көринбейди. Ол қайда екен сонда? Шайқус жақынлап ушып, бийиктин үстин айланып басын биресе онға, биресе солға бурып, ақырында сарыкөпектин тележка астында, тап дөңгелегине жақын жерде аяқларын созып жатырғанын көрди. Көпек дем алып, жай паракат жатыр, ол уйқлап атырма, шайқус пенен жумысы болмады оның. Бүгин шайқус сол көпектин үстинен қаншама ирет қанат қағып өтсе де ол, бир нәзер аўдармады-аў. Хәттеки, балпақ тышқанлар да аспанда өзине дөнип киятырған қәўип-қәтер барма екен деп ара-тура көз таслап турады. Ал, мына көпек болса адамлардың қасынан шықпаўға үйренип алған, хеш нәрседен сескенбейди, хеш бир уўайым-қайғысы жоқ. Жатыўын қара енеғардың! Шайқус бир дем хәўада қыймылсыз силейип қалғандай болып турды да күшенип турып, қуйрығының астынан көпектин үстине, суйық көкшиил бир нәрсени бәленттен турып атып жиберди. Мә, саған керек болса дегендей болды.

Боранлы Едигенин женине жоқарыдан бир нәрсе былш етип түсти. Ол жаңағы қустың дәрети еди. Бул қалай түсти?

Едиге женин силкип таслап, жоқары қарады. «Сол

қәдимги ақ қуйрықлы қус—алагөт екен ғой. Бунның төбемизде жүргени қашшан еди.

Нениң нышаны екен бул? Еркинше рәхәтленип жүрисиң қара. Пәлпәллеп ушып жүриуин айтпайсаң ба? Едигенин ойларын қазылған шуқырдың ишинде турған Әдилбай Сырықтың даўысы бөлип жиберди:

— Едиге, көрип жибер, болама, ямаса тағы да қаза берейик пе?

Едиге қабағы үйиўли түринде төмен қарап, кәбирдин ишине үңилди:

— Былайырақ тур, мына шетке,—деди ол Әдилбай Сырыққа,—Қәллибек сен сыртқа шыға бер. Берекет тап, шырағым. Аўа, тереңлиги болады екен. Әдилбай сонда да қәбирди азмаз кенейтиңкире, кеңлеў болсын.

Солайынша көрсетпе берди де, Боранлы Едиге суў қуйылған кишкене канистрди қолына алып, эксковатордан аўлағырақ кетип, қуран оқыўдың алдында иш дәрет алып алды. Сонда барып оның кеўили сәл-пәл орнына түскендей болды, Қазанғапты Ана-Бейитке қоя алмаған менен әйтеўир оны қайтадан үй бетке сүйретип алып қайтпай, үлкен масқарашылықтан қутылғанына кеўли толды. Едиге егер қасарысып турып алмағанда, уят болсада олар, мархумды разъездге алып қайтар еди. Енди болса күнди батырмай турып, жумысты бир жақлы етип, қараңғы түсемен дегенше Боранлыға жетип үлгерий керек. Ояқтағылар болса буларды күтип тынышсызланып отырған шығар. Ал, булар ояқтан шыққан ўақта кешки саат алтыға жетпей келип жетермиз деп кеткен еди. Мархумның жетиси сол ўаққа белгиленген. Бирақ, хәзирдин өзінде төрт ярым болып қалды. Еле мархумды жайғастырыўда бар, сарыөзектин узақ жолы тағы бар, тез жүргенниң өзінде ол еки саатлық жол. Солай болса да өлиин жерге мыжымырлап тығып көмип, кете берий деген келиспейди. Жүдә болмаса садақасы кешлеў тарқатылар. Илаж қанша.

Дәрет алып болған Едиге ең соңғы рәсимге таярлық көрди. Кишкене суў қуятуғын канистрдин тығынын жаўып, апарып қойды да, эксковатордың арғы жағынан салмақлы пишинде сақалын тутамлап қайтадан мархумның қасына келди.

— Қудай таланың мархум болған бендеси Қазанғаптын перзенти Сәбийтжан, сен келип мениң сол жақ

төрешиме тур, ал, қалған төртеуиңиз сүйекти көтерип әкеліп, қәбирдің шетине, басын құблаға қаратып қойыңлар,—деди ол біраз көтерінки дауыс пенен. Айтқан гәплерінің хәммеси орынланғаннан кейін ол былай деди:—Ал, енди хәмменіз қәсийетли Қәба төрепке жүзинизди бурыңлар. Усындай бир уақытта тилек хәм үмитлеримиз құдайдың құлағына еситилсин деп, құдай талаға жалбарынып қолларыңызды жайыңлар!

Бир хайран қаларлық жери хәш ким оның гәплерине күлген жоқ, гүңкилдескен хәм жоқ. Едиге хәммесинен бетер соған ырза болды. Болмаса, биреуі қарап турмай:—Әй, ғарры, сен өзің қаяқтан шыққан молласымақсан. Оннанша өлини тезирек көмип қайтайық үйге,—деуде мүмкин еди. Оннан қала берсе Едиге қуранды отырып емес, ал, тик аяқтан турып оқыуға киристи. Себеби, билетуғын адамлардың гәпине қарағанда диннің шыққан жери—араб еллерінде адамды жерлеу уақтында қуранды тик аяқтан турып оқыйды деген гәпти ол бурыннан еситип жүрген еди. Бул ыраспа я өтирикпе бәрибир, Едиге сол демлерде бәленде турғысы, бир ели болсада басы аспанға жақынырақ турғанды қәледі.

Қуран оқыуға кирискенде ол басын дәслең оңға, кейін солға бурың, сол қәлпінде басын жерге еңкейттип, оннан кейін және жоқары көтерип, сол хәрекеті менен яратқан ийемізге мүнәжәт етти. Жарық дүньяны, пүткіл әлемди жаратқан, сол дүньяға келип шығып хәм батқан күндей бес күнлик қонақ болып кетуғын адамды жаратқан құдиретке құллық етип атырған уақытта Едиге аспандағы сол ақ құйрықлы шайқусты көрди. Көз алдында шайқус қанатларын сәлпәл қыймылдатып, аспан кеңислигинде айланып еле ушып жүр. Бирақ, шайқус, Едигеге кесент берген жоқ, қайтама ол құдай хәққында, өмир хәм өлим хәққындағы толғанислы ойларын жыйнап алыуға себеп болды.

Қазылған қәбирдің шетінде табыт, үстинде ақ кийізге оралған мархум Қазанғап оның көз алдында тур. Едиге енди пәтияға киристи. Бул қуран қашшан ақ хәр бир адамға, хәммеге де бирдей етип жақты дүньяның ақырына арналып қойылған. Қуранның сөз-

лери мейли, ким болсаңда, қайсы дәуір, қай заманда жасасаңда хәмме ушын хәттеки, енди дүньяға келетуғынларға да арналып, хәр кимсәнің баратуғын жерин, тәгдйірде жазылғанын анық-айдын, хәммеге ортақ етип көрсетип берилген. Хәмменинде баратуғын жери бир—адам тууылады, өледі. Басқа жолы жоқ. Пайғамбарлар мүддәхәсине жетип, өзинен кейінгілерге үәсият етип қалдырған, болмыштын усы бир қарғыйдасын оқып болып, Едиге енди бул қуранды өзінің жүрек сөзлери менен толықтырмақшы болды. Ақыр Едиге де құдайдың бәндеси ғой бул жақты дүньяда әйтеуірден әйтеуір өмир сүрмеген шығар.

«Уа, яратқан ийем, мен де, бәндемен ақыр, ата-бабалар айтқан дууаны қайталадым. Егер сен бәндерінің тилегин еситетуғының ырас болса, саған мен де бир мүнәжәт етейин тыңла. Мен айтатуғын тилектің қуранға зыяны тиймейтуғын шығар әлбетте.

Мине, бизлер Малакүмдышап тикжарлығының төбесінде, Қазанжаптың қазылған қәбирінің қасында, елсиз құла далада турмыз. Себеби, биз өзіңнің құлың Қазанғапты мақсет еткен қойымшылыққа қоя алмадық. Аспанда ушып жүрген шайқус, бизің қол жайып Қазанғап пенен хошласып атырғанымызды көрип тур. О, құдиретли құдайым, егер сенің бар екенлигин ырас болса Қазанғаптың руұхын қабыл ет, егер оған буны ылайық көрсең, әлбетте, оның жанын жәннетке жайғастыр. Биз қолымыздан келген хәмме нәрсени иследик. Буннан бұяғын өзің бил!

Ал, енди усындай бир күнде, ақыл-есим орнында турған тири уақытма мен сеннен жалынып-жалбарынып өтиниш етип атырман.

—О, құдиретли құдай тыңла. Дөретиуши алла өзің сақла, өзің яр бол!—деп саған сыйынып, дәртин айтып атырғанлар аз емес, көп. Адам дегенлер хәр қандай себеп пенен, дурыс болсын—болмасын әйтеуір сеннен көп нәрсе дәме етеди. Тап гәззаптың өзиде саған сыйынады. Ал, сен болсаң хәш бир жууап айтпайсаң. Буның айтатуғыны жоқ, биз бәндерің басымызға ис түскен қыйын-қыстау уақытларда сени ізлеймиз сен хәм тек сондай уақлары ғана қол ушын берип жәрдем ететуғын болыуың керек. Мен түсинемен, саған да қыйын, себеби, бизің тилегимиз таусылмайды.

Ал, мен өзиң жалғызсан. Мен сеннен хеш нәрсе тилемеймен. Тек, усындай сәти келгенде ғана мен саған өз ойымды айтажақпан.

Сол Найман-Ана жатырған бизиң әйемги қойымшылығымыздан алыслап, бөлинип, қалғанымызға қатты өкинемен. Сондықтан мениң әжелім жеткен күни, усы Найман-Ананың аяғы тийген жер — усы Малақумдышапта жатсам деймен. Мени усы Қазанғап пенен қатар жатыуға жеткер, яратқан ийем. Егер адам өлгеннен кейин оның жаны әйтеуір бир мақлуққа айланатуғыны ырас болса, маған қумырса болуудың кереги жоқ, оннанша мени ақ қуйрықлы шайқусқа айландыр? Тап сол шайқус сыяқлы мен де, Сарыөзектиң үстинен айланып ушып, сол бәлентликтен өзимниң тууылған меканыма қарап жүре берейин. Мен саған айтар сөзимди, айтып болдым.

Мен айтар сөзимди мына қасымда киятырған жасларға ұсият етип қалдырдым. Мен өлгенде усы жерге көминлер, деп айтып кетемен. Бирақ, сонда ким қуран оқытуғынын булардың арасынан таба алмай турман. Булар қудайға исенбейди. Хеш қандай қуран, пәтия дегенлерден хабары жоқ. Жақты дүньяда қудай бар ма, я жоқ па оны хеш ким де билмейди, хеш қашан да биле алмайды. Биреулер бар дейди, биреулер жоқ дейди. Ал мен болсам сениң бар екениңе исенгим келеди, сен мениң ядымнан шықпайсан. Мен саған қуран-пәтия бағыш етип турып ырасын айтсам сен арқалы сол қуран-пәтияны өзиме айтып турман. О, яратқан алла, сондай ұақлары сениң ойың менен мениң пикирим дәл сәйкес келеди. Мәселениң төркиниде сонда жатыр. Ал, мына жаслар болса ол тууралы ойламайды да, қуранды жек кереді. Бирақ, булар әжел келгендей болған ұақта өзине хәм басқаларға не айта алады? Егерде булардың ишинде биреуи қәпелимде қудай бола қойған жағдайда, онда оның көз-қарасы, ақыл-ойы шар тәрепке шарықлап кетиуи керек ғой! Ал, булардың ойы-сезимин алыслатыу қолынан келмегенин көрип мен аяйман буларды. Егер гүнакар болып, артықмаш кетсем әпиу етегөр. Бирақ, булардың хеш қайсысы да қудай бола алмайды, ал егер болып қалса сениң кимге керегин бар? Адам егерде өз исениминде саған уқсап барлық адамлар ушын қоллаушы хәм ғамхор бола алмаса, онда жарат-

қан ийем сениң де болмағаның... Ал, мен болсам сениң умытылып, изсиз кеткениңди қәлемеймен...

Мине, усы мениң көкирегимдеги арзыу-әрманым, хәсирет-қайғым. Артық-аспай гәпим болса әпиу-еткейсең. Мен де бир гүнакар бендемен, халым келгенинше ойланаман. Ал, енди қәсийетли қураннан соңғы хаятты айтып тамам қыламан да, марқумды, қәбирге жайғастыраман. О, яратқан ийем, өзиң яр бол, өзиң қолла...

— Аумийин! — деп Боранлы Едиге хаятты тамамлап, хауадағы ушқан шайқусқа тағы бир мәртебе қарап алып, тым-тырыс турды да, жүрек бауыры елжиреп, хәсиретке толған геудеси менен әсте ғана бурылып, артында турған жасларға қарады. Бул жаслар тууралы пикирин ол жаңа ғана қудайдың өзине ғана арнап айтып еди. Сөйтип қудайтала менен сөйлесиу соның менен тамам болды. Қарсы алдында өзи менен бирге келген бес жигит тур еди, солар менен бирлесип турып узақ ұаққа созылып кеткен ақырет исин орынлауы керек.

— Солай етип, жаңа қуран оқығанымда айтылған тилеклерди мен сизлерге де арнап айттым, — деди Едиге ойланып турып, — Енди иске киресе берейик.

Орденлер таққан пәнжегин ылақтырып таслап, Боранлы Едиге қазылған шуқырдың ишине өзи түсти. Әдилбай Сырық та оның менен бирге түсти. Сәбийтжан, марқумның баласы болғаны себепли, жумысқа араласпай, басын төмен ийип, қыйланған адам қусап, бир шетте қалды да, Қәлликбек, Жумағалий хәм мәскүнем күйеу үшеуи табыттан ақ кийизге оралған қундақлаулы денени көтерип алып, Едиге менен Әдилбай Сырықтың қолына услатып, қәбирге түсирди. «Мине, енди айырылысатуғын ұақытта келди! — деди ишинен Едиге, Қазанғаптың денесин мәңгилик орны—иләхәтке жайғастырып атырып, — Сени бунша ұақыт өз меканыңа қондыра алмағанымызды кешир. Күни менен арман-берман, барып-келип жүрдик. Жағдайымыз усындай болды, бауырым. Сени Ана-Бейитке қоя алмағанымызға биз гүналы емеспиз. Бирақ, буны усылайынша қалдырады екен деп ойлама сен. Аяғымның жеткенинше бармаған жер қалдырмайман. Өлмей турсам, айтысарман. Айтаман-айтатуғынымды! Ырза бол, бауырым, — жатқан жериң жайлы болсын. Жер деген жарықлық соншелли кең болса да соннан саған, тек, он қарыстай жаңа жер буйырды ғой. Сен бул жерде жалғызсырамассаң.

Көп кешикпей мен де қасына келип жатарман, Қазанғап. Сен азғана шыда, Гуманлан ба? Егер жазатайым бәле-қададан аман болып, өз әжелімнен өлсем, мен де усы жерге жайғасып, екеуіміз қайтадан бірге боламыз. Сөйтіп екеуімізде Сарыөзектің топырағына айланамыз. Бірақ, оны биз сезбейтуғын шығармыз. Бунның бәрін, тек, тири жүргенде ғана ойлайсаң. Сол себепли бунның хәммесін саған айтқандай болып, өзиме айтып турман-ау. Сен енди тири уақтындағы Қазанғап емесең ғой. Усылай етип хәммеміз де бардан-жоққа айналамыз. Ал, поездлар болса Сарыөзектің даласын қақ жарып зуулай береді, бизің орнымызға болса, басқа әуладлар келеді....»

Соларды айтып болып Едиге шыдап тура алмай еңкылдеп жылап жиберді: Узақ жыллар дауамында Боранлы разьездегі екеуінің көрген қыйып хәм ауыр жыллары, көрген жоқшылық хәм тоқшылықтары қууаныш, қайғысы, қаншама уақыт бірге өткерген күнлерінің буншама қысқа хәм қайғылы болуы усы бир-еки ауыз ырзаласып-хошласуы сөзлери. Қазанғапты иләхәтке қойған бир-еки минут ишине сыйды. Бендениң пейлине қаншама сақыйлық хәм қаншама сықмарлық жазылған екен!

— Әдилбай, еситип тұрсаң ба? — деди Едиге тар шуқырдың ишінде ийинлери бир-бирине тийип тұрып, — Сен мени тап усы жерге, Қазанғап пенен қатар етип жерле. Тап усундай етип, хәзир мына Қазанғапты қойғандай етип иләхәтке мени өз қолың менен қой. Мен сонда қысылып қалмай, жайлы жататуғын болайын. Усы айтқанларымды орынлайсаң ба?

— Қойсаң, Едеке, қаяқтағыны айтпай, кейнінен сөйлесерміз оларды. Сен енди сыртқа шық. Қалғаның өзим-ақ жөнлермен. Қой, енди, Едеке босаса берме, қанә шық. Егиле бермей. Көз жаслары менен жууылған бети топырақ пенен ыласланып, Едиге жоқарыға умтылып атыр еди, сыртта тұрғанлар қолын созып, опы тартып алды. Көкирегін баса алмай, әлле қандай аянышлы сөзлерди айтып гүбирленип жүрген Едиге, қәбирдің шетине шықты. Ғарры жууынып-шайынып алсын, деп Қәллибек оған кишкене суу қуйылған канистоди әкеліп берді.

Соннан кейін хәммеси де қәбирге бир-бир қысымнан топырақ таслады да, самалдың өрине шығып, шуқырға

топырақты дәслепп бел менен ылақтыра баслады, азмаздан кейін Жумағалий рулығы отырып, бос топырақты бульдозер менен ысырып-ысырып жиберді. Сонынан хәммеси бел менен топырақты үйіп, тегислеп, дүмпешикти иретке келтирді....

Ал, ақ қуйрықлы шайқус болса Малақумдышап төбелігинің басында үймелесип, ғабыр-ғубыр, тыным таппай жүрген бир топар адамды, топырақтан көтерілген шаңларды қауадан тұрып бақлап алыстан айланып ушты да жүрди. Шайқус Шуқыр үстінде пайда болған дүмпешиктің айналасындағы адамлардың хәркетинин, шаққанласқанын көріп, барластырды. Бул уақлары тележка астында созылып жатырған сары көпек керилип, орнынан турды да, ол да адамлардың қасына барып, суғылысып жүрди. Оған не бар екен өйтип, тек, шашақлы жабыу жабылған ғарры түйе ғана узыннан-узақ гүйіс қайтарып турды....

Енди адамлар кетиуге таярланып атырған сыяқлы болды. Бірақ, олай емес, екен, жаңағы түйенің ийеси қолларын жайыуы менен тура қалып еди, басқалары да солай исеledi....

Күн кеш болып баратыр. Боранлы Едиге қасындағыларға көз салып, әдеуір уақ қарап турды да:

— Әне, бул исти питкердик енди. Жақсы адам ба еди, Қазанғап?—деп сорады.

— Жақсы еди, жақсы еди, — деди әтирапындағылар.

— Хәш қайсысыңызға қарыздар емеспе еди. Қазанғап, мынау баласы егер кимге болса да, биреуге ол қарыздар болса, әкесинің қарызын баласы мойнына алсын.

Хәш ким жууап бермеді. Сонда Қәллибек хәммеси ушын:

— Қазанғаптың мойнында хәш кимнің де қарызы қалған жоқ, — деп жууап берді.

— Олай болса, Қазанғаптың баласы, сен не айта саң?—деди Едиге.

— Хәмменізге де рахмет, — деди ол жууапты келтеден қайырып.

— Хә, ондай болса, енди үйге қайттық онда! — деп жиберді Жумағалий.

— Хәзир. Бир ауыз сөзим бар, — деп тоқтатты оны Едиге. Хәмменіздің де араңыздағы ғарры мен. Бәриңізге айтатуғын нәсиятым бар. Егер мен өлсем, тап

мына жерге Қазанғаптың қасына, туп-туұры қатар жерлендер. Еситип тұрсызлар ма? Бул мениң сизлерге айтып атырған өтіннiш -нәсиятым, сизлерде буны дұрыс түсинiнлер.

— Кимнiң қашан, қайұақта өлетуғынын ким биледи. Едеке. Алдымыздағыны хәзирден болжап айтыұдың не кереги бар, — деп гұмансырады Қәллибек.

— Мейли, — деди қасарысып Едиге. — Айтыұ маған парыз, тыңлаұ сизлердiң парызыңыз. Сондай жағдай болып қала ғойғанда Едигениң усындай нәсияты бар еди, — деп еске алғайсыз.

— Буннан басқа тағыда қандай даналық нәсиятларың бар, айтып қал, Едеке?—деп Әдилбай Сырық хәзил иретинде адамлардың кеұлин көтермекши болды.

— Сен өйтип, күлкиге алма, — деп Едиге бир түрли болып қалды. — Мен ырасын айтып турман.

— Ядымызда болады яшыұлкен, — деп Әдилбек Сырық оның кеұилин алды. — Ондай болатуғын болса, сеннiң айтқаныңды бежеремиз. Оған шек келтирмей-ақ қой.

— Бул айтып тұрғаның нағыз жигиттиң гәпи, — деп Едигениң кеұили толып гүңкилдеди.

Тракторларды бәленттен пәске түсiрмекши болып, бура баслады. Тракторлар төменге түсемен дегенше Қаранарды жетеклеп алған Едиге, Сәбийтжан менен қатар жүрип келе берди. Ол өзiн жүдә хайран қалдырған бир аұхалды Сәбийтжанға аұлағында айтпақшы еди.

— Бери қара, Сәбийтжан, қолларымыз да босады, енди бир гәп бар. Ата-бабамыздан бери киятырған Ана-Бейит қәбирстанлығының жағдайы қалай болады енди?—деп сорады.

— Қалай боладысы не? Оған хәш қандай басты қатырып отырыұдың кереги жоқ, — деп жуұап берди Сәбийтжан. — Планның аты-план. Сүрип-бузып таслайды. сол план бойынша. Оның не жыры бар.

— Мениң айтайын дегеним ол емес. Олай ете берсең, барлығына да қолды бир силтеұге болады. Мине, сен усы жерде туұылып, өстин. Әкең сени оқытты. Енди мине, сол әкең де келмес сапарға кетти — жерледик. Қула далада жалғыз өзи қалды, бир тәуир жери-өзиниң туұылып-өскен жеринде жатыр. Сен саұатлысан, область

та ислейсең, қудайға шүкир, қәлеген адамын менен сөйлесе аласаң. Хәр қыйлы китаптар оқыйсан..

— Онда тұрған не бар?—деп Сәбийтжан оның гәпин бөлди.

— Айтажағым мынаұ саған, ұақытты өткермей тұрып, тап ертеннен баслап, туұры усы жердеги ен үлкенине барайық, усы қалашада ен үлкени болыұы керек. Ана-Бейитти жер менен жексен етиұге болама? Бул ақыр тарийх ғой.

— Булардың хәммеси әйемги ертеклер, түсин, сен, буны Едеке. Бул жерде хәзир дүнья жүзлик космослық мәселелер шешилип атырғанда, биз болсақ қандайдә бир қойымшылық туұралы сөйлесиұ жүргизгенимиз келисе ме? Кимге кереги бар буның? Олар ушын бул—түкке турмайтуғын нәрсе! Барған менен де бизлерди ол жерге киргизбейди.

— Әлбетте, бармасаң киргизбейди. Ал, егер талаш етсек, киргизеди. Егер киргизбесе бизлердiң алдымызға баслығының өзи келер. Таұ емес ғой ол да, орнынаш қозғалмастай.

Сәбийтжан, Едигеге аларып қарады.

— Сен ғарры, мени тынышыма қой. Мени барады екен, деп ойлама.

Маған оның хәш қандай кереги де жоқ.

— Оннанша солай деп айта қоймайсаң ба? Оны ертек деп жүргенше олай болса гәпимиз тамам.

— Енди не деп едиң? Мени сол ушын жуұырады деп тұрсаң ба? Ким ушын? Мениң болса хожалығым балашағам, жұмысым бар олжақта. Мен не ушын самалға қарсы жүриұим керек екен? Усы жерден бир телефон сыңғырласа—ертең ол жақта мениң, бөксеме теұип шығарын жибереди. Яқ, мен бундай ете алмайман, рахмет!

— Сен, рахметинди қалтаңа сал, — деди Едиге шартта ашыұланып, — Бөксеме бир тебеди дейсең, я? Демек, сен сол бөксең ушын жүргенсең дә жасап!

— Енди не деп едиң. Әлбетте, сол ушын! Ал, саған бул әйтеұир нәрсе, — сен кимсең, себеби!? Хәш ким емессең. Ал, биз тамағымыз ушын, бөксемизди сақлаймыз.

— Әне, әне бурынлары басын сақлайтуғын еди, ал, енди бөксесин сақлайды екен.

— Қалай түсинсең, солай түсине бер. Ақмақларды тапқан екенсең.

— Түсиникли. Гәпимиз тамам! — деп гәпти туғарды Боранлы Едиге.

Садақаларды өткерип алайық, оннан кейин сениң қудайым қаранды көрсетпеспен.

— Оны көре берермиз, — деп Сәбиитжан тыржыйыңқырап қарады.

Соның менен олар екеуі еки тәрепке айрылысып кетти. Боранлы Едиге түйесине минип боламан дегенше тракторшылар моторларын гүрилдетип, буны пәсликте күтип тур екен, бірақ Едиге оларға бірден-ақ мени күтпей-ақ қойың, жолға түсіп алып ауылға тезирек жетіңдер, ояқта бизди адамлар күтип отырыпты, маған болса жолдың кереги жоқ есабы, туұрылап тарта беремен, — деди.

Тракторшылар патырлатып алып жүріп кеткенде, Едиге не іслеуді билместен, сол турған жерінде зенрейип қалды.

Енди ол Сарыөзектің даласында, жалғыз өзи тур. Бірақ, оның қасында Садық көпегі Жолбарыс бар еді. Ол дәслеп тракторшылардың изинен елирип жууырған еді, ийесиниң олар менен бирге жүрмейтуғынын сезгеннен кейин, Едигениң қасына қайтып келди. Едиге болса оған нәзерде салған жоқ. Егер ийт үйине қайтып кеткенде де Едиге оны сезбес еді. Ұзир оны ойлап турғандай ұақыт емес. Кеуили алағада болып тур. Сәбиитжан менен болған гүрриннен кейин кеуили ұайран болып, сол гәплер жүрегине найзадай шаншылып, биротала әбигер тартып қалды. Көкирегин тап бир оқ тесип өтип, сол тесилген жерден ызғырық самал есип, бийжағдай етип турғандай болды. Бағанағы айтқан гәплериниң бәри самалға ушып кеткенинен Боранлы Едиге бир қатты өкинди дейсең. Кеңес сорап, жәрдем күткен адамы Сәбиитжан болған соң. Сауатлы, көп оқыған адам, өзи сыяқлы қарапайым рабочий адам менен түсинисип, тил табысып кете қояма деп үмитленип еді ғой. Оның хәрқыйлы курсларда оқып, институтты тамамлағанынан не пайда болды. Итимал, Оны усындай бийпайдалық ушын оқытқан шығар. Сәбиитжанның усындай, мәңгүр Сәбиитжан болып шығыуы ушын кимде болса биреу сояқта отырып жаманлық етип отырма екен?! Радио басқаратуғын адам туұралы айтып ол соншама өтлестирип жиберген жоқпа еді. Сондай ұақытлар болады деп айтты-ау бул. Япырмай, сонда буны

хәзирдиң өзінде дәудей құдиретли хәм жәдигөй биреу, тур десе турғызып жат десе жатқызып радио арқалы басқарып жүрген жоқпа екен...

Едиге усындай ойларды ойлаған сайын жүректеги өкиниши тереңлей берди.

— Мәңгүрсең сен! Мәңгүр болғандада нағыз өзисен! — деп өкиниш пенен гүбирленген Едиге, Сәбиитжанды биресе аяп, биресе жек көрип кетти.

Бірақ, ол бағанағы болған гәплер менен келисе алмады, не болса да бир хәрекет етиуи керек екенін ойлай берди. Егер бундай етпесе, бул пикиринен қайтып, үндемей қала берсе, өзиниң ар-намысы алдында жеңилiske ушырайтуғынын билди. Күнниң көз алдында батып баратырғанын көрип тұрсада, бир нәрсе іслеу кереклигин, бірақ қалай хәм неден баслау кереклигин анық биле алай тур еді. Ана-Бейитти сақлап қалыу туұралы ойлаған ойын сол ең үлкен баслығына жеткерип, бурынғы берилген буйрықты өзгертиу ушын, не іслеу кереклигин билмей тұрыпты. Егерде оның арзасы түсингендей адамның алдына барып жете қойса, пайдасы тийе кетерме еді, ким билсин, ис бул ойлағандай шешилип те қалар ма еді?... Сол арзаның барып жетиуи ушын не іслеу керек екен? Қаяққа барса екен, қандай хәрекет етсе екен?

Ауыр ойлар еңсесин басқан Едиге, Қаранардың үстінде отырып, хәр тәрепине қарап алды. Әтирапы тыптыныш. Геуғим сағымы Малақумдышаптың қызғыш дөнип турған жарларын перделей баслады. Тракторлар болса әлле қашап көринбей кетти, олардың дауысыда еситилмей қалды. Жас жигитлер араны алыслатыпты, Сарыөзектиң тарийхына байланыслы шежирени билетуғыптардың ең соңғысы Қазанған еді, енди ол да усы даланың дәл ортасында, жардың төбесинде ызғар топырақлы дүмпешиктиң астында жатыр. Едиге бул дүмпешиктиң әсте ақырын шөгип, жер менен жексен болатуғынын көзине елеслетти. Бир заманларда усы қәбирди қара жерден айырып билиу де қыйын болар, үстлерине жууғанлар шығып жер менен теппе-тең болып та кетер. Солай болады да себеби, жерден көп жасайтуғын да, жердиң қойнына кирмей қалатуғын да хеш ким жоқ...

Батып баратырған күнниң кем-кемнен көлеми үлкейип, аспанның шетине әсте-ақырын жақынлай берди.

Жуяштың батар алдындағы сәулеси минут сайын қубылып өзгеріп тұр. Даланың қойны алтындай жарқырап тұрса да, кешки гүңгиртлік қойыұланып, кем-кемнен геүгим қараңғылығы түсіп киятыр еді.

Не ислеу керек екенлігін ойлап алған Едиге, ақырында зонаға киретуғын дәруазадағы шлагбаумға қайтадан барыуға бел байлады. Басқа жолын таппады. Жерлейтуғын адамды жерлеп, енді қолы босап мойнындағы парыздан қутылғаннан кейін Едиге, өзіне құдай берген күш-қууатына арқа сүйеп, тәуекелге бел байлап көрмекші болды. Ең дәслеп ол қарауылды көндириуі, хәттеки, өзін қолға түскен тұтқын иретінде болса да сол ең үлкен баслығына алып барыуға мәжбүр еткиси келди, ямаса үлкен баслығының өзі шлагбаумге келиуін талап еткиси келди. Сөйтіп сонда ол ишиндеги дәртің қалдырмастан айтып таслайжақ...

Солардың бәрін ойланып-толғанып алған Едиге бул жұмысқа жең сыбанып киресежақ болды. Гәптің ең бас бағдары, Қазанғапты жерлеу ұақытларында көрген азаптары туұралы болыуы керек. Шлагбаум де ол батыл түрде хәрекет етиуге бекинди, ең үлкен баслыққа кириу ушын рухсат қағаз, Таңсықбаев қусағанлар емес, ал, үлкен баслықтың нағыз өзі керек екенін қарауыллардан талап етиу керек.....

Усындай етип баслауды болжастырып, ол демін сараслап алды.

— Тәуекел! Егер ийттің ийеси болса қасқырдың да қудайы бар шығар! — деп өзіннен-өзі исенимлі түрде, Қаранарға дыр силтеп, шлагбаумға қарап асығып кетти.

Бир ұақлары күнде батып кетип, этирап қараңғы бола баслаған еді. Ал, ол зонаға жақынлағанда тас-түнек болып қалды. Шлагбаум ге ярым шақырымдай қалғанда қарауыл жайдың фонарлары жарқырап көринди. Қарауылға жақынласпай тұрып Едиге күннен бұрын түйеден сыққанап жерге түсти. Себеби, қарауылға түйе минип барыу қолайсыз. Бұны дәлиллеп отырыудың керәги жоқ. Қандай баслықты дус етерін ким билсин, бәлким, еле сөйлескиси де келмей, «Түйең менен арман жоғал бул жерден. Қаяқтан келген адамсаң, адасып? Сен қусағанды қабыл етпеймен» — деп кабинетине киргизбей жиберсе. Ең қыйын болған жери Едиге өзіннің бул умтылыуынан не питетуғынын, оның нәтижесинің қандайда боларын, бұның питиуі ушын қан-

ша ұақыт керек боларлығын билмеди, тек ғана Едиге жалғыз өзі барғанды қәлеп, Қаранарды далада тусап қалдырмақшы болды. Жайылып жүре тұрсын....

— Сен, азмаз күтип тұр, мен барып ығбалымды бир сынап көрейин, — деп Қаранарға гүбирленип, бул сөзди өзіне де қууат болыу ушын айтты. Себеби, түйени шөктириуі керек, оның арқасындағы қоржыннан тусау жипти алыуы керек болды.

Едиге қараңғыда түйени тусап атырғанда этирап соншелли тыныш еди, хәттеки, ол өзіннің дем алғанын өзі еситип тұрды, хәтте хәуадағы ушып жүрген пешше ызылдысы тып-тыныш даланы гүнирендирип жибергендей болып кетти. Ал, бултсыз аспанда бирден шыққандай болып мыңсан жулдызлар нур шашып тұр. Тап бир нәрсениң болатуғыны сезилгендей этирап жым-жырт болып үнсиз мүлгийди....

Сарыөзектің тыныш даласына бұрыннан көнлигип қалған Жолбарыс та өзін бийқолай сезип, сезикленип қаңсылап қояды. Бундай жым-жыртлық оған не ушын унамай қалды екен-ә?

— Сен де усы ұақта аяққа орала бердин-ау, — деди ийеси иренжип. Соннан соң ол, бул ийтти не қылсам екен? — деп ойланып қалды. Түйени тусаулап атырып, ийтти қаяққа қалдырыуды ойлай берди. Болмаса бул ийт оның изинен қалмай, ереберетуғыны анық. Оны қууып жиберсенде бәрибир. Ояқтағылар айтпаған менен де; ишинен ойланып, күлиуі мүмкин ғой: хәқыйқатлықты соранып келген ғаррының қасында ийтинен басқа хеш ким жоқ екен, — деп. Солай болғаннан кейін ийтти таслап кетпесе болмайды. Едиге ийтти узын жип пенен түйениң ашасына байлап кетпекші болды. Өзі қайтып келемен дегенше түйе менен бирге жүрип тұрар. Солай етип ол: Жолбарыс! Жолбарыс! күшке! — деп ийтти шақырып алып, енди мойнына еңкейип тұрып жип сала бергени сол еди, аспан қақ айырылып, тап вулкан атылғандай, оғыры кәрамат күш пенен бир нәрсе жоқарыға көтерилип кетти. Оған жап-жақын жерден, тап сол этираптан, космодром зонасынан тип-тикке көзди қамастырарлық дәрежеде жалындай жарқырап аспанға көтерилип баратыр. Боранлы Едиге қорққанынан кейін шегинип кетти, түйеси бақырыу менен орнынан ушып тұрды, ал, ийти қуйрығын пұтына қысып, қаңсылап ийесинің аяғы астына тығыла берди.

Бул транскосмослық «Обруч» операциясына байланысты ушырылған биринши робот ракета еди. Бул ұақта Сарыөзекте саат, сегіз еди. Биринши ракетаның соңынан, екіншиси, үшіншиси, оннан кейін, және, және биреуи космосқа қарап бағыт алды... Ракеталар алыстағы космосқа шығып, жер бетінде хеш нәрсе өзгермей, сол турысында турыуы ушын жер планетасын қоршап, турақлы түрде қорған пайда етиуи керек...

Пүткил әлем, от болып жаңып, түтеп, қыйралып, тап аспан төнкерилип, басына түскендей болды... Қарапайым ғана жанлы мақлуқлар—адам, түйе, ийт, үшеуи ақылдан адасқандай шоршынып, басының аўған жағына қарап қашып баратыр. Қорыққанынан жаны қалмаған бийшаралар, құдирет отын жарқырауынан тас қараңғыда жалт-жулт еткен жақтылықтан бир-бирин көрип, енди айрылысып кетиуден қорқып, үшеуи бирге алдыартына қарамай зыңғып баратыр.

Бирақ, олар қаншама қашқаны менен бир орнынан қозғала алмай тұрғанға усайды. Хәр бир атылуыдан кейін олар, дүньяны қақ айырғандай құдиретли гүрсилди менен көзди қамастырарлық көраматлы жақтылықтың астында қалып баратырғандай.

Адам, түйе, ийт — үшеуи ентигип алды-артына қарамастан қаша берди. Сол ұақта бирден, қаяқтан келгени белгисиз, Едиге бирақ қусты көзи илип кетти. Бул баяғы заманда өзиниң мәңгүр баласының оғынап қазаланып, түйеден қулап баратырған Найман—Ананың ақ жаулығынан пайда болған ақ қус еди. Сол ақ қус Едиге менен қатарласып ушып баратырып, ақыр заманның жүректи жарғандай күшли дауысы арасынан:

— Кимниң баласысаң, сен? Атың ким еди? Әкенди еслеп көр! Сениң әкең—Дөненбай, Дөненбай, Дөненбай, Дөненбай Дөненбай—!... —деп шырлап баратырғандай еди...

Усы бир тилсимли түн ишинде, оның сести көп ұақытқа шекем тынбай еситилип турды.

* * *

Сарыөзекли ғарры Қазанғаптың қайтыс болғаны тууралы телеграмма алғаннан бираз күн кейін, Қызылордадан Боранлыға Едигениң еки қызы—Сәуле хәм Шарапат күйеулері, балалары менен бәри қосылып,

келди. Өлгенди қайғырып, ядқа түсирип, кеуил айтыу ушын хәм өзлериниң әке-шешесине де тири ұағында хабар алып, сәлем берип, үй-ишлериниң сау-саламатлығын көрип тууылған үйлеринде азы-кем болып, кетиу ушын келди.

Олар топар-топар болып поездан түсип, Едигениң үйиниң алдына келгенде, әкелери Едиге үйинде жоқ еди. Үкибала қызларын, ақлықтарын көрип жууырып шығып, қууанғанынан жылап жиберди, ол ақлықтарын қушағына қысып сүйип атырып:

— Қудайға, мың қәтле шүкир! Келгенлериниз жақсы болды-ау, балаларым! Сизлерди көрип әкениздин төбеси көкке жететуғын болды, енди! Жақсы болды-ау балаларым, келе қойғаныңыз! Әкениздин қууанышы қойнына сыймайды енди,—дей берди.

— Ағам қаяқта, ол неге көринбейди?—деди Шарапат.

— Ол кешқурын келеди. Азан менен Почта ящикке қарап кетип еди, сол жердеги баслыққа бараман деди. Сол жақта бир питпейтуғын жұмысы бар қусайды, сонынан айтып беремен. Не қылып тұрсызлар қарақларым-ау. Бул өзлериңиздин үйиниз.

Поездлар бул үлкеде бурынғыдай болып батыстан-шығысқа, шығыстан батысқа қарай гүулеп өтип атыр...

Ал, темиржолдың еки қапталында бул үлкеде уллы шөлистан Сарыөзек кеңислиги—жердин Орта шени болған сарғыш дөнген далаңлық созылып кетеди...

Айтматов Чингиз Торекулович

БУРАННЫЙ ПОЛУСТАНOK

роман

На каракалпакском языке

Издательство «Каракалпакстан»

Нукус—1993

Редакторы Х. Дәўлетназаров
Қарап шығарған П. Избасқанова
Художниги И. Қойдыров
Худ. редакторы А. Әметов
Тех. редакторы Т. Хожабает
Корректоры Ж. Алманова, А. Аташева.

ИБ 4262

Териуге берилген уақты 16. 03. 1993-ж. Басыуга
рухсат етилген уақты 12. 04. 1993-ж. Қағаз фор-
маты 84x108 $\frac{1}{32}$. Газеталық қағаз. Әдебий
гарнитура, кегль №10. Жоғары баспа усылында ба-
сылды. Көлеми 11,5 баспа табақ. 19,32 шәртли баспа
табақ 19,38 есап баспа табақ. Нусқасы 3000. Буйырт-
па 195. Баҳасы шәртнама бойынша.

«Қарақалпақстан» баспасы 742000. Нөкис қа-
ласы, К. Маркс көшеси, 9.

ҚР Баспа сөз бойынша мәмлөкетлик комитетинин
«Правда» газетасынын 50 жыллыгы атындагы Нөкис
полиграф комбинаты, 742000, Нөкис қаласы, К. Маркс
көшеси, 9.